

सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

अथ श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितं भाष्यम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्व्याप्य लोका-

अथाऽऽनन्दांगरिकृता टीका ।

परिपूर्णपरिज्ञानपरितृप्तिमते सते । विष्णवे जिष्णवे तस्मै कृष्णनामभृते नमः ॥१॥

शुद्धानन्दपदाम्भोजद्वन्द्वैर्मद्वैदतास्पदम् । नमस्कुर्वे पुरस्कृतुं तत्त्वज्ञानमद्गोदयम् ॥ २ ॥

गौडपादीयभाष्यं हि प्रसन्नमिव लक्ष्यते । तदर्थतोऽतिगम्भीरं व्याकरणे स्वशक्तितः ॥३॥

पूर्वं यद्यपि विद्वान्सी व्याख्यानमिह चक्रिरे । तथाऽपि मन्दबुद्धीनामुपकाराय यत्नते ॥४॥

श्रीगौडपादाचार्यस्य नारायणप्रसादतः प्रतिपन्नान्माण्डूक्योपनिषदर्थोविष्करणपरा-
नापि श्लोकानाचार्यप्रणीतान्व्याचिख्यासुभेगवान्भाष्यकारश्चिकीर्षापंतस्य भाष्यस्या-
विघ्नपरिसमाप्त्यादिसिद्धये परदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्वकं तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणं
शिष्टाचारप्रमाणकं मुखतः समाचरन्नर्थोदपेक्षितमभिधेयाद्यनुबन्धमपि सूचयति । प्रज्ञा-
नेत्यादिना । तत्र विधिमुखेन वस्तुमतिपादनमिति प्रक्रियोः प्रदर्शयति । ब्रह्म यत्त-
न्नतोऽस्मीति । अस्मदर्थस्य तदैक्यस्मरणरूपं नमनं सूचयता ब्रह्मणस्तदर्थस्य प्रत्यक्त्वं
सूचितमिति तत्त्वमर्थयोरैक्यं विषयो ध्वनितः । यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थोवद्योतकत्वाद्दे-
दान्तप्रसिद्धं यद्ब्रह्म तन्नतोऽस्मीति संबन्धेन मङ्गलाचरणमपि श्रुत्या क्रियते । ब्रह्म-
णोऽद्वितीयत्वादेव जननमरणकारणाभावादमृतमजमित्युक्तम् । जननमरणप्रबन्धस्य सं-
सारत्वात्तन्निषेधेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शयता संसारानर्थनिवृत्तिरिह प्रयोजनमिति
द्योतितम् । यद्यद्वितीयं स्वतोऽसंसारि ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं तर्हि कथमवस्थात्रयवि-
शिष्टा जीवा भोक्तारोऽनुभूयन्ते भोजयिता चेश्वरः श्रूयते मोक्ष्यं च विषयजातं प्रथगुप-
लभ्यते । 'वेदेतद्वैदेते विरुध्येतेत्याशाङ्क्य ब्रह्मण्येव जीवा जगदीश्वरश्चेति सर्वे का-
ल्पनिकं संभवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह । प्रज्ञानेति । मृष्टं जन्मादिविक्रियोविरहितं कूटस्थं
ज्ञानं ज्ञप्तिरूपं वस्तु प्रज्ञानम् । तच्च ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्मेति हि श्रूयते । तस्यांशवो
रश्मयो जीवाश्चिदाभासाः सूर्यप्रतिबिम्बकल्पेना निरूप्यमौगा बिम्बकल्पाद्ब्रह्मणो भेदे-
नासन्तस्तेषां प्रताना विस्तारास्तेरपर्यायैर्मेवाशेषशरीरव्यापिभिः । तदेवाऽऽह । स्थिरिति ।

१ ग. घ. ज. झ. ट. 'मन्ते' । २ झ. 'द्वैदं मद्दन्दनारय' । ३ ज. 'वत' । ४ ग. झ. 'रूपं कं
मो' छ. 'रत्नक्षण मो' ५ घ. 'रूपम' । ६ घ. ज. ट. 'यो इ' । ७ ग. ड. छ. ज. झ. ट. 'दाव' । ८ ग.
ड. ज. झ. 'न्तति' । ९ ग. 'पि श्रूयते' । स. ड. छ. ज. 'पि शब्देन कि' । १० ग. झ. 'णविज्ञाणात्प्र-
भा' । ११ ग. झ. 'णमेष' । ज. 'णप्रतिप' । १२ घ. 'तद्वै' । १३ ग. 'गार' । १४ क. 'ति ध्युते' ।
ग. ड. 'निधु' । १५ घ. 'कल्पनि' । १६ घ. ज. ट. 'मागे वि' । स. 'माना' । १७ ग. झ. 'यत्नेने-
वा' । १८ छ. 'मैत्र एणात्तदशो' ।

भुक्त्वा भोगान्स्थविष्ठाणुनरपि धिपणोद्भासितान्कामजन्यान् ।
पीत्वा सर्वांन्विशेषान्स्वपिति मधुरभुङ्क्तापयां भोजयन्नो
मायासंख्यातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥
यो विश्वात्मा विधिजविपयान्प्रोश्य भोगान्स्थविष्ठा-

स्थिरा वृक्षादयः । चरा मनुष्यादयः । तेषां निकरः समूहस्तं व्याप्तुं शीलमेयामिति
तया तैरिति यावत् । लोका लोक्यर्माना विपयास्तान्व्याप्येति विपयसंबन्धोक्तिस्त-
त्फलं कथयति । भोगाः सुखदुःखादिसाक्षात्कारास्तेषां स्थविष्टत्वं स्थूलतमत्वं देवता-
नुगृहीतवाहीन्द्रियद्वारा बुद्धेस्तत्तद्विपयाकारपरिणामजन्यत्वं तान्भुक्त्वा स्वपितीति
संबन्धः । एतेन जागरितं ब्रह्मणि कल्पितमुक्तम् । तत्रैव स्वप्नकल्पनां दर्शयति ।
पुनरपीति । जाग्रद्वेतुधर्मार्थक्षयानन्तर्यं पुनःशब्दार्थः । स्वप्नहेतुर्कर्मोद्भवे च सती-
त्यपिनोच्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि स्थूला विपयाश्च सन्ति किंतु धिपणा-
शब्दितबुद्ध्यात्मानो वासनात्मानो विपया भासन्ते ताननुभूय स्वपितीत्यर्थः । तेषां
प्रापकमुपन्यस्यति । कामजन्यानिति । कामग्रहणं कर्माविद्ययोरुपलक्षणार्थम् । अ-
वस्थाद्वयकल्पनां ब्रह्मणि दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्तिकल्पनां दर्शयति । पीत्वेति । सर्वे विशेष-
णोः सर्वे विपयाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च जागरितस्वप्नरूपास्तान्पीत्वा स्वात्मन्यज्ञांते प्रवि-
लाप्य स्वपिति कारणभावेन तिष्ठतीत्यर्थः । तत्राऽऽनन्दप्राधान्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि ।
मधुरभुगिति । अवस्थात्रयस्य मायाकृतस्य मिथ्याभूतस्य प्रतिबिम्बकल्पेष्वस्मासु संब-
न्धितामित्रापाद्यास्मान्भोजयद्ब्रह्म वर्तते । अतो ब्रह्मण्येवावस्थात्रयम् । तद्वन्तो जीवा
मायावि ब्रह्म च ब्रह्मणि परिशुद्धे परिकल्पितं सर्वमित्याह । माययेति । तस्यैव ब्र-
ह्मणोऽवस्थात्रयादीतत्वेन विज्ञाप्तिमात्रत्वं दर्शयति । तुरीयमिति । चतुर्णां पूरणं तु-
रीयमिति व्युत्पत्तेर्ब्रह्मणस्तुरीयत्वेन निर्देशात्प्राप्तं सद्द्वितीयत्वमित्याशङ्क्य कल्पितैस्था-
नत्रयसंख्यापेक्षया तुरीयत्वं न सद्द्वितीयत्वेनेत्याह । मायेति । मायावित्त्वेन निरुष्ट-
त्वमाशङ्क्योक्तम् । परमिति । मायाद्वारा ब्रह्मणस्तत्सम्बन्धेऽपि स्वरूपद्वारा न तत्सं-
बन्धोऽस्तीति कुर्वो निरुष्टत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामवलम्ब्य तदर्थेनोपक्रम्य तस्य त्वमर्थप्रत्यगारम-
मात्रत्वमुक्तम् । अभिव्येयफलोक्त्या संबन्धाधिकारिणौ च सूचितौ । संपति निषेध-
द्वारा वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामाश्रित्य त्वमर्थेनोपक्रम्य तस्य तदर्थोत्सारात्रह्यमात्रत्वं
प्रत्यापयति । यो विश्वात्मेति । तत्र त्वमर्थः स्वतः सिद्धश्चिद्बातुः सर्वनाम्ना परामृ-
श्यते । तस्मिन्जागरितमारोपितं तमुदाहरति । विश्वात्मेति । विश्वं पश्चाराकृतपञ्चमहा-
भूततत्कार्योत्तमं स्थूलं जगद्गौराजं शरीरम् । तस्मिन्जागरिते चाहं ममेत्यभिर्मानवानि-
त्यर्थः । तस्योर्थक्रियामुपन्यस्यति । विधिजेति । विधीयत इति विधिर्धर्मो नैवाऽऽनुच-

१ च. 'या मोहय' । २ च. 'ट. विधिपवि' । ३ च. 'न्प्राप्य भो' । ४ ड. छ. 'मानवि' । ५ छ. 'स्थूल-
वि' । ६ छ. छ. 'स्वात्मना वा' । ७ छ. स. 'नात्मनो' । ८ स. 'न्यमिति' । ९ ख. ग. घ. ड. ज
स. 'पाः स्थू' । १० घ. स. 'ज्ञानं प्र' । ११ ग. छ. स. च प' । १२ ड. 'ल्पितारस्थाप्र' । १३ छ. 'न
मिति प्र' । १४ ज. स. 'श्रीं सु' । १५ ग. घ. ड. ज. स. 'ति प्रतिपे' । १६ घ. ज. 'पितमु' । १७ छ. 'भू-
त' । १८ छ. 'मानान्' । १९ ग. स. 'र्थप्रक्रि' । २० ग. ड. ज. स. 'नचतु' ।

न्यश्चाच्चान्यान्स्वमतिविभवाञ्ज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ।

सर्वानेतान्पुनरपि शनैः स्वात्मनि स्थापयित्वा

हित्वा सर्वान्विशेषान्विगतगुणगणः पात्वसौ नस्तुरीयः ॥ २ ॥

न्येन ततो व्यतिरिक्तोऽविधिरधर्मस्ताभ्यां धर्माधर्मभ्यामविद्याकामप्रमृताभ्यां विषयाः
 शब्दादयो जन्यन्ते । तान्भोगयोग्यतया भोगशब्दितानादित्याद्यनुष्ठेयत्वात्तेन्द्रियद्वार-
 कबुद्धिपरिणामगोचरतया स्थूलतमान्माश्रय साक्षादनुभूय स्थितोऽयं प्रत्यगात्मेत्यर्थः ।
 तत्रैव स्वप्नस्थोमध्यस्यति । पश्चाच्चेति । जाम्बहेतुकर्मक्षयानन्तरं स्वप्नहेतुकर्मोद्भवे
 च सति स्थूलेभ्यो विषयेभ्योऽन्यानस्मादेव हेतोः सूक्ष्मान्बाह्येन्द्रियाणामुपरतत्त्वादि-
 ष्याकामकर्ममेरितात्मीयमतिप्रमादादेव प्रमृतानन्तःकरणात्मनो वासनामयानादित्यादि-
 ज्योतिषामस्तमितत्वादात्मभूतेनैव ज्योतिषा विषयीकृताननुभूयापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतत-
 स्कार्यात्मकं सूक्ष्मपञ्चं हेरण्यगर्भं शरीरं स्वप्नस्थानं चाभिमन्यमानस्तेजसो भवतीत्य-
 र्थः । तत्रैव सुषुप्तकल्पनां दर्शयति । सर्वानिति । स्थूलसूक्ष्मविभागेन स्थानद्वयाव-
 च्छिन्नान्प्रकृतानेतानशेषानपि विशेषानुपाविद्वयैभूतानुपाविद्वयद्वारकस्थानद्वयसंचारम-
 युक्तश्रमोद्भवानन्तरं तस्यापि परिजिह्वैर्षीयां शनैरनुक्रमेणाक्रमेण वा स्वात्मन्यज्ञांति
 कारणात्मनि स्थापयित्वापसंहरत्याव्याकृतप्रधानः सन्माज्ञो भवतीत्यर्थः । तस्यैव प्रत्य-
 गात्मनः स्थानत्रयविशिष्टस्य नान्तःपज्ञं न बहिःपज्ञमित्यादिप्रतिषेधशास्त्रप्रसूतप्रमाण-
 ज्ञानसमाकृतस्य सर्वानप्येनैर्ध्विशेषान्कार्यकारणरूपान्प्रमाणज्ञानप्रभावादेव हित्वा
 निरुपाधिकपरिपूर्णपरिज्ञानपरमात्मस्वरूपेण परिनिष्पन्नं तत्त्वं कथयति । हित्वेति ।
 प्रथमश्लोकेन प्रदर्शितप्रमाणस्य प्रत्युहप्रवाहप्रशामनात्मकं प्रयोजनं स्थानत्रयप्रकल्पना-
 र्थैतत्परस्वस्तुप्रयुक्तं प्रार्थयते द्वितीयेन । पात्विति । नोऽस्मान्व्याख्यातृत्वेन श्रोतृत्वेन
 च व्यवस्थितान्पुरुषार्थपरिपन्थिकृत्कारणनिरासपुरःसरं परमात्मा पराकृताशेषकल्प-
 नो निर्त्येविज्ञप्तिस्वभावो मोक्षप्रदानेन तद्धेतुज्ञानप्रदानेन च परिरक्षतादित्यर्थः । के-
 चित्तु प्रकरणचतुष्टयात्मनो ग्रन्थस्य वेदान्तैकदेशसंबद्धत्वज्ञापनार्थं निष्पन्नैश्च वाक्य-
 प्रतिपाद्यं ब्रह्म प्रथमश्लोकेन सूचितम् । द्वितीयेनैव माण्डूक्यश्रुतिव्याख्यानरूपेणाऽऽद्यप्रक-
 रणेन प्रणवमात्राणामात्मपादानां चैकीकरणेन प्रतिपाद्यं ब्रह्म सूचितमिति मन्यन्ते । न
 च द्वितीयश्लोके चतुर्थपदे वृत्तलक्षणाभावादसांगत्यमाज्ञाननीयम् । गायालक्षणस्य त-
 न्न सुसंपादत्वादिति द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाद्यश्लोकं मूलश्लोकान्तर्भूतैर्बभ्युपगच्छन्तो
 द्वितीयश्लोकं भाष्यकारप्रणीतमभ्युपयन्ति । तदमत्र । उत्तरश्लोकेऽपि त्रिंशोऽपि श्लोके

१ ज. 'प्रमृता'। झ. 'प्रस्तुता'। २ छ. 'न्भोगान्भोग'। ३ ग. झ. 'तो य. प्र'। ४ छ. 'व च
 त'। ५ ग. झ. 'स्थामुपन्यस्त'। ६ ग. झ. 'त्मना वा'। ७ क. ख. ड. सूक्ष्म प्र'। ८ ट. ज. 'गर्मस'
 ९ छ. 'भुक्ति'। १० छ. 'वाचितो'। ११ क. छ. 'यज्ञा'। १२ ग. घ. 'दीर्घा श'। १३ ग. झ. 'ज्ञाने
 त'। १४ ग. घ. ज. 'र्य'। १५ ज. प्रमश'। १६ ग. छ. झ. 'ध्वस्तल क'। १७ क. झ. 'तीव. प'
 १८ ख. ग. 'न्यमृता'। १९ ज. 'लविज्ञ'। २० ग. घ. झ. 'सवन्धत्व'। ज. सवन्धत्व ज्ञानार्थ'।
 २१ ज. 'पञ्च'। २२ ख. ग. झ. 'न तु मा'। २३ 'तीरे शो'। २४ ज. 'तमुप'।

अथ माण्डूक्योपनिषत् ।

ॐ । अद्रं कर्णेभिरिति० अद्रं न इति० शान्तिः३ ॥

हरिः ॐ । ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । वेदान्तार्थसारसंग्रह-
भूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृ-
थक्संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । यान्येव तु वेदान्ते संब-

भाव्यकृतौ व्याख्यानप्रणयनप्रसङ्गात् । ओमित्येतदक्षरमित्यादिभाव्यविरोधाच्च । अ-
परे पुनराद्येन श्लोकेन शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणद्वारेण नभैनाक्रिया प्रकरण-
प्रारम्भोपयोगित्वेन क्रियते । परदेवताभक्तिवदपरदेवताभक्तेरपि विद्याप्राप्तान्तरङ्गत्व-
स्य शास्त्रीयस्य शिष्यशिक्षायै ज्ञापनार्थमवस्थानयार्थत्वात्तन्नित्यसिद्धविज्ञानमूर्त्ताचार्यो-
न्मोक्षोपयिकज्ञानप्राप्तिराचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिविश्रुत्यवष्टम्भेन मुमुक्षुणा मार्थ्येते द्विती-
यश्लोकेनेति कल्पयन्ति ॥ २ ॥

यदुद्दिश्य मङ्गलाचरणं कृतं तन्निर्देशुमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं पृच्छाति । ओमित्ये-
तदिति । ओमित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरणचतुष्टयविशिष्टमिदमारभ्यते व्याख्यायतेऽ-
स्मामिरित्युद्देश्यं प्रतिजानीते । किमिदं शास्त्रखर्गेन वा प्रकरणत्वेन वा व्याख्येयत्वासितम् ।
नाऽऽचः । शास्त्रलक्षणाभावादस्याशास्त्रत्वात् । एकप्रयोजनोपनिबद्धमशोपार्थप्रतिपादकं हि
शास्त्रम् । अत्र च मोक्षलक्षणैकप्रयोजनत्वत्वेऽपि नाशोपार्थप्रतिपादकत्वम् । न द्वितीयः ।
प्रकरणलक्षणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । वेदान्तेति । शास्त्रं वेदान्तशैब्दार्थः । तस्यापौऽ-
धिकारिनिर्णयगुरूपसदनपदार्थद्वयतदैक्यविरोधपरिहारसाधनफलाख्यः । तत्र सारो जी-
वैपैरेक्यं तस्य सम्यग्रहः संग्रहः संशयविपर्योसादिप्रतिबन्धव्युदासेन तदुपायोपदेशो
यस्मिन्प्रकरणे तत्तथेति यावत् । तथा च शास्त्रैकदेशसंबन्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् । इदं प्र-
करणत्वेन व्याख्यातुमिष्टम् । निर्गुणवस्तुमात्रप्रतिपादकत्वात् । तत्प्रतिपादनसंक्षेपस्यै च
कार्योन्तरत्वात्प्रकरणत्वलक्षणस्य चात्र संपूर्णत्वादित्यर्थः । प्रकरणत्वेऽपि निर्विपर्यत्वा-
दिप्रयुक्तमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याऽऽह । अत एवेति । प्रकरणत्वादेव प्रकृतशास्त्राद्भेदेन
संबन्धादीनामवाच्यत्वेऽपि प्रकरणप्रवृत्त्यद्भूतया तानि त्ववश्यं वक्तव्यानीत्याशङ्क्यं
शास्त्रीयसंबन्धादीनां तदीये प्रकरणेऽर्थोत्प्राप्तत्वान्नास्ति वक्तव्यत्वमर्थेषुनरुक्तेरित्याह ।
यान्येवेति । श्रोतारो हि शास्त्रीयं प्रकरणं प्रतिपद्यमानाः शास्त्रीयाण्येव संबन्धा-

१ स. 'तार' । २ ग. घ. ङ. ज. झ. 'मस्त्रिया । ३ ग. छ. झ. 'तीतनिय' । ४ ख. ज. 'न्मो
क्षोपयोगिक' । 'न्मोक्षोपयोगित्वेन प्रा' । ५ क. 'थ्येत इति द्वितीयश्लोकेन कल्पयन्तीति ॥ २ ॥ ६ ग. झ.
'तीयेन श्लो' । ७ स. 'ते ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानमित्यादि । कि' । ८ ख. ग. छ. झ. 'न
प्रा' । ९ घ. 'दशा' । १० स. 'नत्वेऽपि' । ११ झ. 'शन्त' । त' । १२ छ. 'वन्धनपरि' । १३ ज. 'बन्ध
शा' । १४ घ. ज. 'स्य वा' । १५ क. 'र्थस्य पु' ।

न्धाभिधेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथाऽपि प्रकरणव्याचि-
ख्यासुना संक्षेपतो वक्तव्यानि । तत्र प्रयोजनवत्साधनाभिव्यञ्जकत्वेना-
भिधेयसंबन्धं शास्त्रं पारंपर्येण विशिष्टसंबन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति ।
किं पुनस्तत्प्रयोजनमित्युच्यते । रोगार्तस्येव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता ।

इत्थं वचनाभावेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं तस्मिन्प्रकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरणक-
र्तृपदेव तद्वाच्यकृताऽपि विषयादीनामत्रावक्तव्यत्वाद्वाच्यकृतो विषयाद्युपन्यासायासो
वृथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तथाऽपीति । प्रकरणकर्तुरवक्तव्यान्यपि तद्वाच्यकृतो
गानि संक्षेपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातृणां मतम् । द्वाभ्यामनुक्तत्वे तेष्वनार्थासाशङ्कोव-
हाशादित्यर्थः । भाष्यकृता प्रयोजनार्थानां वक्तव्यत्वे सिद्धे शास्त्रप्रकरणयोर्मोक्षक्षण-
प्रयोजनवत्त्वं प्रतिजानीति । तत्रेति । प्रयोजनवच्छास्त्रमिति संबन्धः । शास्त्रग्रहणं
प्रकरणोपलक्षणार्थम् । मोक्षक्षणं फलं ब्रह्मज्ञानस्येति न शास्त्रप्रकरणयोरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । साधनेति । सत्यं मोक्षस्य साधनं ब्रह्मार्थैकत्वज्ञानम् । तस्य जैनकं शास्त्रा-
दि तद्वातेन ज्ञानव्यवधानेन मोक्षफलवद्भवति शास्त्रादीत्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मणा विषये-
ण संबन्धो वेदान्तानामिवेप्यते तत्कथमाभिधेयसंबन्धं शास्त्रादीत्याशङ्क्य ब्रह्मविचारम-
न्तरेण तज्ज्ञानजनकत्वायोगोत्तमज्ञानजननद्वारा विषयसंबन्धसिद्धिरित्याह । अभिधे-
येति । उक्तं ज्ञानव्यर्थेहितं प्रयोजनादि शास्त्रादेरुपसंहरति । पारंपर्येणेति । तत्र
संबन्धो ब्रह्मज्ञानं शास्त्रादिना जन्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदादुक्तः । शास्त्रादिनेव जन्येभि-
त्येन्ययोगव्यवच्छेदाद्विषयोऽपि दर्शितः । यदुक्तं प्रयोजनवत्त्वं तदाभिपति । किं
पुनरिति । साध्यत्वे स्वर्गवदनित्यत्वं नित्यत्वे साधनानर्धानत्वात् तदप्येव शास्त्रादि
प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । मोक्षस्याऽऽत्मैस्वरूपत्वान्नित्यत्वं नापि साधनानर्थक्यम् ।
स्वरूपभूतमोक्षप्रतिबन्धैर्निवर्तकत्वेनार्थवत्त्वादित्युत्तरमाह । उच्यत इति । यथा देवद-
त्तस्य ज्वरादिनां रोगेणाभिभूतस्य स्वस्थता स्वरूपादप्रच्युतिरूपा स्वरूपभूतैव मागपि
सर्वी रोगप्रतिबन्धैः सर्ववै स्थिता चिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात्प्रतिबन्धैर्भूतरौ-
गापगमे सत्यभिव्यज्यते । न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रतिबन्धैर्भ्रमध्वंसार्थत्वात् । न चानि-
त्यत्वं स्वस्थतायाः ईदृशचेत् । तस्यास्तदसाध्यत्वादित्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह । रोगार्त-
स्येवेति । यथोदितदृष्टान्तानुरोधादात्मनः स्वतः समुत्खातनिखिलदुःखस्य निराति-
शयानन्दैकतानस्यापि स्वाधिघामसूताहंकारादिद्वैतप्रपञ्चसंबन्धादात्मनि दुःखमारोप्या-

१ श. 'न्यानीति मन्यन्ते व्याख्यातारः । तं । २ च. झ. 'वत् । कि । ३ क. 'दीन्यन्य' । ४ क.
ग. झ. 'न्यासो । ५ छ. 'ता स' । ज. 'तातिस' । ६ क. 'णां सम' । ७ ज. 'नुक्तेष्वेते' । ८ ख. 'शास-
श' । ९ घ. ड. ज. 'ज्ञा स्यादि' । १० घ. ज. 'नस्योच्यते । ११ ग. झ. व्यञ्जक । १२ ग. 'दा-
न्तज्ञानानां । १३ क. 'यत्स' । १४ ग. ज. झ. 'बन्ध शा' । १५ ग. झ. ब्रह्मभिधानम् । १६ घ. ज.
'गाज्ज्ञानं' । १७ झ. 'नदा' । १८ क. छ. 'हितम्' । १९ ग. 'न्यमेवेत्य' । २० क. 'त्ययो' । २१ ग.
छ. ज. झ. 'त्मरू' । २२ छ. 'न्धनति' । २३ घ. ड. ज. 'दिगे' । २४ ग. ड. 'दा सती स्वात्मस्थि' ।
२५ छ. 'व स्वात्मस्थि' । २६ ग. घ. ज. 'न्धरपगे' । २७ छ. ज. 'न्धव' । २८ घ. शङ्कते । तं ।

तेषां दुःखात्मकस्याऽऽत्मनो द्वैतप्रपञ्चोपशमे स्वस्थता । अद्वैतभावः
प्रयोजनम् । द्वैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतत्वाद्विद्यया तदुपशमः स्यादिति
ब्रह्मविद्याप्रकाशनापास्याऽऽरम्भः क्रियते । यत्र हि द्वैतमिव भवति ।
यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यद्विजानीयात् । यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं विजानीयादित्यादिश्रुति-
भ्योऽस्वार्थस्य सिद्धिः । तत्र तावदोकारनिर्णयाय प्रथमं प्रकरणमाग-

हं दुःखं मुखं मया प्राप्तव्यमिति प्रतिपद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्योपदिष्टवाक्यो-
त्पाद्वैतविद्यातो द्वैतनिवृत्तौ प्रतियन्धैप्रध्वंसे स्वभावभूतो परमानन्दो निरस्वसमस्तानर्थ-
वा च त्वारस्येनाभिव्यक्ता भवति । सा च स्वस्थवापरिपूर्णवस्तुस्वभावान्नाविरच्यते ।
एदिदं शास्त्रीयं प्रयोजनम् । तस्य च स्वरूपत्वेनासाध्यत्वान्नानित्यत्वं शङ्कितव्यम् । न
च साधनवैयर्थ्यं प्रदांशतप्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दाटान्विकमाह । त्र्येति । ननु
द्वैतस्याहंकाराधारमनो वस्तुत्वाद्वस्तुनश्च विद्यानेपोह्यवानित्यनेमितिकर्मायत्तारवोत्तमि-
वृत्तेरलं विद्यार्थेन प्रकरणारम्भेणेति तत्राऽऽह । द्वैतेति । आत्माविद्याकृतस्य द्वैत-
स्याऽऽत्मविद्यया कारणनिवृत्त्या निवृत्तेरात्मविद्याभिव्यक्तये शास्त्रारम्भो युज्यते । न च
द्वैतस्याविद्योक्तस्य विद्यमानदेश्च प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी
श्रुतिमुदाहरति । यत्र हीति । इवशब्दाभ्यैमविद्यावस्थायां प्रतिभावद्वैतस्य तत्प्रति-
मानस्य चाऽऽभासत्वेनाविद्यामयत्वमुच्यते । आत्मैवाभूदिति । विदुषो विद्यावस्थायां
कर्तृर्केरणादिसर्वमात्ममात्रं नाविरिक्तमस्तीत्युक्त्या विद्याद्वारा सर्वस्य द्वैतस्याऽऽत्ममा-
त्रत्वयचनाद्विद्यानिमित्तो कार्यकारणात्मकद्वैतनिवृत्तिरात्मैवेत्यभिलष्यते । एषा च वि-
द्यातो द्वैतनिवृत्तिनिर्देशात्तस्याविद्यात्वमवघोष्यते । आदिशब्दान्नेह नानेत्यधिष्ठाननि-
ष्ठात्पन्ताभावप्रतियोगित्वं द्वैतस्याभिदधद्वाक्यं वाचारम्भणवाक्यं च गृहीतम् । अस्वार्थ-
स्येति । द्वैतगताविद्याकृतत्वंस्येत्यर्थः । विषयप्रयोजनाद्यनुबन्धोपन्यासमुखेन ग्रन्थार-
म्भे स्थिते सत्यादौ प्रकरणचतुष्टयस्य प्रत्येकमसंकीर्णं प्रमेयं प्रतिपत्तिसौकर्यायै सूच-
यितव्यमित्याह । तत्र तावदिति । ॐकारप्रकरणस्यासंकीर्णं प्रमेयं संगृह्णाति । ॐ-
कारेति । तन्निर्णयाय प्रकरणमारब्धमित्युक्तम् । तन्निर्णये प्रमाणाभावात्तस्य चानु-
पयोगित्वात् । आत्मप्रतिपत्तिर्हि पुरुषार्थोपयोगिनीत्याशङ्क्याऽऽगमेत्यादिविशेषण-
द्वयम् । तदुपदेशप्रधानं माण्डूक्योपनिषद्वाक्यानुरूपम् । तेन तत्र प्रामाण्यादुक्तो

१ घ. ड. ज. ट. तथैव २ च. छ. झ. 'इयेद्वि' । ३ च. छ. झ. 'इयेद्विजा' । ४ क. क तद्विजा ।
५ झ. 'न्यञ्च' । ६ ख. 'ता या प' । ७ क. ख. 'पूर्णा व' । ८ घ. ट. ज. तथैवेति । ९ ड. छ. झ.
'पौयत्वा' । १० घ. ट. ज. 'मांसेक्षत्वा' । ११ क. 'त्वानि' । १२ ख. घ. ड. छ. ज. 'यावि' । १३ ख.
'भ्यां त्रवि' । १४ घ. 'तृकार' । १५ क. 'मिन्ना' । १६ घ. ट. ज. झ. 'कीर्णप्र' । १७ क. 'मित्यु-
क्तम्' । १८ ग. ड. छ. झ. तत्प्रथा ।

मप्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतम् । यस्य द्वैतेप्रपञ्चस्योपशमेऽद्वैतप्रतिपत्ती रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पोपशमे रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः । तस्य द्वैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् । तथाऽद्वैतस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गमाप्तौ युक्तितस्तथात्वदर्शनार्थं तृतीयं प्रकरणम् । अद्वैतस्य तथात्वप्रतिर्पत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यवैदिकानि तेषामन्योन्यविरोधित्वाद्दत्तार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव निराकरणाय चतुर्थं प्रकरणम् । कथं पुनरौकारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रतिपद्यत इ-

निर्णयः सेस्याति न त्विदं युक्तिप्रधानं युक्तिलेशस्य सतोऽपि गुणत्वादप्रधानत्वात् । न चायमौकारनिर्णयो नोपयुज्यते । यदात्मनस्त्वमनारोपितरूपं तत्प्रतिपत्त्यानुपायत्वात् । तत्प्रतिपत्तेश्च मुक्तिफलेत्वात् । अतश्चाऽऽद्यं प्रकरणमौकारनिर्णयान्तरफलद्वारेण तत्त्वज्ञाने परमफले पर्थवस्यर्तात्युपदेशवशादधिगेन्त्वव्यमित्यर्थः । वैतथ्यप्रकरणस्यावान्तरविषयविशेषं दर्शयति । यस्येति । आरोपितनिषेधे सत्यनारोपितप्रतिपत्तिः स्वाभाविकीत्यत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वामिवेति । हेतुतो दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादियुक्तिवशादित्यर्थः । अद्वैतप्रकरणस्यार्थविशेषमुपन्यस्यति । तथाऽद्वैतस्यापीति । तस्यापि द्वैतवद्भवस्थानुपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्गः शङ्क्यते । तस्यां सत्यामीपाधिकभेदाद्यवस्थायाः सुस्थत्वादव्यभिचारविद्युक्तिवशादद्वैतस्य परमार्थत्वं प्रतिपादयितुं तृतीयं प्रकरणमित्यर्थः । अलातशान्तिप्रकरणस्यार्थविशेषं कथयति । अद्वैतस्येति । तस्य तथात्वमन्वावितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपक्षत्वं पक्षान्तराणामित्यत्र हेतुमाह । अवैदिकानीति । तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह । अतैतार्थत्वेनेति । मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वेनेत्यर्थः । तदुपपत्तिभिरेव निराकरणे हेतुमाह । अन्योन्येति । पक्षान्तरप्रतिषेधमुखेनाद्वैतमेव द्रढयितुर्मन्त्रं प्रकरणमित्यर्थः । ॐकारनिर्णयद्वारेणाऽऽत्मप्रतिपत्त्युपायभूतमाद्यं प्रकरणमित्युक्तम् । तन्निर्णयस्य तद्धैतुत्वायोगात् । नै स्वत्वान्तरज्ञानमर्थान्तरज्ञाने व्याप्तिमन्तरेणोपयुज्यते । न चात्र धूमान्योरिव व्याप्तिरुपलभ्यते । न चाऽऽत्मकार्यत्वमौकारस्य युक्तम् । आकाशादेरविक्षेपात् । तस्य च सर्वात्मत्वेनाऽऽत्मवत्तत्कार्यत्वव्याघातादिति मन्वानः सन्प्रथमप्रकरणार्थे प्रागुक्तमाक्षिपाति । कथमिति । न वयमनुमानावष्टम्भादौकारनिर्णयमात्मप्रतिपत्त्युपायमभ्युपगच्छामो येन व्याप्त्यभावो दोषमावहेत् ।

१ च. 'तस्य प्र' । २ छ. 'पक्षोप' । ३ क. ख. 'य प्रकरण तृतीयम् । ४ च. 'पत्तिविपक्षभूतानि वा' । ५ छ. झ. 'तत्त्वार्थ' । ६ च. 'न्यस्याऽऽम' । ७ झ. 'तत्र प्रत्युपा' । ८ घ. 'प्रत्युपा' । ९ ग. 'त्वत्वा' । १० ग. झ. 'अर्थत्व' । ११ ग. 'दात्व' । १२ ग. झ. 'तीयम्' । १३ छ. झ. 'तत्त्वार्थ' । १४ क. 'मन्त्रप्र' । १५ ख. ग. झ. नो ।

ति । उच्यते । ॐमित्येतेत् । एतदालम्बनम् । एतद्वै सत्पकारं ओमि-
त्पात्मानं युञ्जीत । ओमिति ब्रह्म । ओंकार एवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्यः ।
रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽद्वय आत्मा परमार्थः सन्मा-
णादिविकल्पस्याऽऽस्पदो यथा तथा सर्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्म-

किंतु श्रुतिप्रामाण्यात्तन्निर्णयस्तद्धेतुरिति परिहरति । उच्यत इति । तत्र मृत्युना
नचिकेतसं प्रत्येभिर्त्येवदित्यनेन वाक्येन ब्रह्मत्वेनोमित्येतदुपदिष्टम् । समाहितेनोका-
रोच्चारणे यच्चैतन्न्यं स्फुरति तदोकारसामीप्यादेव शाखाचन्द्रन्यायेनोकारबन्धेन ल-
क्ष्यते । तेन लक्षणयोकारनिर्णयो ब्रह्मर्थाहेतुरिति विवक्षित्वा श्रुतिमुदाहरति । ओमि-
त्पेतदिति । प्रतिमायां विष्णुबुद्धिवर्द्धोकारो ब्रह्मबुद्ध्योपास्यमानो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायो
भवतीत्यभिप्रेत्य वाक्यान्तरं पठति । एतदालम्बनमिति । किंचायमोकारो यदा परा-
परब्रह्मदृष्ट्योपास्यते तदा तज्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति ।
एतद्वैति । किंच समाविनिष्टो धर्मोमित्युच्चार्योऽऽत्मानमनुसंधत्ते तदा स्थूलमकारमुकारे
सूक्ष्मे तं च कारणे मकारे तमपि कार्यकारणार्थेति प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य तन्निष्ठो भवती-
त्यनेन प्रकारेणोकारस्य तत्प्रतिपत्त्युपायतेति विधान्तरेणाऽह । ओमित्यात्मानमिति ।
किंच योऽयं स्थाणुः स पुमानिति वदते तदोमित्युच्यते तद्ब्रह्मेति वाधायां सामाना-
धिकरण्येन समाहितो ब्रह्म बोध्यते । तथा च युक्तमोकारस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमित्याह ।
ओमिति ब्रह्मेति । किंच सर्वास्पदत्वादोकारस्य ब्रह्मणश्च तथात्वादेकलक्षणत्वादन्य-
त्वासिद्धेरोकारप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रतिपत्तिरेवेत्याह । ओंकार एवेति । ओमितीदं सर्वमित्या-
दिवाक्यान्तरसंग्रहार्थमादिपदमित्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वमोकारस्य प्रेमि-
मिति शेषः । ननु स्वानुगतप्रतिभासे सन्मात्रे चिदात्मनि प्राणादिविकल्पस्य कल्पितत्वादा-
त्मनः सर्वास्पदत्वं न पुनरोकारस्य तदस्त्यननुगमादिति तत्राऽऽह । रज्ज्वादिरिवेति । य-
था रज्जुः शुक्तिरित्यादिरविष्टानविशेषः सर्पो रजतमित्यादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽभ्युपगत-
स्वथाऽऽत्माऽद्वयत्वान्मिध्यात्वेहेत्वभावात्परमार्थसत्त्वभावो वक्ष्यमाणोऽस्तस्य प्राणादिविक-
ल्पस्याऽऽस्पदोऽभ्युपगम्यते । यथैष दृष्टान्तस्त्वथैव प्राणादिरात्मविकल्पो यस्तद्विषयः सर्वो
वाक्प्रपञ्चो यथोक्तोकारमात्रात्मकस्तदास्पदो गम्यते । न च जगत्सोकारस्याननुगमः ।
ओंकारेण सर्वा वाक्संतृणोति श्रुतेः । अतो युक्तमोकारस्य सर्वास्पदत्वमित्यर्थः ।
नन्वर्षजावस्याऽत्मास्पदत्वादोकारास्पदत्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य प्राप्तमास्पदद्वयमिति नेत्या-

१ छ. 'तदा' । २ क. 'म पर चापर च ब्रह्म यदोकारः । तस्माद्ब्रह्मनेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ।
ओ' । च. 'म परचापर च ब्रह्म यदोकारः तस्माद्ब्रह्मनेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीतिशेषः ओ' । ३ छ. 'स्प-
देऽह' । ४ क. ख. अ. 'मार्थतः स' । ५ ड. 'मित्य' । ६ ग. छ. झ. 'नोरा' । ७ झ. 'क्षित्वाच्छ्रुति' ।
८ ग. छ. 'यदेतदो' । ९ र. 'ति यदे' । १० क. 'ज्ञाने हे' । ११ क. ख. 'प्रतिपादित' । १२ झ. 'दत्वात्' ।
न । १३ क. 'ध्यात्वे हे' । १४ ख. 'रमोऽर्थः स' । १५ ग. 'मार्थः स' । अ. 'मार्थः सन्स्वभा' । १६ घ.
ज. 'णमा' । १७ छ. 'यथैव' । १८ ज. 'वो वा वा' । १९ क. 'तृणोति ।

पव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोकार

विकल्पविषय ओंकार एव । स चाऽऽत्मस्वरूपमेव । तदभिधायकत्वात् ।
 ॐकारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्वः प्राणादिरात्मविकल्पोऽभिधानव्य-
 त्तिरेकेण नास्ति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं तदस्येदं वाचा
 तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम् । सर्वं हीदं नामनीत्यादिश्रुतिभ्यः ।

ह । स चेति । आत्मवाचकत्वेऽपि नास्त्योकारस्याऽऽत्ममात्रत्वं तद्वाचकस्य तन्मात्रत्व-
 मिति व्याख्येयत्वात् । प्राणादेरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेकदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह ।
 ॐकारेति । तस्य विकारः सर्वो वाग्विशेषः । अकारो वै सर्वो वागिति श्रुतेः । ओं-
 कारस्य च तत्प्रधानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः प्राणादिरात्मविकल्पः सर्वः स्वा-
 भिवानव्यतिरेकेण नास्ति । तच्चाभिवानं प्राणादिशब्दाविशेषात्मकमोकारविकारभूतमो-
 कारातिरेकेण न संभवतीत्योकारमात्रं सर्वमिति निश्चयते । आत्मनोऽपि तद्वाच्यस्य
 तन्मात्रत्वाभिधानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुपपत्तेरे-
 कत्र विषयविषयित्वाद्योगाभिर्विकल्पं सन्मात्रं वस्तु वाच्यवाचकविभागदूश्यं पर्यवस्य-
 तीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य वस्तुतोऽसत्त्वे प्रमाणमाह । वाचारम्भणमिति । कार्यस्य सर्व-
 स्यैवं मिथ्यात्वेऽपि कथमोकारनिर्णयस्य ब्रह्मप्रतिपर्युपायत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
 तदस्येति । तदिदं विकारजातमस्य ब्रह्मणः संबन्धि वाचा सामान्यरूपया तन्त्या प्र-
 सारितरञ्जुतुल्यया सितं ब्रह्मं व्याप्तमिति संबन्धः । शब्दसामान्येनार्थसामान्यस्य व्या-
 प्तवपि कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । नामभिरिति । शब्दवि-
 शेषैर्दामभिर्दामिस्थानार्थैर्विशेषरूपमपीदमर्थजातं व्याप्तं वक्तव्यं न्यायैस्य तुल्यत्वादित्य-
 र्थः । उक्तमर्थं समर्थयते । सर्वं हीति । इदं हि सर्वं सामान्यविशेषात्मकमर्थजातं
 सामान्यविशेषरूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यते तेन नामनीत्युच्यते । तदेवं
 वागनुरक्तबुद्धिबोध्यत्वाद्वाङ्मात्रं सर्वं वागजातं च सर्वमोकारानुविद्धत्वाद्दोकारमात्र-
 म् । स चोक्तो लक्षणादिनाऽऽत्मधीहेतुरित्याद्यप्रकरणारम्भः संभवतीत्यर्थः । तद्यथा
 शङ्कुनेति श्रुतिसंग्रहार्थमादिपदं प्रतिज्ञातप्रथमप्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः । अर्थमुपपा-

१ क. ख. च. छ. 'भिधानाभिधे' । २ च ज तदे' । ३ क. नास्त्यो' । ४ ग. घ. ट.
 बोध्यः । ५ झ. 'धानादिव्य' । ६ ग. घ. ट. छ. ज. झ. ट. 'न्दस्य शब्दत्वा' । ७ घ. ट. 'पये वि' ।
 ८ ग. छ. ज. 'त्वाभावात्' । ९ ग. झ. 'कल्पविषयस' । १० क. 'स्यै' मि' । ११ ग. घ. झ. 'मस्या'
 १२ ग. झ. 'पु' । १३ ट. झ. अ. 'यति । त' । १४ ख. अ. 'हि मा' । १५ ट. 'अ' न 'वार उपा-
 नेना' ।

एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योकार एव ॥ १ ॥

अत आह । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । यदिदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्यतिरेकात् । अभिधानस्य चोकाराव्यतिरेकादोकार एवेदं सर्वम् । परं च ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमेव गम्यत इत्योकार एव । तस्येतस्य परापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्यामित्येतस्यापव्याख्यानम् । ब्रह्मर्मात-
पच्युपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतया विस्पष्टं प्रकथनमुपव्याख्यानं प्रस्तुतं वेदित-
व्यमिति वाक्यशेषः । भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेद्यं यत्तद-
प्योकार एवोक्तन्यापतः । यच्चान्यत्रिकालातीतं कार्याधिगम्यं कालाप-
रिच्छेद्यमव्याकृतादि तदप्योकार एव ॥ १ ॥

अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽप्यभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः ।

य तस्मिन्नर्थे श्रुतिमवतारयति । अत आहेति । श्रुतिं व्याचष्टे । यदिदमिति । त-
दिदं सर्वमोकार एवेति संबन्धः । अभिधानस्याभिधेयतया व्यवस्थितमर्थजातमोकार
एवेत्यत्र हेतुमाह । तस्येति । तथापि पृथगभिधानभेदः स्यास्पति नेत्याह । अभि-
धानस्येति । वाच्यं वाचकं च सर्वमोकारमात्रमित्यभ्युपगमेऽपि परं ब्रह्म पृथगेव स्था-
स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । परं चेति । यदि परं कारणं ब्रह्म तच्चेदवगम्यते तदा किंचि-
दभिधानं तेनेदमभिधेयमित्येवमात्मकोपायपूर्वकमेव तदधिगमोऽभिधेयं च स्वाभिधानाव्य-
तिरिक्तं तत्पुनरोकारमात्रमित्युक्तत्वाद्वाच्यं ब्रह्मापि वाचकाभिन्नं तन्मात्रमेव भविष्यति
यत्र तु कार्यकारणातीते चिन्मात्रे वाच्यवाचकविभागो व्यावर्तते तत्र नास्त्योकारमा-
त्रत्वमोकारेण लक्षणया तदवगमाद्गोकारादित्यर्थः । तस्येत्यादिश्रुतिमवतार्ये व्याकरो-
ति । तस्येति । भूतमित्यादिश्रुतिं एहात्वा व्याचष्टे । कालेति । वाच्यस्य वाचका-
भेदात्तस्य चोकारमात्रत्वादित्युक्तो न्यायः । कालत्रयातीतमोकारातिरिक्तं र्जुडं वस्तु
नास्त्येवं प्रमाणामावादित्याशङ्क्याऽऽह । कार्याधिगम्यमिति । अव्याकृतं साभामम-
ज्ञानमनिर्वाच्यं तन्न कालेन परिच्छिद्यते कालं प्रत्यपि कारणत्वात्कार्यस्य कारणात्प-
श्चाद्वाचिनी न प्रागभाविकारणपरिच्छेदकत्वं संगच्छते । सूत्रमादिपदेन श्रुते तदपि
न कालेन परिच्छेत्तुं शक्यते । स संवत्सरोऽभवन्न ईं पुरा ततः संवत्सर आसीत् सूत्रा-
त्कालोत्पत्तिश्रुतेः । तदपि सर्वमोकारमात्रं वाच्यं य वाचकाव्यतिरेकन्यायादित्यर्थः ॥ १ ॥

अभिधानाभिधेययोरेकस्मिन्नेव सति कल्पितत्वे तदेकरूपत्वस्योक्तत्वात्किमिति पुनः
सर्वं हेतुद्वयैत्युच्यते । तत्र वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवाक्यस्य सफलं तात्पर्यमाह । अभिधाने-

१ छ. 'मिति । २ ज. 'ए क' । ३ घ. ज. ट. 'ति । यदि । ४ घ. ड ज. वाच्यवाचक स' ।
अ. प्र. वाच्यता । ५ ग. ट. 'क म' । ६ घ. ड. ज. ट. परत्र । ७ ग. झ 'तुगत्वा तदा' । ८ ग. छ.
स जडव । ९ ग. 'वेदे । १० ख. त्र. दि । ११ क. ख. ग. छ. स. त्र. 'त्वेन तो । १२ ग. झ.
तयानु' ।

सर्वं ॐ ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा च-
तुष्पात् ॥ २ ॥

ओमित्पेतदक्षरमिदं सर्वमित्याद्यभिधानमाधान्येन निर्दिष्टस्य पुनर-
भिधेयमाधान्येन निर्देशोऽभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । इतरथा
ह्यभिधानतन्त्राभिधेयप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं मौणमित्याशङ्क-
स्यात् । एकत्वप्रतिपत्तेश्च प्रयोजनमभिधानाभिधेययोरेकेनैव प्रयत्नेन पु-
नरपत्प्रविलापयंस्तद्विलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्येतेति । तथा च वक्ष्यति ।
पादा मात्रा मात्राश्च पादा इति । तदाह । सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । सर्वं यदुक्त-
मोकारमात्रमिति तदेतद्ब्रह्म तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्रत्यक्षतो विशेषेण
निर्दिशति । अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं
प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दिशति । अयमात्मेति । सोऽयमात्मो-

त्पादिनावाच्यस्य वाचकत्वोक्त्यैव तयोरेकत्वमिद्वैर्व्यतिहारनिर्देशो वृषेत्याशङ्क्याऽऽ-
ह । इतरथेति । वाच्येन वाचकस्यैक्यमनुदत्त्वा वाचकेनैव वाच्यस्यैक्यवचने सत्युपायोपे-
यमयुक्तमेकत्वं न मुख्यमैक्यमित्याशङ्क्येत तन्निकृत्यर्थं व्यतिहारवचनमर्थवदित्यर्थः ।
परस्परभिदोपदेशादभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिरस्तु साऽपि विफला ब्रह्मप्रतिपत्त्यनु-
पयोगित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । एकत्वेति । अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तेश्चैवं प्रयो-
जनं यदेकेनैव प्रयत्नेन द्वयमपि विलापयन्नुभयविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्य निर्वृणोतीति यो-
जना । अभिधानाभिधेययोर्व्यतिहारोपदेशे वाक्यशेषमनुकलयति । तथा चेति । उक्ते
वाचकस्य वाच्याभिन्नत्वे वाक्यमवतार्यं योजयति । तदाहेति । सर्वं कार्यं कारणं चे-
त्यर्थः । ब्रह्मणः श्रुत्युपदिष्टस्य परोक्षत्वं व्यावर्तयति । तच्चेति । यद्ब्रह्म श्रुत्या सर्वा-
त्मकमुक्तं तन्न परोक्षमिति मन्तव्यं किंत्वयमात्मेति योजना । चतुष्पात्त्वेन विश्वैज-
सपाशतुरीयत्वेनेत्यर्थः । अभिनयो नाम विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थमसाधारणः शारीरो
व्यापारस्तेन हस्ताग्रं हृदयदेशमानीय कथयतीत्यर्थः । सोऽयमित्यादिवाक्यान्तरमव-
तार्यं व्याकरोति । ओंकारेति । सर्वाभिष्टानतया परोक्षरूपेण परत्वं प्रत्यग्रूपेण चा-
परत्वं तेन कार्यकारणरूपेण सर्वात्मना व्यवस्थितः सन्नात्मा प्रतिपत्तिभौक्यार्थं चतुष्पा-

जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंश-

काराभिधेयः परापरत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्पाणवन्न गौरिवेति त्रयाणां विश्वादीनां पूर्वपूर्वमविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति करणसाधनः पादशब्दस्तुरीयस्य । पद्यत इति कर्मसाधनः पादशब्दः ॥ २ ॥

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह । जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः । वहिःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स वहिःप्रज्ञो वहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्योक्ताऽवभासत इत्यर्थः । तथा सप्ताङ्गान्यस्य तस्य ह वा

त्कल्प्यते तत्र दृष्टान्तमाह । कार्पाणवदिति । देशावेशेपे कार्पाणशब्दः प्रोडशपणानां संज्ञा । तत्र यथा व्यवहारमाचुर्याय पादकल्पना क्रियते तथेहापीत्यर्थः । यथा गौश्चतुष्पादुच्यते न तथा चतुष्पादादेष्टुं शक्यते निष्कलश्रुतिव्याकोपादित्याह । न गौरिवेति । विश्वादिषु तुर्यान्तेषु पादशब्दो यदि करणव्युत्पत्तिकस्तदा विश्वादिर्वैचुर्यस्यापि करणकोटिनिवेशे ज्ञेयासिद्धिः । यदि तु पादशब्दः सर्वत्र कर्मव्युत्पत्तिकस्तदा साधनासिद्धिरित्याशङ्क्य विभज्य पादशब्दमवृत्तिं प्रकटयति । त्रयाणामित्यादिना । करणसाधनः करणव्युत्पत्तिकः कर्मसाधनः कर्मव्युत्पत्तिक इति यावत् ॥ २ ॥

आत्मनो निरवयवस्य पादद्वयमपि नोपपद्यते पादचतुष्टयं तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते । कथमिति । परमार्थतश्चतुष्पात्त्वाभावेऽपि काल्पनिकमुपायोपेयमूतं पादचतुष्टयमविरुद्धमित्यभिप्रेत्याऽऽद्यं पादं व्युत्पादयति । आहृत्यादिना । स्थानमस्येत्यभिमानस्य विषयभूतमित्यर्थः । प्रज्ञायास्तावदान्तरत्वमसिद्धेरयुक्तमिदं विशेषणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे । वहिरिति । चैतन्यलक्षणा प्रज्ञा स्वरूपभूता न बाह्ये विषये प्रतिभासते तस्या विषयानेपक्षत्वात् । बाह्यस्य च विषयस्य वस्तुतोऽभावादित्याशङ्क्याऽऽह । वहिर्विषयेवेति । न स्वरूपं प्रज्ञा वस्तुतो बाह्यविषयेष्यते शुद्धवृत्तिरूपा त्वसावज्ञानकल्पिता तद्विषया भवति । न च साऽपि वस्तुतरतद्विषयतामनुभवति । वस्तुतः स्वयमभावाद्बालेस्य विषयस्य कान्पनिकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्रतिभासिकमित्यर्थः । पूर्वेण विशेषणेन विशेषणान्तरं समुच्चिनोति । तथेति । सप्ताङ्गैत्वं श्रुत्यवष्टम्भेन विश्वस्यै विशदयति । तस्येत्यादिना । प्रकृतस्य संनिहितैर्मसिद्धस्यैवाऽऽ-

१ छ. न. ट. 'रिव प्र' । २ ख. न. 'मस्य स जा' । ३ घ. ड. ज. ट. रित्तवि' । ४ च. झ. 'परीव' । ५ ख. न. 'ये च प्र' । ६ ख. न. 'धातोऽज' । ७ ट. 'वतुरीयस्था' । ८ छ. प्रदर्शयति । ९ क. परीष' । १० ख. ग. ज. न. ट. 'वे चेति' । ११ क. ख. छ. न. 'पभूनाप्र' । १२ घ. ट. ज. 'ह्यवि' । १३ ज. ह्यु' अ. ट. 'श्लघु' । १४ ख. घ. ड. ज. न. ट. 'स्य विगतत्वं वि' । १५ ख. ग. 'तस्य प्र' ।

तिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः

एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वत्मा-
त्मा संदेहो बहुलो वंस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावित्पामिहोत्रकल्पनाशेष-
त्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य स सप्ताङ्गः ।
तथैकोनविंशतिर्मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दश वाय-
वश्च प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमिति मुखानीव मुखानि
तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः । स एवंविशिष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारैः शब्दा-
दीन्स्थूलान्विपयान्भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । विश्वेषां नराणामनेकधा नय-

त्मानश्चैलोक्यारमकस्य पश्यमाणरीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सुतेजस्त्वगुणविशेषो घुलो-
को मूर्धैवेति घुलोकस्य शिरस्त्वमुपदिश्यते । विश्वरूपो नानाविधः श्वेतपीतादिगुणा-
त्मकः सूर्यश्चक्षुर्विवक्ष्यते । पृथङ्नानाविधं वर्त्म संचरणमात्मा स्वभावोऽस्येति व्युत्प-
त्त्या वायुस्तथोच्यते । स च प्राणस्तस्येति संबन्धः । बहुलो विस्तीर्णगुणवानाकाशः
संदेहो देहस्य मध्यमो भागो रथिरन्नं तद्धेतुरुदकं पश्चिमस्य मूत्रस्थानं पृथिव्येव
प्रविष्टात्वगुणा वैश्वानरस्य पादौ तद्यज्ञकं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यामिहोत्रकल्पना
श्रुत्वा । तस्याः शेषत्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इति योजना । उक्तं सप्ताङ्ग-
त्वमुपसंहरति । इत्येवमिति । विशेषणान्तरं समुच्चिनोति । तथेति । बुद्ध्यर्थानीन्द्रि-
याणि श्रोत्रत्वक्क्षुर्जिह्वाघ्राणानि । कर्माथानीन्द्रियाणि वाक्प्राणिपादपायूपस्थानि ।
तान्येतानि द्विविधानीन्द्रियाणि दश भवन्ति । प्राणादय इत्यादिशब्देनापानव्यानो-
दानसमाना गृह्यन्ते । उपलब्धिद्वाराणीत्युपलब्धिपदं कर्मापलक्षणार्थम् । द्वारत्वं कर-
णत्वम् । तत्र बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपलब्धौ करणत्वम् । कर्मेन्द्रियाणां तु
वदनादौ कर्मेणि करणत्वम् । प्राणादीनां पुनरुभयत्र पारंपर्येण करणत्वम् । तेषु सत्त्वेव
ज्ञानकर्मेणोरुत्पत्तेः । असत्सु चानुत्पत्तेः । मनोर्बुद्ध्योश्च सर्वत्र साधारणं करणत्वमहं-
कारस्यापि प्राणादिवदेव करणत्वं मन्तव्यं चित्तस्य चैतन्याभावेऽप्येव करणत्वं मुक्त-
मिति विवेक्तव्यम् । पूर्वोक्तिर्विशेषणैर्विशिष्टस्य वैश्वानरस्य स्थूलभुगिति विशेषणान्तरम् ।
तद्विभजते । स एवं विशिष्ट इति । शब्दादिविषयाणां स्थूलत्वं दिगादिदेववानुष्टही-
तैः श्रोत्रादिभिर्हेतुमाणात्वम् । इदानीं वैश्वानरशब्दस्य प्रकृतविश्वविषयत्वं विज्ञा-
यति । विश्वेषामिति । कर्मेणि पृष्टी । विश्वे च ते नराश्चेति विश्वानराः । निषेवात्पू-

१ छ. वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादाः अमिहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निमुखत्वेनाहवनीय उक्तं । २ च.
रयि पृथिव्येव पादानामिहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निमुखत्वेनाहवनीय उक्तं । ३ स. दातुर एव वेदित्वामिहो-
त्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निमुखत्वेनाहवनीय उक्तं । क. दावमिहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निमुखत्वेनाहवनीय उक्तं ।
४ स. नास्याग्निमुखत्वेनाहवनीय उक्तं । ५ स. ज. शिष्टुः । ६ स. घ. ज. ति तस्य । ७ स. वि-
पदा । ८ प्र. ड. ज. अस्य कं । ९ ग. छ. स. ति । एव । १० घ. ड. जाह्यानि । ११ घ. स.
द. यथा । १२ घ. ज. प्र. ड. बुद्धेश्च । १३ ड. ट. तस्यै । १४ ग. स. त्वमित्युक्तं । १५ ड.
पातनात् ।

प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

नाद्वैश्वानरः । यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरो विश्वानर एव वैश्वानरः । सर्वपिण्डात्मानन्पत्वात्स प्रथमः पादः । एतत्पूर्वकत्वाद्दुत्तरपादाधिगमस्य प्राथम्यमस्य । कथमयमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पाच्चे प्रकृते शुलोकादीनां मूर्धाद्यङ्गत्वमिति । नैप दोषः । सर्वस्य प्र-

थेपदस्य दीर्घता । विश्वानरान्भोक्तृत्वेन व्यवस्थितान्प्रत्यनेकधा धर्माधर्मकर्मनुसारेण सुखदुःखादिप्रापणादयं कर्मफलदाता वैश्वानरशब्दिज्ञो भवतीत्यर्थः । अथवा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः स एव वैश्वानरः । स्वार्थे वृद्धितो राक्षसवायेसवदित्याह । विश्वेति । कथं विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वस्ते जाग्रतां नराणामनेकत्वात्तादात्म्यानुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । सर्वपिण्डात्मा समष्टिरूपो विरोडुष्यते तेनाऽऽत्मना विश्वेषामनन्यत्वाद्यथोक्तसमाप्तसिद्धिरित्यर्थः । विश्वस्य धेनसादुत्पत्तेस्तस्यैव प्राथम्यं युक्तं कार्यस्य तु पश्चाद्भावित्वमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति । प्रविलापनापेक्षया प्राथम्यं न मृष्टव्यपेक्षेत्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्भेदमादाय प्राणुक्तं सप्ताङ्गत्वमाक्षिपति । कथमिति । ब्रह्मणि प्रकृते तस्य परोक्षत्वे शङ्किते वन्निरासायं ब्रह्मायमात्मेति प्रत्यगात्मानं प्रकृत्य सोऽयमात्मा चतुष्पादिति चतुष्पाच्चे तस्य प्रकान्ते शुलोकादीनां मूर्धाद्यङ्गत्वसिद्धयर्थं यदुक्तं तदयुक्तं प्रक्रमविरोधादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्भेदमावात्र प्रक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति । नैप दोष इति । तत्र हेतुमाह । सर्वेस्येति । आध्यात्मिकस्याऽऽधिदैविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव स्थूलस्य पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकस्यानेनाऽऽत्मना विराजा प्रथमपादत्वम् । तस्यैव सूक्ष्मस्यापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मनो हिरण्यगर्भात्मना द्वितीयपादत्वम् । तस्यैव कार्यरूपतां त्यक्त्वा कारणरूपतामापन्नस्यान्याकृतात्मना तृतीयपादत्वम् । तस्यैवे तु कार्यकारणरूपतां विहाय सर्वकल्पनाविष्टानतया स्थितस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मना चतुर्थपादत्वम् । तदेवमध्यात्माधिदैवयोरभेदमादायोक्तेन प्रकारेण चतुष्पाच्चस्य वक्तुमिष्टत्वात्पूर्वपूर्वपादस्योत्तरोत्तरपादात्मना प्रविलापनाचुरीयनिष्ठायां पर्यवसानं सिध्यतीत्यर्थः । यदैवं तुरीये पर्यवसानं जिज्ञासोर्मुमुक्षोरिष्यते तदा तत्त्वज्ञानमातिवन्धकस्य प्रातिभासिकद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्-

१ ख. च. 'रः । विश्वानर ए' । २ ख. च. झ. 'व वा वै' । ३ घ. ज. झ. ट. 'न्यलभत्वा' । ४ क. ख. ड. छ. झ. 'शानरा' । ५ ग. घ. ड. ज. झ. 'यसादिव' । ६ ज. 'रादित्यु' । ७ ग. झ. 'तेऽनेना' । ८ ख. 'भृष्टेरेपे' । ९ घ. ट. 'वत्यो' । १० ज. 'रप' । ११ ग. झ. 'वरा' । १२ ग. छ. 'दैवतु' । १३ ज. ट. 'पूर्णं' ।

पञ्चस्य साधिदैविकस्यानेनाऽऽत्मना चतुष्पाच्चस्य विवक्षितत्वात् ।
 एवं च सति सर्वप्रपञ्चोपशमेऽद्वैतसिद्धिः । सर्वभूतस्थश्चाऽऽत्मैको दृष्टः
 स्यात् । सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि । यस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादिश्रुत्यर्ध
 उपसंहृतश्चैवं स्यात् । अन्यथा हि स्वदेहपरिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा
 साख्यादिभिरिव दृष्टः स्यात्तथा च सत्यद्वैतमिति श्रुतिकृतो विशेषो ।

र्षद्ब्रह्माहमस्मीति वाक्यार्थसाक्षात्कारः मिध्यतीति फलितमाह । एवं चेति । उक्तन्यायेन
 तत्त्वसाक्षात्कारे संगृहीते सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्वात्मैकोऽद्वितीयो दृष्टः स्यात् ।
 एको देवः सर्वभूतेष्विति तत्र तत्र ब्रह्मचैतन्यस्यैव प्रत्यक्त्वेनावस्थानाभ्युपगमात्तानि तानि
 च सर्वाणि प्रातिभासिकानि भूतानि तस्मिन्नेवाऽऽत्मनि कल्पितानि दृष्टानि स्युः । तथा च
 पूर्णत्वमात्मनो भूतान्तराणां च तदतिरेकेण सत्तास्फुरणविरहितत्वं सिध्यति । ततश्च । सर्व-
 भूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छतीति
 स्मृतिरनुग्रहीता भवतीत्याह । सर्वभूतस्थश्चेति । न चेदं मार्गं वचनममानामिति श-
 ङ्कनीयं । यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तद्वेषजमिति श्रुतेरित्यभिप्रेत्य दर्शितस्मृतिमूलभूतां श्रुतिं
 सूचयति । यस्त्विति । यो हि पादत्रयं प्रागुक्त्या प्रक्रिययां प्रविलाप्य तुरीये निर्देये
 विशक्तिर्मात्रे सदानन्दैकताने परिपूर्णं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते स ब्रह्माहमस्मीत्यात्मानं जाना-
 नः सर्वेषां भूतानामविद्यानान्तरमनुपलभमान आत्मन्येव प्रातीतिकानि तानि प्रत्येति ।
 तेषु सर्वेष्व्वात्मानं सत्तास्फूर्तिप्रदमवगच्छति । ततश्च न किञ्चिदपि गोपायितुमिच्छ-
 तीति श्रुत्यर्धश्च यथोक्तेरित्या तत्त्वसाक्षात्कारे संगृहीते सति स्वीकृतः स्यादित्यर्थः ।
 अध्यात्माविदेवयोरभेदाभ्युपगमद्वारेण प्रागुक्तपरिपाञ्चया तत्त्वज्ञानानभ्युपगमे दोषमाह ।
 अन्यथेति । साख्यादिपक्षस्यापि प्रामाणिकत्वात्तथैव प्रतिदेहं परिच्छिन्नस्य प्रत्यगा-
 त्मनो दर्शनेन प्रामाणिकोऽर्थोऽभ्युपगतो भवति । व्यवस्थानुपपत्त्या च प्रतिशरीरमा-
 त्मभेदः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । तथा चेति । साख्यादीनां द्वैतविषयं दर्शनमिष्टं तेन
 स्वदीयदर्शनस्याद्वैतविषयस्य विशेषाभावादद्वैतं तत्त्वमिति श्रुतिसिद्धौ विशेषस्त्वत्पक्षे न
 सिध्येदतः श्रुतिविरोधो भेदवादे प्रसंज्येत । व्यवस्था त्वौपाधिकभेदमधिकृत्य सुस्था
 भविष्यतीत्यर्थः । ननु भेदवादेऽपि नाद्वैतश्रुतिर्विरुध्यते । ध्यानार्थमन्नं ब्रह्मेतिवृद्धे-

१ झ. 'तानि आत्मन्येवानुपपत्तीत्या । २ ड. ज 'दियु स्या' । ३ घ. ड. ट 'नि च । ४ झ.
 'तान्यस्मि' । ५ झ. 'नर' । ६ घ. ट. 'दित्वं । ७ छ. ज. ट. 'नवर' । ८ झ. प्र 'ति च स' । ९ छ.
 'क प्र' । १० घ. ड. ट. 'या वि' । ११ 'मित्यपि' । १२ ग. छ. 'मात्रम' । १३ घ. ज. 'दास्मी' ।
 १४ ग. झ. 'पु च स' । १५ ग. घ. झ. 'कनीत्या । १६ ग. 'णिकाथो' । १७ उ. 'स. 'पयद'
 १८ घ. 'तन्ने । १९ ट. मज्यते । व्य' ।

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमु-

सिद्धमेव । निविंशेषत्वात् । एवं च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्वद्वैतोपशमे चाद्वैतमिति ॥ ३ ॥

स्वप्नः स्थानमस्य तैजसस्य स्वप्नस्थानः । जाग्रत्प्रज्ञाऽनेकसाधना बहिर्विषयेवावभासमाना मनःस्पन्दनमात्रा सती तथाभूतं संस्कारं मनस्याधत्ते । तन्मनस्तथा संस्कृतं चित्रित इव पटो ब्राह्मसाधनानपेक्षमविद्याकामकर्मभिः प्रेर्यमाणं जाग्रद्वैदवभासते । तथा चोक्तम् । अस्य लो-

धर्म्यं पुरोधाय तयोरैक्यमविरुद्धमित्यर्थः । अध्यात्म्याधिदैवयोरैकत्वे प्रागुक्तन्यायिर्न प्रसिद्धे सत्युपसंहारप्रक्रियया सिद्धमद्वैतमिति फलितमाह । एवं चेति । तच्चाद्वैतं प्रति बन्धध्वंसमात्रेण न स्फुरति किंतु वाक्यादेवाऽऽचार्योपदिष्टादिति वक्तुं च शब्दः ॥३॥

द्वितीयपादमवतार्य व्याचष्टे । स्वप्नेत्यादिना । स्थानं पूर्ववत् । द्रष्टुर्मेमाभिमानस्य विषयभूतमिति यावत् । स्वप्नपदाथं निरूपयितुं उत्कारणं निरूपयति । जाग्रदित्यादिना । तस्याः स्वप्नाद्विधर्म्योऽर्थं विशेषणमाह । अनेकेति । अनेकानि विविधानि साधनानि करणानि यस्याः सा धयेति यावत् । विषयद्वारकमपि वैषम्यं दर्शयति । च-
हिरिति । ब्राह्मस्य शब्दादेर्विषयस्याविद्याविवर्धत्वेन वस्तुतोऽभावान्न तद्विषयत्वमपि यथोक्तप्रज्ञाया वास्तवं किंतु प्रातीतिकमित्यभिप्रेत्योक्तमिवेति । न च यथोक्ता प्रज्ञा प्रमाणसिद्धा तस्या अनवस्थानात् । तेन साक्षिविद्या सेवि विवक्षित्वाऽऽह । अवभासमानेति । द्वैतवत्प्रतिभासयोरैस्तुतोऽसत्त्वे हेतुं सूचयति । मनःस्पन्दनेति । यथोक्ता प्रज्ञा स्वानुरूपा वासना स्वसमानांवारामुत्पादयतीत्याह । तथाभूतमिति । जाग्रद्वासनावासितं मनो जागरितवदवभासते स्वप्नद्रष्टुरित्येष्टव्यं मनस एव वासनावतः स्वप्ने विषयत्वातिरिक्तविषयार्थोवादित्याह । तथा संस्कृतमिति । जाग्रद्वासनावाहितं मनो जागरितवद्वातीत्यर्थं दृष्टान्वमाह । चित्रित इति । यथा पटश्चित्रिताश्चित्रवद्भा-
ति तथा मनो जागरितसंस्कृतं तद्वद्भातीति युक्तमित्यर्थः । स्वप्नस्य जागरित्वाद्विधर्म्यं सू-
चयति । बाह्येति । यथोक्तस्य मनसो जागरितवदनेकधा प्रतिभाने कारणान्तरमाह । अविद्येति । यदुक्तं स्वप्नस्य जागरितैर्जनैर्वैषामनाजन्यत्वं तत्र सृष्टद-
रण्यकश्रुतौ प्रमाणयति । तथा चेति । अस्य लोकस्येति जागरितोक्तिस्तस्य निशे-

१ घ. च. ज. अ. ट. 'शेषात्' । २ झ. 'ति यत्सर्वं' । ३ झ. 'सत्येति स्व' । ४ घ. ट. ज. ट. 'भूतमं' । ५ झ. 'द्वैतात्' । ६ ट. 'वर्णो' । ७ ग. झ. 'नयि' । ८ ग. घ. ट. ज. झ. 'तीर्थं पा' । ९ ग. घ. ट. छ. ज. झ. 'जमने' । १० ज. 'नाशत' । ११ ट. 'मितमं' । १२ घ. 'भावादि' । १३ ट. ज. जाग्रद्भा' । १४ ख 'न सत्' । १५ क 'नि । तयो' । १६ घ ट. 'कर्म' । १७ छ. 'तथा' । १८ घ. 'तत्रात्म' ।

स्वः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

कस्य सर्वावतो मात्रामपादोपेति । तथा परे देवे मनस्पेकीभवतीति प्र-
स्तुत्यात्रैव देवः स्वप्ने महिमानमनुभवतीत्यायवणे । इन्द्रियापेक्षयाऽन्तः-
स्थत्वान्मनसस्तद्वासनारूपा च स्वप्ने प्रज्ञा यस्येत्यन्तःप्रज्ञः । विषयगू-
न्यायां प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपायां विषयित्वेन भवतीति तैजसः ।
विश्वस्य संविषयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वम् । इह पुनः केवला
वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोग इति । समानमन्यत् । द्वि-
तीयः पादस्तैजसः ॥ ४ ॥

पणं सर्वावदिति । सर्वो साधनसंपत्तिरस्मिन्नस्तीति सर्वैवान्सर्ववानेव सर्वावांस्तस्य मात्रा
लेशो वासना तामपादायांपेच्छिद्य एहीत्वा स्वपिति वांसनामधानं स्वप्रमनुभवतीत्यर्थः ।
यत्तु स्वप्नरूपेण परिणतं मनः साक्षिणो विषयो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरं दर्शयति ॥
सथेति । परत्वे मनसस्तद्गुणाधित्वाद्वाऽसाधारणकरणत्वाद्वा देवत्वं द्योतनात्मकत्वात्-
न्मनोज्योतिरिति ज्योतिःशब्दात्तस्मिन्नेकीभवाति । स्वप्ने द्रष्टा तत्प्रधानो भवतीति स्वप्ने
मकृत्याऽत्र स्वप्ने स्वप्रकाशो द्रष्टा महिमानं मनसो विभूतिं ज्ञानज्ञेयपरिणामैत्वलक्षणां
साक्षात्करोति । तथा च मनसो विषयत्वान्न तत्राऽऽत्मग्राहकत्वशङ्केत्यर्थः । ननु विभू-
स्य बालोन्द्रियैर्जन्यमज्ञायास्तैजसस्य मनोजन्यमज्ञायाश्चान्तःस्थत्वाविशेषादन्तःप्रज्ञे-
त्वविशेषणे न व्यावर्तकमिति तत्राऽऽह । इन्द्रियेति । उपपादितं तावद्विश्वस्यं बहिः-
प्रज्ञत्वं तैजसस्त्वन्तःप्रज्ञो विज्ञायते बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य मनसोऽन्तःस्थत्वात्तत्परि-
णामत्वाच्च स्वप्नमज्ञायास्तद्धानन्तःप्रज्ञो युज्यते । किंच मनःस्वभावभूता या जागरित-
वासना तद्रूपा स्वप्नमज्ञेति युक्तं तैजसस्यान्तःप्रज्ञत्वमित्यर्थः । स्वप्नाभिमानिनस्तेजोवि-
कारत्वाभावात्कुतस्त्वैजसत्वमित्याशङ्क्याह । विषयेति । स्थूलो विषयो यस्यां वासना-
मय्यां प्रज्ञायां न ज्ञायते तस्यां विषयसंपर्शमन्तरेण प्रकाशमात्रतया स्थितायामाश्रयत्वेन
भवतीति स्वप्नद्रष्टा तैजसो विवक्षितः । तैजःशब्देन यथोक्तवासनामय्याः प्रज्ञाया निर्देशा-
दित्यर्थः । ननु विश्वतैजमयोरविशिष्टं प्रविविक्तभुगिति विशेषणम् । प्रज्ञाया भोज्यत्वस्य
तुल्यत्वमित्येव । येनम् । तस्य भोज्यत्वविशेषेऽपि तस्यमन्तरेऽप्येदात्सविषयत्वादिभ-
स्य भोज्या प्रज्ञा स्थूला लक्ष्यते । तैजसे तु प्रज्ञा विषयसंपर्शगून्या वासनामात्ररूपे-
ति विविक्तो भोगः सिध्यतीत्याह । विश्वस्पेति । सप्ताङ्गैकोनविंशतिमुखत्वमित्ये-
तदन्यद्विसुच्यते ॥ ४ ॥

१ स. 'येनयदि । त' । २ छ. 'स्वप्नप्रज्ञेय' । ३ स. घ. ट. च. ज. झ. प्रज्ञेय' । ४ स. घ. ट. च. छ. ज. झ. 'ज्ञः । तैजसो वि' । ५ घ. झ. 'वल प्र' । ६ घ. ट. च. ज. झ. 'शर' । ७ घ. ट. 'यां स-
विषयत्वे' । ८ स. 'बलमा' । ९ ग. छ. झ. सर्वसां' । १० ग. घ. झ. ट. 'सर्वां' । ११ घ. ज. झ. ट. 'परिच्छि' । १२ स. ग. छ. झ. 'मल' । १३ छ. 'यप' । १४ घ. ट. छ. ज. ट. 'शतं वि' । १५ ग. छ. 'तामेव' । १६ छ. 'ति प्रवि' ।

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुपुप्तम् । सुपुप्तस्थान एकीभूतः

दर्शनादर्शनवृत्त्योस्तत्त्वाप्रबोधलक्षणस्य स्वापस्थ तुल्यत्वात्सुपुप्तिस्र-
हणार्थं यत्र सुप्त इत्यादिविशेषणम् । अथवा त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वाप्रतिबो-
धलक्षणः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुपुप्तं विभजते । यत्र यास्मिंस्थाने
फाले वा सुप्तो न कंचन स्वप्नं पश्यति न कंचन कामं कामयते । न हि
सुपुप्ते पूर्वपोरिवान्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते ।
तदेतत्सुपुप्तं स्थानमस्येति सुपुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं मनःस्पेन्दितं
द्वैतजातम् । तथा रूपापरित्यागेनाविवेकापन्नं नैशतमोग्रस्तमिवाहः समप-

पादद्वयमेवं व्याख्याय तृतीये पादे व्याख्यास्यन्व्याख्यायमानश्रुतौ न कंचनेत्या-
दिविशेषणस्य तात्पर्यमाह । दर्शनेति । दर्शनस्य स्थूलविषयस्य वृत्तिरत्रास्तीति जाग-
रितं दर्शनवृत्तिरित्युच्यते । स्थूलविषयदर्शनादन्वैदर्शनमदर्शनं वासनामात्रं तस्य वृत्तिर-
त्रास्तीत्यदर्शनवृत्तिः स्वप्नस्तयोः सुपुप्तवदेव स्वापस्थ तत्त्वाग्रहणस्य तुल्यत्वात् । यत्र सुप्त
इत्युक्ते तयोरपि प्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदेन सुपुप्तस्यैव ग्रहणार्थम् । यत्र सुप्त इत्यादिवाक्ये
न कंचनेत्यादिविशेषणम् । तद्धि स्थानद्वयं व्यवच्छिद्य सुपुप्तमेव ग्राहयतीत्यर्थः । न
कंचन स्वप्नं पश्यतीत्यनेनैव विशेषणेन स्थानद्वयव्यवच्छेदसंभवाद्विशेषणान्तरमकिञ्चित्क-
रमित्याशङ्क्याऽऽह । अथवेति । तत्त्वामितिबोधः स्वापस्तस्य स्थानत्रयेऽपि तुल्यत्वा-
त्त्वाग्रहणार्थं विभज्य सुपुप्तं ज्ञापयितुं विशेषणमित्यर्थः । एकस्यैव विशेषणस्य
व्यवच्छेदकत्वसंभवादलं विशेषणाभ्यामित्यस्य कः समाधिरित्याशङ्क्य विशेषणयोर्वि-
कल्पेन व्यवच्छेदकत्वान्नानर्थक्यामिति तत्राऽऽह । न हीति । यत्रैतस्यस्यापेक्षितार्थं कथ-
यति । तदेतदिति । अन्यथाग्रहणशून्यत्वं कामसंस्पर्शविरहितत्वं च विशेषणार्थं
विवक्षितम् । कथमस्य सद्वितीयस्यैकीभूतत्वविशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । स्थानद्वयेति ।
जागरितं स्वप्नश्चेति स्थानद्वयम् । तेन प्रविभक्तं यद्वैतं स्थूलं सूक्ष्मं च तत्सर्वं मनःस्पन्दित-
मात्रमिति वक्ष्यते । तच्च यथा स्वकीयरूपमात्मनो विभक्तं तथैव तस्यात्यागेनाव्याकृ-
ताख्यं कारणमापन्नं स्वकीयसर्वविस्तारसाहितं कारणारम्भकं भवति । यथोऽहंनैशेन तमसा

१ क. ड. च. छ. झ. 'वृत्त्योः स्वा' । ड. 'स्योस्तत्त्वाप्रबोधलक्षणस्वा' । २ ख. 'पुप्तम्' । ३ ख.
च. झ. 'भज्यते' । ४ ख. घ. झ. ज. ट. सुपुप्तो । ५ क. न काम कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति न
दि । ६ झ. 'स्पन्दनमात्र द्वै' । ७ ख. छ. झ. अ तयथा । ८ घ ट. 'हः स्वप्नप्रपञ्चमे' । ९ घ. ड.
छ. ज. 'तीयया' । १० घ. ड. छ. 'तिरुच्य' । ११ घ. ड. ज. 'वयादर्श' । ग. छ. 'वयादर्श' । १२ ग.
'न्यदर्शनं वा' । १३ ख. 'प्रबो' । १४ छ. 'त्रेदेतस्या' । १५ ग. छ. 'हितं च' । १६ ड. छ. झ. 'नोऽ-
ति' । १७ ग. घ. ज. 'था नैशेन तमसा प्रस्तमहस्तमस्ते ।

प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष सर्वेश्वर एष

परम आनन्द इति श्रुतेः । स्वप्नादिप्रतिबोधचेतः प्रति द्वारीभूतत्वाच्चे-
तोमुखः । बोधलक्षणं वा चेतो द्वारं मुखमस्य भ्रवप्राद्यागमनं प्रतीति
चेतोमुखः । भूतभविष्यज्ज्ञानृत्वं सर्वविषयज्ञानृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः । सुपु-
मोऽपि हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते । अथवा ब्रह्मप्रतिमात्रमस्यैवासाधा-
रणं रूपमिति प्राज्ञः । इतरयोर्विशिष्टमपि विज्ञानमस्ति सोऽयं प्राज्ञस्तृ-
तीयः पादः ॥ ५ ॥

एष हि स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्येशिता
नेतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्येषामिव । प्राणबन्धनं हि सौम्य मन इति श्रुतेः ।

स्वप्नादीति । स्वप्नो जागरितं चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्वरूपति द्वारभूतत्वं द्वारमावेन
स्थितत्वं । न हि तत्स्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारमन्तरेण संभवोऽस्ति तयोस्त-
त्कार्यत्वात् । अतः सुषुप्ताभिमानो प्राज्ञः स्थानद्वयकारणात्वाच्चेतोमुखव्यपदेशभोगित्य-
र्थः । अथवा प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानिनः स्वप्नं जागरितं वा प्रति क्रमाक्रमाभ्यां यदागमनं
वर्तते चेतन्यमेव द्वारम् । न हि तद्व्यतिरेकेण काऽपि चेष्टा सिध्यतीत्यभिमेत्य पक्षा-
न्तरमाह । बोधेत्यादिना । भूते भविष्यति च विषये ज्ञानृत्वं तथा सर्वस्मिन्नपि वर्त-
माने विषये ज्ञानृत्वमस्यैवेति प्रकरणेण जानातीति प्राज्ञः । प्राज्ञ एव प्राज्ञः । तदेव प्राज्ञ-
पदं व्युत्पादयति । भूतेति । सुषुप्ते समस्तविशेषविज्ञानोपरमात्कुतो ज्ञानृत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सुषुप्तोऽपीति । यद्यपि सुषुप्तस्वप्नामवस्थायां समस्तविशेषविज्ञानविरोहि-
तो भवति तथाऽपि भूता निष्पन्ना या जागरिते स्वप्ने च सर्वविषयज्ञानृत्वलक्षणा गति-
स्तया प्रकरणेण सर्वमाममन्ताज्जानातीति प्राज्ञशब्दवाच्यो भवतीत्यर्थः । तर्हि प्राज्ञशब्द-
स्य मुख्यार्थत्वं न मिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । अथवेति । असाधारणमिति विशेषणघो-
षितमर्थं स्फुटयति । इतरयोरिति । आध्यात्मिकस्य तृतीयपादस्य व्याख्यानं मुपसंह-
रति । सोऽपमिति ॥ ५ ॥

प्राज्ञस्याऽऽधिदैविकेनान्तर्यामिणा सहाभेदं गृहीत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति । एष
हीति । स्वरूपावस्थत्वमुपाधिप्राधान्यमवधूय चेतन्यप्राधान्यम् । अन्यथा स्वावक्या-
नुपपत्तेः । नैयायिकादयस्तु तादस्थमीश्वरस्योऽऽतिष्ठन्ते तद्व्युक्तं पत्नुरसामज्ञस्यादिति-
न्यायविरोधादित्याह । नेतस्मादिति । श्रुतिविरोधादपि न तस्य तादस्थमास्थेयामि-
त्याह । प्राणेति । प्रकृतमज्ञानं परं ब्रह्म सदाख्यं प्राणशब्दितं तद्वन्धनं बध्यतेऽस्मि-

१ च. 'बोध चे' । २ झ. 'पि भू' । ३ झ. 'मस्यास्ति' । ४ ख. घ. छ. ज. झ. अ. ट. 'स्थः सा' ।
५ ख. घ. सौम्य । ६ क. ख. हि स्वप्नं । ७ ख. प्राज्ञत्व । ८ ग. 'पक्षा' । ९ घ. ज. ट. 'रही भ' ।
१० ग. छ. घ. 'स्थानम्' । ११ छ. 'स्याति' ।

सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

० ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥

अथ गौडपादीयकारिकाः ।

बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

अथमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेत्येष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्यन्तरानु-
प्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताऽप्येष एव । अत एव यथोक्तं सभेदं ज-
गत्प्रसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य यत एवं प्रभवश्चाप्ययश्च प्रभवाप्ययौ हि
भूतानामेष एव ॥ ६ ॥

अत्रैतस्मिन्पथोक्तेऽर्थे एते श्लोका भवन्ति । बहिःप्रज्ञ इति । पर्यायेण

पर्यवस्यतीति व्युत्पत्तेः । न हि जीवस्य परमात्मातिरेकेण पर्यवसानमस्ति । मनस्त
दुपहितं जीवचैतन्यमत्र प्राणशब्दस्याऽऽध्यात्मिकार्थस्य परस्मिन्प्रयोगान्मनःशब्दित
स्य च जीवस्य तस्मिन्पर्यवसानाभिधानाद्भवतो भेदो नास्तीति द्योतितमित्यर्थः । 'मा
ज्ञस्यैव विशेषणान्तरं साधयति । अथमेवेति । नन्वधारणं नोपपद्यते । व्यासपराशर
प्रभूतीनामन्येषामपि सर्वज्ञत्वमसिद्धेरित्याशङ्क्य विशिनाष्टि । सर्वेति । अन्तर्यामित्
विशेषणान्तरं विशेषयति । अन्तरिति । अन्यस्य कस्यचिदन्तरानुप्रवेशे नियमने च
सामार्थ्याभावादवधारणमुक्तं विशेषणत्रयं हेतुं कृत्वा प्रकृतस्य मात्रस्य सर्वजगत्कारण
त्वं विशेषणान्तरमाह । अत एवेति । यथोक्तं स्वप्रजागरितस्थानद्वयप्रविभक्तमित्यर्थः
सभेदमध्यात्मार्थिदैवाधिभूतभेदसाहितमिति यावत् । निमित्तकारणत्वानियमेऽपि प्राची
नानि विशेषणानि निर्वहन्तीत्याशङ्क्य प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिव न्याया
भिहितोपादानयोर्जगति न भिन्नत्वमित्येवं नियमतः सिद्धमतो विशेषणान्तरमित्याह
यत इति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययः । न चैतौ भूतानामेकत्रो
पादानाद्वे संभावित्वावित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्तर्याम्योऽण्डोऽप्युपनिषत् पठित्या उद्घाटयान्श्लोकावधारणभेदेत्यादिना कृतं चदत्रे
त्यनूष भाष्यकारो व्याकरोति । एतस्मिन्निति । विश्वस्य विभुत्वं मायुक्ताधिदैविको
भेदादवधेयम् । अध्यात्माविदैवाभेदे पूर्वोदाहृतां श्रुतिं सूचयितुं हिशब्दः । स्थूलसूक्ष्म
कारणोपाधिभेदात्तत्रावभेदमाशङ्क्य स्वरूपेभ्योऽपि स्वप्नोपाधिभेदमन्तरेण विशेषणमात्र
भेदादवान्तरभेदोक्तिरित्याह । एक एवेति । पदार्थानां पूर्वमेवाकत्वात्तात्पर्यं श्लोकस्य
वक्तव्यमप्यगिष्यते उदाह । पर्यायेणेति । यद्यत्तमन्तश्चेतन्यामिव स्वोभाविकं स्थानत्रय

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा
स्मृतः ॥ १ ॥ दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो

त्रिस्थानत्वात्सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसंधानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्व-
मेकैत्वं शुद्धत्वमसङ्गत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायः । महामत्स्यादिदृष्टान्त-
श्रुतेः ॥ १ ॥

जागरितावस्थापामेव विश्वादीनां त्रयाणामनुभवंप्रदर्शनार्थोऽयं श्लोकः ।
दक्षिणाक्षीति । दक्षिणमक्षयेव मुखं तस्मिन्माधान्येन द्रष्टा स्थूलानां वि-

न तर्हि तद्देव तं व्यभिचरितुमर्हति व्यभिचरति चोऽऽत्मानं स्थानत्रयं क्रमाक्रमाभ्यां
तस्य त्रिस्थानत्वादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धम् । यः मुग्धः सोऽहं जागर्मीत्यनुसं-
धानादेकत्वं तस्यावगतम् । एकत्वेन हि स्मृत्या घटादावेकत्वमिष्यते । धर्माधर्मरागद्वे-
षादिमलस्यावस्थाधर्मत्वात्तदतिरेके शुद्धत्वमपि सिध्यति । संगस्यापि वेद्यत्वेनावस्था-
धर्मत्वाङ्गीकारात्तदतिरेकिणस्त्वद्दृष्टुरसंगत्वमपि संगतमेवेत्यर्थः । युक्तिसिद्धेऽर्थे श्रुतिमुदा-
हरति । महामत्स्यादीति । महान्नादेयेन स्रोतसाऽऽप्रकम्प्यगतिरतिबलीयास्तिमिरुभे
कूले नद्याः संचरन्क्रमसंचरणात्ताभ्यामतिरिच्यते । न च तस्य कूलद्वयगतदोषगुण-
वचम् । न चाँसी क्वचिदपि सञ्जते । न च श्येनो वा सुपर्णो वा नभसि परिपतन्क-
चिदपि प्रतिहन्यते तथैवायमात्मा क्रमेण स्थानत्रये संचरन्मुक्तलक्षणेो युक्तोऽङ्गीकर्तुमि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

विश्ववैजसमाज्ञानां स्थानत्रयं क्रमेण संचरतीमैक्यमेव वस्तुतो भवतीत्यत्र हेत्वन्तरं
विवक्षन्नाह । दक्षिणेति । श्लोकस्य तात्पर्यं संश्लोति । जागरितेति । न चैकस्या-
मवस्थायामेकस्मिन्नेव देहे भिन्नत्वमात्मनस्तद्वादिभिरपीष्यते । जाग्रदवस्थायामिति तु
देहे व्यवस्थितत्वोक्त्या विशेषणम् । तद्धि तत्र व्यवस्थितत्वं यदात्मनः सर्वगतस्य
तदभिर्मानित्वम् । देहाभिमानश्च जागरिते परं संभवाति । तेन तस्यैविवभावस्थायामे-
कस्मिन्नेव देहे त्रयाणामनुभवंत्तेषां मिथो भेदो नास्तीति सिध्यतीत्यर्थः ।
मुखं द्वारमुपलब्धिस्थानं शरीरमात्रे दृश्यमानस्य । कथमिदमुपलब्धौ विशेषायतन-
मुपदिश्यते स्थानान्तरापेक्षयाऽस्य प्राधान्यादित्याह । प्राधान्येनेति । अनु-

१ छ. स्थितः। ४. ड. मतः। २. झ. 'कत्वमत्रत्व च ३ छ. 'वद'। ४. छ. 'क्षिणाक्षे'। ५. छ. 'बलस्ति' ड.
ज. 'बली तिभि'। ६. छ. 'तगुणदोषव'। ७. छ. 'स्वमी'। ८. ग. घ. ड. ज. झ. 'त्मा स्या'। ९. ग. घ.
ज. झ. 'त्रय स'। १०. क. 'गोपयु'। ११. क. 'तामात्मैक्य'। १२. ग. विरुष्वभा'। १३. छ. 'स्मिन्देहे'।
१४. छ. 'भित्ति'। १५. ग. झ. 'ति दे'। १६. घ. छ. 'देहव्य'। १७. छ. 'मानत्वं'। १८. छ. 'स्यामव'।
१९. घ. ज. झ. भवे ते'। क. भवति ते २०. घ. ड. ज. 'या प्रा'।

श्वोऽनुभूयते । इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति श्रुतेः ।
 इन्धो दीप्तिगुणो वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च
 द्रष्टैकः । नन्वन्यो हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञो दक्षिणेऽक्षिण्यक्ष्णोर्नियन्ता
 द्रष्टा चान्यो देहस्वामी । न । स्वतो भेदानभ्युपगमात् । एको देवः
 सर्वभूतेषु गूढ इति श्रुतेः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
 अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमिति स्मृतेः । सर्वेषु क-
 रणेष्वविशेषेऽपि दक्षिणाक्षिण्युपलब्धिपाटवदर्शनात्त्र विशेषेण निर्देशो

भूयते ध्याननिष्ठैरिति शेषः । उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति । इन्ध इति । बृहदार-
 ण्यकश्रुतेरुद्गाहतायास्तात्पर्यमाह । इन्ध इत्यादिना । वैराजस्याऽऽत्मनो
 यथोक्तगुणवत्त्वेऽपि द्रष्टृश्चाक्षुषस्य किमायावमित्याशङ्क्याऽऽह । चक्षुषि चेति ।
 अध्यात्माधिदेवयोरैकत्वादाधिदैविको गुणश्चाक्षुषेऽप्याध्यात्मिके संभवतीत्यर्थः । उक्त-
 मेकत्वमाक्षिपति । नन्विति । हिरण्यगर्भः सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानो सूर्यमण्डलान्तर्गतः
 सूक्ष्मसमष्टिदेहो लिङ्गात्मा चक्षुर्गोलकानुगतेन्द्रियानुमाहकः संसारिणोऽर्थान्तरम् । वि-
 राडात्माऽपि स्थूलप्रपञ्चाभिमानो सूर्यमण्डलात्मकः समष्टिदेहश्चक्षुर्गोलकद्वयानुमाहकस्त्व-
 योऽर्थान्तरमेव । क्षेत्रज्ञस्तु व्यष्टिदेहो दक्षिणे चक्षुषि व्यवस्थितो द्रष्टा चक्षुषोः कर-
 णानां नियन्ता कार्यकरणस्वामी वाभ्यां समष्टिदेहाभ्यामन्योऽभ्युपगम्यते । तदेवं
 समष्टिव्यष्टित्वेन व्यवस्थितजीवभेदादुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः । काल्पनिको जीवभेदो
 वास्तवो वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । नेत्यादिना । एको हि परो
 देवः सर्वेषु भूतेषु समष्टित्वेन व्यष्टित्वेन च समावृतस्तिष्ठतीति श्रवणाद्ब्रह्मस्तुतो भेदो
 नास्तीत्युक्तं हेतुं साधयति । एक इति । सर्वेषु क्षेत्रेषु व्यवस्थितं क्षेत्रज्ञं मामीश्वरं
 विद्धीति भगवतो वचनाच्च तास्विकभेदासिद्धिरित्याह । क्षेत्रज्ञं चेति । सर्वेषु भूतेषु
 क्षेत्रज्ञश्चेदात्मैकः कथं तर्हि प्रतिभूतं भेदप्रथेत्याशङ्क्याऽऽह । अविभक्तं चेति ।
 वचनो विभागेऽपि देहकल्पनया भेदधीरित्यर्थः । ननु करणेषु सर्वेषु विश्वस्याविशेष-
 षान्न दक्षिणे चक्षुषि विशेषनिर्देशो युज्यते । यद्यपि करणान्तरेभ्यश्चक्षुषि प्राधान्यमुक्तं
 तथाऽपि नार्थो दक्षिणविशेषणेनेति तत्राऽऽह । सर्वेष्विति । श्रुत्यनुभवाभ्यां निर्देश-
 विशेषसिद्धिरित्यर्थः । यद्यपि देहदेशभेदे विश्वोऽनुभूयते तथाऽपि कथं जागरिते तैज-
 सोऽनुभूयत इत्याशङ्क्य द्वितीयं पादं व्याचष्टे । दक्षिणेति । यथा स्वप्ने जागरितत्वा-

१ अ. 'नेषु त्यवि' । २ छ. संप्रमाणयति । ३ ग. छ. ज. झ. त्यर्षमा' । ४ ग. झ. 'राजात्मनो' ।
 ५ घ. ड. ज. 'णत्वेऽपि' । ६ घ. ड. झ. 'तः सं' । ७ ग. क्षुर्गतकरणांशानु' । ८ ज. झ. 'यकार' । ९ छ.
 ड. 'त्युक्ते' । १० ग. छ. झ. 'ह एकश्चेदात्मा' । क' । ११ ग. 'देश उपयु' ।

मनस्यन्तस्तु तैजसः । आकाशे च हृदि

विश्वस्य । दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा निमीलिताक्षस्तदेव स्मरन्मनस्प-
न्तः स्वप्न इव तदेव वासनारूपाभिव्यक्तं पश्यति । यथाऽत्र तथा स्वप्ने ।
अतो मनस्पन्तस्तु तैजसोऽपि विश्व एव । आकाशे च हृदि स्मरणा-
ख्यव्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो घनप्रज्ञ एव भवति । मनोव्यापारा-
भावात् । दर्शनस्मरणे एव हि मनस्पन्दिते तदभावे दृष्टेवाविशेषेण
प्राणात्मनाऽवस्थानम् । प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संहरद्भु इति श्रुतेः । तैजसो

सनारूपेणाभिव्यक्तमर्थजातं द्रष्टाऽनुभवति तथैव जागरिते दक्षिणे चक्षुषि द्रष्टृत्वेन
व्यवस्थितः संनिर्हृष्टं रूपं दृष्ट्वा पुनर्निमीलिताक्षो दृष्टमेव रूपं रूपोपलब्धिजन-
ितसमुद्बुद्धवासानात्मना मनस्पन्तराभिव्यक्तं स्मरन्निश्वस्तेजसो भवति । तथा च तयो-
र्भेदाशङ्का नावेवरीत्यर्थः । स्वप्नजागरितयोर्विलक्षणत्वात्तद्भूतोर्विश्वतैजसयोरपि वैलक्ष-
ण्यमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । जागरिते यथाऽर्थेजातं द्रष्टा पश्यति तथैव
स्वप्नेऽपि तदुपेक्षते । ततो न तयोर्विलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयपादेस्य व्यौर्ख्यामु-
पसंहरति । अत इति । स्थानद्वये द्रष्टृर्भेदाशङ्का निरवकाशेति दर्शयितुमेवकारः ।
पूर्वीयं पादं व्याकुर्वन्नाग्रत्येव सुषुप्तिं दर्शयति । आकाशे चेति । यो विश्वस्तैज-
सत्त्वमुपगतः स पुनः स्मरणाख्यस्य व्यापारस्य व्यावृत्तौ हृदयावच्छिन्नाकाशे स्थितः
सन्प्राज्ञो भूत्वा तल्लक्षणलक्षितो भवति । न हि तस्यै रूपविषयदर्शनस्मरणे परिहृत्य
विशिष्टाकाशानिविष्टस्य प्राज्ञादर्थान्तरत्वम् । अतश्च स एकीभूतो विषयविषय्याकारर-
हितः । यतो घनप्रज्ञो विशेषविज्ञानविरहेही रूपान्तररहितस्तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तमर्थे प्रप-
श्चयन्मनोव्यापाराभावादिति हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे । दर्शनेत्यादिना । अविशेषेणाव्या-
कृतरूपेणेत्यर्थः । अवस्थेनं जागरिते सुषुप्तमिति शेषः । यदुक्तमव्याकृतेन प्राणात्म-
ना हृदयेऽवस्थानमिति तत्र प्रमाणमाह । प्राणो हीति । यो हि प्राणोऽध्यात्मं प्रसि-
द्धः स वागादीन्प्राणानात्मनि संवृद्धे संहरतीति प्राणस्याध्यात्मं वागादिसंहर्तृत्वमुक्तम् ।
अधिदैवं च यो वायुः सूत्रात्मा सोऽग्न्यादीनात्मनि संहरतीत्याग्न्यादिसंहर्तृत्वं वायो-
रुक्तम् । अध्यात्माधिदैवयोश्चैकत्वात्प्राणस्य वायोश्च वागादिष्वग्न्यादिषु संहर्तृत्वेना-
व्याकृतत्वस्य संवर्गविधायां सूचितत्वादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्ते प्राज्ञस्यावस्थान-
मिति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । पूर्वमेव विश्वविराजोरन्यस्यानन्तरं च सुषुप्ताव्याकृतयोरे-
कत्वस्य दर्शितत्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोरनुक्तमभेदं वक्तव्यमिदानीमुपन्यस्यति । तैजस

१ घ. द. ज. झ. 'तणव्या' । २ घ. ज. 'व म' । ३ घ. छ. 'कृष्टम्' । ४ ग. झ. 'वकाशवती' ।
५ क. पलम्भात् । तं । ६ ग. झ. 'दव्या' । ७ घ. व्याख्येयमु' । ८ छ. 'स्थानम्' । ९ घ. झ. छ. ज.
दृष्टमेत' । १० छ. 'स्य स्वह' । ११ घ. ड. 'तथेती' । ग. झ. 'तथामोवेरी' । १२ घ. द. 'हितो घ' ।
१३ ख. 'रहाद्रूपा' । १४ छ. हेतु कृत्वा व्या' । १५ ग. छ. झ. 'स्थानमिति जा' । १६ छ. 'स्थान तं' ।
१७ ख. तथाऽऽह । १८ घ. ड. 'दैवत च' । १९ घ. ड. 'नतयो' ।

हिरण्यगर्भो मनःस्थत्वात् । लिङ्गं मनः । मनोमयोऽयं पुरुष इत्यादिश्रु-
तिभ्यः । ननु व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते तदात्मकानि करणानि भवन्ति कथं-
मव्याकृतता । नैष दोषः । अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात् । यद्यपि
प्राणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य तथाऽपि पिण्डपरिच्छिन्नविशेषा-
भिमाननिरोधः प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणः सुषुप्ते परिच्छिन्नाभिमा-

इति । तत्र हेतुमाह । मनःस्थत्वादिति । हिरण्यगर्भस्य समष्टिमनोनिष्ठत्वात्तैजसस्य
व्यष्टिमनोगतत्वात्तयोश्च समष्टिव्यष्टिमनसोरेकत्वात्तद्गतयोरपि तैजसहिरण्यगर्भयोरेक-
त्वमुचितमित्यर्थः । किंच हिरण्यगर्भस्य क्रियाशक्त्युपायो लिङ्गात्मतया प्रसिद्धत्वात्-
स्य च सामानाधिकरण्यश्रुत्या मनसा सहाभेदावगमन्मनोनिष्ठस्य तैजसस्य युक्तं हि-
रण्यगर्भत्वमित्याह । लिङ्गमिति । किंच पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात्पुरुषविशेषत्वाच्च
हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वाविममत्तन्निष्ठस्तैजसो हिरण्यगर्भो भवितुमर्हतीत्याह । मनो-
मय इति । प्राणस्य प्रागुक्तमव्याकृतत्वमाक्षिपति । नन्विति । सुषुप्ते हि प्राणो नाम-
रूपाभ्यां व्याकृतो युक्तस्तदव्यापारस्य पार्श्वस्थैरतिस्पष्टं दृष्टत्वादित्यर्थः । किंच
तस्यामवस्थायां वागादीनि करणानि प्राणात्मकानि भवन्ति । त एतस्यैव सर्वे रूपम-
भवन्निति श्रुतेः । अतोऽपि प्राणस्य व्याकृतत्वं युक्तमित्याह । तदात्मकानीति । उ-
क्तन्यायेन प्राणस्याव्याकृतत्वायोगादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्तस्यावस्थानमयुक्तमिति
निगमयति । कथमिति । एकलक्षणत्वादव्याकृतप्राणयोरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह ।
नैष दोष इति । अव्याकृतं हि देशकालैवस्तुपरिच्छेदशून्यम् । प्राणोऽपि सौषुप्तदृष्ट-
स्तथा । न हि सौषुप्तदृष्ट्या तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छेदोऽवगम्यते । त-
था च लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । तस्यायं प्राणो ममायमि-
ति देशपरिच्छेदप्रतिभानदेकलक्षणत्वाभावाच्च प्राणस्याव्याकृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
यद्यपीति । परिच्छिन्नाभिमानवर्ता मध्ये प्रत्येकं ममायमिति प्राणाभिमाने सति प्राण-
स्य यद्यपि व्याकृततैव भवति तथाऽपि सुषुप्त्यवस्थायां पिण्डेन परिच्छिन्नो यो विशेष-
त्वद्विषयो यो ममेत्यभिमानस्त्वस्य निरोधस्तस्मिन्भवतीति प्राणोऽव्याकृत एवेति योज-
ना । अत्रिबुद्धदृष्ट्या विशेषाभिमानविषयत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुषुप्तदृष्ट्या तदुपसं-
हारादव्याकृतत्वं प्राणस्याविरुद्धमिति भावः । विशेषाभिमानेनिरोधे प्राणस्याव्या-

नवताम् । यथा प्राणलये परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणोऽव्याकृतस्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्यविशेषापत्ताव्याकृतता समाना प्रसववीजात्मकत्वं च तदध्यक्षश्चैकोऽव्याकृतावस्थः । परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यक्षाणां च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतः प्रज्ञानघन इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिन् युक्तहेतुत्वाच्च कथं प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य । प्राणबन्धनं हि सोम्य

कृतत्वं क्व दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणलये मरणे च प्राभिमाननिरोधे प्राणो नामरूपाभ्यामव्याकृतो यथेप्यते तथैव प्राणाभिमानिनोऽपि तदभिमाननिरोधेनाविशेषापत्तिः सुपुष्टिः । तत्राव्याकृतता प्राणस्य प्रागुक्तदृष्टान्तेनाविशिष्टा । ततो विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । किंच यथाऽऽधिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रमवधीजम् । तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतेः । तथा प्राणारूपं सुपुष्टं जागरितस्वप्रयोर्भवाति बीजम् । तथा च कार्यं मति प्रसववीजरूपत्वमविशिष्टमुभयोरिति लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरैकत्वस्य मतिद्विरित्याह । प्रसवेति । समानमित्यनुकर्षार्थं चकारः । उपाधिसर्भवालोचनया सुपुष्टाव्याकृतयोरभेदमभिधायोपहितस्वभाववालोचनयाऽपि तयोरभेदमाह । तदध्यक्षश्चेति । अव्याकृतावस्थः सुपुष्टावस्थश्च तथोरुपहितस्वभावयोरध्यात्मिकाविदैविकयोरैकोऽविष्टाता चिद्धातुः । अतोऽपि तयोरैकत्वं सिध्यतीत्यर्थः । सुपुष्टाव्याकृतयोरैवेकत्वं प्रसाध्य तस्मिन्नव्याकृते सुपुष्टे प्रागुक्तं विशेषणं युक्तमित्याह । परिच्छिन्नेति । यद्यपि विशेषानभिव्यक्तिमात्रेणैकीभूतत्वादि विशेषणमुपपादितं तथाऽपि परिच्छिन्नाभिमानिनामुपाधिप्रधानानां तत्र तत्राध्यक्षाणां चोपहितानामव्याकृतेनैकत्वम् । अतोऽपि प्रागुक्तविशेषणोपपत्तिरित्यर्थः । किंचाध्यात्माधिदैवयोरैकत्वमिति प्रागुक्तहेतुसद्भावाच्च युक्तं सुपुष्टे प्राज्ञे प्राणात्मन्यव्याकृते यथोक्तं विशेषणमित्याह । पूर्वोक्तमिति । ग्रन्थगतादिशब्देन सर्वैर्भैरत्वादिविशेषणं शक्यते । प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ वायुविकारे रूढत्वान्नाव्याकृतविषयत्वं रूढिनिरोधादिति शङ्कते । कथमिति । अन्यत्र रूढत्वेऽपि श्रौतप्रयोगवशादव्याकृतविषयत्वं प्राणशब्दस्य युक्तमिति परिहरति । प्राणबन्धनमिति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मण्येव प्रकृते वाक्ये प्राणशब्दस्य प्रयोगान्नाव्याकृतविषयत्वं तस्य युक्तं प्रकरणविरोधादिति शङ्क-

१ झ. 'मानवतां प्रा' २ क. 'स्मिन्नैतरिभ्रु' ३ ख. 'तुमत्वाच्च । ४ झ. 'सालम् । ५ ग. घ. 'द. छ. ज. झ. आप्रस्त्वम्' ६ ग. घ. ड. ज. झ. 'स्व सि' । ७ क. 'सर्वथना' । ८ छ. 'भावपर्यालो' । ९ ग. घ. ड. ज. झ. 'योरा' । १० ग. घ. ड. छ. ज. 'रं' । ११ क. ख. 'दिति वि' । १२ ज. तत्रा' । १३ ग. छ. ज. 'तोऽप्यस्ति प्रा' । १४ ड. 'तयो' । १५ ग. झ. 'हेतुमन्वा' । १६ घ. ड. 'थरादि' । १७ छ. 'कृतवा' ।

मन इति श्रुतेः । ननु तत्र सदेव सोम्येति प्रकृतं सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्य-
म् । नैष दोषः । बीजात्मकत्वाभ्युपगमात्सतः । यद्यपि सद्ब्रह्म प्राणशब्दवा-
च्यं तत्र तथाऽपि जीवमसर्वबीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव प्राणशब्दैत्वं सतः
सच्छब्दवाच्यता च । यदि हि निर्बीजरूपं विवक्षितं ब्रह्माभविष्यन्नेति
नेति यतो वाचो निवर्तन्तेऽन्यदेव तद्विदितादधो अविदितादित्यव-
क्ष्यत् । न सत्तत्रासदुच्यत इति स्मृतेः । निर्बीजतपैव चेत्सति ली-
नानां संपन्नानां सुषुप्तमलययोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् । मुक्तानां
च पुनरुत्पत्तिमसङ्गः । बीजाभावाविशेषात् । ज्ञानदाह्यबीजाभावे च ज्ञा-

ते । नन्विति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वेऽपि ब्रह्मणः सलक्षणस्य शबलत्वाङ्गीकाराद-
स्मिन्नपि वाक्ये तत्रैव प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्याव्यालवविषयत्वमित्युत्तरमाह । नैष
दोष इति । संग्रहवाक्यं मेषञ्चयति । यद्यपीति । तत्रोति प्राणबन्धनवाक्यं परामृ-
श्यते । जीवशब्दः सर्वस्यैव कार्यजातस्योपलक्षणम् । प्रकरणवाक्ययोर्बभूवोरपि परि-
शुद्धब्रह्मविषयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य परिशुद्धस्य ब्रह्मणः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तागोचर-
त्वात्तत्र शब्दवाच्यत्वानुपपत्तेर्मेवामित्याह । यदि हीति । न केवलं निरुपाधिकं निर्नि-
शेषं ब्रह्म बाह्यमनसयोरगोचरमिति श्रुतेरेव निर्धार्यते किंतु स्मृतेरपीत्याह । न सदिति ।
किंच कार्यजातं प्राति बीजभूताज्ञानरहिततया शुद्धत्वेनैवास्मिन्प्रकरणे ब्रह्म विवक्षितं
चेत्तर्हि सत्ता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति जीवानां सत्प्राप्तिश्रवणाद्ब्रह्मणः सच्छब्दि-
वस्य शुद्धत्वे मेषुस्यादी तत्र लीनानामेकीभूतानां जीवानां पुनरुत्थानं नोपपद्यते
दृश्यते च पुनरुत्थानम् । तेन शबलमेव ब्रह्मात्र विवक्षितमित्याह । निर्बीजतपेति ।
सुषुप्त्यादीं शुद्धे ब्रह्मागि संपन्नोनामपि पुनरुत्थाने भोक्षानुपपत्तिदोषमाह । मुक्तानां
चेति । न तेषां पुनरुत्थानं हेत्वभावादित्याशङ्क्य सुषुप्तानां मलीनानां च न तर्हि पुन-
रुत्थानं हेत्वभावस्य तुल्यत्वादित्याह । बीजाभावेति । नन्वनाद्यनिवोच्यमज्ञानं संसार-
स्य बीजमूतं नास्त्येव । यद्ब्रह्मणो विशेषणं भवति । अग्रहणमिथ्याज्ञानतत्संस्कारणा-
मज्ञानशब्दवाच्यत्वात्तत्राऽऽह । ज्ञानेति । अज्ञोऽहमित्यज्ञानमपरोक्षमग्रहणस्य च अ-
हणमागभावस्य नापरोक्षत्वमिन्द्रियसंनिकर्षाभावादानुपलब्धिगम्यत्वाच्च भ्रान्तिवत्संस्का-
रयोध्याभावेतरकार्यत्वाद्दृषादीनापेक्षणादात्मनश्च केवलस्यातद्धेतुत्वौच्युपादानत्वेनाना-

१ घ. 'हनम' । २ झ. 'पि जगत्स' । ३ च. 'पि जगत्स' । ४ ज. 'व बी' । ५ ग. 'न्दवा-
च्यत्वं' । ६ घ. 'दि नि' । ७ छ. 'बीजं ह' । ८ छ. ज. 'तादर्थ्यं' । ९ झ. स्मृतिः । १० ज. 'ति सं' ।
११ घ. द. ज. ट. 'सल' । १२ घ. ट. 'त । आत्मज्ञ' । १३ छ. 'वो प्रा' । १४ छ. विश्वोपि ।
१५ ग. 'वोरपि' । १६ ज. 'पि सु' । १७ ग. झ. सुप्त्या' । १८ ग. झ. 'पुत्तादी' । १९ घ. द. ज. सु-
दृ' । २० घ. 'मती पु' । २१ क. घ. द. ज. 'मोक्षत्वानु' । २२ क. 'दानवाप' । २३ झ. 'तादृ' ।

प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

नानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्सबीजत्वाभ्युपगमेनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिपु. च कारणत्वव्यपदेशः । अत एवाक्षरात्परतः परः । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । यतो वाचो निवर्तन्ते । नेति नेतीत्यादिना बीजवत्त्वापेनयनेन व्यपदेशः । तामबीजावस्थां तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसंबन्धरहितां पारमार्थिकां पृथग्वक्ष्यति । बीजावस्थाऽपि न किञ्चिदवेदिपमित्युत्थितस्य प्रत्यपदर्शनादेहेऽनुभूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥ २ ॥

घज्ञानसिद्धिः । किञ्च देवदत्तप्रमा तन्निष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्ताऽनादिमध्वंसिनी प्रमात्वाघज्ञदत्तप्रमावत् । न च तदभावे सम्यग्ज्ञानार्थवस्त्वम् । क्षणिकत्वेन भ्रान्तेस्त्वदनिवर्त्यत्वात्संस्कारस्य च सत्यपि सम्यग्ज्ञाने क्वचिदनुश्रुतदर्शनात् चामहणस्य तन्निवर्त्यत्वम् । ज्ञानस्य तन्निवृत्तित्वात् । अतो ज्ञानदाहं संसारबीजभूतमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं ज्ञानस्यार्थवत्त्वायाऽऽस्थेयम् । अन्यथा तद्दानर्थक्यप्रसङ्गादित्यर्थः । शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाभ्यां विवक्षितत्वाभावे फलितमाह । तस्मादिति । ब्रह्मणः शबलस्यैव प्राकरणिकत्वाद्वाक्येऽपि तस्मिन्प्राणशब्दाद्युक्तं प्राणशब्दस्याव्याकृताविषयत्वमिति भावः । यतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानशबलस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो विवक्ष्यते । अत एव कारणत्वनिषेधेन परिशुद्धं ब्रह्म श्रुतिपूपदिश्यते तदेतदाह । अत एवेति । अक्षरमव्याकृतं तच्च कार्यापेक्षया परम् । तस्मात्परोऽयं परमात्मा । स हि कार्यकारणाभ्यामष्टधो वर्तते । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणमिति । ताभ्यां सह तत्कल्पनाभिधानत्वेन वर्तमानश्चिद्भावुः । तथा च स चिद्भोतुस्तस्मिन्मादिमस्त्वविक्रियाशून्यत्वेन कूटस्थः श्रुतिस्मृत्योर्व्यपदिश्यते । यतो ब्रह्मणः सकाशाद्वाचः सर्वा मनसा सहावकाशमप्य निवर्तन्ते । तद्ब्रह्माऽऽनन्दरूपं विद्वान् विभेति नेति नेतीति" वीज्यया सर्वमारोपितमपाक्रियते । आदिशब्देनास्थूलादिवास्यं यत्नते । बीजत्वनिरामेन शुद्धं ब्रह्म व्यपदिश्यते चेद्धीजत्वं शबलस्यैवेति सिध्यतीत्यर्थः । आचार्येणानुक्तत्वात्त कारणतातिरिक्तं कौटुं प्रक्षास्तीत्याशङ्क्य नान्तःप्रज्ञमित्यादिवाक्योपात्तमभिव्यक्त्याह । तामिति । उक्तन्यायेन वस्तुव्यवस्थायामव्याकृतस्य देहेऽनुभवाभाराश्चिधा देहे व्यवस्थित इति कथमुक्तमित्याशङ्कयाऽऽह । बीजेति ॥ २ ॥

१ घ. 'रमाद्रीज' । २ ग. घ. 'जल्य' । ३ छ. 'स' । अत । ४ स. ग. ज. स. ट. 'जन्मान'
 ५ घ. द. छ. ज. स. ट. 'पनेन' । ६ स. 'न्यत्रामरादि' । ७ ग. स. 'इया' । ८ छ. 'लात्तत्वं'
 ९ घ. छ. 'वंमान्य' । १० छ. 'तुजो जन्मा' । ११ छ. 'नि य बी' । १२ द. ज. 'शुद्धम्' ।

विश्वो हि स्थूलभुङ्गनित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।

आनन्दभुक्तथा प्राज्ञास्त्रिधा भोगं निबोधत ॥३॥

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।

आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥४॥

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।

वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥५॥

उक्तार्थो श्लोको ॥ ३ ॥ ४ ॥

त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु स्थूलप्रविविक्तानन्दाख्यं भोज्यमेकं त्रिधाभू-
तम् । यश्च विश्वतैजसप्राज्ञाख्यो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिसंधाना-
द्द्रष्टृत्वाविशेषाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तृत्वाऽनेकधा
भिन्नं स भुञ्जानो न लिप्यते । भोज्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तृभोज्यत्वात् ।
न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्धते वा । न ह्यग्निः स्वविषयं
दग्ध्वा काष्ठादि तद्वत् ॥ ५ ॥

विश्वादीनां प्रयाणां त्रिधा देहे व्यवस्थिते प्रतिपाद्य तेषामेव त्रिधा भोगं निगम-
यति । विश्वो हीति ॥ ३ ॥

भोगप्रयुक्तं तृप्तिमधुना मेधा विभजते । स्थूलमिति । उदाहृतश्लोकयोर्न्या-
स्यानापेक्षा वारयति । उक्तार्थोविति ॥ ४ ॥

प्रकृतभोक्तृभोग्यपरिद्वयपरिज्ञानस्यावान्तरफलमाह । त्रिष्विति । पूर्वार्थं व्या-
चष्टे । जाग्रदादिष्विति । भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रिविध्यमवान्तरभेदादुन्नेयेम् । भोक्तृ-
कत्वे हेतुमाह । सोऽहमिति । योऽहं सुषुप्तः सोऽहं स्वप्नं प्रापः । यश्च स्वप्नमद्राक्षं
सोऽहमिदानीं जागर्मीत्येकत्वं प्रतिसंधीयते । न च तत्र बाधकमस्ति । तदुक्तं भोक्तृ-
रेकत्वमित्यर्थः । किंचाज्ञानं तत्कार्यं च प्रति प्राज्ञादिषु द्रष्टृत्वस्याविशिष्टत्वात् । द्रष्टृ-
भेदे च प्रमाणाभावाद्युक्ते तदेकत्वमित्याह । द्रष्टृत्वेति । द्वितीयाथं विभजते । यो
वेदेति । कपमेवाववा भोगप्रयुक्तदोषाहित्यं तत्राऽऽह । भोज्यस्येति । यद्यपि भोक्तृ-
रेकस्यैव सर्वं भोग्यमित्यवगतं तथाऽपि कथं मयं भुञ्जानो भोगप्रयुक्तदोषवान्न भवतीत्या-
शङ्क्याऽऽह । न हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न ह्यग्निरिति । स्वविषया-
न्काष्ठादिन्दग्ध्वा न क्षीयते वर्धते वाऽग्निरिति संबन्धः ॥ ५ ॥

* भोग्यं भस्व इति सूत्रानुमाणापमेव पाठः समीचीन इति भाति ।

प्रभवः सर्वभावानां संतामिति विनिश्चयः ।

सतां विद्यमानानां स्वेनाविद्याकृतनामरूपमायास्वरूपेण सर्वभावानां विश्वतैजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः । वक्ष्यति च - । वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायत इति । यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्ब्रह्मणो व्यवहार्यस्य ग्रहणद्वाराभावादसत्त्वप्रसङ्गः । दृष्टं च रज्जुसर्पादीनामविद्याकृतमायाबीजोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मना सत्त्वम् । न हि निरास्पदा रज्जुसर्पमृगवृष्णिकादयः क्वचिदुपलभ्यन्ते केनचित् । यथा रज्ज्वां प्रा-

एष योनिरित्यत्र प्राज्ञस्य प्रपञ्चकारणत्वं प्रतिज्ञातं तत्र सत्कार्यमसत्कार्यं मति वा कारणत्वमिति संदेहे निर्धारयितुमारभते । प्रभव इति । तत्रावान्तरभेदमाह । सर्वमिति । पुरुषो हि सर्वमचेतनं जगदुपाविभूतं तमःप्रधानं गृहीत्वा जनयति । अत एव पुरुषे कारणवाचि प्राणपदं प्रयुज्यते । एवं स च चैतन्यप्रधानश्चेतसश्चेतन्यस्यांशुवदवस्थितान्प्रतिबिम्बकल्पाजीवानामासभूतानुत्पादयति । एवं चेतनाचेतनात्मकमशेषं जगदसंकीर्णं संपादयतीत्यर्थः । ननु सतां भावानां सत्त्वादेव प्रभवो न संभवत्यतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य पूर्वार्थं व्याचष्टे । सतामिति । स्वेनाधिष्ठानात्मना विद्यमानानामेवाविद्याकृतं मायामयमारोपितस्वरूपं तेन प्रभवः संभवतीत्यर्थः । असंजन्मनिरसनमन्तरेण कथं सज्जन्म निर्धारयितुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । वक्ष्यतीति । जन्मनः पूर्वं सर्वस्य सत्त्वे च कारणव्यापारसाध्यत्वासिद्धेर्मिथ्यात्वे च कथं सतामेव प्रभवो भावानामित्याशङ्क्याऽऽह । यदीति । कार्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारणस्य ब्रह्मणः स्वारस्येन व्यवहार्यत्वाभावात्तस्य ग्रहणे द्वारभूतस्य लिङ्गस्याभावादसत्त्वमेव सिद्ध्येत् । कार्येण हि लिङ्गेन कारणं ब्रह्मादृष्टमपि सादित्यवगम्यते । तच्चेदमद्वेजेन तस्य कारणेन संबन्धधीरित्यसदेव कारणमपि स्यादित्यर्थः । कार्यकारणयोरुभयोरपि भवत्वसत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टं चेति । अविद्ययाऽनाद्यानिर्वाच्यया कृताश्च ते मायाधीजादुत्पन्नाश्च तेषामविद्यैव मायेत्यङ्गीकारात्तेषां रज्ज्वादी कल्पितसर्पादीनामधिष्ठानभूतरज्ज्वादिरूपेण सत्त्वं दृष्टमिति योजना । विमतं सदुपादानं कल्पितत्वाद्भ्रज्जुसर्पवदित्यर्थः । दृष्टान्तस्य साध्यविकेलत्वं शङ्कित्वा पारिहरति । न हीति । विवासिद्धं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्यादिना । प्राणशब्दितं बीजमज्ञातं ब्रह्म सहस्रं

सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽंशूपुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥
विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

कसर्पोत्पत्ते रज्ज्वात्मना सर्पः सन्नेवाऽऽसीत् । एवं सर्वभावानामुत्पत्तेः प्राक्प्राणबीजात्मनैव सत्त्वम् । इत्यतः श्रुतिरपि वक्ति ब्रह्मैवेदमात्मैवेदमग्र आसीदिति । सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽंशुंशव इव रवेश्चिदात्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलार्कसमाः प्राज्ञतैजसविश्वभेदेन देवतिर्षगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतोऽंशवो ये तान्पुरुषः पृथग्विषयभावविलक्षणानमिविस्फुलिङ्गवत्सलक्षणाञ्जलार्कवच्च जीवलक्षणांस्त्वितरान्सर्वभावान्प्राणो बीजात्मा जनयति यथोर्णनाभिः । यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गा इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरिति सृष्टिचिन्तका मन्यन्ते न तु पर-

त्तदात्मनेति यावत् । तदेवमचेतनं सर्वं जगत्प्राप्त्युत्पत्तेर्बीजात्मना स्थितं प्राणो बीजात्मा व्यवहारयोग्यतया जनयतीत्युपसंहरति । इत्यत इति । चतुर्थं पादं प्रतीकमादाय व्याकरोति । चेतोऽंशुनित्यादिना । खरेऽंशवो यथा वर्तन्ते तथा पुरुषस्य स्वयं चैतन्यात्मकस्य चेतोरूपाश्चैतन्याभासा जीवाश्चेतोऽंशवो निर्दिश्यन्ते । तान्पुरुषो जनयतीत्युत्तरेत्र संबन्धः । तेषां चिदात्मकात्पुरुषात्तत्त्वतो भेदाभावं विवक्षित्वा विशिनष्टि । जलार्केति । भेदार्थास्तु तेषामुपाधिभेदादित्याह । प्राज्ञेति । पृथगिति सूचितं पुरुषस्य जीवसर्जने हेतुं कथयति । विषयेति । यथाऽग्निना समानरूपा विस्फुलिङ्गा जन्यन्ते तथा चिदात्मना समानस्वभावा जीवास्तेनोत्पाद्यन्ते । विषयविलक्षणत्वात् । न प्राणेन बीजात्मना तेषामुत्पादनम् । न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पादकाच्चिदात्मनस्तैस्त्वतो भिन्नत्वम् । जलपानमतिभिम्बितादित्यादीनां भिम्बभूतात्तत्त्वतो भेदाभावात्तान्निश्वादीन्पुरुषश्चित्प्रधानो जनयतीत्यर्थः । विषयभावेन व्यवस्थितान्पुनर्भावात्प्राणो जनयतीति तृतीयपदार्थमुपसंहरति । इतरानिति ॥ ६ ॥

चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः सर्गे मस्तुते स्वमतविवेचनार्थं मतान्तरमुपन्यस्यति । विभूतिं प्रसवमिति । ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तारः स्वकीयैश्वर्यरूपापन्नं सृष्टिरिति पक्षे सृष्टेर्वैस्तुत्वशङ्कायां पक्षान्तरमाह । स्वप्नेति । कुतः सृष्टिचिन्तकानामेवमन्तं तैस्त्वविदमिव किं न स्यात्प्राऽऽह । न त्विति । सृष्टेरपि वस्तुत्वाद्दस्तुचिन्तकानामपि तत्राऽऽदरो

१ अ. सर्वो भा । २ अ. विमग्यमा । ३ अ. 'यकृत्तति नि' । ४ अ. 'वर्भव' । ५ अ. द. छ. 'क्षणनिर्वास्तु सर्वे' । ६ अ. प. द. ज. अ. 'सिः शुदा विन्दु' । ७ अ. 'तुर्षाप्र' । ८ अ. 'मा-
वे' । ९ अ. अ. 'सर्वे' । १० अ. 'कृत्युत्पन्न' । ११ अ. 'वास्ते' । १२ अ. 'नोत्पन्न' । १३ अ. अ.
'स्तनो' । १४ अ. द. अ. 'त्वोर्दिनामे' ।

स्वप्नमायांसरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥
इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

मार्थचिन्तकानां सृष्टावादर इत्यर्थः । इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयत इति श्रुतेः । न हि मायाविनं सूत्रमाकाशे निक्षिप्य तेन सापुधमारुह्य चक्षुर्गोचरतामतीत्य पुद्गेन खण्डशशिच्छन्नं पतितं पुनरुत्थितं च पश्यतां तत्कृतमायोदिसतत्त्वचिन्तायामादरो भवति । तथैवायं मायाविनः सूत्रप्रसारणसमः सुपुंसस्वप्नादिविकोसस्तदाहृदमायाविसमश्च तत्सर्ष्यः प्राज्ञतैजसादिः सूत्रतदाहृदाभ्यामन्यः परमार्थमायावी । स एव भूमिष्ठो मायाछन्नोऽदृश्यमान एव स्थितो यथा तथा तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् । अतस्तच्चिन्तायामेवाऽऽदरो मुमुक्षूणामार्याणां न निष्प्रयोजनायां सृष्टावादार इत्यतः सृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा इत्याह । स्वप्नमायांसरूपेति । स्वप्नेसरूपा मायांसरूपा चेति ॥ ७ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसंकल्पत्वात्सृष्टिघटौदिः संकल्पनामात्रं न सं-

भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । इन्द्र इति । मायामयी सृष्टिरादरविषया न भवतीत्यत्र घटान्तमाह । न हीति । मायादित्यादिशब्देन तत्कार्यं गृह्यते । घटान्तनिविष्टमर्थं दाष्टान्तिके योजयति । तथैवेति । तर्हि परमार्थचिन्तकानां कुत्राऽऽदर इत्याशङ्क्य सघटान्तमुत्तरमाह । सूत्रेत्यादिना । मायाछन्नत्वमदृश्यमानत्वे हेतुः । तुरीयाख्यं जायन्स्वप्नसुपुष्पेभ्यो विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यश्चातिरिक्तं तदसृष्टमिति शेषः । परमार्थतत्त्वचिन्ता हि सम्यग्धीद्वारा फलवती न सृष्टेः । ततः सृष्टावनादरस्तत्त्वनिष्ठानामित्याह । नेति । परमार्थचिन्तकानां सृष्टावनादरादपरमार्थनिष्ठानामेव सृष्टौ विशेषचिन्तित्युक्तेऽर्थे द्वितीयार्थमवतारयति । इत्यत इति । जामद्वतानामर्थानामेव स्वप्ने प्रथनात्तस्य सत्यत्वं मायायाध्वे मण्यादिलक्षणायाः सत्यत्वाङ्गीकारादनयोर्विकल्पयोः मिद्वान्ताद्वैषम्यमुत्त्रेयम् ॥ ७ ॥

सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिनिषये विकल्पान्तरमुत्थापयति । इच्छामात्रमिति । ज्योतिर्विदां कल्पनाप्रकारमाह । कालादिति । परमेश्वरस्येच्छामात्रं सृष्टिरित्यत्र हेतुमाह । सत्येति । यथा लोके कुलालादेः संकल्पनामात्रं घटादिकार्यं न तदतिरेकेण

१ क. च. झ. यास्वल् । २ क. इत्यादिभु । ३ झ. 'द्वे खनेन ख' । ४ घ. ज. पातित । ५ च. 'यास' । ६ क. भविष्यति । ७ छ. 'काशस्त' । ८ क. 'स्वप्ना' । ९ च. इत्यत आह । १० क. छ. झ. 'यास्वल्' । ११ क. 'प्रस्वल्' । १२ क. 'यास्वल्' । १३ च. ज. 'टादिस' । १४ घ. ड. ज. 'दरणाद' । १५ ग. छ. झ. 'श्व मन्त्रादि' । १६ ग. छ. झ. 'मुपन्यस्यति' । १७ ग. उ. झ. 'रस्येव' । १८ ग. झ. 'ल्पमा' ।

कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥८॥
भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

कल्पनातिरिक्तम् । कालादेव सृष्टिरिति केचित् ॥ ८ ॥

भोगार्थं क्रीडार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते । अनयोः पक्षयोर्दूषणं देवैस्त्वैव स्वभावोऽयमिति । देवस्य स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां वा पक्षाणामाप्तकामस्य का सृष्टहेति न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरे-

घटादिकायंसृष्टिरिष्टा । नामरूपाभ्यामन्तरेवकार्यं संकल्प्य बहिस्तन्निर्माणाभ्युपगमात् । तथा भगवतः सृष्टिः संकल्पनामात्रा न तदतिरिक्ता काचिदस्तीति केषांचिदीश्वरवादिनां मतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

यथा तथा वाऽस्तु सृष्टिस्तस्यास्तु किं प्रयोजनमित्यत्र विकल्पद्वयमाह । भोगार्थमिति । सिद्धान्तमाह । देवस्येति । कः स्वभावो नामेत्युक्ते नैसर्गिकोऽपरोक्षो मायाशब्दार्थस्त्वैवेत्याह । अपमिति । सर्वपक्षाणामपवादं सूचयति । आप्तेति । देवस्य परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति स्वभावपक्षं नैसर्गिकमायाविनिर्मिता सृष्टिरिति मतं सिद्धान्तत्वेनाऽऽश्रित्य चतुर्थपादेन दूषणमुच्यते । पक्षयोरनयोरिति योज्यम् । ईश्वरस्येश्वरत्वैरुपापनं सृष्टिरित्येकः पक्षः । स्वप्नस्वरूपा मायास्वरूपा वा सृष्टिरिति पक्षद्वयमीश्वरस्य सत्यसंकल्पस्य सृष्टिरिति पक्षान्तरम् । कालादेव जर्गंतः सृष्टिर्नैश्वरात् । ईश्वरस्तूदाभानः । तत्र विकल्पान्तरं भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरिति फलगतं च विकल्पद्वयम् । तेषामेतेषां सर्वेषामेव पक्षाणां दूषणं चतुर्थपादेनोक्तमिति पक्षान्तरमाह । सर्वेषामिति । न खल्व्वाप्तकामस्य परस्याऽऽत्मनो मायां विना विभूतिरुपापनमुपयुज्यते । न च स्वप्नमायाभ्यां सारूप्यमन्तरेण स्वप्नमायासृष्टिरेष्टुं शक्यते । अत्रस्तुनोरेव तयोस्तच्छब्दप्रयोगात् । न च परमानन्दस्वभावस्य परस्य विना मायामिच्छा संगच्छते । न हि तस्य स्वतोऽविक्रियस्येच्छादिभाक्त्वं युक्तम् । न च मायामन्तरेण भोगक्रीडे तस्योपपद्यते । ततो मायामयी भगवतः सृष्टिरित्यर्थः । यदुक्तं कालात्प्रसूतिं भूतानामिति तत्राऽऽह । न हीति । अविद्यानभूतरज्ज्वादीनां स्वभावशब्दितत्वाज्ञानादेव सर्पाद्याभास-

१ घ. ट. ज. 'ति च. मृ' झ. 'विमृ' । २ घ. ज. 'वस्व' । ३ ग. घ. ट. ज. 'मिति तत्र' । ४ ग. झ. 'स्तोभ्या' । ५ क. ए. ग. छ. झ. प्र. 'ति । पूर्व' । ६ घ. ट. 'रस्येव' । ७ घ. ट. ज. 'ताम्य र्या' । ८ ज. 'प्रह' । ९ घ. ट. ज. 'यामस' । १० ट. 'गत्सृष्टि' । ११ ग. घ. ज. 'तं रिक्त' । १२ ग. छ. झ. न १३ घ. ट. 'ण माया सृष्टि' ।

देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ ९ ॥

॥ उपनिषद् ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं

केण सर्वाद्याभासत्वे कारणं शक्यं वक्तुम् ॥ ९ ॥

चतुर्थः पादः क्रममाप्तो वक्तव्य इत्याह । नान्तःप्रज्ञमित्यादिना । सर्व-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तगूण्यत्वात्तस्य शब्दानभिधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधे-
नैव च तुरीयं निर्दिदिक्षति । गूण्यमेव तर्हि तत् । न । मिथ्याविकल्पस्य
निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजतसर्पपुरुषभृगुवृष्णिकादिविकल्पाः
शक्तिंकारञ्जुस्थाणूपरादिव्यतिरेकेणावस्त्वास्पदाः शक्याः कल्पयितु-
म् । एवं तर्हि प्राणादिसर्वविकल्पास्पदत्वात्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति

त्वं यथा परस्य स्रमायाशक्तिवशादाकाशाद्याभासत्वम् । आत्मन आकाशः संभूत इ-
त्यादि श्रुतेः । न तु कालस्य भूतकारणत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

पादत्रये व्याख्याते व्याख्येयत्वेन क्रमवशात्प्राप्तं चतुर्थं पादं व्याख्यातुमुत्तरग्रन्थ-
प्रवृत्तिरित्याह । चतुर्थं इति । ननु पादत्रयवद्विधिमुखेनैव चतुर्थः पादोऽपि व्याख्या-
यतां किमिति निषधमुखेन व्याख्यायते तत्राऽऽह । सर्वेति । सर्वाणि शब्दप्रवृत्तौ निमि-
त्तानि पञ्चागुणादीनि तैः शून्यत्वात्तुरीयस्य वाच्यत्वायोगान्निषेधद्वारेण तन्निर्देशः संभ-
यतात्यर्थः । साक्षाद्वाच्यत्वाभावं चोत्थितुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तम् । यदि चतुर्थं विधिमु-
खेन निर्दिष्टं न शक्यं तर्हि शून्यमेव तदापद्येत तन्निषेधेनैव निर्दिश्यमानत्वात् । त-
थाविधं नास्त्यर्थवादिति शङ्कते । शून्यमेवेति । न तुरीयस्य शून्यत्वमनुमातुं युक्तम् ।
विमतं सदविधानं कल्पितत्वात् । तथाविधरजतादिवदित्यनुमानात्तुरीयस्य मत्त्वसिद्धे-
रित्युत्तरमाह । तन्नेति । दृष्टान्तं साधयति । न हीति । रजतादीनां सदनुबिद्धबुद्धि-
बोध्यात्वादवस्त्वास्पदत्वायोगात् । तद्भवेव प्राणादिविकल्पानामपि नावस्त्वास्पदत्वं सि-
ध्यतीत्यर्थः । यद्यविष्टान्तत्वं तुरीयस्येष्टं तर्हि बोध्यत्वमविष्टानत्वाद्दृष्टौदिवदिति
प्रक्रममङ्गः स्यादिति चोदयति । एवं तर्हीति । किं प्रातिभासिकमविष्टान्तत्वं हेतुरू-
पम् । किंवा तात्त्विकम् । नाऽऽद्यः । तस्य तात्त्विकत्वासाधकत्वात् । अवात्तिके तु
वाच्यत्वे प्रक्रमो न विरुध्यते । न द्वितीयः । शुकस्यादिषु कल्पितरजतादेरवस्तुत्व-

१ ख. 'रणत्व श' । २ ड. छ. ज. झ. 'तुर्थपा' । ३ क. दि । सं । ४ घ. ड. ज. 'त्वात्परस्य ।

५ घ. ड. 'य तु' । ६ ख. घ. ड. ज. 'क्तिर' । ७ क. ख. इति 'धु' । ८ घ. ड. छ. झ. 'तुर्थपा' ।

९ ग. 'तुर्थपा' । १० घ. ट. 'रित' । ११ घ. 'त्यर्थस्तरमाह्वयाद्वा' । १२ 'त्यर्थस्तरमात्ताक्षा' । १३ क.

ख. छ. 'न न निर्दिष्टं श' । १४ ख. 'द्विप्रभो' । १५ ख. 'दान तु' । १६ छ. झ. वाच्यम् । १६ छ.

'यद्यविष्टान्त' । १७ ख. 'दान हे' । १८ छ. 'रुध्यते ।

न प्रतिषेधैः प्रत्याप्यत्वमुदकांधारादेरिव घटादेः । न प्राणादिविकल्पस्यासत्त्वाच्छ्रुक्तिकादिशिव रजतादेः । न हि सदसतोः संबन्धः । शब्दमवृत्तिनिमित्तभागवस्तुत्वात् । नापि प्रमाणान्तरविषयत्वं स्वरूपेण गवादिवत् । आत्मनो निरुपाधिकत्वाद्गवादिवन्नापि जातिमत्त्वमद्वितीपत्वेन सामान्यविशेषाभावात् । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवदविक्रियत्वात् । नापि गुणवत्त्वं नीलादिवन्निर्गुणत्वात् । अतो नाभिधानेन निर्देशमर्हति । शशविपाणादिसमत्वाभिरर्थकत्वं तर्हि । न । आत्मत्वावगमे तुरीयस्थानात्मनृष्णोष्पावृत्तिहेतुत्वाच्छ्रुक्तिकावगम इव रजतनृष्णायाः । न हि

वचुरीयेऽपि कल्पितप्राणादेरपस्तुत्वात्तत्रवियोगिकाधिष्ठानतस्य ताविकत्वायोगादिति दूषयति । न प्राणादीति । किंच वाच्यत्वे तुरीयस्य निरुच्यमाने तत्र शब्दमवृत्तौ निमित्तं वक्तव्यम् । तत्र पक्षी वा रुद्रिर्वा जातिर्वा क्रिया वा गुणो वेति विकल्पमथं प्रत्याह । न हीति । तुरीयाविरिक्तस्यावस्तुत्वात्तस्य तुरीयस्य च वस्तुभूतसंबन्धासिद्धेर्विषयाभावे कुतः पृथक्त्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति । विशिष्टरूपेण विषयत्वेऽपि स्वरूपेण निरुपाधिकात्मना तद्विषयत्वान्नान्न गवादाविव रुद्रिखतरतीत्यर्थः । न तृतीयः । गवादाविवद्वितीये तुरीये सामान्यविशेषभावस्याभिधातुमयोग्यत्वादिति मत्वाऽऽह । गवादिवदिति । न चतुर्थः । पाचकादाविविज्ञाक्रिये तुरीये विक्रियावत्त्वस्य शब्दमवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह । नापि क्रियावत्त्वविव । न पञ्चमः । उत्पलादी नीलादिशब्दवन्निर्गुणे तुरीये गुणवत्त्वस्य शब्दमवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह । नापीति । तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दमवृत्तिनिमित्तानुपलब्धिचाधितामिति फलितमाह । अत इति । यदि तुरीयस्य नास्ति विशिष्टजात्यादिमत्त्वं तर्हि नरविपाणादिर्द्वैष्टेरिव तद्दृष्टेरपि निष्फलत्वम् । विशिष्टजात्यादिमतो राजादेरुपासनस्य फलवत्त्वोपलम्भादिति शङ्कते । शशविपाणादीति । यथा शुक्तिर्यमित्यवगमे रजतादिविषेयतृष्णा व्यावैर्ते तथा तुरीयं ब्रह्माहमित्यात्मत्वेन तुरीयस्य साक्षात्कारे सत्यनात्मविषया तृष्णा व्यवच्छिद्यते । तदेवमात्मत्वेन तुरीयावगमस्य सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकत्वादनर्थकत्वाशङ्का न युक्तेति परिहरति । नेत्यादिना । तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सति सर्वानर्थहेतुतृष्णादिदोषनिवृत्तिलक्षणं फलमुक्तं विद्वदनुभवैरेव साधयति । न हीति । ननु तुरीयमशेषविशेषशून्यं

१ घ. 'वाद्याधारस्येव । २ घ. ट. 'रवस्तुवि' । ३ क. छ. झ. 'वत् । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवत् । नापि गुणवत्त्वं नीलादिवत् । अतो । ४ झ. यस्य तृष्णादिव्या' । ५ घ. स्यात्प्राण' । ६ घ. ट. 'ज. 'ष्णानिवृ' । ७ ग. छ. तत्र । ८ छ. 'त्तानुर्ग' । ९ घ. ज. 'स्य च । १० ज. 'वाविक्रि' । ११ ग. झ. 'स्य दस्येयितुम' । १२ घ. ज. 'गुणतु' । १३ ग. छ. झ. 'मयोग्यत्वा' । १४ ग. झ. 'दिवत्तद्दृष्टे' । १५ घ. छ. ज. 'पया तु' । १६ व. स. 'वर्त्यते ।

तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सत्यविद्यातृष्णादिदोषाणां संभवोऽस्ति । न च तुरीयस्याऽऽत्मत्वानवगमे कारणमस्ति । सर्वोपनिषदां तादर्थ्येनोपक्ष-
यात् । तत्त्वमसि । अयमात्मा ब्रह्म । तत्सत्यम् । स आत्मा । यत्साक्षा-
दपरोक्षाद्ब्रह्म । स याद्वाभ्यन्तरो ह्यजः । आत्मैवेदं सर्वमित्पादीनाम् । सोऽ-
यमात्मा परमार्थापरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तस्तस्यापरमार्थरूपमविद्याकृ-
तं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पादत्रयलक्षणं बीजाङ्कुरस्थानीयम् । अथेदानीम-
बीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्तस्थानत्रयनिरा-
करणेनाऽऽह । नान्तःप्रज्ञमित्यादि । नन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पाद-
त्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्या-
दिप्रतिषेधोऽनर्थकः । न । सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्ति-
वैध्वयवस्थस्यैवाऽऽत्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिपितत्वात् । तत्त्वम-

नाऽऽत्मत्वेनावगन्तुं शक्यते तद्धेतुत्वमात्रादिति तत्राऽऽह । न चेति । सर्वोपनिषदामित्यु-
क्तमेवोदाहरणलेशेन दर्शयति । तत्त्वमसीति । निषेधमुखेनैव तुरीयस्य प्रतिपादनं न
विधिमुखेनेत्युपपाद्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतारयति । सोऽयमित्यादिना । धी-
जाङ्कुरस्थानीयं मिथो हेतुहेतुमद्भावेन व्यवस्थितमित्यर्थः । अबीजात्मकं कार्यकारण-
विनिर्मुक्तमिति यावत् । तत्र हेतुं सूचयति । परमार्थेति । तस्य विधिमुखेन निर्देशानुप-
पत्तिं प्रागुक्तामभिप्रेत्याऽऽह । सर्पादीति । किमुत्तरेण ग्रन्थेन तुरीयं प्रतिपाद्यते किंवा
तस्य स्थानत्रयवैलक्षण्यं विवक्ष्यते । प्रथमे प्रतिपादकस्य विधानाव्यतिरेकादन्यनिषे-
धानर्थक्यम् । द्वितीयेऽपि तदानर्थक्यमापद्यते । अनुक्त्यैवोक्तादन्यत्वसिद्धेरिति म-
न्वानः शङ्कते । नन्विति । न तावत्तुरीयं विधिमुखेन बोध्यम् । तस्य स्वप्रकाशत्वा-
त् । तस्मिन्प्रकाशाद्यनुदयात् । तथाऽपि समारोपितविश्वारूपेण प्रतिपन्नं तन्निषेधे-
न बोध्यते । तदनिषेधे तस्य यथावदप्रथनात् । अतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहर-
ति । न सर्पादीति । तुरीयस्य पादत्रयविलक्षणस्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः
स्थानत्रयविशिष्टस्य तुरीयं ब्रह्मस्वरूपमिति नोपदेशमन्तरेण सिध्यतीति तुरीयग्रन्थोऽ-
र्थवानित्यर्थः । यथा विधिमुखेन प्रवृत्तेन तत्त्वमभीतिवाक्येन स्थानत्रयसाक्षिण-
त्वंपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मत्वा लक्षणया बोध्यते तथा निषेधशास्त्रेणापि
वात्पर्यवृत्त्या जीवस्य तुरीयब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह । तत्त्वमसीति ।
ननु स्थानत्रयविशिष्टस्याऽऽत्मनो नैव तुरीयात्मत्वं तुरीयग्रन्थेन प्रतिपाद्यते । तुरी-

सीति वत् । यदि हि त्रयवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वारा-
भावाच्छास्त्रोपदेशानर्थक्यं गून्यतापत्तिर्वा रञ्जुरिव सर्पादिभिविकल्प-
माना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एवान्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा तदाऽ-
न्तःप्रज्ञादित्वप्रतिपेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेवाऽऽत्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृ-
त्तिलक्षणफलं परिसमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न

यस्य विशिष्टाद्विलक्षणत्वेनात्यन्तभिन्नत्वात्तत्राऽऽह । यदि हीति । माविभासिकवैलक्ष-
ण्येऽपि विशिष्टोपदेशयोरान्यन्तिकवैलक्षण्यमावान्न चाखिकं तुरीयस्य विशिष्टादन्य-
त्वम् । अन्यथाऽत्यन्तभिन्नयोर्मेधःसंस्पर्शैविरहिणोरुपायोपेयमात्रायोगात्तुरीयप्रतिपत्ती
विशिष्टस्य द्वारत्वाभावादन्यस्य च तत्प्रतिपत्तिद्वारस्यादर्शनात्तुरीयाप्रतिपत्तिरेव स्यादि-
त्यर्थः । शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह । शास्त्रेति । तद्विशिष्टरूपमनूष वि-
शेषणांसापोहेन तस्य तुरीयत्वमुपदिशति । भेदे चात्यन्तिके तदानर्थक्यान्न शास्त्रात्त-
त्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । मा तर्हि तुरीयमतिपत्तिर्भूदिति चेत्त्राऽऽह । गून्येति । विशिष्ट-
स्यैव प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्ती प्रतिपन्नस्य विश्वादेर्द्विशिष्टस्य प्रत्युदस्तत्त्वादन्यस्य
चाप्रतिपन्नत्वान्नैरात्म्यधारेवाऽऽप्येतेत्यर्थः । भेदपक्षश्चेद्यथोक्तदोषवशात् संभवति तर्हि
मा भूत् । अमेदपक्षोऽपि कथं निर्वहणीति चेत्तत्र किं फलं पर्यनुयुज्यते किंवा प्रमाणान्त-
रमथवा साधनान्तरमिति विकल्पाऽऽद्यं दूषयति । रञ्जुरिवेति । यथा रञ्जुरधिष्ठानभूत
सर्पधारादिभिविकल्प्यते तथैक एवाऽऽत्मा स्थानत्रयेऽपि यदाऽन्तःप्रज्ञत्वादिना विकल्प्य-
मानो बहुधा भासते तदा तदनुवादेनान्तःप्रज्ञत्वादिप्रतिपेधजनितं यत्प्रमाणरूपविज्ञानं
तदुत्पत्तिर्समानकालमेवाऽऽत्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं फलं सिद्धमिति न फलपधनुयोगोऽवका-
शवानित्यर्थः । शब्दस्य समृष्टपरोक्षज्ञानहेतोरसमृष्टपरोक्षज्ञानहेतुत्वायोगात्तुरीयज्ञाने
प्रमाणान्तरमेष्टव्यमिति पक्षं प्रत्याह । तुरीयेति । तस्य हि साक्षात्कारे न शब्दावि-
रिक्तं प्रमाणमन्वेष्यम् । शब्दस्य विषयानुसारेण ममीहेतुत्वात् । विषयस्य तुरीयस्यासं-
सृष्टपरोक्षत्वादित्यर्थः । तुरीयसाक्षात्कारे मसंख्यानसूत्रं साधनान्तरमेष्टव्यमिति पक्षं
प्रतिक्षिपति । साधनान्तरं वेति । मसंख्यानस्याप्रमाणत्वात् प्रमासंख्यानसाक्षात्कारं
प्रति हेतुत्वेति भावः । यथा रञ्जुरियं सर्पो नेति विवेकधीसमुदयदशायामेव रञ्जुरी

१ घ. छ. ज. ट. 'कल्पमा' । २ घ. ट. च. ज. 'त्रय आत्म' । ३ ट. कल्पते । ४ ड. च.
ज. झ. 'क्षण फ' । ५ ग. 'शनवि' । ६ ख. छ. 'व । शा' । ७ घ. ट. च. 'धम' । ८ क. 'भूयारि' ।
९ ज. 'दिनिषे' । १० फ. घ. छ. ट. 'रूप वि' । ११ ख. ग. 'त्यत्या सं' । १२ ट. 'समका' ।
१३ ग. झ. वाऽऽत्मान' । १४ झ. न्तरं प्रष्ट' । १५ क. 'रिक्तप्र' । १६ घ. ट. ज. 'नैष्टव्यम्' । १७ क.
ग. 'माणहे' । १८ ग. झ. न्तरं प्रष्ट' । १९ ज. 'रमन्वेष्ट' । २० छ. प्रक्षि' । २१ क. 'रूपे प्र' ।

मृगयम् । रज्जुसर्पविवेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिग-
मस्य येषां पुनस्तमोपनयव्यतिरेकेण घटाधिगमे प्रमाणं व्याप्यते' तेषां
छेद्यावयवसंबन्धविद्योगव्यतिरेकेणान्यतरावयवेऽपि च्छिदिव्याप्यते
इत्युक्तं स्यात् । यदा पुनर्घटतमसोविवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादि-
तिसततमोनिवृत्तिफलावसानं छिदिरिव छेद्यावयवसंबन्धविवेककरणे
प्रवृत्ता तदवयवद्वैधीभावफलावसाना तदा नान्तरीयकं घटविज्ञानं न त-
त्प्रमाणफलम् । न च तद्वद्वेष्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेकक-
रणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानंप्रमाणस्यानुपादितिसतान्तःप्रज्ञत्वादिनि-

सर्पनिवृत्तिफले सिद्धे रज्जुसाक्षात्कारस्य फलान्तरं प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मृग्यते
कृतत्वात्तपेहापीत्याह । रज्ज्विति । विषयगतं प्राक्तन्यं प्रमाणफलं नाध्यस्तनिवृत्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह । येषामिति । स्वविषयाज्ञानापनयेनाय प्रवृत्ता प्रमाणक्रिया स्वविषये
भावरूपमतिशयमाधत्ते चेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषाच्छिदिरपि छेद्यसंयोगापनयेनाति-
रिक्तमतिशयेमादध्यात् । न च संयोगविनाशातिरिक्ते विभागे संप्रतिपत्तिरस्ति । प्राक्-
त्त्यस्य च प्रकाशत्वे ज्ञानवन्नार्थनिष्ठत्वमप्रकाशत्वे तेनार्थेन नार्थोऽस्तीति भावः । अ-
ज्ञाननिवर्तकमेव प्रमाणमिति पक्षे विषयस्फुरणे कारणमावाह्यविषयसंबेदनं न स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । यदेति । घटो हि तमसा समावृतो व्यवहारयोग्यस्तिष्ठति तस्य
तमसो निष्क्रम्य व्यवहारयोग्यत्वापादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्तते । तच्चानुपादितिसत-
स्यानिष्टस्याप्रमेयस्य तमसो निवृत्तिलक्षणे यदा पर्यवस्यति तदा घटसंबेदनमाधिकं
प्रमाणफलं न भवति । यथा छिदिक्रिया छेद्यस्य तरोरवयवयोर्मिथःसंयोगनिरसने
प्रवृत्ता सर्वा तयोरेव छेद्यावयवयोर्द्विधीभावे फले पर्यवस्यति न त्वन्यतरावयवेऽ-
पि च्छिदिव्याप्यते तपेहापि तमोनिवृत्तौ प्रमाणं निर्वृणोति । घटस्फुरणं त्वार्थ-
कम् । न च तस्य स्थायित्वमभिव्यञ्जकप्रमातृव्यापारस्यास्थिरत्वादित्यर्थः । किंच
घटादेर्जडस्य संविदपेक्षत्वात्तत्र संविदो मानफलत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यजडे संविदेकत्वाने
मानस्याऽऽरोपितधर्मेनिवर्तकत्वमन्तरेण संविज्जनकत्वव्यापारः संभवतीत्याह । न चे-
ति । तुरियात्मनि संबेदनजननेनव्यापारो न प्रमाणस्यै प्रकल्प्यते । तस्य संविदात्मैक-
त्वादारोपितनिवृत्तिव्यतिरेकेण मानजन्यफलसंबेदनपेक्षत्वादित्युक्तम् । तत्रैव हेत्वन्त-

१ घ. ड. ज. 'ते तर्हि ते' । २ घ. 'दृत्तम्' । ३ क. छ. 'तमसोनि' । ४ ख. घ. ज. 'विभेदक' ।
५ झ. 'दशान्या' । ६ ज. 'स्य निषे' । ७ छ. 'नस्य प्र' । ८ ग. छ. 'सर्पादिनि' । ९ घ. ज. 'नयाय' ।
१० ड. ज. 'नयाति' । ११ झ. 'यत्रास्तस्य द' । १२ क. 'रेरे स्यात्तेना' । १३ ख. झ. 'तदायु' । १४
छ. 'नक्त्या' । १५ ज. 'स्य र' । १६ ग. 'तत्ता' । १७ ख. 'तस्य म' । १८ छ. ज. 'संबेदना' ।

नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ।

वृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः । अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमातृत्वादिभेदनिवृत्तेः । तथा च वक्ष्यति । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति । ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिक्षणव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात् । अवस्थाने चानवस्थाप्रसङ्गाद्द्वैतानिवृत्तिः । तस्मात्प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणव्यापारसमकालैवाऽऽत्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् । नान्तःप्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः । न वहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । नोभयतःप्रज्ञमिति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः । न प्रज्ञानघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः । बीजभावाविवेकरूपत्वात् । न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञानृत्वमितिषेधः । नाप्रज्ञमित्यचैतन्यमितिषेधः । कथं पुनरन्तः-

रमाह । अन्तःप्रज्ञत्वादीति । आश्रयाभावेनाऽऽश्रितप्रमाणाभावादनन्तरक्षणे तस्य व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति । तथा चेति । किंच ज्ञानार्थनिवृत्तित्ववच्छिन्नक्षणव्यतिरेकेण न क्षणान्तरे ज्ञानं स्थातुं पारयति । न चास्थिरं ज्ञानं व्यापाराय पर्याप्तम् । तथा च ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिव्यतिरेकेण नाऽऽत्मनि व्यापारोऽस्तीत्याह । ज्ञानस्येति । ननु ज्ञानं द्वैतनिवर्तकमपि न स्वात्मानं निवर्तयति । निवर्त्यनिवर्तकभावस्यैकत्र विरोधात् । अतो यावन्निवर्तकं स्थास्यति तत्राऽऽह । अवस्थाने चेति । निवर्तकस्य ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तेरनन्तरमपि निवर्तकान्तरमपेक्ष्यावस्थाने च तस्यै तस्य निवर्तकान्तरव्यपेक्षत्वादायस्यापि विज्ञानस्य निवर्तकत्वासिद्धिः । न च ज्ञानस्य स्वनिवर्तकत्वानुपपत्तिः स्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलम्भादिस्वार्थः । ज्ञानस्य जन्माविरक्तव्यापाराभावात्तज्जन्मनश्च द्वैतनिषेधेनैवोपक्षयात्क्षणान्तरे विषयस्फुरणजननायानवस्थानादारोपितातद्धर्मनिवृत्त्यैव ज्ञानं पर्यवसितमित्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रतिषेधजनितं विज्ञानमेव प्रमाणम् । तस्य व्यापारो जन्मैव । तेन समानकालैवानर्थनिवृत्तिरिति योजना । तत्र हेतुमाह । बीजभावेति । सुषुप्तं हि स्वप्नजागरिते प्रवि-
थीजभावावस्थाशेषविशेषविज्ञानाभावरूपत्वाद्द्विशेषविज्ञानानां सर्वेषां घनमेकं साधारणमविभक्तं सुषुप्तमिति तत्प्रतिषेधो नेत्यादिना संभवतीत्यर्थः । युक्तं सर्पादीनां रज्ज्वादीं भ्रान्तिप्रतिपन्नानां प्रतिषेधादसत्त्वम् । आत्मनि तु प्रमाँगेने गम्यमानानामन्तःप्रज्ञत्वादीनां न प्रतिषेधो युज्यते मानविरोधादिति शङ्कते । कथमिति । मामाणिकत्वस्या-

१ घ. 'रीयव्या' । २ छ. झ. 'श्रुतिषे' । ३ क. न ज्ञां । ४ घ. ड. ज. 'ने तं' । ५ झ. 'स्य नि' । ६ ख. घ. ट. 'रसव्य' । ग. घ. ड. छ. ज. 'रसव्य' । ७ ग. 'त्वादनवस्थान्तस्य सनिवर्तत्वाद्द्वैकारे वि-
ज्ञानत्वाविशेषादायस्यापि विज्ञानस्य निवर्तकत्वमिद्धिः । ८ ख. ग. छ. झ. 'बहुनामु' । ९ ग. झ. 'पेधने-
नै' । १० घ. ड. छ. ज. 'नितवि' । ११ ग. 'पज्ञा' । १२ ग. छ. 'माणम्' । १३ ड. 'गेनोपय' । १४
ग. छ. झ. 'ते प्रमाणावे

शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥७॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति ।

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः ।

मः प्रतिषेधः कृतः । प्रपञ्चोपशममिति जाग्रदादिस्थानधर्माभाव उच्यते । अत एव शान्तं शिवं यतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते । प्रतीयमानपादत्रयैरूपवैलक्षण्यात् । स आत्मा स विज्ञेय इति प्रतीयमानसर्पभूच्छिद्रदण्डादिव्यतिरिक्ता यथा रज्जुस्तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थः । आत्माऽदृष्टो द्रष्टा । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिभिरुक्तो यः स विज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या ज्ञाते द्वैताभावः ॥ ७ ॥

प्राज्ञतैजसविश्वलक्षणानां सर्वदुःखानां निवृत्तेरीशानस्तुरीय आ-

सार्तावः श्रुतिभ्योऽवगतस्तमेवैकरसं परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन गृहीत्वा तन्निष्ठस्तिष्ठतीत्यात्मनोऽवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्यापरोक्षनित्यष्टाष्टित्वं श्रुतितो दृष्टमित्यर्थः । विशेषणान्तरस्य पुनरुक्तिं परिहरन्नर्थभेदमाह । अन्तरिति । स्थानधर्मस्य स्थानधर्मस्य च प्रतिषेधोऽन्तःशब्देन परामृश्यते । ज्ञान्तं रागद्वेषादिरहितमविक्रियं कूटस्थमित्यर्थः । शिवं परिशुद्धं परमानन्दबोधरूपमिति यावत् । यस्माद्द्वैताभावोपलक्षितं तस्माच्चतुर्थमित्याह । यत इति । अद्वैतमित्येतद्व्याचष्टे । भेदेति । संख्याविशेषविषयत्वाभावे कथं चतुर्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतीयमानेति । चतुर्थं तुरीययोर्व्यैख्यानव्याख्येयत्वेनापीनरुक्त्यं तस्योक्तविशेषणत्वेऽपि मम किमायावमित्याशङ्क्याऽऽह । स आत्मेति । आत्मनि यथोक्तविशेषणानि न प्रतिमान्तीत्याशङ्क्याऽऽह । स विज्ञेय इति । तदेव व्याचष्टे । प्रतीयमानेति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽत्रिनाशित्वादित्यादिवाक्यानि प्रतीकोपादानेन दर्शयति । न हि द्रष्टुरिति । आत्मन्यव्यवहार्ये कुतो विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्य भूतपूर्वमविद्यावस्थायां या ज्ञेयत्वः स्यादवगतिस्त्वयदानमिषि विज्ञेयत्वमुक्तमित्याह । भूतेति । विद्यावस्थायामेव किमिति ज्ञानृज्ञानज्ञेयविभागो न भवति तत्राऽऽह । ज्ञात इति । ज्ञानेन तत्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

मान्तःप्रज्ञत्वादिद्विभ्रुत्युक्तेऽर्थे तद्विवरणरूपाऽश्वोमानवतारयति । अत्रेति । विविधं स्थानत्रयमस्माद्भवतीति व्युत्पत्त्या तुरीयो विभुश्च्यवे । न हि तुरीयाविरक्षेण

अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

कार्यकारणवद्बौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणवद्वस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥

त्मा । ईशान इत्यस्य पदस्य व्याख्यानं प्रभुरिति । दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तद्विज्ञाननिमित्तत्वाद्दुःखनिवृत्तेः । अव्ययो न व्येति स्वरूपाश्च व्यभिचरतीति यावत् । एतत्कृतः । यस्मादद्वैतः सर्वभावानां रज्जुसर्पवन्मृपात्वात्स एष देवो द्योतनात्तुरीयश्चतुर्यो विभुर्व्यापी स्मृतः ॥ १० ॥

विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्यपाथात्म्यावधारणार्थम् । कार्यं क्रियत इति फलभावः । कारणं करोतीति बीजभावः । तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्यां बीजफलभावाभ्यां तौ यथोक्तौ विश्वतैजसौ वद्वौ संगृहीताविष्येते । प्राज्ञस्तु बीजभावेनैव बद्धः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्रमेव हि बीजं प्राज्ञत्वे निमित्तम् । ततो द्वौ तौ बीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न सिध्यतो न विद्येते न संभवत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्थानत्रयमात्मानं धारयति । सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादिभेदभिन्नानां बद्धेतूनां तदापाराणामिति यावत् । ईशानपदं प्रयुज्य प्रभुपदं प्रयुज्जानस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह । ईशान इति । तुरीयस्य दुःखनिवृत्तिं प्रति सामर्थ्यस्य नित्यत्वान्न कदाचिदपि दुःखं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तद्विज्ञानेति । संसृष्टरूपेण व्ययोऽस्त्वित्याशङ्क्य विशि नष्टि । स्वरूपादिति । तत्र प्रश्नपूर्वकमद्वितीयत्वं हेतुमाह । एतत्कृत इति । अतो द्वितीयस्य व्ययहेतोरभावादिति शेषः । विश्वादीनां दृश्यमानत्वात्तुरीयस्याद्वितीयत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वभावानामिति । अवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्योक्तलक्षणत्वं विद्वदनुभवसिद्धमिति सूचयति । स्मृत इति ॥ १० ॥

विश्वोद्विष्ववान्तरविशेषनिरूपणद्वारेण तुरीयमेव निर्धारयति । कार्येति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । विश्वादीनामिति । विश्वतैजसोरुभयबद्धत्वं सामान्यं प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं विशेषः । अपेदं निरूपणं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह । तुर्येति । प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं साधयति । तत्त्वाप्रतिबोधेति । त्रयाणामवान्तरविशेषे स्थिते प्रकृते तुरीये किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । तत इति । तयोस्तस्मिन्नविद्यमानत्वं चिदेकत्वाने तयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह । न संभवत इति ॥ ११ ॥

१ ट. ज. छ प्रभवः । २ छ. प्र तुरीयया । ३ घ तस्युष्टं ग. स समृष्टिः । ४ ग. ट. 'ह । कुन । ५ 'स्थानत्रयं । ६ छ 'श्रायतां । ७ ग. ट. 'भयोत्तम्य' ।

नाऽऽत्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।

प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक् सदा ॥ १२ ॥

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।

कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहण-
लक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति । यस्मादात्मविलक्षणमविद्याबीजप्रसूतं
बाह्यं द्वैतं प्राज्ञो न किञ्चन संवेत्ति यथा विश्वतैजसौ ततश्चासौ तत्त्वाग्र-
हणेन तमसाऽन्यथाग्रहणबीजभूतेन बद्धो भवेति । यस्मात्तुरीयं तत्स-
र्वदृक्सदा तुरीयादन्यस्याभावात्सर्वदा सदैवेति । सर्वं च तद्दृक्चेति
सर्वदृक्तास्मान्न तत्त्वाग्रहणलक्षणं बीजम् । तत्र तत्प्रसूतस्यान्यथाग्रहण-
स्याप्यतएवाभावो न हि सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विरुद्धमप्रकाश-
नमन्यथा प्रकाशनं वा संभवति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत
इति श्रुतेः । अथवा जाग्रत्स्वप्नयोः सर्वभूतावस्थः सर्ववस्तुदृग्गाभासस्तु-
रीय एवेति सर्वदृक्सदा । नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृत्यादिश्रुतेः ॥ १२ ॥

निमित्तान्तरप्रोक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । कथं द्वैताग्रहणस्य

प्राज्ञस्य कारणबद्धत्वं साधयति । नाऽऽत्मानमिति । तुरीयस्य कार्यकारणाभ्याम-
संसृष्टत्वं स्पष्टयति । तुर्यमिति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । कथमिति । वाश-
ब्दात्कथमित्यस्यानुश्रुतिः सूच्यते । प्रथमचोद्योत्तरत्वेन पादत्रयं व्याचष्टे । यस्मादि-
ति । विलक्षणमनात्मानमिति यावत् । अन्वमित्यस्य व्याख्यानमविद्याबीजप्रसूतमि-
ति । द्वैतं द्वितीयमसत्यमित्यर्थः । वैधर्म्योदाहरणं । यथेति । प्राज्ञस्य विभागविज्ञाना-
भावे फलमाह । ततश्चेति । यथोक्ते तमसि कार्यलिङ्गमनुमानं सूचयति । अन्यथेति ।
द्वितीयं चोद्यं चतुर्थपादव्याख्यानेन प्रत्योख्याति । परमादित्यादिना । सदैव तुरीया-
दन्यस्याभावात्तुरीयमेव सर्वं तच्च सदा दृश्यमिति यस्मात्तस्मादिति योजना । तत्रेति ।
परिपूर्णं चिद्रेकतानं तुरीयं परामृश्यते । अत एवेति । कारणामत्रे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।
तुरीये तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणयोरसंभवं दृष्टान्तेन साधयति । न हीति । यत्तुं तुरी-
यस्य सदा दृग्गात्वमुक्तं तत्र प्रमाणमाह । न हि द्रष्टुरिति । चतुर्थपादं प्रकारान्त-
रेण योजयति । अथवेति । तत्रापि श्रुतिमनुकूलयति । नान्यदिति ॥ १२ ॥

अनुमानमयुक्तां तुरीयेऽपि कारणबद्धत्वाशङ्कां परिहरति । द्वैतस्येति । श्लोकरस्य
वात्पर्यं स्पष्टयति । निमित्तान्तरेति । विमतं कारणबद्धं द्वैताग्रहणत्वात्प्राज्ञवदित्यनुमा-
नमेव दर्शयन्निमित्तान्तरमेव स्फोरयति । कथमिति । अनुमानवत्ताशङ्कानिवर्तकत्वेन

१ च. 'ति तत्राऽऽह । नाऽऽत्मानमिति । गं । २ झ. 'त येव प्रा' । ३ ड. छ. ज. 'वर्तति ।
४ ड. छ. वा भं । ५ झ. 'प्रातश' ६ क. 'समृष्ट' । ७ घ. ट. छ. ज. 'कथ्य व्या' । ८ ग. ड. छ. ज.
झ. 'दृक्म' । ९. ड. ज. 'तययो' । १० घ. ड. 'साह । गं । ११ च. 'तुरी' । १२ ग. ड. छ. झ.
'यं संग' ।

बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥ १३ ॥
स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।

तुल्यत्वात्कारणवद्वत्त्वं प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ताऽऽशङ्का निवर्त्यते ।
यस्माद्धीजनिद्रायुतस्तच्चाप्रतिबोधो निद्रा । तैव च विशेषप्रतिबोधप्र-
सवस्यं बीजम् । सा बीजनिद्रा । तथा युतः प्राज्ञः सदा दृक्स्वभावत्वा-
त्तच्चाप्रतिबोधलक्षणा निद्रा तुरीये न विद्यते । अतो न कारणवन्ध-
स्तस्मिन्नित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इव रज्ज्वाम् । निद्रोक्ता तच्चाप्रतिबोधलक्ष-
णं तम इति । ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ विश्वतैजसौ । अतस्तौ का-
र्यकारणवद्भावित्युक्तौ । प्राज्ञस्तु स्वप्नवर्जितकेवलस्यैव निद्रया युत इति
कारणवद् इत्युक्तम् । नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदो वि-

श्लोकमवतारयति । प्राप्तेति । प्राज्ञस्योत्तरभाविप्रबोधादिकार्यापेक्षया नियतपूर्वभावित्वं
कारणवद्वत्त्वे प्रयोजकम् । न च तुरीयस्य तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह । यस्मा-
दिति । किंच तुरीयस्य विशुद्धचिद्भावतुत्वमसाधनममाणवाधात्कालात्ययापदिष्टो हे-
तुरित्याह । सदेति । न च पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिस्तुरीयस्योत्तरभाविकार्यापेक्षया
नियतमाग्भावित्वाभावादिति मत्वाऽऽह । तच्चेति । दोषद्वयवच्छेदानुमानस्यामानत्वे-
फलितमाह । अतो नेति ॥ १३ ॥

कार्यकारणवद्बी वावित्यादिश्लोकोक्तमर्थमनुभवावष्टम्भेन प्रपञ्चयति । स्वप्नेति । ननु
तैजसस्यैव स्वप्नप्रयुक्तत्वं युक्तं न तु विश्वस्य प्रबुध्यमानस्य तद्योगो युज्यते प्रबुध्यमा-
नत्वत्प्राधातार्यं । कथमविशेषेण विश्वतैजसौ स्वप्ननिद्रायुतावावि । तत्र स्वप्नशब्दार्थ-
माह । स्वप्न इति । यथा रज्ज्वां सर्पो गृह्यमाणोऽन्यथा गृह्यते तथाऽऽत्मनि देहादिग्रहण-
मन्यथाग्रहणम् । आत्मनो देहादिवैलक्षण्यस्य श्रुतियुक्तिसिद्धत्वात्तेन स्वप्नशब्दितेनान्य-
थाग्रहणेन संमृष्टत्वं विश्वतैजसयोरविशिष्टमित्यर्थः । तथा निद्राणस्यैव निद्रा युक्ता न
तु प्रबोधवतो विश्वस्येत्याशङ्क्याऽऽह । निद्रेति । उक्ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां विश्वतैज-
सयोरविशिष्टत्वं निगमयति । ताभ्यामिति । तयोरन्यथाग्रहणेनाग्रहणेन च वैशिष्ट्यं
प्रागपि सूचितमित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । द्वितीयं पादं विभज्येति । प्राज्ञस्त्विति ।
द्वितीयाधे व्याचष्टे । नोभयमिति । तुरीये निद्रास्वप्नयोरदेशेने हेतुमाह । विरुद्ध-

१ ज. युक्तः २ य. युक्तं । ३ स अतः का । ४ य. 'तथा के' । ५ ग. 'स्य तु' । ६ ग. द. ज.
स. 'प्रयु' । ७ ग. स. 'त' । तय क. । ८ स हेतुनिद्रायादि । ९ य. स. उ. 'निद्राणमुभेय प्रा' । १० य.
'तीरणा' । ११ ग. स 'शेनदे' ।

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ॥

योऽयं संसारी जीवः स उभयलक्षणेन तच्चाप्रतिबोधरूपेण बीजात्म-
नाऽन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकालप्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन ममायं
पिता पुत्रोऽयं नम्रां क्षेत्रं पशवोऽहमेपां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोऽहमनेन
वर्धितश्चानेनेत्येवंप्रकारान्स्वप्नान्स्थानद्वयेऽपि पश्यन्सुप्तो यदा वेदा-
न्तार्यतच्चाभिज्ञेन परमकारुणिकेन गुरुणा नास्तेवं त्वं हेतुफलात्मकः
किंतु तत्त्वमसीति प्रतिबोध्यमानो यदा तदैवं प्रतिबुध्यते । कथं ना-
स्मिन्वाह्यमाभ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्यतोऽजं सबाह्याभ्यन्त-
रसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः । यस्माज्जन्मादिकारणभूतं नास्मिन्नवि-
द्यातमोबीजं निद्रा विद्यत इत्यनिद्रम् । अनिद्रं हि तत्तुरीयमत एवा-

कदा तत्त्वमितिबोधो विपर्ययसक्षयहेतुर्भवतीत्यपेक्षायामाह । अनादीति । प्रतिबुध्यमा-
नं तत्त्वमेव विशिनाष्टि । अजमिति । जीवशब्दवाच्यमर्थं निर्दिशति । योऽयमिति ।
परमात्मैव जीवभावमापन्नैः संसरतीत्यर्थः । तस्य कथं जीवभावापत्तिरित्याशङ्क्य कार्यकार-
णब्रह्मत्वादित्याह । स इति । परमात्मोभयलक्षणेन स्वापेन सुप्तो जीवो भवतीत्यन्वयः ।
स्वापस्योभयलक्षणत्वमेव प्रकटयति । तत्त्वेत्यादिना । मायालक्षणेनेत्युभयत्र संब-
ध्यते । सुप्तमेव व्यनक्ति । ममेत्यादिना । स्वापपरिग्रहीतस्यैव प्रतिबोधनाव-
काशो भवतीत्याह । यदेति । यदा सुप्तस्तदा बुध्यत इति शेषः ।
प्रतिबोधकं विशिनाष्टि । वेदान्तार्येति । कथं प्रतिबोधनं तदाह । नासीति । अनु-
भूयमानत्वमेवमित्युच्यते यदोक्तविशेषणेन गुरुणा प्रतिबुध्यमानः शिष्यस्तदाऽसावेवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिबुद्धो भवतीत्युक्तम् । तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्वकं द्वितीयार्थव्याख्याने-
न विशदयति । कथमित्यादिना । अस्मिन्निति सप्तम्या बोध्यात्मरूपं परामृश्यते ।
बाह्यं कार्यमौन्तरं कारणं तच्चोभयमिह नास्ति । ततो जन्मैर्दिर्भावविकारस्य नात्राव-
काशः संभवतीत्यर्थः । अवतारितं विशेषणं सममाणं योजयति । सबाह्येति । अज-
त्वादेवानिद्रं कार्याभावे कारणस्य प्रमाणाभावेन वक्तुमशक्यत्वादिति मत्वाऽऽह । यस्मा-
दिति । अनिद्रत्वं हेतुं कृत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति । अत एवेति । अग्रहणान्य-

१ च. 'हा ममैतत्क्षेन । २ ज. 'स्ये हे' । ३ छ. 'देव प्र' । ४ झ. 'न्तरो ह्यज इति ध्रुतेः स' ।
५. 'न्तर इति ध्रुतेः स' । ५ घ. ड. ज. झ. 'निद्र हि । ६ ड. झ. 'हि तु' । ७ छ. 'त्वतो' । ८ घ.
ड. ज. दर्शयति । ९ छ. 'भावाप' । १० ग. छ. झ. 'प्र. सन्सत' । ११ घ. ससारीत्य' । १२ क. घ.
श. सुप्तम् । १३ सुप्तम् । १४ ग. छ. झ. 'तिबोध्य' । १५ ड. 'माभ्यन्त' । १६ छ. झ. 'न्मादिभा' ।
१७ झ. 'रितवि' ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।

तथेदं प्रपञ्चारूपं मायामात्रं द्वैतं रज्जुवन्मायाविवक्षाद्वैतं परमार्थतस्त-
स्मान्न कश्चित्प्रपञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वाऽस्तीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

ननु शास्ता शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निर्वृत्त इत्युच्यते ।
विकल्पो विनिवर्तेत यदि केनचित्कल्पितः स्यात् । यथाऽयं प्रपञ्चो

वेकधिया निवृत्तो नैव वस्तुतो विद्यते । बाधितस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावात् । माया
चेन्द्रजालशब्दवाच्या मायाविना प्रदर्शिता पार्श्वस्थानां मायादर्शनवतां चक्षुर्गतस्य य-
थार्थदर्शनप्रतिबन्धकस्यापगमे सति समुत्पन्नसम्यग्दर्शनतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो
विद्यमाना भवितुमुत्सहते । यथेदमुदाहरणद्वयं तथेदं द्वैतं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं न प-
रमार्थतोऽस्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्यासत्त्वे शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याऽऽहरज्जुवदिति ।
प्रपञ्चस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावे तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ १७ ॥

मकारान्तरेणाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति । विकल्प इति । यदि केनचिद्धेतुना
तत्त्वज्ञानेन कार्येण शास्त्रादिविकल्पो हेतुतयो विकल्पितस्तथाऽप्यसौ बाधितो निवर्तेत
न तु तात्त्विकमद्वैतं विरोधुमर्हति । तत्त्वज्ञानात्मागवस्थायामेव तत्त्वोपदेशं निमित्तीकृत्य
यैतः शास्त्रादिभेदोऽनूद्यते । उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने निवृत्ते न किञ्चिदपि द्वैतमस्तीत्यद्वै-
तमविरुद्धमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । नन्विति । तदनिवृत्तो नाद्वैतसि-
द्धिर्न च शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वादविरोधः । तथा सति धूमाभासवत्तत्त्वज्ञानहेतु-
त्वानुपपत्तिरित्यर्थः । धूमाभासस्याव्याप्तस्यातद्धेतुत्वेऽपि कल्पितस्य शास्त्रादेस्तत्त्वज्ञा-
नहेतुत्वं प्रतिविम्बादिवदुपपन्नमित्युत्तरमाह । उच्यत इति । शिष्यः शास्ता शास्त्र-
मित्ययं विकल्पो विभागः सोऽपि निवृत्तिप्रतियोगित्वादवस्तुत्वान्ज्ञानबाध्यत्वादद्वैतावि-
रोधीत्यर्थः । शिष्यादिविभागस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । मायावि-
ना प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेऽप्यते यथा च सर्पधारादिविकल्पितस्तथाऽयं प्रपञ्चः
सर्वोऽपि कल्पितो वस्तु न भवतीति प्रपञ्चितम् । तथैव प्रपञ्चैकदेशः शिष्या-
दिरपि ज्ञानात्माकल्पितः सन्नज्ञानकृतो मिथ्येत्यर्थः । किमिति ज्ञानात्पूर्वमसौ क-

१ ख. घ. ड. ज. त तु पं २ ख. च. निर्वर्त इति । ३ ख. 'स्तुत' । पां । ४ घ. ड. ज. मायेन्द्र ।
५ छ. 'बन्धाप' । ६ छ. 'या कं' । ७ छ. यदि । ८ ग. घ. ड. 'पत्तोर' । ९ ड. 'तश' । १० ग. झ.
'नितोच्यते ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

॥ उपनिषद् ॥

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोंकारोऽधिमात्रं पादा मा-
त्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥८॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽ-

मापारञ्जुसर्पवत्तथाऽयं शिष्यादिभेदविकल्पोऽपि प्राक्प्रतिबोधादेवोपदे-
शानिमित्तोऽत उपदेशादयं वादः शिष्यः शास्ता शास्त्रमिति । उपदे-
शकार्यं तु ज्ञाने निर्वृत्ते ज्ञाते परमार्थतत्त्वे द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

अभिधेयप्रधान ओंकारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः सोऽयमा-
त्माऽध्यक्षरमक्षरमधिकृत्पाभिधानप्राधान्येन वेर्ष्यमानोऽध्यक्षरम् । किं
पुनस्तदक्षरमित्पाह । ओंकारः । सोऽयमोंकारः पादशः प्रविभज्यमा-
नोऽधिमात्रं मात्रामधिकृत्य वर्तत इत्यधिमात्रम् । कथमात्मनो ये पादा-
स्त ओंकारस्य मात्राः । कास्ताः । अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वानरो यः स ओं-

स्प्यते तत्राऽऽह । उपदेशेति । उपदेशमुद्दिश्य यथोक्तविभागवचनमित्युक्तमुपसंहरति ।
अत इति । उपदेशात्प्रागिव तस्मादूर्ध्वमपि भेदोऽनुवर्ततामित्याशङ्क्य विरोधिसद्भावा-
न्मैवमित्याह । उपदेशेति ॥ १८ ॥

तत्त्वज्ञानसमर्थानां मध्यमानामुक्तमानां चाधिकारिणामध्यारोपपत्तादाभ्यां पारमार्थिकं
तत्त्वमुपदिष्टम् । इदानीं तत्त्वग्रहणासमर्थानामधमधिकारिणामोऽन्यानविधानायाऽऽरोपह-
तिमेवावष्टभ्य व्याचष्टे । अभिधेयेत्यादिना । अध्यक्षरमित्येतद्व्याकरोति । अक्षरमिति ।
अध्यक्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमिति प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति । किं पुनरित्यादिना ।
तस्य विशेषणान्तरं दर्शयति । सोऽयमिति । आत्मा हि पादशो विभज्यते मात्राम-
धिकृत्य पुनरोंकारोऽव्यतिष्ठते तत्कथं पादशो विभज्यमानस्याधिमात्रत्वमिति पृच्छति ।
कथमिति । पादानां मात्राणां चैकत्वादेवदविरुद्धमित्याह । आत्मन इति ॥ ८ ॥

पादानां मात्राणां च मध्ये विश्वारूपविशेषस्याकारविशेषत्वं निर्गमयति । तत्रेति ।
विश्वारूपोरेष्टं साष्टदये सत्यारोपमितुं क्षण्यमन्यत्र सत्येव तस्मिन् आरोपसंदर्शना-

सेरादिमत्त्वाद्वाऽऽप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च
भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्पा-

कारस्याकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । आसेराभिर्व्याप्तिर-
कारेण सर्वा वाग्वाप्ता । अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेः । तथा वैश्वान-
रेण जगत् । तस्य ह वै तस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य भूर्धैव सुतेजा इत्यादि-
श्रुतेः । अभिधानाभिधेयपारेकत्वं चात्रोच्यते । आदिरस्य विद्यत इत्या-
दिमद्यथैवाऽऽदिमदकारोरुपमक्षरं तथैव वैश्वानरस्तस्माद्वा सामान्यादका-
रत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह । आप्नोति ह वै सर्वान्कामा-
नादिः प्रथमश्च भवति महतां य एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओंकारस्योकारो द्वितीया मात्रा । केन

तथा च किं वदारीपप्रयोजकं सादृश्यामिति पृच्छति । केनेति । सामान्योपन्यामपरा
श्रुतिप्रवृत्तारयति । आह्वेति । व्याप्तिमेवाकारस्य श्रुत्युपन्यासेन व्यनक्ति । अकारे-
णेति । अध्यात्माविद्विकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तमुपेत्य विश्वस्य वैश्वानरस्य जगद्वापि
श्रुत्येवष्टम्भेन स्पष्टयति । तथेति । किंच सामान्यद्वारा वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्यं
न भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह । अभिधानेति । सामान्यान्तरमाह ।
आदिरिति । तदेव स्फुटयति । यथेवेति । उकारो मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्य प्रथमपा-
ठादादिमत्त्वमकारस्य द्रष्टव्यम् । विश्वस्य पुनरादिमत्त्वं तेजमपाज्ञावपेक्ष्याऽऽद्यस्थाने वर्-
तमानत्वादित्यर्थः । उक्तस्य सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति । तस्मादिति । द्विथ-
मित्थं सामान्यद्वारो तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य फलवत्त्वादित्याह । तदेकत्वेति ।
सादृश्यातिक्रान्पादेव फलविकल्पः ॥ ९ ॥

। द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चेकत्वं व्यपदिशति । स्वप्नेत्यादिना । यथा पथ-
मपादस्य प्रथममात्रायाश्चेकत्वं सामान्यं पुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य द्वितीयमा-
त्रायाश्चेकत्वं सत्येव सामान्यं तद्वत्त्वं तदभावे वदारीप्रायोगादिति पृच्छति । केनेति ।

१ अ. 'त्वाद्वापि' २ अ. 'मामान्यं' ३ अ. 'वामान्यं' ४ अ. 'तस्य' ५ अ. 'ती-
यमा' ६ अ. 'जहमा' ७ अ. 'द्वितीयो' ८ अ. '५७ य प्र' ९ अ. 'य इति' १० अ. 'अ.
५. ५७ वि' ।

दुभयंत्वाद्दोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च
भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥१०॥
सुपुत्रस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मिते-

सामान्येनेत्याह । उत्कर्षात् । अकारादुत्कृष्ट, इव ह्युकारस्तथा तैजसो
विश्वाद्दुभयत्वाद्वाऽकारमकारयोर्मध्यस्य उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये
तैजसोऽत उभयभाक्त्वसौमान्याद्विद्वत्फलमुच्यते । उत्कर्षति ह वै ज्ञान-
संततिम् । विज्ञानसंततिं वर्धयतीत्यर्थः । समानस्तुल्यश्च मित्रपक्षस्येव
शत्रुपक्षाणामप्यप्रद्वेष्यो भवति । अब्रह्मविदस्य कुले न भवति य एवं
वेद ॥ १० ॥

सुपुत्रस्थानः प्राज्ञो यः सौ ओंकारस्य मकारस्तृतीया मात्रा। केन सां-
मान्येनेत्याह सामान्यमिदमत्र । मितेर्मितिर्मानं भीषेते इव हि विश्वतै-

सामान्योपन्यासपूर्वकमेकत्वारोपं साधयति । आहृति । अकारस्य सर्वत्रावर्थापकत्वे-
नोत्कृष्टत्वस्य स्पष्टत्वात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षो वर्ण्यते तत्राऽऽह । अकारादिति । अ-
कारस्योत्कर्षे वास्तवेऽपि पाठक्रमादुकारस्योत्कर्षवत्त्वमौपचारिकमिवकारश्चामुमर्धमुपो-
हलयति । यथाऽकारादुकारस्योत्कर्षो दक्षितस्तथा विश्वात्तैजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः ।
सूक्ष्माभिमानिनः स्थूलाभिमानिनः सकाशादुत्कर्षस्य युक्तत्वादित्याह । तथेति । उकार-
तैजसयोरने प्रत्येकमुभयत्वमेकैत्वस्योभयैत्वैव्याघातादित्याशङ्क्य व्याकरोति । अकारे-
ति । मध्यस्थत्वादुकारतैजसयोरुभयभाक्त्वं सामान्यं तस्मात्तयोरैकत्वं शक्यमासोपयितु-
मित्याह । अत इति । यथोक्तैकत्वविज्ञानं फलवत्त्वादुपादेयमिति सूचयति । विद्वदिति ।
ज्ञानसंततैरुत्कर्षो नाम कुतश्चित्तस्याभेदावेदनं तस्येष्टत्वाभावे कथं फलवत्त्वमित्याशङ्क्य
व्याचष्टे । विज्ञानेति । पक्षद्वयतुल्यत्वमेव प्रकटयति । अप्रद्वेष्य इति । सादृश्यभेदेन
फलभेदमात्रेण द्विविधसादृश्यमयुक्तैकत्वावज्ञानफलमाह । अब्रह्मविदिति-॥ १० ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति । सुपुत्रेति । पूर्ववेदेकत्वप्रयोजकं
मन्त्राणि प्रश्रपूर्वकमुपवर्णयति । केनेत्यादिना । मानमेव विवृणोति । भीषेते इति ।
ओमित्योंकारस्य नैरन्तर्येणोच्चारणे सत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्रविश्य पुनस्त्वस्म-
न्निर्गच्छन्त्याविवोपलभ्येते तेन मकारेऽपि मानसामान्यैर्मिति वक्तव्यमित्यर्थः । एकैवमेव

१ श. 'तीयमा' । २ ख. 'साम्यादि' । ३ घ. 'मप्रदे' । ४ झ. 'विचास्य' । ५ च. झ. स म' ।
घ. ज. स मकार ओंकारस्य तृती' । ६ ज. 'तीयमा' । ७ अ. साम्येने । ८ झ. उगापारत्वे । ९ घ. ड.
ज. 'स्योक्तार्थत्वमौ' । १० क. ख. 'कारोत्क' । ११ घ. ड. झ. 'स्यो' । १२ ग. 'यत्वे व्या' । १३ ख.
ख. व्या' । १४ ख. घ ड. ज. ट. 'लत्व' । १५ छ. 'कतशा' । १६ घ. ड. झ. 'न्यमनिव्यक्तमि' ।

रपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च
भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥
विश्वस्यात्वविवक्षायांमादिसामान्यमुत्कटम् ।

जसौ प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्रस्थेनेव पवाः । तयो-
कारसमाप्तौ पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे ।
अपीतेर्वा । अपीतिरप्यपे एकीभावः । ओंकारोच्चारणेऽन्त्येऽक्षर एकी-
भूताविवाकारोकारौ । तथा विश्वतैजसौ मुपेप्तकाले प्राज्ञे । अतो वा सा-
मान्यादेकत्वं प्राज्ञमकारयोः । विद्वत्फलमाह । मिनोति 'ह वा इदं सर्वं
जगद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः ।
अत्रावान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थम् ॥ ११ ॥

विश्वस्यात्वमकारमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदाऽऽदित्वसामान्यमुक्तन्या-

स्फोरयति । ओंकारेति । मकारवत्प्राज्ञेऽपि सदस्ति सामान्यमित्याह । तथेति ।
उक्तस्यापि सामान्यस्य फलमाह । अतो वेति । सामान्यद्वयद्वारेण प्राज्ञमकारयोरैकत्वज्ञानं
नाविवक्षितं फलवत्त्वादित्याह । विद्वदिति । अविदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्तीत्याश-
ङ्क्य विशिनष्टि । जगद्याथात्म्यमिति । तथाथात्म्यं चाव्याकृतत्वं प्रलयभवनमनि-
ष्टत्वान्न फलमित्याशङ्क्याऽऽह । जगदिति । तत्र तत्रैकत्वज्ञाने फलभेदकथनादुपास-
नाभेदमाशङ्क्याङ्गेण फलभेदश्रुतेरर्थादत्वमुपेत्याऽऽह । अत्रेति । पादानां मात्राणां च
क्रमदेकैवावज्ञाने फलकथनं सर्वोपादानमात्राश्च सर्वाः स्वात्मन्यन्तर्भाव्य प्रधानस्य
मग्नध्यानस्य साधनं यदोंकाराख्यमक्षरं तस्य स्तुतावुपयुज्यते तेन च तदेवैकमुपासन-
मित्यस्य तदेकत्वान्नोपास्तिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

। पादानां मात्राणां च यदेकत्वं सनिमित्तं श्रुत्योपन्यस्तं तत्र श्रुत्यर्थविवरणरूपान्पूर्-
व्वेवदेव श्लोकानवतारयति । अत्रेति । प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चाभेदारीपार्थमुक्तं सा-
मान्यद्वयं विशदयति । विश्वस्येति । उक्तन्यायेनाऽऽदिरस्येत्यादाविति शेषः । पुनरु-

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥

तैजसस्योत्वाविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसांमान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ तु लयसामान्य मेव च ॥ २१ ॥

त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।

स पूज्यः सर्वभूतानां बन्धश्चैव महामुनिः ॥ २२ ॥

येनोत्कटमुद्धृतं दृश्यते इत्यर्थः । अत्वविवक्षापामित्यस्य व्याख्यानं मात्रासंप्रतिपत्ताविति । विश्वस्पाकारमात्रत्वं यदा संप्रतिपद्यते इत्यर्थः । आप्तिसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्तते च शब्दात् ॥ १९ ॥

तैजसस्योत्वाविज्ञान उकारत्वविवक्षापामुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्पष्टं इत्यर्थः । उभयत्वं च स्फुटमेवेति । पूर्ववत्सर्वम् ॥ २० ॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य मितिलयादुत्कृष्टे सामान्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यथोक्तस्थानत्रये तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्त्येवमेवेतदिति निश्चितो यः स पूज्यो बन्धश्च ब्रह्मविष्टोके भवति ॥ २२ ॥

क्तिपरिहारद्वारा विवक्षितमर्थमाह । अत्वेति । अनुवृत्तिद्योतकं दर्शयति । चशब्दादिति ॥ १९ ॥

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वारापिप्रयोजकद्वयं श्रुत्युक्तं व्यनक्ति । तैजसस्येति । स्फुटमिति क्रियाविशेषणम् । तथाविधमित्यस्यैव स्फुटमित्याह । स्फुटमेवेति । उक्तविज्ञान इत्यस्य व्याख्यानं मात्रासंप्रतिपत्ताविति तस्य व्याख्यानं सर्वमित्युच्यते तत्पूर्ववद्ब्रह्मव्यमित्युच्यते । पूर्ववदिति ॥ २० ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वाध्यासे सामान्यद्वयं श्रुत्या दर्शितं विशदयति । मकारेति । अक्षरार्थस्य पूर्ववदेव मुज्ञानत्वात्तात्पर्यार्थमाह । मकारत्व इति ॥ २१ ॥

विश्वादीनामकारादानां च यत्तुल्यं सामान्यमुक्तं तद्विज्ञानं स्वीति । त्रिष्विति । यथोक्तस्थानत्रयं जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं चेति । त्रितयं तुल्यं पादानां मात्राणां चोक्तिशेषः । उक्तं सामान्यमाप्तिरुत्कर्षो मितिरित्यादि । महामुनिरित्यस्यार्थमाह । ब्रह्मविदिति ॥ २२ ॥

१ क. ख. ज. 'दा रिरश्यते स' । २ छ. ज. 'ष्टमित्य' । ३ ट. 'वेत्यर्थः पु' । ४ ज. 'वत्तु' । ५ छ. ज. 'मेव त' । ६ छ. 'स्यार्थः स्फु' । ७ छ. झ. 'मित्याह पु' । ८ स. ग. छ. झ. 'योक्त स्या' ।

॥ उपनिषद् ॥

अमात्रश्वतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽ-
द्वैत एवमोकार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽ-
त्मानं य एवं वेद ॥ १२ ॥

इति माण्डूकपोपनिषत्समाप्ता ।

केवलोऽभिधानाभिधेपरूपयोर्वाङ्मनसयोः क्षीणत्वादव्यवहार्यः । प्रपञ्चो-
पशमः शिवोऽद्वैतः संवृत एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओंकारत्रिमात्र-
स्त्रिपादः । आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिकमात्मानं य
एवं वेद । परमार्थदर्शिनां ब्रह्मविदां तृतीयं बीजभावं दग्ध्वाऽऽत्मानं
प्रविष्ट इति न पुनर्जायते तुरीयस्याङ्गीकृत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके

नं वागभिधेयं मनश्चित्तरिकार्थोभावस्याभिधास्यमानत्वात्तयोर्मूलाज्ञानक्षयेण क्षीणत्वा-
दिति हेत्वर्थः । अव्यवहार्यश्चेदात्मा नास्त्येवेत्याशङ्क्य विकारजातविनाशावधित्वेना-
त्मनोऽविशेषान्नेवमित्याह । प्रपञ्चेति । तस्य च सर्वानर्थमात्रोपलभितस्य परमानन्द-
त्वेन पर्यवसानं सूचयति । शिव इति । तस्यैव सर्वद्वैतकल्पनाधिष्ठानत्वेनावस्थानम-
भिप्रेत्याऽऽह । अद्वैत इति । ओंकारस्तुरीयः सत्तात्मैवेति यदुक्तं तदुपसंहरति । एव-
मिति । यथोक्तं विज्ञानं पादानां मात्राणां चैकत्वम् । न च पादा मात्राश्च तुरीयात्म-
न्योकारे सन्ति । पूर्वपूर्वविभागश्चोत्तरोत्तरान्तर्भावेन क्रमादात्मनि पर्यवस्यतीत्येवंलक्षण-
तद्वता प्रयुक्तः सन्नोकारो मात्राः पादांश्च स्वस्मिन्नन्तर्भाव्यावस्थितस्याऽऽत्मनो भेदमसह-
मानस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । उक्तैक्यज्ञानस्य फलमाह । संविशतीति । सुषुप्ते ब्रह्मप्रा-
प्तस्य पुनरुत्थानवन्मुक्तस्यापि पुनर्जन्म स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । परमार्थेति । सुषुप्तस्य
पुनरुत्थानं बीजभूताज्ञानस्य सत्त्वादुपपद्यते । इह तु बीजभूतमज्ञानं तृतीयं सुषुप्ता-
ख्यं दग्ध्वैव तेषामात्मानं तुरीयं प्रविष्टो विद्वानिति नासौ पुनरुत्थानमर्हति । कारणम-
न्तरेण तदयोगादित्यर्थः । तुरीयमेव पुनरुत्थानबीजभूतं भविष्यतीत्याशङ्क्य कार्यका-
रणविनिर्मुक्तस्य तस्य तदयोगान्मैवमिशाह । तुरीयस्येति । मुक्तस्यापि पूर्वसंस्कारात्पु-
नरुत्थानमाशङ्क्य वृष्टान्तेन निराचष्टे । न हीति । पूर्ववदित्यविवेकावस्थायामिवेत्यर्थः ।

१ क. छ. 'द य एवं वेद ॥ १२ ॥ २ ज. झ. सवृत्त' । य. संपरत १३ ख. घ. झ. 'दर्शो ब्र-
ह्मवितृती' । ४ ग. झ. 'ये क्षी' । ५ क. ख. ग. ट. छ. ज. 'नोऽविशे' । ६ झ. ट. गुमस्य । ७ ग.

रज्ज्वां प्रविष्टः सर्पो बुद्धिसंस्कारात्पुनः पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्थास्पति ।
मन्दमध्यमधिषां तु प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्मार्गगामिनां सन्पासिनां
मात्राणां पादानां च ह्यसामान्यविदां यथावदुपाङ्ग्यमानं ओंकारो ब्र-
ह्मप्रतिपत्तय आलम्बनीभवति तथा च वक्ष्यति । आश्रमास्त्रिविधा हीना
इत्यादि ॥ १२ ॥

इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यम् ॥

षड्विवेकिनां रज्जुसर्पविवेकविज्ञानवतामिति यावत् । बुद्धिसंस्कारादित्यत्र बुद्धिशब्देन
सर्पभ्रान्तिर्पृश्यते । उत्तमाविकारिणामोंकारद्वारेण परिशुद्धब्रह्मात्मैक्यविदामपुनरावृत्तिल-
क्षणमुक्तं फलम् । इदानीं मन्दांशानां मध्यमानां च कथं ब्रह्मप्रतिपत्त्या फलमाप्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । मन्देति । तेषामपि क्रममुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः । तत्रैव वाक्यशेषानुकूल्यं
कथयति । तथा चेति ॥ १२ ॥

इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यटीका समाप्ता ॥

॥ गौडपादीयश्लोकाः ॥

ओङ्कारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः ।
ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्त-
येत् ॥ २४ ॥

पूर्ववदत्रैते श्लोका भवन्ति । यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव मात्रा मा-
त्राश्च पादास्तस्मादोङ्कारं पादशो विद्यादित्यर्थः । एवमोङ्कारे ज्ञाते दृ-
ष्टार्थमदृष्टार्थं वा ने किञ्चित्प्रयोजनं चिन्तयेत्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

यथा पूर्वमाचार्येण श्रुत्यर्थप्रकाशकाः श्लोकाः प्रणीतास्तथोत्तरेऽपि श्लोकाः श्रुत्युक्तेऽर्थे
एव संभवन्तीत्याह । पूर्ववदिति । ओङ्कारस्य पादशो विद्या कीदृशीत्याशङ्क्याऽऽ-
ह । पादा इति । पादानां मात्राणां चान्योन्यभेदेत्वं कृत्वा तद्विभागविधुरमोङ्कारं
ब्रह्मबुद्ध्या ध्यायतो भवति कृतार्थेति दर्शयति । ओंकारमिति । तस्मात्पादानां मा-
त्राणां चान्योन्यभेदेत्वादित्यर्थः । तदेकत्वं पुरस्कृत्योङ्कारमुभयविभागशून्यं ब्रह्मबुद्ध्या
जानीयादित्याह । ओङ्कारमिति । उत्तरार्थस्य तात्पर्यमाह । एवमिति ॥ २४ ॥

१ च. सर्पुः । २ ख. घ. छ. ज. हीन इ । ३ ड. झ. दिपूर्ववद । ४ क. 'राशित्वा' । ५ घ. क.
ज. 'ब्रह्मैक्य' । ६ ग. छ. झ. 'क्षणं फलमुक्तम्' । ७ ग. झ. 'मनुक' । ८ छ. 'ङ्कारे पा' । ९ घ.
न चिन्तयेत् किं । १० घ. 'काः प्र' । ११ क. एव । १२ ख. 'कृत्वात्तद्वि' ।

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥
 प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः । अपू-
 र्वाऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥ २६ ॥

युञ्जीत समादध्याद्यथा व्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनः ।
 यस्मात्प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । न हि तत्र संदा युक्तस्य भयं विद्यते क-
 चिद्विद्वान् विभेति कुतश्चेति श्रुतेः ॥ २५ ॥

परपरे ब्रह्मणि प्रणवः परमार्थतः क्षीणेषु मात्रापादेषु पर एवात्मा
 ब्रह्मेति न पूर्व कारणमस्य विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं
 किंचिद्विद्यत इत्यनन्तरः । तथा बाह्यमनपन्न विद्यत इत्यबाह्यः । अपरं
 कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवधनव-
 दित्यर्थः ॥ २६ ॥

प्रणवानुसंधानकुशलस्य प्रणवज्ञानेनैव सर्वद्वैतापवादकेन कृतार्थता भवतीत्युक्तम् ।
 इदानीं तद्वनभिज्ञस्य परोपदेशमात्रशरणस्य ध्यानकर्तव्यता कथयति । युञ्जीतेति ।
 ननु मनःसमाधानं ब्रह्मणि कर्तव्यम् । किमिति प्रणवे तत्कर्तव्यतोच्यते । तत्राह ।
 प्रणव इति । संप्रति प्रणवे समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति । प्रणवे नित्ये इति । समा-
 धानविषयमाह । यथेति । तुरीथरूपं यथोच्यते तत्र हेतुमाह । यस्मादिति । तदेव
 साधयति । न हीति । यत्र तैत्तिरीयकश्रुत्याऽऽनुकूल्यमाह । विद्वानिति ॥ २५ ॥

कीदृशस्त्वर्हि प्रणवो मन्दानां मध्यमानां चाधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
 प्रणवो हीति । उत्तमाधिकारिणां कीदृशस्त्वर्हि प्रणवः सम्यग्ज्ञानगोचरो भवति तत्राऽऽ-
 ह । अपूर्व इति । परापरब्रह्मात्मना प्रणवो मन्दमध्यमाधिकारिणोऽध्यैयतामुपगच्छतीति
 पूर्वार्थे व्याचष्टे । परेति । उत्तमाधिकारिणस्तु सर्वविशेषशून्यमेकरसं प्रत्यम्भूतं यद्ब्रह्म
 तद्रूपेण प्रणवः सम्यग्ज्ञानाधिगम्यो भवतीत्युत्तरार्थं विभजते । परमार्थत इत्यादिना ।
 संज्ञेऽर्थे प्रमाणं सूचयति । सबाह्येति ॥ २६ ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।
 एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥
 प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।

आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । सर्वस्यैव मायाहस्तिरञ्जुसर्व-
 मृगतृणिकास्वप्नादिवदुत्पद्यमानस्य विषदादिप्रपञ्चस्य यथा मायाव्या-
 दयः । एवं हि प्रणवमात्मानं मायाव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तत्क्षणादेव
 संदात्मभावं व्यश्नुत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

सर्वेमाणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्पदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्या-

यदोङ्कारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमन्तरत्वमित्यादिविशेषणमुक्तं
 तत्र हेतुमाह । सर्वस्येति । यथोक्तविशेषणं प्रणवं प्रैरयञ्चं प्रतिपद्य कृतकृत्यो भ-
 वतीत्याह । एवं हीति । पूर्वार्थं व्याकरोति । आदीति । सर्वस्यैवोत्पद्यमानस्योत्पत्ति-
 स्थितिलया यथोक्तपणवार्थिना भवन्ति । अतस्तस्योक्तं विशेषणं युक्तमित्यर्थः । तत्र
 परिणामबोधं व्यावर्त्य विवर्तवाचं घोटयितुमुदाहरति । मायेति । अनेकोदाहरणमुत्प-
 द्यमानस्यानेकविधत्वबोधनार्थं प्रणवस्य प्रत्यगात्मत्वं प्राप्तस्याविच्छेदस्यैव स्वमायाश-
 क्तवशाज्जगद्धेतुत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा मायावी स्वगतविकारमन्तरेण
 मौयाहस्त्योदिरिन्द्रजालस्य स्वमायावशादेव हेतुः । यथैवो रज्ज्वादयः स्वगतविका-
 रविरादिणः स्वाज्ञानादेव सर्पदिहेतवस्तथाऽयमात्मौ प्रणवभूतो व्यवहारदशायां स्वा-
 विषया सर्वस्य हेतुर्भवति । अतो युक्तं तस्य परमार्थवस्थायां पूर्वोक्तविशेषणवस्त्वमि-
 त्यर्थः । द्वितीयां विभजते । एवं हीति । पूर्वोक्तविशेषणसंपन्नमिति यावत् । ज्ञान-
 स्य मुक्तिहेतोः सहायान्तरापेक्षा नास्तीति सूचयति । तत्क्षणादेवेति । तदात्मभावमि-
 त्यत्र तच्छब्देनापूर्वादिविशेषणं परमार्थवस्तु परामृश्यते ॥ २७ ॥

ब्रह्मबुद्ध्या प्रणवमभिध्यायतो हृदयारूयं देशमुपदिशति । प्रणवमिति । परमार्थदर्श-
 नस्तु देशाद्यनवच्छिन्नवस्तुदर्शनादौपिकं शोकाभावं तत्र को मोहः कः शोक इत्यादिभ्रु-
 तिसिद्धमनुवदति । सर्वव्यापिनमिति । हृदयदेशे प्रणवभूतस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वे हेतुं
 सूचयति । स्मृतिप्रत्ययेति । बुद्धिमानिति विवेकित्वमुच्यते । मत्वेति साक्षात्कारसंप-

१ घ. ड. छ. ज. हृदये स्थि । २ घ. स. छ. ज. 'तिल' । ३ च. 'याख्याद' । ४ घ. ड. ज.
 'याख्यादि' । ५ स. 'वस्य प्रा' । ६ घ. ड. ज. 'वम' । ७ घ. प्रत्यय । ८ ग. घ. ड. ज. छ. 'थेः
 प' । ९ ज. 'दं धो' । १० छ. व्याहृत । ११ क. 'त्वमा' । १२ घ. मायया । १३ ग. छ. स्यादी-
 न्द' । १४ घ. छ. 'या र' । १५ घ. ड. ज. छ. 'य' । १६ ग. 'त्मा-प्रागनुम्' । १७ घ. ड. ज. 'दिनी
 दे' । १८ क. 'धिकशी' ।

सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रंश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

त्सर्वव्यापिनं व्योमवदोङ्कारमात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान्मत्वा न शोचति । शोकनिमित्तानुपपत्तेः । तरति शोकमात्मविदितं पादिश्रुतिभ्यः ॥ २८ ॥

अमात्रस्तुरीय ओंकारो मीयतेऽनपेति मात्रापरिच्छित्तिः सा अनन्ता यस्य सोऽनन्तमात्रः । नैतावत्त्वमस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । सर्वद्वैतोपशमत्वादेव शिवः । ओंकारो यथा व्याख्यातो विदितो येन स परमार्थतत्त्वस्य मननान्मुनिः । नेतरो जनः शास्त्रविदपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

त्तिर्विद्वेष्यते । विवेकद्वारो तत्त्वसाक्षात्कारे सति शोकनिवृत्तौ हेतुमाह । शोकेति । तस्यै हि निमित्तमात्माज्ञानम् । तस्यात्मसाक्षात्कारवो निवृत्तौ शोकानुपपत्तिरित्यत्र प्रमाणमाह । तरतीति । आदिशब्देन भिद्यते हृदयमन्धि रित्यादिश्रुतिर्गृह्यते ॥ २८ ॥

ओंकारं तुरीयभावमापन्नं यः प्रतिपन्नस्तं स्तौति' । अमात्र इति । यथोक्तप्रणवमतिपत्तिविहीनस्तु जननमरणमात्रभोगी न पुरुषार्थभागभवतीति विचारहितं निन्दति । नेतर इति । पादविभागस्य मात्राविभागस्य चाभावादोङ्कारस्तुरीयः सन्नमात्रो भवतीत्याह । अमात्र इति । ननु कथमनन्तापरिच्छित्तिरोङ्कारस्य तुरीयस्योच्यते । न हि तत्र परिच्छित्तिरेवास्तीत्याशङ्क्याह । नैतावत्त्वमिति । अनर्थात्मकद्वैतसंस्पर्शाभावादप्रतिबन्धेन परमानन्दत्वं तस्मिन्नाविर्भयतीत्यभिप्रेत्याह । सर्वेति । यथा व्याख्यातः पूर्वोर्धनोक्तविशेषणवानित्यर्थः । ननु यथोक्तप्रणवपरिज्ञानरहितस्यापि शास्त्रपरिज्ञानवत्त्वात् जन्मोपलक्षितसंसारभाक्त्वेन पुरुषार्थासिद्धिः । मैवं । शास्त्रविदोऽपि तत्त्वज्ञानाभावे मुख्यपुरुषार्थासिद्धिरित्याभिप्रेत्याह । नेतर इति । तदेवं प्रणवद्वारेण निरुपाधिकमात्मानमनुसन्धानस्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिर्नेतरेषां बहिर्मुखानामिति स्थितम् ॥ २९ ॥

इति माण्डूक्योपनिषद्वाविष्करणपरायां गौडपादी
यकारिकायां प्रथममागमप्रकरणम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
शङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे गौडपादीयकारिकासहितमाण्डू-
क्योपनिषद्भाष्ये प्रथममागमप्रकरणं संपूर्णम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपादपूज्यशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचि-
तायां माण्डूक्योपनिषदाविष्करणपरगौडपादीयकारिकाभाष्यटीकायां प्रथममागमप्रकरणं
संपूर्णम् ॥ ॐ तत्सत् ॥ १ ॥

अथ गौडपादीयकारिकाया वैतथ्याख्यं द्वि-
तीयं प्रकरणम् ॥

हरिः ॐ ॥ वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

ॐ ॥ ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । एकमेवाद्वितीयमित्यादिशु-
तिभ्यः । आगममात्रं तत् । तत्रोपपत्त्यापि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधा-
रपितुमिति द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते । वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य
भावो वैतथ्यं असत्यत्वमित्यर्थः । कस्य । सर्वेषां बाह्याँष्पारिमिकानां
भावानां पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानाम् । आहुः कथयन्ति । मनी-
षिणः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह । अन्तःस्थानात् । अन्तःशरी-

ॐ ॥ आगममाधान्येनाद्वैतं प्रतिपादयेता तत्प्रत्यनीकस्यं द्वैतस्य मिथ्यात्वमर्थोद्-
क्तम् । इदानीं तन्मिथ्यात्वमुपपत्तिमाधान्येनापि प्रतिपत्तुं सुशक्यमिति दर्शयितुं प्रकर-
णान्तरमथतारयन्नादौ दृष्टान्तसिद्धयर्थं तस्मिन्वृद्धसंमतिमाह । वैतथ्यमिति । न के-
वलमागमोक्तिवशादेव स्वप्नमिथ्यात्वं किंतु युक्तिसिद्ध्याह । अन्तःस्थानादिति । पू-
र्वोत्तरप्रकरणयोः संबन्धमिद्व्यर्थं पूर्वप्रकरणे वृत्तं संक्षिप्यैानुवदति । ज्ञात इति ।
आदिशब्देन यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यौदिश्रुतिर्ह्येते । तर्हि द्वैतमिथ्यात्वस्य मागेव

१ च. 'तयि ब्रह्मेता' । २ च. 'भ्यः न आ' । ३ घ. ज. झ. द्वैतवै' । ४ ज. झ. 'तीयम्' । ५
छ. 'रभते' । ६ झ. झ. 'ते वि' । ७ च. 'ह्यास्मि' । घ. 'ह्याष्पारिमिकार्थानां' । झ. 'ह्याष्पारिमिका'
८ ज. नां स्व' । ९ ग. 'यता त' । १० झ. 'स्य मि' । ११ घ. 'योद्वैतव्यम्' । १२ द. 'व्यानुद-
वृति' । १३ द. 'त्याया शु' ।

अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति ।

रंस्य मध्ये स्थानं पौषम् । तत्र हि भावा उपलभ्यन्ते पर्वतहस्त्यादयो न वहिः शरीरात् । तस्मात्ते त्रितथा भवितुमर्हन्ति । ननु अपवरकाद्यन्तरुपलभ्यमानैर्घटादिभिरनैकान्तिको हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह । संवृतत्वेन हेतुनेति । अन्तः संवृतस्थानादित्यर्थः । न ह्यन्तः संवृते देहान्तर्नाडीषु पर्वतहस्त्यादीनां संभवोऽस्ति । न हि देहे पर्वतोऽस्ति ॥ १ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानामेन्तः संवृतस्थानमित्येतदसिद्धं । यस्मात्प्रोच्येषु सृष्ट उदक्षु स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्यते । इत्थेत्तदाशङ्क्याह । नै दे-

सिद्धत्वाद्दुत्तरं प्रकरणमनर्थकमित्याशङ्क्याह । आगमेति । 'यैद्वैतमिथ्यात्वं पूर्वमुक्तं तदागममात्रम् । आगमप्राधान्येनोधिगतम् । न युक्तितः सिद्धम् । तस्मिन्नागमतोऽवगते युक्तिप्राधान्येनापि तन्मिथ्यात्वमवगन्तव्यमिति प्रकरणान्तरं प्रारब्धमित्यर्थः । प्रमाणानुग्राहकैरेवात्तर्कस्यानुग्राह्यप्रमाणस्य प्रधानत्वात्तदधीनविचारानन्तरं तर्काधीनविचारस्य सावकाशत्वाद्युक्तं पौर्वापर्यं पूर्वोत्तरप्रकरणयोरित्युक्तम् । संप्रति श्लोकाक्षराणि योजयति । वितथस्येत्पादिना । बाह्या घटादयः । सुखादयस्त्वाध्यात्मिका भावाः । शरीरान्तरेवस्थानं स्वप्नानां भावानामित्यत्रानुभवं प्रमाणयति । तन्न हीति ॥ तेषामन्तरुपलभ्यमानत्वेऽपि न वैतथ्यं व्यभिचारादित्याशङ्कामनूय परिहरति । नन्वित्यादिना । हेत्यन्तरशङ्कां वारयति । अन्तारिति यद्यपि देहान्तःसंज्ञुचिते देशे स्वप्ना भावा भवन्ति तथापि कथं तेषां मृपात्वमित्यत आह । न हीति । अन्तरित्युक्तं स्फुटयति । संवृत इति । तमेव संज्ञुचितं देशं विशेषणान्तरेण स्फोरयति । देहान्तर्नाडीष्विति ॥ उक्तमर्थं कैमुठिकन्यायेन स्फुटयति । न हीति । यदा देहेऽपि पर्वतादयो न संभाव्यन्ते तदा तदन्तर्वर्तिनीषु नाडीष्वविसूत्रमासु तेषां संभावना नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । स्वप्ना भावाः सत्या न भवन्ति । उचितदेशान्तरत्वाद्भ्रजतभुजङ्गादिवदिति भावः ॥ १ ॥

देहद्विहिरेव देशान्तरं गत्वा स्वप्नानां भावानामुपलम्भात्तेषां देहान्तः संवृते नाडीप्रदेशे दर्शनमसंप्रतिपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति । अदीर्घत्वाच्चेति । वहिः स्वप्नोपल-

१ अ. 'रम' । २ अ. 'पा ते त' । ३ अ. 'वृते स्था' । ४ अ. 'नां भावो' । ५ अ. 'मन्तस्थ' । ६ अ. 'त्वाध्यादिषु' । ७ अ. 'व्ये सु' । ८ अ. 'सुपुत' । ९ अ. 'ते न च दे' । १० अ. 'इत्याश' । ११ अ. 'न वहि-
देहा' । १२ अ. अ. 'यद्वैतं वैतथ्यं पू' । १३ अ. 'तस्य मि' । १४ अ. 'नानुग' । १५ अ. 'कतर्कानु' । १६ अ.
'प्रमाणस्य' । १७ अ. अ. 'न्तराव' । १८ अ. 'स्वप्नानां' । १९ अ. अ. 'चित्ते' । २० अ. 'स्वप्ना' । २१ अ.
स्वप्ना । २२ अ. 'वा आगममात्रं स' । २३ अ. 'देहान्' । २४ अ. 'मवृतेन' । २५ अ. अ. 'चक्षुः प' ।

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न जाहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

इतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । यतोऽभावश्चैव रथादीनां स्वप्नदृश्यानां श्रूयते । न्यायपूर्वकं युक्तितः । श्रुतौ न तत्र रथा इत्यत्र तेनान्तःस्थानसंवृतत्वादिहेतुना प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्टमतिपादनपरया प्रकाशितमाण्डूक्यविदः ॥ ३ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह । अभावश्चेदिति । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्यानो भवन्तीत्यादिश्रुत्या स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्टमात्मनो दर्शयन्त्या तत्र दृश्यानां रथादीनामभावो योग्यदेशाद्यमवघोतकन्यायपुरःसरं श्रूयते । अतस्तेन न्यायेन प्राप्तमेव स्वप्नदृश्यभावानामस्ति मिथ्यात्वमन्यपरया श्रुत्या प्रकाशितमिति ब्रह्मविदो वदन्ति । तथा च स्वप्ने भावानां मिथ्यात्वं श्रुतियुक्तिभ्यां सिद्धमित्यर्थः । हेत्वन्तरपरत्वं शोकस्य दर्शयति । इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति । यत इति । ज्ञेयामावे ज्ञानामावादर्थोऽज्ञानस्यापि श्रुतमसत्त्वमिति वक्तुं चशब्दः । श्रूयते न तत्रेत्याद्याणां श्रुताविति संबन्धः । न्यायपूर्वकमिति व्याचष्टे । युक्तित इति । योग्यदेशाद्यभावो युक्तिः । तर्हि न्यायसिद्धेऽर्थे किमन्यपरया श्रुत्या क्रियते तत्राह । तेनेति । भन्वःशरीरमध्यस्थानं नाडीलक्षणम् । तत्राविसूक्ष्मे संवृतत्वेन सद्बुचित्वेनावस्थानं पर्ववादीनामुपलभ्यते । तत्रश्चोचितदेशाभावो योग्यकालाभावश्चेत्यादिना प्रागुक्तेन हेतुना प्राप्तं स्वप्नदृश्यानां भावानां वैतथ्यं तदेव तदनुवादिन्या श्रुत्यापि प्रकाशितमिति ब्रह्मविदः । जामदग्वस्थायामादित्यादिप्रकाशानां वागादिज्योतिषां च त्रिषमानवापासनादिन्यवहारस्य तन्निमित्तत्वमंभवादात्मचेतन्यनिबन्धनो व्यवहारो न निर्धारयितुं शक्यते । स्वप्ने पुनः सूर्याद्यभावेऽपि व्यवहारदर्शनात्तस्य च निमित्तपि स्यात्वादात्मचेतन्यस्य तन्निमित्तत्वनिर्णयात्तत्रात्मनः स्वयं ज्योतिष्टमं प्रतिपादयितुं न तत्रेत्याद्या श्रुतिः । तथा तत्परया न्यार्येभिर्द्वं स्वप्नमिथ्यात्वमनुवदन्त्या तदेव प्रतिपादितमपि प्रमादी-तमिष्यते । तेषां च श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपन्नं स्वप्नमिथ्यात्वमिति दृष्टान्तसिद्धित्यर्थः ॥ ३ ॥

१ प. द. 'रथया' । २ छ. 'ब्रह्म' । ३ छ. 'रिपि' । ४ म. 'पत्न्यां तं' । ५ म. 'स्वप्ने द' ।
६ म. छ. 'रथया' । ७ म. 'रथया' । ८ म. म. छ. 'मथे रथा' । ९ छ. 'मथे र' । १० प. म. छ.
'नो वै' । ११ म. म. छ. 'मिथ्या' । १२ प. द. म. 'मिथ्या' । १३ छ. 'तत्रां म' । १४ प. म. 'मिथ्या' ।
१५ प. 'रथि म' । १६ प. 'न्याय' । १७ छ. 'मिथ्या' ।

जन्तस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।
 यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥
 स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः ।
 भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

जाग्रदृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञा । दृश्यत्वादिति हेतुः ।
 स्वप्नदृश्यभाववदिति दृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां भावानां वैतथ्यं त-
 था जागरितेऽपि दृश्यत्वमवशिष्टमिति हेतुपक्षः । तस्माज्जागरितेऽपि
 वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनम् । अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन च स्वप्नदृश्यानां
 भावानां जाग्रदृश्येष्वप्ये भेदः । दृश्यत्वमसंत्यत्वं चावशिष्टमुभयत्र ॥ ४ ॥

प्रसिद्धेनैव भेदानां प्राद्यप्रादफत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्नजागरितस्था-
 नयोरैकत्वमाह । विवेकिन इति । पूर्वप्रमाणसिद्धस्यैव फलम् ॥ ५ ॥

उक्तन्यायेन दृष्टान्ते सिद्धे फलितमनुमानमाह । अन्तःस्थानादिति । भेदा-
 नानित्यत्र सूचितमनुभूतमारचयति । जाग्रदिति । गृहीयेन पादेन पक्षधर्मत्वं स्था-
 तस्य हेतोरुच्यते यदर्थयति । यथेति । द्वितीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमाणाभावात्सू-
 चकं प्रतिज्ञोत्तरंधारयत्वं निगमनं सूचितमिदमाह । तस्मादिति । सर्वद्वैतवैतथ्य-
 यादिनां येन विशेषेण पक्षधर्मविभागविद्वित्प्रासादात्तन्तःस्थानात् संवृतत्वेन-
 भिद्यत इत्यत्र निमित्तवर्धमाह । अन्तःस्थानादिति । स्वप्नदृश्यानामन्तःस्थानं सं-
 वृतत्वं च न तथा जाग्रदृश्यानां तत्रोचितदेशाद्यभावात्तेषां तेष्वप्ये वैतथ्यं स्मृतम् ।
 सिद्धं हि योग्यदेशाद्यभावेन स्वप्नस्य सिध्यात्वमिति स्वप्नात् । जागरितस्य पुनरुचित
 देशादिमहासादृश्यादभिध्यात्वमिति पक्षधर्मित्यर्थः । तर्हि सर्वथा वैतथ्यादृष्टान्तदातो-
 षिकप्रमाणाविद्वित्प्रासादात्तन्तःस्थानात् । दृश्यत्वमिति ॥ ४ ॥

सर्वप्रमाणसिद्धस्य सिध्यात्वे स्वप्नद्रावणव्यतिरेकी जागरिते स्वप्नशब्दमयोगो पु-
 षो भवतीत्याह । स्वप्नेति । उभयधर्मत्वं सिद्धमिदमवित्यत्र हेतुमाह । भेदानामिति ।
 भेदा भिद्यमाना माताः । तेषामन्तःस्थाव्यतिरेकीनां प्रास्तत्वं प्रादुक्त्वमवशिष्टम् । येन दृ-
 श्यत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषां सिध्यात्वेन समर्थं तेन स्थानयोरैकत्वत्वं विवेकिनाम-
 भिद्यतमिति यत्पूर्वमनुमानार्थं प्रमाणं सिद्धं तस्यैव फलं साधनेन स्थानद्वयाविशेषरूप-
 मनेन श्लोकेनोक्तमिति श्लोकर्योक्तनया दर्शयति । प्रसिद्धेनैवेति ॥ ५ ॥

१ घ. द. च. ज. छ. तथा जाग' । २ क. 'रिते रथा' । ३ छ. 'ते हे' । ४ क. 'न न च र' ।
 ५ घ. घ. द. ज. 'तत्वं था' । ६ क. 'योर्व्यत्य' । ७ छ. मानं र' । ८ छ. व्याप्यस्य । ९ ग. छ.
 म. सूचित' । १० घ. 'द्वैतीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमा' । ११ छ. 'विशेषेण प' । १२ ज. छ. 'स्फुटं
 वि' । १३ ग. 'प्रमाण' । १४ घ. ज. 'त्यादिता' । १५ छ. 'धर्म रथा' । १६ ग. ज. छ. 'नद्र' ।

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वित्तथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

सप्रयोजनतां तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

इतश्च वैतथ्यं जाग्रदृश्यानां भेदानामाद्यन्तपोरभावाद्यदादावन्ते च नास्ति वस्तु मृगतृष्णिकादि तन्मध्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके । तथेमे जाग्रदृश्या भेदाः । आद्यन्तपोरभावोद्धितथैरेव मृगतृष्णिकादिभिः सदृशत्वाद्वितथा एव तथाऽप्यवितथा इव लक्षिता भूटैरनात्मविद्धिः ॥ ६ ॥

स्वप्नदृश्यवज्जागरितदृश्यानामप्यसंत्त्वमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । यस्माज्जाग्रदृश्या अन्नपानवाहनादयः क्षुत्पिपासोदिनिवृत्तिं कुर्वन्तो गमनागमनादिकाप्यं च समयोजेना दृष्टाः । न तु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति । तस्मात्स्वप्नदृश्यवज्जाग्रदृश्यानामसंत्त्वं मनोरथमात्रमिति । तन्न । कस्मान् । यस्मात्सप्रयोजनता दृष्टा या अन्नपानादीनां सा स्वप्ने विप्रतिपद्यते । जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वां च नृप्तो विनिवर्तितनृद् सुप्तमात्र एव

जाग्रदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वमित्यत्रानुमानान्तरमाह । आदाविति । यदि जाग्रदृश्या भावा मिथ्यात्वेन प्रसिद्धस्वप्नादिभिः समत्वान्मिथ्यो कथं तर्हि^१ तेषां घटः सन्पटः सन्नित्यमृषात्वेन प्रतीतिरित्याशङ्क्याह । वित्तथैरिति । प्रकृते जाग्रन्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरपरित्वं श्लोकस्योपन्यस्यति । इतश्चेति । विमतं मिथ्यो आदिमत्वादनन्तवत्त्वात्स्वप्नादिवदित्यर्थः । उक्तानुमानेन्द्रिष्टे व्याप्तं कथयति । यदादीविति । यदादिमदन्ववच्च तन्मिथ्या यथा मृगतृष्णिकादीत्यर्थः । व्याप्तिमतः साधनस्य पक्षवर्मतोपन्यासेन प्रविशोपसंहारवर्धनं निगमनं दर्शयति । तथेति । अनुमानस्य घटादिषु सर्वत्राहकप्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य सद्बन्धननगरामितिवत्तस्यापातिकसत्त्वविषयत्वान्मैवमित्याह । तथापिति ॥ ६ ॥

स्वप्नस्य मिथ्यात्वमाद्यन्तवत्त्वान्न भवति किन्तु फलपर्यन्तत्वाभावाज्जागरितस्य फलपर्यन्तत्वान्न मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । सप्रयोजनतेति । फलपर्यन्तताराहित्योपाधेः साधनव्यापकत्वे फलितमाह । तस्मादिति । जाग्रदृश्या भावा वैदृक्या गृह्यन्ते । श्लोकस्य व्याप्यर्थामुपाध्याशङ्कामुत्थापयति स्वप्नेति । जाग्रदृश्यानामिव स्वप्नदृश्याना-

१ छ. 'श्यानामा' । २ झ. 'वाद्यदि' । ३ क. 'तितं द' । ४ ग. घ. ज. झ. 'सद्यत्त्वमि' । ५ छ. 'स्तानि' । ६ छ. 'जनता द' । ७ झ. 'सपत्यं मं' । ८ क. 'तत्र' । ९ छ. 'मे प्र' । १० झ. 'ता नृ' क. 'त्वापान्' । ११ छ. 'या त' । १२ छ. 'दि यं' । १३ छ. 'त्ते शो' । १४ घ. द. ज. 'ध्यायन्त' । १५ क. 'नज्जिन्ने' । १६ छ. 'दावन्त इति' । १७ द. 'बने नि' । १८ क. 'तथापकं' । १९ ग. झ. 'पदुपुस्ता' । २० झ. 'मुग्गदरपि' । २१ झ. 'रानां तु' ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥
अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।

धुत्पिपासाद्यार्तमहोरात्रोपितमर्भुक्तवन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भु-
क्त्वा पीत्वौ चातृप्नोत्यितस्तथा । तस्माज्जाग्रदृश्यानां स्वप्ने विप्रतिपत्ति-
दृष्टा । अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदनाशङ्कनीयमिति । त-
स्मादाद्यन्तवत्त्वमुभयत्र समानमिति मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नजाग्रद्वेदयोः समत्वाज्जाग्रद्वेदानामसत्त्वमिति यदुक्तं तदसत् । कस्मा-
त् । दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । कथम् । नहि जाग्रदृष्टा एवैते भेदाः स्वप्ने दृश्य-
न्ते । किन्तर्हि । अपूर्वं स्वप्ने पश्यति चतुर्दन्तगजमारूढमष्टभुजमात्मानं
मन्यते । अल्पदप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तन्मान्येनासत्ता सम-
मिति सदेव । अतो दृष्टान्तोऽसिद्धः । तस्मात्स्वप्नवज्जागरितस्यासत्त्वमि-
त्युक्तम् । तन्न । स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्मन्यसे न तत्स्वतः सिद्धम् । किन्त-

मपि तुल्यं समयोजनत्वमित्युपाधेरसंभवंमाशङ्क्याह । नत्विति । अनुमानस्य सोपाधि-
कत्वेनासाधकत्वे फलिवमाह । तस्मादिति । हेतोः सोपाधिकत्वं दूषयति । तत्रेति ।
साधनव्याप्त्यादिदोषाद्वे नोपाधिनिरसनं मुशकमित्यौह । कस्मादिति । फलपर्यन्त-
वाविरहिंत्वोपाधेः साधनव्याप्तिर्माह । यस्मादित्यादिना । तामेव विप्रतिपत्तिं प्रकटय-
यति । जागरिते हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेनै स्पष्टयति । यद्येत्यादिना । उपाधेः
साधनव्याप्तिं निगमयति । तस्मादिति । हेतोः सोपाधिकत्वाभावे फलितमाह । अत
इति । हेतुद्वयमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ७ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति । अपूर्वमिति । यथा स्वर्गनिवासन-
शीलानामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादिधर्मस्तथा यदिदमपूर्वस्वप्नदर्शनं मन्यसे तदपि स्था-
निनः स्वप्नस्थानवतो ब्रह्मरेव धर्मः । तेन दृष्टत्वात्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । कथं
तेनैव दृष्टत्वं तत्राह । तानयमिति । यथैवेह व्यवहारमूमौ मुक्षिशितो देशान्तरमासिमा-
गंस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तत्रत्यान्पदार्थान्धीक्षते तथाऽयं स्वप्नेद्रष्टा स्वप्नगतान्प-
दार्थान्यथोक्तप्रकारान्प्रतिपद्यते । ततश्च स्वप्नस्य स्थानिधर्मत्वाद्वज्जुसंपादिवान्मिथ्यात्व-

१ छ. 'मनुभु' । २ छ. 'त्वा च तु' ; घ. ड. च 'त्वा तु' । ३ क. 'त्रेऽपि त्रि' । ४ च. 'दृश्यनेऽतो' ।
५ ग. घ. ड. च. छ. 'दन्त ग' । ६ च. 'तत्रान्ये' । ७ क. 'देवातो ह' । ८ क. तत्र । ९ क. तनु स्व ।
१० क. 'वमित्याश' । ११ छ. 'कत्वे द' । १२ क. तत्रेति । १३ क. 'त्याश्रयाह' । १४ छ. ग. घ.
'दितत्वोपा' क. 'दिभोपा' । १५ छ. 'सिफलमा' । १६ क. 'न स्फुटय' । १७ ग. हेतोरीपा । १८ छ.
'साक्षादि' । १९ घ. 'पूर्व स्व' । २० छ. 'ति । तथै' । २१ क. 'प्रय' । २२ छ. 'संप' ।

तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

हिं । अपूर्वस्थाधिर्मो हि स्थानिनो द्रष्टुर्वं हि स्वप्नस्थानवतो धर्मः । यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादि तथा स्वप्नदृशोऽपूर्वोऽयं धर्मः । न स्वतःसिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत् । तानेवं प्रकौरानपूर्वास्वचित्तविकल्पानयं स्थानीं स्वप्नदृक्स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । यथैवेह लोके सुशिक्षितो देशान्तरमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तान्पदार्थान्पश्यति तद्वत् । तस्माद्यथा स्थानिधर्माणां रज्जुसर्पमृगवृष्णिकादीनामसत्त्वं तथा स्वप्नदृश्यानामपूर्वाणां स्थानिधर्मत्वमेवेत्पसत्त्वमतो न स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥ ८ ॥

मित्यर्थः । श्लोकेव्यावर्त्यामाशङ्कामुपन्यस्यति । स्वप्नेति । संमत्त्वमाद्यन्तवत्वादि^१ । अनुमानसिद्धस्यार्थस्यानुमानदोषोक्तिमन्तरेणासत्त्वमुक्तमिति पृच्छति । कस्मादिति । व्याप्तिभूमिं दूषयन्व्याप्तिमङ्गं दोषमाह । दृष्टान्तस्येति । असिद्धत्वं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना । अपूर्वदर्शनमेव विवृणोति । चतुर्दन्तमिति । अन्यदपि त्रिनेत्रत्वादिवृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे सिद्धे प्रागुक्तानुमानानुपपत्तिरिति फलितमाह । तस्मादिति । दृष्टान्तासिद्धिं दूषयन्ननुमानं साधयति । तत्रेति । तर्किकं संभावतः सिद्धं परतो वा । नाऽऽद्यः । जडस्य तदयोगादित्याह । न तदिति । द्वितीये तन्मिथ्यात्वैमित्यभिप्रेत्य प्रश्नपूर्वकमाद्यपादमवतारयति । किन्तर्हीति । तद्ववान्यक्षराणि व्याकरोति । स्थानिन इति । अपूर्वस्वैप्रदर्शनस्य स्थानिधर्मत्वं दृष्टान्तेन साधयति^२ । यथेत्यादिना । अपूर्वदर्शनं स्वप्नद्रष्टृधर्मोऽपि चैतन्यवर्तिकं न स्यादित्याशङ्क्य बाधोपलब्धेर्भैवमित्याह । न स्वत इति । उत्तरार्थं विभजते । तानित्यादिना । अपूर्वाणां स्वप्नदृश्यानां स्थानिधर्मत्वेऽपि किमायावमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति । स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यविकल्पाभावं निगमयति । अतो नेति^३ । पूर्वस्यापूर्वस्य वा स्वप्नदर्शनस्य स्वप्नद्रष्टृधर्मत्वेन तदविद्याविलसितत्वादृष्टान्ते साध्यसंमतिपत्तेस्तथैव जामद्वेदानां मिथ्यात्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ क. परैवे। २ स. च. छ. ज. झ. धर्मित्यपूर्व स्या। ३ घ. ट. च. ज. झ. व स्व। ४ क. वाशानो। ५ ज. नीयस्। ६ ज. झ. क्षितं दे। ७ घ. ट. च. ज. झ. ता पर्य। ८ घ. ट. ज. णं च स्या। ९ छ. कस्य च्या। १० ग. ट. छ. झ. दिति । अ। ११ क. पूर्व दं। १२ घ. ज. नूपरं। १३ स. छ. झ. स्वतः। १४ घ. सिद्धिं किंवा पं। स. ज. झ. सिद्धं किंवा पं। १५ स. ट. छे. ज. झ. त्वसिद्धिरित्यं। १६ घ. ट. झ. वस्य स्वं। १७ ग. झ. ति । तथे। १८ ज. श्वरधर्मं। १९ छ. दृष्टं। २० ज. त्वे किं। २१ क. ति । अपूर्वस्थानपं। २२ क. सित्वां।

स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।
 बहिश्चेतो गृहीतं सदृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥
 जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।
 बहिश्चेतो गृहीतं सदयुक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥
 उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।

अपूर्वत्वाशङ्कां निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्वेदानां प्रपञ्चपन्नाह । स्वप्नवृत्तावपि स्वप्नस्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसंकल्पितमसत् । संकल्पानन्तरसमकालमेवोदशनात्तत्रैव स्वप्ने बहिश्चेतसा गृहीतं चक्षुरादिद्वारेणोपलब्धं घटादि सदित्पेवमसत्स्यमिति निश्चितेऽपि सदसद्विभागो दृष्टः । उभयोरप्यन्तर्बहिश्चेतःकल्पितं पौर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥ ९ ॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम् । अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषादिति । व्याख्यातमन्यत् ॥ १० ॥

चोदकश्चाह । स्वप्नजाग्रद्विभागयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं क एतानन्त-

जाग्रदृश्यानां मिथ्यात्वं तेषु सदसद्विभागप्रतिमानविरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समापत्ते । स्वप्नवृत्ताविति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह । अपूर्वत्वेति । स्वप्नदृष्टान्तस्यापूर्वदेशेनैतत्प्रयुक्ता साध्यविकलत्वशङ्कां परिहृत्येति यावत् । स्वप्नस्थाने सर्वैस्त्वे मिथ्यात्वाविशेषेऽपीत्यर्थः । अस्तत्त्वं परमार्थेऽद्विलक्षणत्वेन मिथ्यात्वं । तत्रापि चार्हि विभागप्रतिभासविरोधात्कुतो मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य बाधाविशेषादित्याह । उभयोरिति ॥ ९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह । जाग्रदिति । युक्तत्वे हेतुमाह । अन्तैरिति । श्लोकस्थानामक्षराणां व्याख्यानमनपेक्षितं व्याख्यातमायत्वादित्याह । व्याख्यातमिति ॥ १० ॥

सर्वमिथ्यात्वे प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्त्यै विशेषमाशङ्कते । उभयोरिति ।

१ घ. च. 'साप्यन्त' । २ ज. झ. 'वप्यन्त' । ३ घ. ज. झ. 'तमत' । ४ च. ज. ड. झ. 'क्षेतसा गृ' । ५ च. 'त सदसतोर्वैतथ्यं दृष्टम् ॥ ९ ॥ ६ घ. ज. झ. 'वप्यन्त' । ७ घ. ज. झ. 'तमत' । ८ घ. ज. झ. 'क्षेतसा गृ' । ९ घ. ज. झ. 'त हि सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम् ॥ १० ॥ १० झ. 'पि स्थो' । ११ ज. 'सत्कल्पनात्' । १२ घ. ड. च. झ. 'कल्पनात्' । १३ च. 'न्तरं स्वप्नस' । १४ च. 'मेर द' । १५ च. 'तसां गृ' । १६ छ. 'सत्त्वनि' । १७ च. 'ततया वैत' । १८ घ. ड. च. ज. झ. 'द ॥ १० ॥ अ' । १९ घ. 'थ्यं तद्वि क' । २० घ. ज. मिथ्यात्वे । २१ ज. 'शानात्पयु' । २२ घ. 'नवत्पत्यु' - २३ अ. ज. पूर्वस्य । २४ ख. 'र्वैतथ्यपूर्वस्य' । २५ घ. ड. ज. 'असत्यत्वं' । २६ क. 'र्थतद्वि' । २७ ख. घ. ड. ज. 'न्त इति' । २८ ग. ज. झ. 'श्यापि त्रिभिर्भा' । २९ झ. घ. ड. छ. 'वितोऽयमा' ।

क एतान्बुध्यते भेदान्को वै तेषां विकल्पकः ॥११॥
कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया ।

वैद्विश्वेतःकल्पितान्बुध्यते । को वै तेषां विकल्पकः । स्मृतिज्ञानयोः क
आलम्बनमित्यभिप्रायः । नै चेन्निरात्मवाद इष्टः ॥ ११ ॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव वक्ष्यमाणं भेदाका-
रं कल्पयति रज्ज्वादाविव सर्पादीन् । स्वयमेव च तान्बुध्यते भेदास्त-

कर्तृकरणव्यवस्थानुपपत्त्याऽपि विरोधोऽस्तीत्याह । को वा इति । विकल्पको निर्माते-
ति यावत् । श्लोकस्य घोषपरत्वं प्रतिजानीते । चोदक इति । अक्षरयोजनया प्रथ-
मार्थोपत्तिविरोधं स्फोरयति । स्वप्नेति । चतुर्थपादमवधार्यार्थोपस्थान्तरविरोधं स्फुटय-
ति । को वै तेषामिति । कर्ता हि पूर्वोक्तुं स्मृत्वा तज्जातीयान्निर्मितिं^१ तेन स्मृत्यनु-
भवाश्रयाक्षेपेण कर्त्राक्षेपो विवक्षितस्तथा च कर्त्रादिव्यवहारानुपपत्तिः सर्वमिध्यात्वे
दुर्वैरित्यर्थः । योऽध्यात्मं प्रमाता यश्चाधिदैवं कर्तेश्वरस्तावुभावपि मिथ्येत्यङ्गीकारात्प्रमा-
त्रादेरसैष्वमित्याशङ्क्याह । न चेदिति । यदि प्रमाता कर्ता वा नेष्यते तर्हि नैरा-
त्म्यमिष्टमेवापद्यते । न च वैदेष्टुं शक्यते आत्मनिर्णयकरणस्य दृक्करत्वान्निराकर्तुरेवात्म-
त्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

कर्तृकार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिं परिहरति । कल्पयतीति । करणान्तरं व्यवच्छिनत्ति ।
आत्मनेति । कर्मन्तरं व्यावर्तयति । आत्मानमिति । कर्त्रन्तरं निवारयति । आत्मेति ।
तस्य घोषकान्तरापेक्षां प्रतिक्रियति । देव इति । विवर्तवादं घोषयति । स्वमायये-
ति । सर्वस्य मिथ्यात्वेऽपि भौयया विकल्पवभेदानुरोधेन कर्तृत्वादिव्यवस्था सिद्धय-
तीति भावः । प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिं प्रत्याह । सं एवेति । एकस्मिन्नेवादि-
वीये प्रतीचि वस्तुनि काल्पनिकभेदानिवन्धना सर्वा व्यवस्थेत्यत्र प्रमाणमाह । इति
वेदान्तेति । यथा घटस्रष्टा कुलालोऽऽधिष्ठाता मृदोऽन्यो दृष्टो न तयेहान्योऽधिष्ठा-
ताऽस्तीत्याह । स्वयमिति । यथा तत्र मृदाख्यमुपादानमधिष्ठातुरन्यदधिगतं न तर्था-
न्यदुपादानमस्तीत्याह । स्वमात्मानमिति । तत्र च घटं कुर्वतो भूमागो भवत्या-

१ क. 'मात्मदेहः स्व' । २ च. नो । ३ च. 'ष्टः स्यादिति ॥११॥ ४ छ. च तांस्त' । ५ ग. छ.
छ. 'तृकार्यक' । ६ स. घ. द. णकार्यव्य' । ७ ज. स्फोटयति । ८ स. ग. घ. 'धं स्फोरय' । ९ क.
'मुद्रा स्मृ' । १० क. 'तेनुस्मृ' । ११ घ. 'दैवक' । १२ 'सत्यत्वमि' । १३ क. तद्दष्टुं । १४ क. 'नि
क' । १५ छ. 'चित्तकर्त्रं' । १६ ज. माया' ; स. ग. छ. छ. मायाक' । १७ क. 'वदाः ति' । १८ ज.
'यान्य' ।

स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥
विकरोत्यपरान्भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् ।

द्वेदेवेत्येवं वेदान्तनिश्चयः । नान्योऽस्ति ज्ञानस्मृत्याश्रयः । न च नि-
रास्पदे एव ज्ञानस्मृती वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

संकल्पपन्केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विकरोति नाना करोत्य-
परौलौकिकान्भावान्पदार्थान्छब्दादीनन्यांश्चान्तश्चित्ते वासनारूपेण व्यव-
स्थितानव्याकृताभिपतांश्च पृथव्यादीननिपतांश्च कल्पनकालोन्बहिश्चि-

भारो न तथेहाधारोऽन्योऽस्तीत्याह । आत्मन्येवेति । परिणामवादं व्यावर्त्यं विवर्तवा-
दं प्रकटयितुं स्वमाययेत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वादाविति । मायाद्वारेण चिदा-
त्मनो जगन्निर्मातृत्वमुक्त्वा तस्यैव बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य प्रमातृत्वमित्याह । स्वपमेव
चेति । न च प्रमातृत्वस्य तात्त्विकत्वं रज्ज्वादी सर्पादिदर्शनवदेव मिथ्यात्वनिर्धार-
णादित्याह । तद्वदिति । कर्त्रादिभेदस्य प्रमात्रादिभेदस्य च मिथ्यात्वे नेह नानाऽ-
स्तीत्यादिश्रुतिं प्रमाणयति । इत्येवमिति । स एवेत्येवकारार्थमाह । नान्योऽस्ती-
ति । यो जगत्स्रष्टा यश्च प्रमाता ततोऽन्यो ज्ञानस्य स्मृतेश्चाश्रयो नास्ति । चेतन-
भेदे मानाभावादनुभवस्मृत्योश्चैकाश्रयत्वेस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्मृत्योराश्रयापेक्षा
विषयापेक्षा वा नास्तीत्याशङ्क्याबाधितप्रसिद्धिविरोधान्मैवमिथ्याह । न चेति ॥ १२ ॥

मरुतांयां कल्पनायां विवक्षितं क्रममुपन्यस्यति । विकरोतीति । नियतांश्चेति च-
कारादनियतांश्चेति विवक्ष्यते । प्रतिपिपित्सितक्रमप्रतिपस्यर्थं पृच्छति । संकल्पयन्ति-
ति । श्लोकाक्षरयोजनया सुभुत्सितं क्रमं प्रत्यायति । उच्यत इत्यादिना । अन्या-
श्चेति शास्त्रीयानिति यावत् । चित्तमध्ये वासनारूपेण व्यवस्थितान् । अनभिव्यक्त-
नामरूपत्वेन व्यवहारायोग्यत्वमाह । अव्याकृतानिति । कल्पनाकालान्विद्युदादीन-
स्थिरानित्यर्थः । बहिश्चित्तो बहिर्मुखो बाह्यान्व्यवहारयोग्यान्पदार्थान्कल्पयति । अन्त-
श्चित्तस्तु तेभ्यो न्धावृत्तबुद्धिर्मनोरथैर्दिलक्षणात्सम्यक्व्यवस्थितान्भावान्व्यवहारायोग्या-

१ छ. स कं । २ घ. 'तीत्येवत्यु' । ३ ज. 'नाक' । ४ च. 'लाद्वहि' । ५ क. 'भारस्तथे' । ६ घ.
'स्तीह' । ७ ग. घ. 'नि एव' । ८ क. 'तोन्यशा' । ९ छ. 'त्वप्र' । १० ग. यो वि' । ११ ग. झ.
'तिपत्सि' । १२ छ. 'पित्सि' । १३ क. 'ति कः सं' । १४ घ. द. ज. 'सितक' । १५ क. 'तान
मि' । १६ क. 'हारयो' । १७ घ. 'काडीनाम्नि' । १८ क. 'मुक्ताम्बाया' । १९ क. 'व्यावर्तु' ।
२० घ. द. ज. झ. 'थाना' । २१ क. 'त्मज्ज' । २२ क. घ. ज. 'हारयो' ।

नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः ॥१३॥
चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ।

त्तः संस्तथाऽन्तश्चित्तो मनोरथादिलक्षणानित्येवं कल्पयति । प्रभुरीश्व-
र आत्मेत्पर्यः ॥ १३ ॥

स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाशङ्क्यते । यस्माच्चित्तपरिकल्पि-
तैर्मनोरथादिलक्षणैश्चित्तपरिच्छेद्यैर्वैलक्षण्यं बाह्यानामन्योऽन्यपरिच्छेद्य-
त्वमिति सा न युक्ताऽऽशङ्का । चित्तकाला हि येऽन्तस्तु चित्तपरि-
च्छेद्याः नान्यश्चित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां ते चि-
त्तकालाः । कल्पनाकाल एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । द्वयकालाश्च भेदका-

न्कल्पयित्वा पुनर्बहिर्व्यवहारयोग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा लोके
कुलालो वा तन्तुवायो वा घटं पेटं वा कार्यं चिकीर्षुरादौ व्यवहारायोग्यां न्याक्तं बु-
द्धावाऽऽविभाव्य पश्चात्तामेव बहिर्नामरूपाभ्यां संपादयति । तथैवायमादिकर्ताऽपि मा-
यालक्षणे स्वचित्ते नामरूपाभ्यामव्यक्तरूपेण स्थितान्प्रत्यक्षव्यपदार्थान्प्रथमं सिसृक्षित्वा-
कारेणान्तर्विभाव्य पश्चाद्बहिः सर्वप्रतिपत्तृसाधारणरूपेण संपादयतीति कल्पनायां क्र-
माधिगतिरिति ॥ १३ ॥

कल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन्काले सत्त्वाभावाज्जाग्रद्भावानां च कल्पनो कालात्का-
लान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादनुपपन्नं तेषां मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह । चित्ते-
ति । ये कल्पनाकालमाविनो भावा मनस्यन्तर्वर्तन्ते । ये च प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन पू-
र्वापरकालेभाविनो बहिरेव व्यवहारयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः सन्तो मिथ्यैव
भवितुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वलक्षणो विशेषस्तु नाकल्पितत्वप्रयुक्तः कल्पितेऽपि
तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति । स्वप्नवदिति । यथा स्वप्ने दृ-
श्यमानं सर्वं कल्पितं मिथ्यैवेत्येव । तथा जागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्वप्नित्वं तेन
कल्पितं मिथ्यैवेत्येतन्नाद्यापि निर्धारितमित्यत्र हेतुमाह । यस्मादिति । आत्मावि-
द्याविवर्तेन चित्तेन तावदन्तर्विनिर्मिता मनोरथैरूपा मनस्यन्तर्वर्तमाना बहिरण्जुसर्पाद-

१ छ. 'चित्तक' । २ द. 'त्येवं त' । ३ क. झ. 'शङ्कते' । ४ क. 'नर्व्य' । ५ छ. झ. 'टं का' ।
६ झ. ग. घ. ज. झ. 'हारयो' । ७ ज. 'चित्तना' । ८ क. 'पत्तिसा' । ९ घ. 'नारका' । १० क. 'पने
ते' । ११ घ. 'लविभा' । १२ घ. 'हारायो' । १३ क. 'भवस्तु' । १४ छ. 'यि तत्त्वे तु त' । १५ झ.
'न्तर्मि' । १६ द. 'नोह' ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥१४॥

सा अन्योन्यपरिच्छेदाः । यथाऽऽगोदोहनमास्ते पांवदास्ते तावद्वा दोग्धि
यावद्वा दोग्धि तावदास्ते । तावानयमेतावान्त इति परस्परपरिच्छेदप-
रिच्छेदकत्वं बाह्यानां भेदानां ते द्वयकालाः । अन्तश्चित्तकाला बाह्याश्च
द्वयकालाः कल्पिता एव ते सर्वे । न बाह्यो द्वयकालत्वविशेषः क-
ल्पितत्वव्यतिरेकेणान्यहेतुकः । अत्रापि हि स्वप्नदृष्टान्तो भवत्येव ॥१४॥

यश्च ते-चित्तेनैव परिच्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकालमात्रमाविनो न प्रमीयन्ते । तैः
सह वैलक्षण्यं मनसो बहिर्जामदृश्यमानानां भावानामन्योऽन्यपरिच्छेदत्वं कालद्व-
यावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञागोचरत्वमिति यस्मादुपलभ्यते तस्मादयुक्तं जागरितस्य स्व-
प्नवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः । श्लोकाक्षरुत्तरमाह । सानेति । ये मनस्यन्तर्मनोरधरूपामा-
वास्ते चित्तकाला मन्वन्तीत्यत्र चित्तकालत्वं विशदयति । चित्तेत्यादिना । वाच्यार्थ-
मुक्त्वा विवक्षितार्थमाह । कल्पनेति । द्वितीयपादमवधार्य व्याकरोति । द्वयेति । ये
मनसो बहिरुपलभ्यन्ते ते भेदकालाः कालस्य भेदो भेदकालः स येषां ते तपेति
च्युत्पत्तेः । तत्रश्चान्येन पूर्वोक्तान्येन चापरेण परिच्छेद्या भिन्नकालावच्छिन्नत्वेन प्र-
त्यभिज्ञायमाना इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञायमानत्वमुदाहरणनिष्ठतया स्फुटयति । पथे-
ति । भागोदोहनं गोदोहनपर्यन्तमास्ते देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रत्यभिज्ञाशेषत्वेनाभि-
ज्ञोदाहरणीया यावता कालेनावच्छिन्नो वर्तते तावता कालेनावच्छिन्नो गोदोहनं
निर्वर्तयतीत्यनेककालावस्थायित्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तस्य दर्शयति । यावदिति ।
यावता कालेनायं घटोऽर्थक्रियां निर्वर्तयितुं शक्नोति तावता कालेनावच्छिन्नः सत्तत्रैव
विश्वतीत्युदाहरणान्तरमाह । तावानिति । परोक्षतया स्थितो यावता कालेनावच्छि-
न्नः स्वकार्यं निर्वर्तयति निर्वृणोत्येवावता कालेनावच्छिन्नः स विश्वतीत्यपरमुदाहरणमाह ।
एतावानिति । उक्तेन न्यायेन परेणापरेण च कालेन परिच्छेदत्वं जामदृश्यानां
भावानामुपलभ्यते कालद्वयस्य च परिच्छेदकत्वम् । तथा च ते सर्वे भावा बहिर्दृश्य-
माना द्वयकालेन कालद्वयेन परिच्छेद्या मन्वन्तीत्यर्थः । तृतीयपादं व्याचष्टे । अन्त-
रिति । चतुर्थपादार्थमाह । नेत्यादिना । बाह्यो जामदृश्येषु बाह्यपादार्थेषु व्यपत्ति-
षोद्वयकालत्वेन कालद्वयावच्छेदेन कृतः प्रत्यभिज्ञायमानत्वरूपो विशेषोऽन्यहेतुको
न भवति । कल्पितेऽपि तथाविधविशेषसंभवादित्यत्र दृष्टान्तमाह । अत्रापि हीति ।

१ क. बाह्यः कालद्वयत्वं । २ छ. 'रिच्छेदं' । ३ ज. 'नेति हि' । ४ क. 'ज्ञानो' । ५ क. 'येन ।
६ क. 'स्ते हि' । ७ घ. 'येन । ८ त. ग. ज. घ. 'ने मे' । ९ घ. 'या तं' । १० ज. 'न वा पं'
११ घ. 'चित्तव्यभि' ।

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ १५ ॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान्पृथग्विधान् ।

यदप्यन्तरव्यक्तत्वं भावानां मनोवासनामात्राभिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा बहिश्चक्षुरादीन्द्रियान्तरे विशेषो नासौ भेदानामस्तित्वकृतः स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात् । किं तर्हीन्द्रियान्तरकृत एव । अतः कल्पिता एव जाग्रद्भावा अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

घाहोऽध्यात्मिकानां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्पनोपा

यथापि सर्वं जाग्रद्भेदजातं कल्पितं तथापि तत्र यथोक्तो विशेषः स्फुटः सिद्ध्यति । स्वप्ने सर्वस्य भेदजातस्य कल्पितत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जागरितेऽपि तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि मिथ्यात्वे स्फुटास्फुटावभासविभागानुपपत्तेर्नाविशेषेण मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । अव्यक्ता इति* । ये मनस्यन्वर्भावानारूपत्वादस्फुटा ये च मनसो बहिरुपलभ्यमानाः स्फुटा भवन्ति ते सर्वे मनःस्पन्देनमात्रत्वेन कल्पिताः । मिथ्येवान्वर्वाहिरिन्द्रियभेदनिमित्तः स्फुटत्वास्फुटत्वविशेषः । न मिथ्यात्वमिथ्यात्वं वा तत्रोपयुज्यते । मिथ्याभूतेष्वपि तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति* । यदपीत्पादिना । मनस्यन्वर्गेनोरपरूपाणां भावानामव्यक्तत्वमस्फुटत्वम् । तत्र हेतुमाह । मन इति । जक्षुरादिमात्रत्वेन मनसो बहिर्भावानां स्फुटत्वं दृष्टं तदेषामिथ्यात्वरूपमिति शङ्का वारयति । नासाविति । सर्वसंप्रविपन्नमिथ्यात्वेऽपि स्वप्ने स्फुटत्वास्फुटत्वविशेषप्रतिमानान्नासौ विशेषो मिथ्यात्वममिथ्यात्वं* वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह । स्वप्नेऽपीति । अयं विशेषस्त्वादि केन सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह । किं तर्हीति । मनोमात्रसंचन्वादनवर्भावानां वासनामात्ररूपाणामस्फुटत्वम् । बहिर्भावानां* तु चक्षुरादिर्वाहिरिन्द्रियसंयन्धाद्युक्तं स्फुटत्वं तदेष विशेषो मिथ्यात्वाविशेषेऽपि सिध्यतीत्यर्थः । स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि संभवात्प्रागुक्तमनुमानमविरुद्धमित्युपसंहरति । अत इति ॥ १५ ॥

भवतु सर्वस्य कल्पितत्वम् । सा पुनः सर्वरूपना केन द्वारेणेत्याशङ्क्याह । जीवमिति । आत्मा हि सर्वं मायावशेन कल्पयन्नादौ विशिष्टरूपेण जीवं कल्पयति ।

१ क. यदप्यन्तरव्यक्तत्वं घ. योऽन्तरव्यक्तत्वं २ द. घ । ३ घ. *न्तरमात्राणां वि । ४ क. एतान्तः क । ५ द. घ. द. छ. ज. *वासनामात्राणां । ६ *नायाः कि । ७ ग. घ. द. घ. घ. *दोर् । ८ ग. ज. *टाव । ९ क. *पभेनापि । घ. पत्तेर्नो विशेषणं । १० द. *नि । मं । ११ ग. *न्दमां । १२ छ. *नि । देऽपी । १३ द. *रि मं । १४ घ. म. *नां च । १५ घ. घ. *दो । दं ।

बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥ १६ ॥

किं मूलमिति । उच्यते । जीवं हेतुफलात्मकम् । अहं करोमि मम हेतुः स्वदुःखे इत्येवं लक्षणम् । अनेवंलक्षण एव शुद्ध आत्मनि रज्ज्वामिव सर्वं कल्पयते पूर्वम् । ततस्तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीनां विधान्भावान्बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनायां को हेतुरित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पति जीवः सर्वकल्पनायामधिकृतः स यथाविद्यो यादृशी विद्या विज्ञानमस्तेति यथाविद्यस्तथाविधैव स्मृतिस्तेत्येति तथा स्मृतिर्भवति स इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फलविज्ञानं ततो हेतुफलस्मृतिस्ततस्तद्विज्ञानं तदर्थक्रियाकारकतत्फलभेदविज्ञानानि । ते-

तत इति । वत्सृष्ट्वा तदेवानुमाविशदिति श्रुतेः स्वयमेव जीवमावमापद्यते । तद्वारेण पुनर्नानाविधान्भावान्निर्मिति । ज्ञानस्य विषयस्यात्कल्प्येषु भावेषु वैषम्योपपत्तिरित्यर्थः । श्लोकव्याख्येयं प्रश्नमुत्थापयति । वाँद्येति । पदार्थाः साध्यसाधनतया स्थिता बाह्याः सुखं दुःखं ज्ञानं रागश्चेत्येवमादयस्त्वाध्यात्मिकास्तेषां परस्परं निमित्तनिमित्तिकत्वाऽस्ति । बाह्यान्निमित्तीकृत्याध्यात्मिका भवन्ति । यानपि निमित्तीकृत्येवरे जायन्ते । यदेवमितरेतरनिमित्ततयोर्निमित्तिकतया च कल्पनायां मूलं वक्तव्यम् । निर्मूलकल्पनायामतिमसङ्गादित्यर्थः । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति । उच्यत इति । हेतुफलात्मकमित्युक्तमेव व्यनीत । अहमिति । हेतुफलभावविकलं परिशुद्धमात्मरूपं जीवकल्पनाधिष्ठानं दर्शयति । अनेनैवमिति । आरोपस्याधिष्ठानापेक्षाऽस्वीत्यत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वामिवेति । द्वितीयतृतीयपादौ विभज्ये । ततइति । तादर्थ्येन प्रथमं कल्पितस्य भोक्तृर्जीवस्य शेषत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि जीवः सर्वकल्पनायां मूलभूतो हेतुस्तथापि वैश्ये तत्र कल्पनाविशेषो विशेषहेतुव्यावृत्तेः न संभ्रवीति शङ्कते । तत्रेति । चतुर्थपादेनोत्तरमाह । उच्यत इति । कल्पितो विशिष्टरूपेणेति शेषः । अभिच्छतः सामित्वेन संबद्ध इत्यर्थः । इति शब्दः श्लोकाक्षरयोजनासमाप्तिद्योतनार्थः । प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्चयति । अत इत्यादिना । सत्यज्ञपानागुपयोगे नृह्यादि भवति । अत्रादि न भवत्सत्यन्वयव्यतिरेकरूपैर्न्यायाद्गोत्रादिकं हेतुरिति कल्पनाविज्ञानमुपपद्यते ।

१ अ. 'विश्रुतः' । २ अ. ए. व. छ. ज. सुखं दुःखमित्ये' व. सुखेयः' । ३ क. अनेनै' । ४ अ. 'नि स यो' । ५ अ. स्था । ६ क. ग. घ. छ. ह. 'रज्ज्वेषु' । ७ ग. घ. र. छ. ज. बाह्यान्निमित्ति । ८ अ. बाह्यान्निमित्तानामिति । ९ क. गुह्यतुः । १० अ. 'र' नै' । ११ अ. 'त' नै' । १२ अ. 'या' व । १३ अ. 'ले' य व । १४ क. 'मुद्रात्म' । १५ अ. तत्र । १६ अ. 'स्व' क' । १७ ग. 'हेतु' । १८ अ. 'वि-शेष' । १९ अ. 'नि' ति' । २० ग. छ. ह. 'हस्ता' हा' । २१ क. 'अन्वे'न संबद्ध' । २२ क. 'स्वरो' ए. घ. 'रत्त' । २३ अ. छ. 'दि' सं' । २४ अ. 'बाह्या' पदो' छ. 'बाह्यो' ।

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।

भ्यस्तत्स्मृतिस्तत्स्मृतेश्च पुनस्तद्विज्ञानानी त्वेवं बाह्यानाध्यात्मिकांश्चे-
तरतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते ॥ १६ ॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलमित्युक्तं सैवे जीवकल्पना किं निमित्ते-
ति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा लोके स्वेन रूपेणानिश्चिताऽनवधारिता
एवमेवेति रज्जुर्मन्दान्धकारे किं सर्प उदकधारा दण्ड इति वानेकधा
विकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानिश्चयनिमित्तं । यदि हि पूर्वमेव रज्जुः

तत्स्वप्त्यादिकं फलमिति कल्पनाविज्ञानं जायते । ततोऽपरैर्द्युर्लभयोरुभयोरपि हेतु-
फलयोः स्मृतिरुद्भवति । ततश्च फलसाधनेनसमानजातीये कर्तव्यताविज्ञानम् । ततश्चा-
भिलषिततृष्णादिफलार्थत्वेनै पाकादिक्रिया तत्कारकं तण्डुलादि तत्फलोन्ननिष्पत्त्या-
दीनि विशेषविज्ञानैर्दीनि भवन्ति । ततो हेत्वादिस्मृतिः । तदस्तदनुष्ठानम् । ततश्च
फलम् । इत्यनेन क्रमेण मियो हेतुहेतुमत्तया कल्पना भवतीत्यर्थः । प्रकृता कल्पना-
मुपसंहरति । एवमिति ॥ १६ ॥

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति । अनिश्चितेति । श्लोकस्य वाच्यं दर्श-
यितुं वृत्तं कर्तव्यमिति । तत्रेति । पूर्वश्लोकः सप्तम्यर्थः । जीवकल्पनाया निश्चयत्वायो-
गात्सनिमित्तत्वस्य वक्तव्यत्वात्तस्य च वस्तुत्वे निवृत्त्यनुपपत्तेः । असवस्तुत्वे च
निमित्तत्वासिद्धेर्जीवकल्पनाया दुर्घटत्वात्तत्कार्यभूतापि कल्पना नावकल्प्यत इत्यर्थोद्भ-
वे । सैवेति । उत्तरत्वेन श्लोकाक्षरार्णववार्थं व्याचष्टे । दृष्टान्तेनेति । स्वप्नसाधारणं रूपं र-
ज्जुत्वं तेनेति यावत् । अनवधारितत्वमेव स्फोरयाति । एवमेवेति । रज्जुरेवेयमित्यनेन प्र-
कारेणेत्यर्थः । उक्तावधारणाराहित्ये कारणं सूचयति । मन्देति । पूर्वं रज्जुस्वरूपनिश्चया-
त्प्रागवस्थायामित्यर्थः । सर्पादिकल्पनायामन्वयव्यतिरेकसिद्धमुपादानमुपन्यस्यति । स्व-
रूपेति । एतदेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । यदि हीति । देवदत्तस्य हस्तोद्यवयवेषु
तद्वर्णेषु निश्चितेषु सर्पादिविकल्पो यथा नोपलभ्यते तथा पुरोवर्तिन्यपि रज्जुस्वरूपे-
ण निश्चितेनासौ युक्तस्तथा च रज्ज्विज्ञानदेवैः स भवतीत्यर्थः । उपपादितं दृष्टान्तम-
नूद्य दाष्टान्तकमभिर्देधानश्चतुर्थपादार्थमाह । ऐप इति । हेतुफलादित्यादिशब्देन

१ छ. 'तिथः' । २ छ. घ. द. ज. 'ज्ञानमित्ये' । ३ क. 'नानि तेभ्यस्तत्स्मृतिरतस्मृतिश्च
पुनस्तद्विज्ञानानी' । ४. ज. झ. 'नामाध्या' । ५ छ. 'व क' । ६ झ. 'तिष्ठाने' । ७ च. 'दि पुं' । ८ क.
'ज्जुःसैवेण' । ९ क. 'तन्नुष्टपादि' । १० घ. द. ज. झ. 'रुम' । ११ क. 'धनता' । १२ क. 'सि
पा' । १३ क. 'रक्त' । छ. 'रत्नान्तरत' । १४ छ. 'रान्यप्रति' । १५ छ. घ. द. छ. ज. 'नानि' । १६ छ.
झ. 'तुम्' । १७ छ. 'निमित्तत्वा' । १८ ग. 'तद्वपे' । १९ ग. घ. द. झ. झ. 'स्ताव' । २० घ. 'दि' ।
२१ द. ज. 'घ' । 'ज्जुस्व' । २२ क. 'रज्जुहा' । २३ क. 'व म' । २४ क. छ. 'मिर्दपा' । २५ घ. द.
एवमित्ये । ज. एवमित्ये ।

सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥
निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।

स्वरूपेण निश्चिता स्यात् । न सर्पादिविकल्पोऽभविष्यत् । यथा स्वह-
स्ताङ्गुल्यादिषु । एष दृष्टान्तः । तद्वद्वेतुफलादिसंसारधर्मानर्थविलक्षणत-
या स्वेन विद्मद्विज्ञप्तिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वाज्जीविमाणाद्यनन्त-
भावभेदेरात्मा विकल्पित इत्येष सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

रज्जुरेवेति निश्चये सर्वविकल्पनिवृत्तौ रज्जुरेवेति चाद्वैतं यथा तथा
नेति नेतीति सर्वसंसारधर्मशून्यप्रतिपादकशास्त्रजनितविज्ञानसूर्यालोकक-

कर्तृत्वभोक्तृत्वरामद्वेषादि एक्षते । विलक्षणत्वमेव स्फुटयति । स्वेनेति । अगारोपितेने-
ति यावत् । विज्ञप्तेर्विज्ञातृत्वं जन्मादेराहित्यमाकारान्तरशून्यत्वं तन्मात्रत्वं चेत्यर्थः ।
तन्मात्रत्वमयुक्तं सामान्यविशेषमात्रादित्याशङ्क्याह । सचेति । न च तत्रान्यदस्ति
सुखमिवि मत्वा विशिनाष्टि । अद्वयेति । सच्चिदानन्दाद्वयात्माविद्याविलसितं द्वैतमि-
त्यत्र प्रमाणं सूचयति । इत्येष इति । अद्वैतश्रुतयस्तावत्त्रयोपलभ्यन्ते यत्र हि द्वैत-
मिव भवतीत्याद्याश्च द्वैतवत्प्रतिभास्योर्भ्रष्टात्वमावेदयन्त्यः श्रुतयः श्रूयन्ते वेनाद्वैतं त-
त्त्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमिवि प्रमाणासिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अविद्यारूता जीवकल्पनेत्यन्वयमुखेनोक्तं तदेवेदानीं व्यातिरेकमुखेन दर्शयति ।
निश्चितायामिति । रज्जुरेवेति रज्ज्वां निश्चितायां तदज्ञाननिवृत्तेस्तद्वद्वत्सर्पादिविकल्पः
सर्वथा निवर्तते रज्जुमात्रं चावशिष्यते तद्वदात्मनि श्रौतो निश्चयो यदा सम्पद्यते त-
दा सर्वस्यात्माऽविद्याकल्पितस्य जीवादिविकल्पस्य व्यावृत्तेरद्वैतमेवात्मतत्त्वं परिशिष्य-
ते । तस्मादात्माऽविद्याविजृम्भिता जीवकल्पनेत्यर्थः । दृष्टान्तभागं व्याचष्टे । रज्जु-
रिति । तद्वदित्यादि व्याकरोति । तथेति । सर्पस्यापि संसारात्मनो धर्मस्यात्मन्या-
रोपितस्यासत्त्वावेदकं यन्निषेधशालं तेन जनितं विज्ञानमेव सूर्यालोकस्वरूढो योऽय-
मात्मविनिश्चयः स एवाद्वितीयः शिष्यते । द्वैतं पुनः सर्वमेव व्यावृत्तं भवतीत्यर्थः ।
आत्मविनिश्चयमेव विशिनाष्टि । आत्मैवेति । सर्वमिदमात्मैवेत्युक्तेः पूर्णत्वं तस्योन्यवे
पूर्वभाविना कारणेन संस्पर्शशून्योऽपूर्वः यश्चाद्भाविना कार्येण सम्बन्धविधुरोऽनपरमन-
न्तरं छिद्रं तच्छून्योऽनन्तराभिदेकरसस्तस्यैव प्रत्यक्त्वमबालत्वं कार्यकारणाष्टष्टमुभ-
यकल्पनाधिष्ठानत्वेन ततोऽर्थान्तरत्वादित्याह । सबाह्येति । विशेषणत्रयं कौटस्थ्यव्यव-
स्थापनार्थम् । जन्मादिसम्बन्धमात्रे कारणमविद्यासम्बन्धराहित्यं दर्शयति । अभय इति ।

१ क. 'व्यत्' । स यथा स्व' । २ ज. स. च. 'निश्चैव' । ३ क. 'तद्वै' । ४ घ. 'ण. खे' । ५ क.
'शेषाभा' । ६ घ. 'यात्' । ७ घ. इ. छ. 'सत्र तत्रो' । ८ क. 'समानयो' । ९ ज. 'ने ना' ।

रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥ १८ ॥

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः ।

मायैषा तस्य देवस्य यया संमोहितः स्वयम् ॥ १९ ॥

प्राण इति प्राणविदो मूतानीति च तद्विदः ।

तांमविनिश्चयः । आत्मैवेदं सर्वं अपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्यः सबाह्या-
भ्यन्तरो ह्यजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभय एक एवाद्वय इति ॥ १८ ॥

यद्यात्मैक एवेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनन्तैर्भावैरेतैः संसार-
क्षणैर्विकल्पित इति । उच्यते । शृणु मायैषा तस्यात्मनी देवस्य । य-
था मोयाविना विहिता माया गगनमतिविमलं कुसुमितैः संपलाशैस्त-
रुभिराकीर्णमिव करोति तथेयमपि देवस्य मायां ययाऽयं स्वयमपि मो-
हितं इव मोहितो भवति । मम माया दुरत्ययेत्युक्तम् ॥ १९ ॥

प्राणः प्राज्ञो बीजात्मा तत्कार्यभेदा हीतरे स्थित्यन्ताः । अन्ये च

न खल्वविद्या तत्र कारणत्वेन सम्बन्धमनुभवति । तस्य पूर्णत्वेन कारणानपेक्ष-
त्वादित्याह । एक इति । द्वैवाद्वैतव्यावृत्त्यर्थमवधारणं न विद्यायाः । निराश्रयत्वो-
पपत्तेः । आश्रयान्तरस्य चासत्वात् । तत्रैव सा प्रविशतीति चेरसत्यम् । अविद्वद्दृ-
ष्ट्या तस्यास्तत्र मवेशेऽपि वस्तुदृष्ट्या नासी तस्मिन्मवेष्टुं प्रभवतीत्याह । अद्वय-
इति ॥ १८ ॥

आत्मनो द्वितीयत्वे कथमेकैर्भावैस्त्वस्य विकल्पितत्वमित्यभिमायापतिपत्त्या प्रत्यव-
तिष्ठते । प्राणादिभिरिति । सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमुद्गादयन्नुत्तरमाह । मायैति ।
चोद्यभागं विभजते । यदीति । उत्तरार्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति । उच्यते इति । मा-
यामेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । तामेव मायां कार्यद्वारा स्फोरयति । यथेति ।
यथा लौकिको मोहितो मोहपरवशो दृश्यते तथाऽयमात्मा स्वयमेव मायासंबन्धान्मो-
हितो भवति । अतो मोहद्वाराऽऽरम्भेव मायाविगविरित्यर्थः । प्रायाया मोहहेतुत्वं
भगवतापि सूचितमित्याह । ममेति ॥ १९ ॥

के से प्राणादयोऽनन्ता भावा यैरात्मा विकल्प्यते माययेत्यपेक्षायां प्राणादिविकल्प-
नामुदाहरति । प्राण इति । प्राणो हिरण्यगर्भस्तदस्पेशरो, वै स जगवो हेतुरिति

१ क. रेतैः कं । २ स. य. द. ज. 'ययं संमो' । ३ घ. य. ज. प्राणा । ४ छ. प्राणादि ।
५ छ. ज. प्राणो वि । ६ क. 'द्विमां' । ७ छ. 'भिनिर्मतं' । ८ घ. सत्त्वयं । ९ स. घ. ज. 'याऽ-
यमं' । १० य. 'या सत्त्व' । ११ क. 'द्विमां' । १२ घ. 'द्विभिन्' । १३ छ. अक्षरमाह । १४ ग. घ. ज. प्राणा
इति । १५ द. छ. इति । १६ घ. द. ज. यात्र ।

गुणा इति गुणाविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥
पादा इति पादविदो विषया इति च तद्विदः ।

सर्वे लौकिकाः सर्वमाणिपरिकल्पिता भेदा रज्ज्वाभिव सर्पादयः । त-
च्छून्ये आत्मन्यात्मस्वरूपानिश्रयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिण्डी-
कृतोऽर्थः । माणादिश्लोकानां प्रत्येकं पदार्थेन्यारूपाने फल्गुप्रयोजन-
त्वोद्यत्तो न कृतः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
२७ ॥ २८ ॥

माणविदो हिरण्यगर्भाद्या वैशेषिकादयश्च कल्पयन्ति । तदिदं कल्पनामात्रम् । स्वत-
त्रस्य हिरण्यगर्भस्य सर्वजगद्धेतुत्वे मानाभावात् । पीरुपेयागमस्यापीरुपेयश्रुतिविरोधे
स्वार्थे मानत्वायोगोच्छ्रयेश्वरत्वादस्य च प्रमाणयुक्तिविहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादि-
त्यर्थः । कल्पनान्तरं दर्शयति । भूतानीति चेति । शृण्व्यसेजोवायवस्तत्त्वानि वा-
नि च चत्वारि भूतानि जगत्कारणानीति लोकार्यविकास्तदपि कल्पनामात्रम् । न हि
भूतानि स्वतःसिद्धानि जडत्वविरोधात् । नापि परतः सिद्धानि । स्वगुणस्य चैतन्य-
स्य स्वमाहकत्वायोगाद्द्विगवौष्ण्यस्य बह्विविषयत्वाददर्शनात् । अतो भूतानि जगत्क-
र्तृणीति कल्पनेनेत्यर्थः । सत्त्वरजस्वमांसि त्रयो गुणाः साम्येनावस्थिता जगतो महदा-
दिदक्षणस्य कारणमिति सारूपाः तदपि कल्पनामात्रम् । साम्येन स्थितानां कारणत्वे
प्रलयाभावप्रसङ्गात् । वैषम्यभेजनस्य च निहेतुकत्वे सदां तदापावात् । सहैतुकत्वे हे-
तोर्नित्यत्वे माचीनदोषानुपद्गादनित्यत्वे हेत्पन्तरापेक्षायामनवस्थानादित्याह । गुणा
इतीति । कल्पनान्तरमाह । तत्त्वानीति चेति । आत्माऽविद्या शिव इति सङ्क्षेपतस्त्रीणि
तत्त्वानि सर्वजगत्प्रवर्तकानीति शैवा मन्यन्ते तदपि कल्पनामात्रम् । आत्मनो भिन्नत्वे
शिवस्य षटादितुल्यैत्वप्रसङ्गादभिन्नत्वे तत्त्वानां त्रित्वव्याघातादित्यर्थः ॥ २० ॥

एकस्यात्मनो विश्वाद्यर्थैः पादाः सर्वव्यवहारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रम् ।
निरंशस्यात्मनोऽंशभेदानुरूपं चैरित्याह । पादा इतीति । वात्स्यायनमभूतीनां कल्पनां
कथयति । विषया इतीति । शब्दादयो विषया भूयो भूयो मुन्यमानास्तत्त्वमिदं
विभ्रममात्रम् । विषयस्य विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् । उपभुक्तं विपं हन्ति विषयाः

१ क. 'स्मनात्म' । २ झ. 'त्वात्प्रसिद्धपदार्थत्वात् यत्नो' । ३ क. 'श्व विक' । ४ घ. 'स्य ज' ।
५ घ. 'गातादरथेभ' । ६ छ. 'ति पू' । ७ ग. झ. 'नि चत्वा' । ८ ल. घ. 'भ्येनावस्थि' । ९ झ. 'भ-
वने' । १० ग. 'दापा' । ११ ग. झ. 'हेतो' । १२ झ. छ. 'इति' । १३ ग. घ. क. झ. 'त्वानि चे' । १४
छ. 'ति भा' । १५ छ. झ. 'ल्पप्र' । १६ क. 'यः स' । १७ छ. 'पत्या पादानुपपत्ते' । १८ ल. छ. झ.
'ति १५ छ. इति' । २० झ. 'यो भू' । २१ झ. 'ति भ्र' । २२ ग. झ. 'विषयः' ।

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥
 वेदा इति च वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।
 भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२ ॥
 सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।

स्मरणादपि इति । विषयानुसंधानस्य निन्दितत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वभावानुपपत्तेरित्य-
 र्थः । भूर्भुवः स्वरिति त्रयो लोका वस्तुभूताः सन्तीति पौराणिकाः । तदपि कल्पनामा-
 त्रम् । स्थानभेदेन त्रित्वे तदानन्त्यस्य दुरुत्तरत्वात्स्वातन्त्र्यस्य चासिद्धत्वादित्याह ।
 लोका ईतीति । अग्नीन्द्रादयो देवास्तेत्तत्फलदातारो नेश्वरस्तथेति देवताकाण्डीयाः ।
 तदपि कल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य फलदातृत्वे तेषां भृत्येभ्यो विशेषाभा-
 वमसङ्गात् । स्वातन्त्र्येणोपकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । तद्भक्तानामपि विप्रतिपत्तिद-
 र्शनात्तत्प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वादित्याह । देवा इति चेति ॥ २१ ॥

अग्नेदादयो वेदाश्चत्वारस्तत्स्वामीति पाठका वदन्ति । तदपि कल्पनामात्रम् । न
 हि वेदा लौकिकवर्णव्यतिरिक्ता दृश्यन्ते । क्रमवतामेव वर्णानां वेदशब्दवाच्यत्वाद्गी-
 कारात् । क्रमश्चोच्चारणोपलब्ध्योरन्यतरगतो वर्णेष्वारोप्यते । तथा च तथाविधक्रमव-
 र्णानामारोपितरूपेण वेदशब्दवाच्यत्वात्कुर्वी वेदानां परमार्थवेत्याह । वेदा ईति ।
 ज्योतिष्टोमादयो यज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति बौधायनप्रभृतयो याज्ञिका मन्यन्ते तदपि
 भ्रान्तिमात्रम् । यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इत्यत्रैकैकस्मिन्ज्ञविज्ञानामा-
 भ्रान्तिमात्रम् । यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इत्यत्रैकैकस्मिन्ज्ञविज्ञानामा-
 रूपाः । तत्र भोगो र्थेदि विक्रिया स्वीक्रियेते तर्हि कथं नानित्यत्वादिप्रमङ्गः स्वमा-
 फारास्तु भोज्यं वस्तिवति मतिजानते । तदपि न । मधुरादिरसव्यञ्जनादेस्तद्देवान्ययात्व-
 दर्शनादेकैकस्यासंभवादित्याह । भोज्यमिति चेति ॥ २२ ॥

आत्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणः स्यादिति केचित् । तत्र । युगपदशेषशरीरेण्यपि वेदना-
 नुसंधानासिद्धेरित्याह । सूक्ष्म इतीति । स्थूलो देशोऽहंमत्ययादात्मेति लोकायतभे-
 दः । तद्धे न । मृवुंभुषयोरपि संपादोविशेषाधेतन्यमसङ्गात् । एकैकस्य च मृतस्य

१ रा. प. द. घ. ज. 'ति वे' । २ ग. छ. 'वतिरि' । ३ छ. 'दुरस्तत्वा' । ४ छ. छ. इति । ५ घ.
 'स्तर' । ६ क. 'क्षेपमा' । ७ छ. 'त्रये परोप' । ८ ग. घ. द. ज. घ. इतीति । ९ ग. घ. 'ति ।
 भो' । १० ग. घ. द. ज. घ. 'दि कि' । ११ छ. 'यन्ते त' । १२ क. छ. ज. 'दीयह' । १३ ग. घ.
 'ते' । १४ छ. 'रित्यप' । १५ छ. घ. ग. 'दुम' । १६ द. 'मुम' । १७ घ. 'तारि' ।

मूर्त इति मूर्तविदो अमूर्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।

वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।

शैवत्यादर्शनात्संघातस्य चावस्तुत्वादित्याह । स्थूल इति चेति । मूर्तस्त्रिशूलादिधारी महेश्वरश्चक्रादिधारी वा परमार्थो भवतीत्यागमिकाः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । अस्मदादि-शरीरवत्तस्यापि शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वात् । लीलाविग्रहकल्पनं च विग्रहाभावे ली-लौभावादयुक्तमित्याह । मूर्त इति । अमूर्तः सर्वाकारशून्यो निःस्वभावः परमार्थ इति शून्यवादेनः तदपि कल्पनामात्रम् । परमार्थो निःस्वभावश्चेति व्याघातादित्याह । अमूर्त इति चेति ॥ २३ ॥

कालः परमार्थ इति ज्योतिर्विदः । तच्च न । कालैक्ये मुहूर्तादिव्यवहारायोगात् । तन्नानात्वेऽपि न स्वातन्त्र्यम् । अन्यविषयत्वेन प्रतीतेः । उदयकाल इत्यादिना क्रि-याधर्मत्वेन प्रतीतेः स्फुटत्वात् । न च क्रियाधर्मत्वं कालेऽपि तदुत्पत्तिदर्शनादन्यथा-कालानवच्छिन्नत्वेन क्रियैानित्यत्वापातादित्याह । काल इतीति । सरोदयविदस्तु दिशः परमार्थो इत्याहुः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । तद्विदामपि पराजयदर्शनादित्याह । दिश इति चेति । धातुवादो मन्त्रवादश्चेत्यादयो वादा वस्तुभूता भवन्तीति केचित् । तदपि कल्पनामात्रम् । वात्रादिस्वभावे स्थिते नष्टे च कनकादिस्वभावसंभवात् । मन्त्रवा-देऽपि कालेदष्टो न वति । अकालेदष्टः स्वयमेवात्थास्यतीत्यभ्युपगमाद्व्यामोहमात्रमित्याह । वादा ईतीति । भुवनानि चतुर्दश वस्तूनीति भुवनकोशविदः । तदपि कल्पनामात्र-म् । तेषामहेष्टत्वात् । न च तेभ्यस्तद्दर्शनम् । तेषां मिथो विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह । भुवनानीति ॥ २४ ॥

मन एवात्मेति लोकायतभेदः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । तस्य स्वातन्त्र्ये क्लेशमाह्य-नुपपत्तेः । अस्वातन्त्र्ये च घटवदनात्मत्वात्करणत्वाच्च दीपवदात्मत्वायोगादित्याह । मन इति । बुद्धिरेवात्मेति बौद्धाः । तेषामपि भ्रान्तिमात्रमेव । तत्समुष्टे व्यभिचारा-द्वेद्यस्य च घटवदतिरिक्तैवेष्टत्वादित्याह । बुद्धिरिति । चित्तमेव बाह्याकारशून्यं वि-

१ घ. च. छ. मनविः । २ ड. 'तस्याव' । ३ ग. 'स्य च व' । ४ घ. ड. ज. मूर्तिभिः ।
५ छ. 'दिवत्' । ६ घ. 'रीरं पा' । ७ छ. ग. घ. ड. ज. झ. 'लायोगा' । ८ घ. ज. 'मार्थतो निः' ।
९ ग. 'स्व प्र' । १० ग. 'तीति । उ' । ११ घ. 'लाञ्छित' । १२ घ. 'यायां नि' । १३ छ. 'माये इ' ।
१४ छ. 'वाददर्शनात् । १५ छ. ग. घ. झ. 'लष्टो' । १६ छ. ग. घ. ज. 'लष्टः । १७ छ. 'मेव-
द्युत्ता' । १८ छ. इति । १९ छ. 'दृष्टार्थता' । २० छ. 'चवचनेभ्य' । २१ घ. 'नानीति' । २२ ग.
ड. छ. 'कत्वै' ।

तं चावति स भूत्वाऽसौ तद्ब्रह्मः समुपैति तम् ॥ २९ ॥
एतैरेपोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

त्ययमहमिति वा ममेति वा तं च द्रष्टारं सभावोऽवति यो दर्शितो भा-
वो स भूत्वा रक्षति । स्वेनात्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन्ग्रहस्त-
द्ग्रहस्तदभिनिवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं गृहीतारमुपैति । तस्यात्म-
भावं निगच्छतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

एतैः प्राणादिभिरात्मनोऽपृथग्भूतैरपृथग्भावैरेप आत्मा रज्जुरिव स-
र्पादिविकल्पनारूपैः पृथगेवेति लक्षितोऽभिलक्षितो निश्चितो मूढैरित्य-
र्थः । विवेकिनां तु रज्ज्वामिव कल्पिताः सर्पादयो नात्मव्यतिरेकेण प्रा-
णादयः सन्तीत्यभिप्रायः । इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतेः । एवमात्म-
व्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितानामात्मानं च केवलं नि-

हुनेत्पादिना । तमेव भावं विशिनष्टि । यो दर्शित इति । स कथं द्रष्टारं रक्षतीत्य-
पेक्षायामाह । असाविति । साधकपुरुषतादात्म्यमापद्येत्यर्थः । रक्षणप्रकारं प्रकटय-
ति । स्वेनेति । साक्षादसाधारणरूपत्वेन तत्रैव निष्ठाभौपाद्य ततोऽन्यत्र प्रवृत्तिमुपा-
सकस्ये निवारयतीत्यर्थः । चतुर्थपादं व्याचष्टे । तस्मिन्निति । एतेनान्यत्र प्रवृत्ति-
निरोधे हेतुरुक्तस्वार्हं प्राणादीनामात्मैवदेव तात्त्विकत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य कल्पितानाम-
धिष्ठानातिरेकेणावस्तुत्वान्नैवमित्याह । एतैरिति ॥ २९ ॥

उक्तज्ञानस्तुत्यर्थमाह । एवमिति । पूर्वार्धं व्याकरोति । एतैरिति । कल्पिताना-
मधिष्ठानातिरेकेण संतास्फुरणयोरभावात्तद्वारेणात्मनि भेददर्शनमविवेकिनामस्तु । तद-
न्येषां कथमुपलब्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । विवेकिनान्त्विति । प्राणादीनामौत्मातिरेकेणा-
सत्त्वे प्रमाणमाह । इदमिति । उत्तरार्धं योजयति । एवमिति । तत्त्वेनात्मवेदनोपायं
सूचयति^१ । तत्त्वेनेति । स्वप्नदृश्यवज्जाग्रदृश्यानां मिथ्यात्वसाधको दृश्यत्वादिहे-
तुरत्र युक्तिरित्युच्यते । यथोक्तविज्ञानवान्वेदकिङ्करो न भवति^२ किं तु स यं वेदा-
र्थं ब्रूते स एव^३ वेदार्थो भवतीत्यर्थः । विभागतो वेदार्थव्याख्यानमभिनयाति^४ । इदमि-

१ स. 'यग्भक्तिरपृथग्भूतैरे' । २ छ. 'तोम्; ज. स. 'तो नि'; क. 'तोप्यलक्षितो नि' । ३ क. 'र्व पदमा' । ४ घ. ड. स. 'मापय' । ५ ग. घ. ड. ज. स. 'स्य वा' । ६ ख. ग. छ. 'ति ॥ २९ ॥
ए' । ७ घ. ड. 'स्यत्वादे' । ८ क. 'त्वान्नेव' । ९ ख. ग. छ. 'नि । उ' । १० क. 'सत्त्वात्स्फु' । ११ ख.
छ. 'मात्मव्यति' । १२ स. छ. 'ति । श्रुतित इति । १३ छ. 'नित्वती यं' । १४ ग. छ. स. 'तदर्धे' ।

एवं यो वेदं तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥
स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

विकल्पं यो वेदं तत्त्वेन श्रुतितो युक्तितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं विभा-
गतः कल्पयेत्कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवं परं वाक्यमदोऽन्यत्परमिति ।
नह्यनध्यात्मविद्वेदोऽज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः । नह्यनध्यात्मवित्कश्चि-
त्क्रियाफलमुपाश्रुत इति हि मानवं वचनम् ॥ ३० ॥

यदेतद्वै तस्याः सत्त्वमुक्तं युक्तितस्तेदेतद्वेदान्तप्रमाणावगैतमित्याह ।
स्वप्नश्च माया च स्वप्नमाये असद्वस्त्वात्मिकेऽसंत्यौ सद्वस्त्वात्मिके इव
लक्ष्येते अविवेकिभिः । यथा च प्रसारितपण्यार्पणशृङ्खलासादस्त्रीपुंजनप-
दव्यवहाराकीर्णमिव गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्मादभावतां गतं
दृष्टम् । यथा च स्वप्नमाये दृष्टेऽसद्रूपे तथा विश्वमिदं द्वैतं समस्तसदृष्टम् ।
केत्याह । वेदान्तेषु । नेह नानास्ति किञ्चन । इन्द्रो मायाभिः । आत्मैवे-

ति । ज्ञानकाण्डं साक्षाद्द्वैतवस्तुपरम् । कर्मकाण्डं तु साध्यसाधनसंबन्धबोधनद्वारा
परंपरया तस्मिन्पर्यवसितम् । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेरित्यर्थः । आत्म-
विदो वेदार्थविश्वमुक्तं व्यनक्ति । न हीति । तदेव हि वेदार्थतत्त्वं यत्प्रत्यगार्थस्वरू-
पमतश्चाध्यात्मविदेव याथात्म्येन तत्त्वज्ञाने^१ प्रभवतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे स्मृतिमुदाहरति ।
न हीति । क्रियाशब्देन प्रमाणमुच्यते । तत्फलं तत्त्वज्ञानमग्निहोत्रादिक्रियायार्थे^२
शुद्धिद्वारा तस्मिन्पर्यवसानादित्यर्थः ॥ ३० ॥

याभिर्युक्तिभिरस्मिन्प्रकरणे द्वैतस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तासां प्रमाणानुग्राहकत्वादाना-
मामत्वमवैशेष्यमित्याह । स्वप्नेति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह । यदेतद्वैतस्येति । अ-
सत्त्वे सत्त्ववत्प्रातिमानं कथमित्याशङ्क्य श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे । स्वप्नश्चेति । प्रसा-
रितानि तत्रैत्र तत्र प्रकटतां प्रापितानि पण्यानि क्रयविक्रयद्रव्याणि चेपामापणेषुं^३ दृष्टेषु
ते प्रसारिपण्यापणास्ते च गृहाश्च प्रासादाश्च स्त्रीपुंजनपर्दाश्चैवेपां व्यवहारास्त्वेराकीर्ण-
मिव योजना । दृष्टान्तत्रयमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथा चेति^४ । गन्धर्वनगराकारं
चकारार्थः । नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादयो वेदान्ताः । द्वैतस्य वस्तुतोऽसत्त्वे स्मृतिम-

१ क. च. 'न्यपर' । २ ख. घ. च. छ. ज. 'दार्थतत्त्व' शतु । ३ क. 'ह्यनत्म्' । ४ ख. घ. ज.
'वित्कश्चित्क' । ५ क. 'स्तद्वै' । ६ च. 'गमामि' । ७ घ. छ. झ. 'सत्त्वे सं' । ८ च. छ. 'पण्या' । ९
द. च. छ. ज. 'हप्रसा' । १० ख. 'दान्तार्थ' । ११ ग. झ. 'त्यह' । १२ झ. 'नेन प्र' । १३ छ. 'ति
मवतारयति । १४ ख. ग. छ. 'श्च शुद्धि' ; झ. 'श्च शुद्धि' । १५ द. छ. 'दधेय' । १६ ख. ग. 'न प्र' ।
१७ ग. घ. द. ज. झ. 'पु ते' । १८ घ. द. ज. 'दाथ ते' । १९ ग. घ. द. ज. 'ति । ने' ।

चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥ २५ ॥

पञ्चविंशक इत्येके पङ्क्तिश इति चापरे ।

एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥ २६ ॥

लोकान्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।

ज्ञानम् । तदेवात्मेत्यपरे । तत्रापि प्रागुक्तन्यायाविशेषानुल्लंघनं भ्रान्तिवृत्तमित्याह । चित्तमिति १ धर्माधर्मौ विधिनिषेधचोदनागम्यौ परमार्थविति मीमांसकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । देशकालादिषु धर्माधर्मयोर्विप्रतिप्रतिदर्शनादित्याह । धर्ममिति ॥ २५ ॥

प्रधानं मूलप्रकृतिः । महदहङ्कारतन्मात्राणीति सप्त प्रकृतिविकृतयः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । पञ्च विषयाः । मनश्चैकमिति षोडश विकाराः । पुरुषस्तु दृशित्वाभाव इति पञ्चविंशतिसङ्ख्याकः प्रपञ्चो वास्त्विति साङ्ख्याः । तच्च कल्पनामात्रम् । पञ्चविंशतिविशेषणस्याव्यावर्तकत्वे वैयर्थ्यादव्यावर्तकत्वे च व्यावर्त्यप्रमित्यमित्योरनुपपत्तेरित्याह । पञ्चविंशक इति । पातञ्जलाः पुनरीश्वरमधिकं पश्यन्तः पङ्क्तिशतिर्पदार्था इति कल्पयन्ति । तदयुक्तम् । ईश्वरस्य पुरुषान्तर्भावादधिकत्वानुपपत्तेः । अनन्तर्भावे च षट्पदनीश्वरत्वमसङ्गादित्याह । पङ्क्तिश इति चेति । पाशुपतस्तु रागाविद्यानियतिकालकलामायाधिकास्त एवैकत्रिंशत्पदार्था इति श्रुवते । तन्न । श्लेशत्वेऽपि रागाविद्ययोरवान्तरभेदवदास्मितादेरपि तद्विन्नत्वेन सङ्ख्यातिरेकात्तस्य रागोपलक्षितत्वे तस्याप्यविद्योपलक्षितत्वेन न्यूनतापातादविद्यामाययोश्चैकत्वादवान्तरभेदे च नियतावपि तदुपपत्तेः सङ्ख्यातिरेकतादवस्थम् । कालकलामु च तत्प्रसिद्धेरित्याह । एकत्रिंशक इति । *अनन्तः पदार्थभेदो न नियतोऽस्तीति केचित् । तदपि न । वादिनां विवाददर्शनात् । विवादस्य चाज्ञानमूलकत्वादित्याह । अनन्त इतीति ॥ २६ ॥

लोकानुरञ्जनमेव तत्त्वमिति लौकिकाः । तदपि विभ्रममात्रम् । लोकस्य भिन्नरुचित्वात्तदनुरञ्जनस्येश्वरेणापि कर्तुमशक्यत्वादित्याह । लोकानिति । दक्षमभृतयस्त्वाश्रमाः परमार्था इति समर्थयन्ते । तदसत् । वेपस्याश्रमशब्दार्थत्वे शूद्रादेरपि प्रसङ्गात्प्राप्तेश्च दुर्विवेचत्वात्तन्मूलस्याश्रमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्संस्कारस्य च देहसमवायित्वे पारलौकिकत्वायोगादसङ्गे चात्मनि तदसमवायादित्याह । आश्रमा इतीति । वै-

* अनन्तः पदार्थ इत्यादि अनन्त इत्यन्तो ग्रन्थः गपुस्तके—चेतीत्यस्य पश्चाद्दर्शने ।

१ ग. 'सुख्यत्रा' । २ घ. 'ससं' । ३ घ. 'सोस्त्व' । ४ ग. छ. झ. 'निः प' । ५ क. 'नि विक' । ६ घ. ज. 'ता रा' । ७ क. 'न य मृपता' । ८ छ. इति ।

स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥ २७ ॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।

स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥२८॥

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

किंचहुना प्राणादीनामन्यतममुक्तमनुक्तं वाऽन्यं यं भावं पदार्थं दर्शयेद्यस्याचार्योऽन्यो वाऽपि इदमेव तत्त्वमिति से तं भावमात्मभूतं पश्य-

याकरेणास्तु स्त्रीपुंनपुंसकं शब्दजातं तत्त्वमिति वर्णयन्ति । यदप्ययुक्तम् । स्यादेः शब्दस्वभावस्य सर्वादीनां त्रिलिङ्गत्वायोगादेकस्वभावत्वासंभवादीपाधिकधर्मत्वे च तस्यावस्तुरवसङ्गादित्याह । स्त्रीपुंनपुंसकमिति । हे महाणी वेदितव्ये परं चापरश्रेयि केचिन् । तच्च न । परिच्छेदे क्वचिदपि महात्वायोगाद्दस्तुतोऽपरीच्छन्नस्ये त्वावादित्याह । परापरमिति ॥ २७ ॥

सृष्टिर्वा लयो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति पौराणिकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । सतोऽसत्-श्रोत्वत्याग्रभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति मत्वाह । सृष्टिरिस्पादिना । यथोककल्पना-नामधिष्ठानं सूचयति । सर्वे चेति । उदाहरणैश्चानुदाहृताश्च कल्पनाभेदा यावन्तो विद्यन्ते ते सर्वेऽपि प्रकृतात्मन्येव कल्पनावस्थायां कल्प्यन्ते नात्मनः कल्पितत्वम् । सर्वस्य कल्पितत्वेनाधिष्ठानत्वायोगादित्यर्थः । प्राणादिश्लोकेषु माणशब्दार्थमाह । प्रा-ण इति । तस्यैव बीजात्मनो विकारविशेषत्वादितरेषां न ततोऽत्यन्तभिन्नवेत्याह । तत्कथं पति । अन्तर्भवपदार्थं स्फुटयति । अन्य इति । कुलधर्मो ग्रामधर्मो देशधर्म-श्वेत्येते सर्वशब्देन गृह्यन्ते । तेषामात्मनि तदज्ञानादेव कल्पितत्वं सद्दृष्टान्तं स्पष्टयति । रज्ज्वामिति । आत्मनोऽधिष्ठानैयत्यवतारं कल्पनाशून्यत्वमाह । तच्छून्य इति । किमिति समुदायार्थः श्लोकानामुच्यते । श्लोकान्तरेष्वेव प्रत्येकं पदार्थव्याख्यानभेतेषु किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्येकमिति ॥ २८ ॥

लौकिकानां परीक्षकाणां च कतिपयकल्पनाभेदेऽनुदाहृतानन्तत्वादशेषतस्तेषांमुदा-हर्तुमशक्यत्वं दृष्ट्वा सङ्क्षेपमौनमाचटे । यं भावमिति । पादत्रयं विभजते । किं च-

१ घ. 'क्त चान्यं' । २ द. वा यं । ३ ख. घ. ज. 'न्यो वेद्यमि' । ४ क. वा सुतः । छ. वा मात । ५ छ. सन्तः । ज. सततं । ६ ज. 'रण्तु' । ७ घ. द. छ. ज. 'सकस' । ८ ज. 'यति । तं' । ९ ग. घ. द. ज. 'स्य सदा' । १० क. 'नापि' । ११ क. 'तानु' । १२ द. 'पि इह म' । १३ द. ज. 'मित्तम प' । १४ ग. 'मो दे' । १५ ग. 'स्फुटयति' । १६ ख. छ. 'तत्त्वयो' । १७ ग. 'दा भेदानु' । १८ घ. 'न्तत्त्वे' । १९ क. 'पामिहाह' । २० ख. घ. द. ज. 'मात्रं व्याप' ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥
न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः ।

दमग्र आसीत् । ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् । द्वितीयाद्वै भयं भवति । ननु तद्विती-
यमस्ति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यादिषु विचक्षणैर्निपुणतरवस्तुद-
र्शिभिः पण्डितैरित्यर्थः । तमः श्वभ्रनिभं दृष्टं वर्षेबुद्धदसन्निभम् । नाश-
प्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगमिति । व्यासस्मृतैः ॥ ३१ ॥

प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः । यदा वितथं द्वैतमात्मैवैकः परमा-
र्थतः सन् तदेदं निर्णयं भवति । सर्वोयं लौकिको वैदिकश्च व्यव-
हारोऽविद्याविषय एवेति । तदा न निरोधः । निरोधनं निरोधः
प्रलय उत्पत्तिर्जननं वद्धः संसारी जीवः साधकः साधनान्मोक्षस्य मु-
मुक्षुर्भवेनार्थो मुक्तो विमुक्तवन्धः । उत्पत्तिप्रलययोरभावाद्धैतव्यो न
सन्तीत्येषा परमार्थता । कथमुत्पत्तिप्रलययोरभाव इत्युच्यते । द्वैतस्यो-
सत्त्वात् । यत्र हि द्वैतमिव भवति । य इह नानेव पश्यति । आत्मैवेदं

पि दर्शयति । तम इति । तमसि मन्दान्धकारे रज्ज्वामधिष्ठाने भूच्छिद्रमिति यद्वा-
न्त्या भाति तन्निभं तत्तुल्यं विवेकिभिर्विश्वं दृष्टं तच्चातीव चञ्चलमालक्षितं नाशप्रायं
वर्तमानकालेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात् । न च द्वैतं कदाचिदपि सुखकरमुपलभ्यते दुः-
खाक्रान्तं तु दृश्यते । तच्च नाशग्रस्तम् । नाशादूर्ध्वमसत्त्वमेवापगच्छति न तर्हि
तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रमाणयुक्तिभ्यां द्वैतमिथ्यात्वप्रसाधनेन द्वैतमेव पारमार्थिकमिति स्थिते निर्धारितम-
र्थं संश्लेषाति । नेत्यादिना । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह । प्रकरणेति । कोऽसौ प्र-
करणार्थस्तस्य वा संग्रहे किं सिद्धयति तदाह । यदेति । व्यवहारमात्रस्याविद्या-
विषयत्वेऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह । तदेति । चतुर्थेर्थादायमाह । उत्पत्तीति ।
उक्तमेवार्थं प्रश्नमतिवचनाभ्यां प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना । द्वैतासत्त्वं श्रुत्यवष्ट-
म्भेन स्पष्टयति । यत्र हीति । द्वैतस्यासत्त्वे कथमुत्पत्तिप्रलयो न स्यातामित्याशङ्क्य
किं द्वैतस्य तौ किंवाऽद्वैतस्येत्याद्यं विकल्पं दूषयति । सतो हीति । द्वितीयं प्रत्या-
ह । नापीति । व्यावहारिकद्वैताङ्गीकारात्तस्यैवोत्पत्तिप्रलयावित्याशङ्क्याह । यस्त्वि-

१ क. 'तिभिरेभिः' । २ च. 'र्थः ॥ नमस्यन्न' । ३ क. 'ति । हि व्या' । ४ घ. च. झ. 'दृष्ट-
निः ॥ ३१ ॥ ५ छ. 'संग्रहार्थो' । ६ घ. ङ. च. ज. झ. 'हारोऽयं' । ७ च. 'त्वैकः' । ८ च. 'निष्ठ' ।
९ च. 'मोक्षभाषना' । १० छ. ङ. छ. ज. 'वन्धनः' । उं । ११ घ. च. छ. ज. झ. 'द्वैतार्थ' । १२ घ.
'व्याख्या' । १३ ग. ङ. 'पादमा' । १४ ग. 'न स्फुटय' । १५ ग. 'तौ किमद्वै' ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

सर्वम् । ब्रह्मैवेदं सर्वम् । एकमेवाद्वितीयमिदं सर्वं व्यदयमात्मेत्पादिना
श्रुतिभ्यो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् । सैतो ह्युत्पत्तिः प्रलयो वा स्यान्नासत्तः
शशविषाणादेः । नाप्यद्वैतमुत्पद्यते लीयते वा । अद्वयं चोत्पत्तिप्रलयव-
चेति विप्रतिषिद्धम् । यस्तु पुनर्द्वैतसंव्यवहारः स रज्जुसर्पवदात्मनि प्रा-
णादिलक्षणः कल्पित इत्युक्तम् । न हि मनोविकल्पनायाः रज्जुसर्पादि-
लक्षणाया रज्ज्वां प्रलय उत्पत्तिर्वा । न च मनसि रज्जुसर्पस्योत्पत्तिः
प्रलयो वा न चोभयतो वा । तथा मानसत्वाविशेषाद्वैतस्य । न हि नि-
यते मनसि स्रुपे वा द्वैतं गृह्यते । अतो मनोविकल्पनामात्रं द्वैतमि-
ति सिद्धम् । तस्मात्सूक्तं द्वैतस्यासत्त्वाभिरोधाद्यभावः परमार्थतेति ।
पद्येवं द्वैताभावे शास्त्रव्यापारो न द्वैते विरोधात् । तथा च सत्यद्वैत-
स्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावाच्छून्यवादप्रसङ्गः । द्वैतस्य चाभावात् रज्जुस-

ति । विमतस्तत्त्वतो नोत्पत्तिप्रलयवान्कल्पितत्वात् रज्जुसर्पवदित्यत्र दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य
रज्जुसर्पस्य रज्ज्वामुत्पत्तिप्रलयौ मनसि वा इयोर्वैति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह । न ही-
ति । रज्जुं पश्यतां सर्वेषामुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न चेति । बहि-
रुपलब्धिर्विरोधादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति । न चेति । उभयतो मनोरज्जुलक्ष-
णे न रज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रलयौ युक्तौ द्वयाधारत्वानुपलम्भादित्यर्थः । रज्जुसर्पवद्वैतस्य
मानसत्वाविशेषात् तत्त्वतो जन्मविनाशौ दर्शयितुं शक्याविति दाटान्तिकमाह ।
तथेति । द्वैतस्य न कुतश्चित्तात्त्विको जन्मविनाशाविति शेषः । मानसत्वासिद्धिमाश-
ङ्क्याह । न हीति । अन्वयव्यतिरेकाम्नां द्वैतं मनोविकल्पनामात्रमिति निगमयति ।
अत इति । न च मनो द्वैतस्य दर्शनमात्रे निमित्तमिति युक्तम् । भ्रमसिद्धस्याज्ञाव-
सत्कार्या प्रमाणाभावादित्याभिप्रेत्य प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । निरोधाद्यभावस्य
परमार्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापाराद्वैते तद्व्यापारादभावयोषने व्यावृत्तस्य भावयोषने
व्यापारविरोधाद्द्वैतप्रामाणिकं प्राप्तमिति शङ्कते । पद्येवमिति । अद्वैतस्य प्रामाणिक-
त्वाभावे किं स्यादित्योशङ्क्याह । तथा चेति । अद्वैतस्याप्रामाणिकत्वेऽपि कुतः शू-
न्यवादी द्वैतस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । द्वैतस्येति । नाप्रामाणिकशून्यवादी युक्तौ

१ क. "दिनानाधु" । २ घ. सन उत्प" । ३ ए. घ. च. ज. "ते प्रली" । ४ झ. "नापो र" ।
५ झ. निद्रिते । ६ घ. "मार्थेति" । ७ झ. "वे शस्त्रारिण्या" । ८ च. "ते न स्याद्वै" । ९ ज. "जुं प्रथमं
प" । १० ग. झ. "न्मना" । ११ ग. झ. "त्याह" । १२ ग. झ. "ते कु" ।

पाँदिविकल्पनाया निरास्पदत्वानुपपत्तिरिति प्रत्युक्तमेतत्कथमुञ्जीवसी-
त्याह । रज्जुरपि सर्पविकल्पस्यास्पदभूता विकल्पितैवेति दृष्टान्तानुपप-
त्तिः । न । विकल्पनाक्षयेऽविकल्पितस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वोपपत्तेः ।
रज्जुसर्पवदसत्त्वमिति चेत् । न । एकान्तेनाविकल्पितत्वादविकल्पितर-
ज्ज्वंशवत्सर्पाविकल्पविज्ञानात् । विकल्पयितुश्च प्राग्विकल्पनोत्पत्तेः ।
सिद्धत्वाभ्युपगमोदसत्त्वानुपपत्तिः । कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे
शास्त्रस्य द्वैतविज्ञाननिवर्तकत्वम् । नैप दोषः । रज्ज्वां सर्पादिवदात्मनि
द्वैतस्याविद्याध्वस्तत्वात् कथं मुख्यहं दुःखी मूढो जातो मृतो जीर्णो
देहवान्पश्यामि व्यक्तोव्यक्तः कर्ता फली संयुक्तो विद्युक्तः क्षीणो वृ-
द्धोऽहं ममैत इत्येवमादयः सर्वे आत्मन्यध्यारोप्यन्ते । आत्मैतेष्वनुगतः
सर्वत्राव्यभिचारात् । यथा सर्पधारादिभेदेषु रज्जुः । यदा चैवं विशेष्य-

यथा रज्ज्वामारोपितसर्पादेरज्जुरविद्यानम् । न हि निरधिष्ठानो भ्रमोऽस्ति । तथा द्वै-
तकल्पनाया निरधिष्ठानत्वायोगात्तदधिष्ठानत्वेनाद्वैतमास्थेयमित्योङ्कारप्रकरणे परिहृतमे-
तच्चोद्यं कथमुद्गावयसीति सिद्धान्तवाद्याह । नेत्यादिना । तत्र शून्यवादी स्वमता-
नुसारेण दृष्टान्वासंप्रतिपत्त्या चोदयति । आहेति । स्वमतसंमतस्यैव दृष्टान्ततेत्यानि-
यमात् । प्रसिद्धिमात्रेण परंप्रतिबोधनसंभवौत् । भ्रमबाधे परिशिष्यमाणस्यावधेः स-
त्यैवाया रज्ज्वादी दृष्टत्वाद्द्वैतभ्रमबाधसाक्षितया स्फुरतश्चैतन्यस्याकल्पितत्वादेव स-
त्त्वान्न शून्यतामसक्तिरित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । अद्वैतमसदप्रामाणिकत्वाद्विद्युसर्प-
वदिति तदकल्पितत्वासिद्धिं शङ्कते । रज्ज्वति । रज्जुसर्पस्यासत्त्वे भ्रान्तिविषयत्वं
प्रयोजकं आत्मनस्तु भ्रमसाक्षित्वान्नियमेन भ्रमाविषयत्वान्नासत्त्वमित्युत्तरमाह । नैका-
न्तेनेति । अप्रामाणिकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं दोषान्तरमाह । अविकल्पितेति । नाऽयं
सर्पो रज्जुरेपेति सर्पाभावज्ञानपूर्वकपुरोर्वीतिरज्जुत्वनिश्चयात्प्रागवस्थायां प्रामाणिकत्वा-
भावेऽपि सन्नेर्वाज्ञातो रज्ज्वंशोऽभ्युपगम्यते । तथा सदैव प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सन्ने-
वात्मा भविष्यतीत्यर्थः । आत्मनोऽसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह । विकल्पयितुश्चेति । आ-
त्मनो द्वैतभ्रमाधिष्ठानत्वेन संभावितत्वाद्वाधसाक्षित्वेन परिशिष्टत्वात्पूर्वं भ्रमोत्पत्तेः स्वतः
सिद्धत्वाच्च प्रामाणाविषयत्वेऽपि नास्ति शून्यतेत्युक्तम् । इदानीं प्रमिते धर्मिणि प्रतिषे-
धदर्शनादात्मनोऽप्रमितत्वे तत्र द्वैताभावमपकं शास्त्रमयुक्तमिति शङ्कते । कथमिति ।
प्रतिषेधे धर्मिणि प्रतिषेधात्प्रमिते प्रतिषेधस्य विशेषणवैकल्यादेवानभ्युपगमादात्मनश्च

१ घ. 'मुद्गावयसी' । २ क. च. छ. झ. सर्वे वि' । ३ छ. कल्पिता चेति । ४ छ. 'प्रागवस्था' ।
५ क. 'मादेव स' । ६ च. 'मि श्ठोमि व्य' । ७ घ. 'मेतदित्ये' । ८ ज. 'ल्पनया' । ९ ज. 'ण प्र' ।
१० झ. छ. 'परं प्र' । ११ घ. च. 'वात्पा' । १२ झ. 'त्यनया' । १३ ल. 'वात्मा' । १४ घ. ज. सदैव ।

स्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वात् कर्तव्यत्वं शास्त्रेण । अकृतकर्तृ च शास्त्र-
कृतानुकारित्वेऽप्रमाणम् । यतोऽविद्याध्यारोपितसुखित्वादिविशेषप्रति-
बन्धादेवात्मनः स्वरूपेणानवस्थानं स्वरूपावस्थानं च श्रेय इति । सुखि-
त्वादिनिवर्तकं शास्त्रमात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति नेत्यस्थूला-
दिवाक्यैरात्मस्वरूपवदसुखित्वाद्यपि सुखित्वादिभेदेषु नानुवृत्तोऽस्ति
धर्मः । पद्यनुवृत्तः स्यान्नाध्यैरोपितसुखित्वादिदक्षणो विशेषः । पयो-
ष्णत्वेगुणविशेषवत्यग्नौ शीतता तस्मान्निर्विशेष एवात्मनि सुखित्वादयो
विशेषाः कल्पिताः । यच्चसुखित्वादिशास्त्रमात्मनस्तत्सुखित्वादिविशेष-
निवृत्त्यर्थमेवेति सिद्धम् । सिद्धं तु निवर्तकत्वादित्यागमविदां सूत्रम् ॥ ३२ ॥

सर्वकल्पनास्वधिष्ठानाकारेण स्फुरणाङ्गाकरणात्तस्मिन्प्रतिपन्ने द्वैतप्रतिषेधः संभवतीति-
परिहरति । नैष दोष इति । भ्रमाविषयस्यात्मनोऽध्यासानुगततया स्फुरणमघट-
मानमित्याक्षिपति । फथमिति । स्वप्रकाशत्वेन स्वतो निर्विकल्पकस्फुरणेऽपि सविक-
ल्पकव्यवहारे समारोपितसंमृष्टाकारेण भ्रमविषयत्वमविरुद्धमित्याह । मुख्यहमित्यादि-
ना । उक्तन्यायेनात्ममतीतेः सिद्धत्वात्प्रतिपन्ने तस्मिन्द्वैतप्रतिषेधस्य सुकरवेति फलि-
तमाह । यदा चेति । न केवलमारोपितविशेषणैर्विशेष्यस्यात्मनः स्वरूपस्फुरणस्य
सिद्धत्वादेव न शास्त्रेण कर्तव्यत्वमनुवादत्वेनाप्रामाण्यमसङ्गाच्चैवमित्याह । अकृतेति ।
स्फुरत्यात्मनि द्वैतनिषेधकत्वेऽपि शास्त्रस्य फलामावादप्रामाण्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । अविद्येति । प्रतिषेधशाल्लादपनीते प्रतिबन्धे स्वरूपावस्थानं फलतीत्यर्थः । निः-
शेषदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयानन्दावाप्तिश्च परं श्रेयो न स्वरूपावस्थानमित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वरूपेति । इति प्रसिद्धं मोक्षशास्त्रेष्विति शेषः ॥ द्वैतनिवर्तकत्वे शास्त्रस्य कारकत्वं
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सुखित्वादीति । असुखित्वादेः स्वाभाविकत्वादात्मनि स्फुरत्य-
स्फुरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य भ्रमविषयशुक्लीदमंशादेश्च स्वाभाविकोऽपि रजतादिभेदो-
दोषमाहात्म्याद्यथा न प्रतिभाति तथाऽचिन्त्यशक्त्यविद्याप्रभावादात्मनि स्फुरत्यपि सु-
खित्वाद्यध्यासविरोध्यसुखित्वादिरूपेणास्फुरणमविरुद्धमित्याह । आत्मेति । विपक्षे
भ्रमानुपपत्तिरित्याह । पदीति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्य निगमयति । तस्मादिति ।
असुखित्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमाशङ्क्य निरस्यति । पस्विति । अस्थूलमशोकान्तर-
मित्यादि वाक्यं शास्त्रशब्देन एष्यते । उक्तेऽर्थे ब्रविडाचार्यसंमतिमाह । सिद्धं त्विति ।
ब्रह्मणि पदानां व्युत्पत्त्यभावेऽपि सिद्धमेष शार्ङ्गप्रामाण्यमभावबोधनव्युत्पन्ननञ्प्रदसंमृष्टैः
स्थूलादिव्युत्पन्नप्रदैः स्वाभाविकद्वैताभावबोधनेनाध्यस्तनिवर्तकत्वादिति सूत्रार्थः । ३२ ॥

१ छ. 'स्यान्नोप्यारोप्येत' । २ अ. 'ध्यारोपेत' । ३ घ. ज. 'रोपेत' । ४ घ. 'सुखता' । ५ घ. 'त्यति' । ६ क. 'तस्मिन्नि' । ७ क. 'तस्मिन्नि' । ८ द. ज. 'अस्य प्रा' ।

भावेरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह । यथा रज्ज्वामसद्भिः सर्पधारादिभिरद्वयेन च रज्जुद्रव्येण सताऽयं सर्प इयं धारा दण्डोपमिति वा रज्जुद्रव्यमेव कल्प्यते । एवं प्राणादिभिरन्तैरसद्भिरेवाविद्यमानैः परमार्थतः । न ह्यमचलिते मनसि कश्चिद्भाव उपलभ्यपितुं शक्यते केनचित् । न चात्मनः प्रचलनमस्ति । प्रचलितस्यैवोपलभ्यमाना भावा न परमार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः । अतोऽसद्भिरेव प्राणादिभावेरद्वयेन च परमार्थसताऽऽत्मना रज्जुवत्सर्वविकल्पास्पदभूतेनायं स्वयमेवात्मा कल्पितः ।

यदुक्तं निरोधाद्यभावस्य परमार्थेति तदयुक्तम् । सामान्यविशेषात्मकं वस्तु नानारसमिति मते निरोधादेः सुसौध्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । भावेरिति । भावा व्यावृत्ता विशेषाः । ते च व्यभिचारित्वादसन्तो रज्जुसर्पवत् । अद्वयमनुवृत्तं सामान्यं विशेषाकारैरवस्तुभूतैः सामान्याकारेण च वादशेनायमव्यावृत्तानुगतपूर्णसत्ताचिदेकत्वानैः सन्नात्मैव मूढैर्मोहमाहात्म्यात्कल्प्यते । न वस्तुतः सामान्यविशेषभावोऽस्ति । परस्परश्रयत्वादित्यर्थः । विशेषाणामसत्त्वे कथं सत्त्वेन व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य सत्तात्वादात्म्येन कल्पितत्वात्तेषां सत्त्वेन व्यवहारोपपत्तिरित्याह । भावा इति । अनुगतसत्ताकारेण कल्पिताः सत्त्वव्यवहारा भवन्तीति शेषः । सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वादखण्डैकरसत्त्वे वस्तुनः सिद्धे निरोधादेर्दुःसौधनत्वमुचितमिति फलितमाह । तस्मादिति । श्लोकवात्पर्यं दर्शयति । पूर्विति । निरोधादिसर्वविशेषामावोपलक्षितं वस्तु वस्तुभूतमिति^१ पूर्वश्लोकार्थस्तस्य सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि^२ विशेषानाश्रित्य निरोधादेः सुसौधनत्वादसत्त्वमाशङ्क्यते । तेन तस्य साधनापेक्षायां तत्प्रदर्शनपरोऽयं श्लोक इत्यर्थः । तत्र पूर्वार्धगतान्यक्षराणि दृष्टान्तावष्टम्भेन व्याचष्टे । पथेत्पादिना । संसृष्टरूपेण कल्पितत्वेऽपि स्वरूपेणानारोपितत्वाद्ब्रह्मद्रव्यस्य व्यावहारिकसत्त्वत्वमुन्नेयम् । अविद्यमानैरयमात्मा कल्प्यते न परमार्थवत्त्वेऽपि सत्त्वमिति शेषः । कथं प्राणादीनां परमार्थतोऽसत्त्वमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां मनःस्पन्दैर्दोषान्नेत्वमतीक्ष्णैः प्रवदित्याह । न हीति । आत्मपरिणामत्वान्मनश्चलनमन्तरेणापि प्राणा-

१ स. घ. ङ. छ. ज. 'नेः न प' । २ घ. ज. 'स्ति । अप' । ३ च. 'कल्पस्यास' । ४ ग. घ. ज. झ. 'साधकत्वा' । ५ ख. घ. 'इत्तसा' । ६ ग. 'इत्यन' । ७ क. 'नः सूत्रात्मै' । ८ घ. 'राशय' । ९ ग. ङ. ज. झ. 'श्रयादि' । १० क. ख. छ. 'तादात्म्ये' । ११ ख. 'साध्यत्व' । १२ घ. 'तिश्लो' । १३ क. विशेषेणाश्रि' । १४ ख. ङ. छ. 'साध्यत्वा' ; घ. ङ. 'साधकत्वा' । १५ ख. 'सत्त्वं' । १६ घ. 'र्थस्ते' । १७ झ. 'न्दित्वा' । १८ ग. 'तत्वमा' । १९ ग. 'त्रप' ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

सदैकस्वभावोऽपि संस्ते च प्राणादिभावा अप्यद्वयेनैव सताऽऽत्मना विकल्पिताः । न हि निरास्पदा कौचित्कल्पनोपैलभ्यते । अतः सर्वकल्पनास्पदत्वात्स्वेनात्मनाऽद्वयस्याव्यभिचारात् । कल्पनावस्थायामप्यद्वयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः । रज्जुसर्पादिवज्जासादिकारिण्यो हि ताः । अद्वयता अभया अंतः सैव शिवा ॥ ३३ ॥

दिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्याशङ्क्याह । न चेति । न हि विभोरात्मनो नभोवच्चलनं वा स्ववमवकल्पते । न च तदभेदे निरवयवस्य परिणामसंभावनेत्यर्थः । प्राणादीनामात्मपरिणामत्वासंभवे फलितमाह । प्रचलितस्येति । प्रगतं चलितं यस्य स तथा कूटस्थस्यैवात्मनो भासमाना भावा न परमैर्यतः सन्तो भवितुमुत्सहन्ते । इत्येवत्वजडत्वादिना स्वभेदान्मिथ्यात्वसिद्धेरित्यर्थः । एवं प्राणादिभावानां मिथ्यात्वं प्रसाध्य फलितं दर्शयन्पूर्वार्धाक्षराणां व्याख्यानमुपसंहरति । अत इति । अद्वयस्य परमार्थत्वात्तदात्मना कथमोत्तमा कल्पितः स्यादित्याशङ्क्यै स्वरूपेणाकल्पितस्य संसृष्टरूपेण कल्पितत्वं मिथ्यामित्याह । परमार्थसतेति । अविद्यावशादिष्टा कल्पना न स्वभाववशादित्याह । सदेति । प्राणादीनामसत्त्वे सत्त्वेन कथं व्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्य तृतीयपादार्थमाह । ते चेति । कल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानसत्तया सत्त्वेन न सत्ताऽवकल्प्यते । तेषामधिष्ठानापेक्षानियमाभावादित्याशङ्क्याह । न हीति । सर्वविकल्पना साधिष्ठानैव दृश्यते । न चासतोऽधिष्ठानत्वमारोपितानुवेधाभावात्तदनुवेधात्तु सतोऽधिष्ठानत्वमेष्ट्यम् । तथा च प्राणादिभावानां वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि सति कल्पितानां सत्त्वेन व्यवहारसिद्धेरित्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह । अत इति । स्वेनेति विशेषणं संसृष्टरूपेण व्यभिचाराङ्गीकारार्थम् । कल्पनाराहित्यदशायामेवाद्वयता शिवेत्याशङ्क्य कल्पनामात्रस्याशिवत्वान्मैवमित्याह । कल्पनेति । त्रासोदीत्यादिशब्देन हर्षशोकादयो गृह्यन्ते । यदुक्तमद्वयता शिवेति तदुपपादयति । अद्वयतेति ॥ ३३ ॥

१ घ. 'पि संश्लेषः प्रा' । २ क. 'अद्व' । ३ क. 'येनैव' । ४ ख. ज. 'सत्तात्म' । ५ च. 'कां पि विकल्प' । ६ ख. घ. ड. ज. 'पपयते' । ७ ख. घ. ड. ज. 'वैविक' । ८ घ. 'अद्वैतता' । ९ च. 'अतएव सै' । १० क. 'भाववि' । ११ घ. ज. 'ह अग्र' । १२ घ. ड. 'र्थस' । ग. ज. 'र्थसतोम' । १३ छ. 'रथ-त्वाज्जट' । १४ घ. 'प्रमिथ्या' । १५ क. 'मात्मक' । १६ छ. 'द्वय स्वस्व' । १७ ग. 'वेणक' । १८ ग. 'छ. 'मित्या' । १९ ग. 'न सं' । २० छ. 'सर्वा वि' । २१ छ. 'धनेनै' । २२ छ. 'पारिना' । २३ छ. 'ति विक' । २४ घ. ज. 'सादित्या' ।

७. नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।

कुतश्चाद्भयता शिवा । नानाभूतं पृथक्त्वमन्यस्यान्यस्माद्यत्र दृष्टं त-
त्राशिवं भवेत् । न ह्यत्राद्भये परमार्थसत्त्वात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं
जगदात्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नानावस्त्वन्तरभूतं भव-
ति । यथा रज्जुं स्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणो न नानाभूतः कल्पितः
सर्पोऽस्ति तद्वत् । नापि स्वेन प्राणाद्यात्मनेदं विद्यते कदाचिदपि र-
ज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादेव । तथाऽन्योन्यं न पृथक्प्राणादि वस्तु यथाऽ-
श्वान्महिषः पृथग्विद्यत एव । अतोऽसत्त्वान्नापृथग्विद्यतेऽन्योन्यं परेण

किञ्च किमिदं नानाभूतं द्वैतमात्मवादात्म्येन वा 'सिध्यति' स्वातन्त्र्येण वेति विवेक-
व्यम् । नाऽऽद्य इत्याह । नात्मभावेनेति । इदं हि नानाभूतं द्वैतं नात्मवादात्म्येन
सेद्ममर्हति । जडाजडयोर्विरुद्धस्वभावयोस्वादात्म्यायोगात् । भेदादिशून्यात्मवादात्म्ये
च द्वैतस्य नानात्वासिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । न स्वेनेति । स्वेन सत्तामती-
त्योरन्यानपेक्षवालक्षणस्वातन्त्र्येणापि नेदं द्वैतं सेद्मं पारयति । तथा स्वातन्त्र्ये सत्त्वा-
त्मत्वप्रसङ्गादनात्मनोऽद्वैतत्वापावादित्यर्थः । किञ्च किमिदं द्वैतमन्योऽन्यं पृथंगपृथ-
ग्वेति विवेकव्यं नाऽऽद्य इत्याह । न पृथगिति । न हि किञ्चिदपि द्वैतं परस्परं पृथ-
गेव सिध्यति पृथक्त्वस्य धर्मप्रतियोगिरूपावच्छिन्नत्वेनान्योऽन्याश्रयत्वाद्भेदस्वरूप-
त्वयोर्द्वैतचनत्वादित्यर्थः । नापि किञ्चिदन्योन्यमपृथग्भूत्वा सिध्यति । षट्पटादिश-
ब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गाद्भवहारलोपापावादित्याह । नापृथगिति । अतो वास्तवाकारेण
सर्वथा निरूपणासदमेव द्वैतमिति फलितमाह । इति तत्त्वेति । यदुक्तमद्वयवा शिवे-
ति तत्रहेत्वन्तरोपन्यासपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । कुतश्चेति । तदेव स्फुटयति ।
नानाभूतमित्यादिना । नानाभूतमित्यस्य पर्यायोपादानं पृथक्त्वमिति । तस्य भवकार-
णत्वं प्रकटयति । अन्यस्येति । तत्र ध्याद्यचोरादाविति यावत् । तद्भयकारणं भेद-
दर्शनमद्वये वस्तुनि नास्तीत्याह । न हीति । अल्पस्तमनिष्ठानरूपेण तत्त्वतो निरूप्य-
माणं भ्रमदेव भवतीत्यत्र दृष्टान्त्वमाह । यथेति । प्रदीपप्रकाशेनाभिष्ठानमात्रवया स-
मारोपितः सर्पो यदा निरूप्यते तदा नामां तद्व्यतिरेकेण सिध्यति । तथा जगदर्था-
द्वैतं तदात्मस्वरूपेण निरूप्यमाणं नान्यत्वेन सिध्येदित्यर्थः । एवं प्रथमपादं व्याख्याय
द्वितीयपादं व्याचष्टे । नापीति । कदाचिदर्थावि कल्पनावस्थया मागुर्ध्वं भेर्यर्थः ।

१ म. नानेदं । २ प. 'मानेना' । ३ क. प. म. रज्जुत्वं । ४ म. 'ये प्र' । ५ म. 'भूतद्वै' ।
६ प. विशा ना सा । ७ क. 'नि रज्जुत्वेन' । ८ म. नात्मभू' । ९ म. 'स्वेन द्वै' । १० क. 'परपृ' ।
११ क. 'रज्जु' । १२ क. 'द्वैतत्वं' । १३ क. व्यापारिषो' । १४ म. क. 'परमात्म' । १५ क. 'द्वै-
तस्वरूप' ।

न पृथङ्नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४ ॥
 वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः । निर्विक-
 ल्यो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽह्यः ॥ ३५ ॥

वा किञ्चिदिति । एवं परमार्थतत्त्वेमात्मविदो घ्राहणा विदुः । अतोऽ-
 शिवहेतुत्वाभावादङ्गपत्तैव शिवेत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं स्तूपते । विगतरागभयद्वेषक्रोधादिसर्वदोषैः सर्व-
 दा मुनिभिर्मननशीलैर्विवेकिभिर्वेदपारगैरवगतवेदार्थतत्त्वेज्ञानिभिर्निर्विक-
 ल्यः सर्वविकल्पशून्योऽयमात्मा दृष्ट उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परैः । प्रप-
 ञ्चोपशमः प्रपञ्चो द्वैतभेदविस्तारस्तस्योपशमोऽभावो यस्मिन्स आत्मा
 प्रपञ्चोपशम अत एवाद्वयैः । विगतदोषैरेव पण्डितैर्वेदान्तार्थतत्परैः सं-

न पृथगित्यस्यार्थमाह । तथेति । पृथक्त्वस्यान्योन्याश्रयत्वेन दुर्बचनत्वाद्विधर्मोदाहर-
 णं तु प्रावीणिकं पृथक्त्वमधिकृत्याविरुद्धम् । नापृथगित्यादि व्याकरोति । अत इति ।
 द्वैतस्य प्रागुक्तन्यायेनासत्त्वोन्नतदन्योन्यं वा परेणात्मना वा सहापृथग्भूत्वा सेद्गुमर्हति ।
 अतो दुर्निरूपस्वान्न किञ्चिद्वैतं नामास्तीति ब्रह्मविदां मतमित्यर्थः । दृष्टं हि द्वैतं भ-
 यहेतुस्वदेष्टव्यं पुनरद्वैतमभयमेवेत्युपसंहरति । अत इति ॥ ३४ ॥

किमिति यथोक्तमद्वैतं सर्वेषां न प्रतीविगोचरतामाचरतीत्याह च्याऽऽह । 'धीतेति ।
 रागादिमतिबन्धविधुराणामेव यथोक्तमद्वैतदर्शनं न सर्वेषामित्यर्थः । श्लोकस्य वात्प-
 र्थमाह । तदेतदिति । स्तुतिश्च तदुपायमष्टसावुपकरोतीति शेषः । आदिपदेन सम्य-
 ग्दर्शनमतिबन्धकाः सर्वे दोषाः संघटन्ते । रागादिविमोको यदा कदाचिदमविकारि-
 णामपि संभवत्यवो विशिनष्टि । सर्वदेति । सदा रागादिव्यापृष्टी विवेके हेतुं प्रपञ्चय-
 ति । मुनिभिरिति । विवेके च पदशक्तेर्वाक्यवात्पर्यस्य च परिज्ञानं कारणमित्याह ।
 वेदेति । षैवं सम्यग्ज्ञानाधिकारिणं साधनचतुष्टयसंपन्नमुत्त्वा तद्विषयं निरूपयति ।
 निर्विकल्प इति । आत्मनश्चाक्षुषैर्विशङ्कां वारयति । उपलब्ध इति । दिगानन्दो-
 ल्पेमर्थमाह । वेदान्तेति । सर्वविकल्पैर्शून्यत्वमात्मनः स्फुटयितुं प्रपञ्चोपशमैर्विशेषण-
 षु । आत्मनोऽभावत्वं बहुव्रीहिणा प्रत्युदस्यवे । हेतुहेतुमद्भावेन पुनरुक्तिं विशेषण-

१ छ. 'नवि' २ छ. 'ते । वीत', प. इ. ज. 'ते । वीतो रागभयद्वेषक्रोधादिसर्वो वेदा तैः
 सर्वदा । ३ प. स. 'धैर्मुनि' ४ छ. 'वैतल्पनाम्' ५ छ. 'सो द्वै' ६ स. 'यः । तेन वि' ७ क. 'त-
 देवे' ८ प. स. ज. 'स्वरिपमा' ९ क. 'व्यासदा' १० प. य. 'दस्यष्ट' ; इ. 'दसंष्टष्टे' । ११ प. विग-
 तेति । १२ छ. 'सम्यग्दर्शनं' । १३ स. सर्वेशो' १४ क. प. 'रिणता' । १५ प. छ. 'वेकदे' ; ज.
 'वेकदे' । १६ स. छ. 'व हि तं' । १७ स. छ. 'व्यास' । १८ स. छ. 'योनेम' । १९ स. 'स्ये' ।
 २० क. 'स्वल्प' । २१ स. प. इ. ज. 'म इति वि' ।

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम् ।

अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥

निस्तुतिर्निर्भमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

न्यासिभिः परमात्मा दृष्टुं शक्यो नान्यैः रागादिकलुपितचेतोभिः स्व-
पक्षपातिदर्शनेस्ताकिंकादिभिरित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

यस्मात्सर्वानर्थप्रशमरूपत्वादद्वयं शिवमभयमत एव विदित्वैनम-
द्वैते स्मृतिं योजयेत् । अद्वैतावगमाप्यैव स्मृतिं कुर्यादित्यर्थः । तच्चाद्वै-
तमवगम्याहमस्मि परं ब्रह्मेति विदित्वाऽशनायाच्यतीतं साक्षादपरोक्षाद-
जमात्मानं सर्वलोकव्यवहारातीतं जडवल्लोकमाचरेत् । अमरुयापयन्ना-
त्मानमहमेवंविध इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

कया चर्यया लोकमाचरेदित्याह । स्तुतिनमस्कारादिसर्वकर्मवर्जित-

थोर्व्यासेषेति । अत एवेति । सम्यग्दर्शनाधिकारिणो दर्शितानुपसंहरति । विगते-
ति । अनधिकारिणो दर्शयन्वैशेषिकवैनाशिकादिशास्त्राभिज्ञानामपि तदन्तर्भावं सूचय-
ति । नान्यैरिति ॥ ३५ ॥

मिथ्याज्ञानैर्भेद्यसंस्काराद्वैदान्तार्थतात्पर्यवतां पण्डितानामपि नाद्वैते प्रत्ययदाढ्यं
सिध्यतीत्याह । तस्मादिति । शास्त्रादद्वैतमवगम्य स्मृतिसन्वातं कुर्वतो लोकानुव-
र्तने विधिनियममाह । अद्वैतमिति । तस्मादित्यस्यार्थमाह । यस्मादिति । एवमिति
निर्विकल्पत्वादिपरामर्शः । विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्येत्यर्थः । अद्वैतावगतिदाढ्यार्थं
स्मृतिसंवेदिकर्तव्यतायां नियमविधिमभ्यनुजानाति । अद्वैत इति । अद्वैतमित्याद्युत्त-
रार्थं विमज्जेति । तच्चेति । जडसदृशस्य कथं लोकाचरणमबुद्धिपूर्वकैरित्वादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सर्वलोकेति । लौकिकव्यवहारानतीत्य विदुषो जडवदाचरणं कीदृशमि-
त्यपेक्षायां चतुर्थे पादमनूय तार्पण्यमाह । जडवदिति । एवंविधोऽहमित्यात्मानं
विद्याभिजनादिभिर्प्रख्यापयन्जडवदेव विद्वान्लोकमाचरेदिति योजनी ॥ ३६ ॥

ननु परापरदेवयोः स्तुतिपूर्वकप्रणामस्य श्राद्धादिक्रियायाश्च कर्तव्यतया प्रतिव-
न्धात्कथं विदुषो जडवदाचरणमिति तत्राह । निस्तुतिरिति । तथापि जीर्णैवा क्वापि

१ घ. झ. 'सिभिरयमा' । २ झ. 'भिः ए' । ३ क. ए. च. छ. 'पातद' । ४ च. ए. नं विदि-
त्वा द्वै' । ५ क. 'दित्वा द्वै' । ६ घ. च. ज. 'ते यो' । ७ घ. ज. 'गमनेनैव' । ८ क. छ. 'तीतः ज' ।
९ ग. ज. 'योः प्रथियेपयति' । १० घ. ज. 'धरति' । ११ झ. 'दभाव' । १२ झ. 'नप्रपद्यते' । १३
ग. 'प्रपद्यते' । १४ घ. ज. झ. 'कल्यादि' । १५ क. 'तानि क' । १६ घ. 'दर' ; क. 'दसादृशस्य' । १७
ज. 'संकल्पता' । १८ ट. झ. 'त्याह' । १९ ग. झ. 'त्यर्थांशमा' । २० क. 'भिर्न प्र' । २१ क. 'ना न' ।
२२ झ. 'प्रमाणगम्यस्य' । २३ क. झ. 'वतां वा' ; ग. झ. 'वतायाः वा' ।

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।

बाह्यं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकं च देहादिलक्षणं रज्जुसर्पादिवत्स्व
प्रमायादिवच्चासत् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्पादिश्रुतेः । आत्मा
च सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्न आकाशव-
त्सर्वगतः सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियस्तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसीति श्रुतेः । इत्येवं तत्त्वं दृष्ट्वा तत्त्वीभूतस्तदारामो न बाह्यरमणो
यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चित्तत्त्वमात्मत्वेन प्रतिपन्नश्चित्तचलनमनुचलितमा-
त्मानं मन्यमानस्तत्त्वाच्चलितं देहादिभूतमात्मानं कदाचिन्मन्यते प्रच्यु-
तोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समाहिते तु मनसि कदाचित्त्वभूतं
प्रसन्नात्मानं मन्यते इदानीमस्मि तत्त्वीभूत इति । न तथात्मविद्भवेत् ।

अहमेव परं ब्रह्म न मत्तोऽन्यदास्ति किञ्चिदिति । सृष्टिसन्ततिकरणमपि न काल-
विशेषानियतं किंतु नैरन्तर्येण कर्तव्यमित्याह । तत्त्वमिति । आध्यात्मिकं शरीरादि
कल्पितं तत्त्वमाधिष्ठानमात्रं दृष्ट्वा बाह्यतो देहाद्वहिरवस्थितं पृथिव्यादि च कल्पितत्वे-
नावस्तुत्वादधिष्ठानमात्रमेवेत्यनुभूय स्वयमपि द्रष्टा परमार्थवस्तुस्वभावमापन्नस्तत्रैवासक्त-
चेता बाह्येभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिस्तास्मिन्नेव तत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्तदर्शनानि-
ष्टः स्यादित्यर्थः । पृथिव्यादेर्देहादेश्च प्रत्येकं परमार्थत्वसंभवे कथमद्वैतनिष्ठा सिद्ध्ये-
दित्याशङ्क्य व्याचष्टे । बाह्यमित्पादिना । किन्तद्ब्रह्मयोस्तत्त्वं तदाह । रज्जुसर्पव-
दिति । उक्तस्य विकारजातस्यासत्त्वे प्रमाणमाह । वाचारम्भणमिति । द्रष्टुरात्मनो-
ऽपि दृश्यमवियोगित्वात्तुल्यं वाचारम्भणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मा चेति । भवतु
परस्यात्मनस्तत्तदागमवचननिर्देशादुक्तलक्षणत्वं तथापि द्रष्टुरात्मनो न यथोक्तरूपत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । तत्सत्यमिति । विशेषणानि तु प्राचीनानि तत्तदागमोपात्तान्यपुनरु-
क्तानि । द्वितीयार्थं व्याचष्टे । इत्येवमिति । आत्मारामत्वं कथमित्याशङ्क्य बाह्य-
विषयासक्तिं त्यक्त्वा प्रत्यगात्मन्येव परितृप्तत्वादित्याह । न बाह्येति । तत्त्वादम-
च्युतो भवतीत्येतद्व्यतिरेकमुखेन व्याकरोति । यथेत्पादिना । अतत्त्वदर्शीति च्छे-
दः । आत्मविदो नाव्यवस्थितमात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह । आत्मन इति । सति स्व-
रूपे स्वरूपात्मच्युतेरमसक्तत्वात्तत्त्वमितिपेधो युक्तो न भवतीत्याशङ्क्याह । सदेति ।

* भवेदित्येतदिति पाठान्तरम् ।

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वाद्प्रच्युतो भवेत् ॥ ३८ ॥

आत्मन एकरूपत्वात्स्वरूपप्रच्यवनासंभवाच्च । सदैव ब्रह्मास्मीत्यप्रच्युतो भवेत्तत्त्वात्सदाऽप्रच्युतात्मैतत्त्वदर्शनो भवेदित्यभिप्रायः । श्रुति चैव श्वपाके च । समं सर्वेषु भूतेषु इत्यादिस्मृतेः ॥ ३८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य शंकरभगवतः कृतौ गौडपादीये आगमशास्त्रभाष्ये वैतथ्याख्यं द्वितीयप्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

वैस्तुनः सदैकरूपत्वे स्मृतिमुदाहरति । श्रुति चेति । समदर्शिनः सदैकरूपवस्तुदर्शिन एव पण्डिता नान्ये तथेत्यर्थः । स्वरूपाप्रच्यवने च स्मृतिं दर्शयति । सममिति । तन्न हि विनश्यत्स्वविनश्यन्तामिति स्वरूपाप्रच्यवनमुक्तम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां गौडपादीयकारिकाभाष्यटीकायां वैतथ्याख्यं द्वितीयप्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

ॐ ॥ उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।

ॐ फारनिर्णय उक्तः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेतिप्रतिज्ञामात्रेण । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च । तत्र द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन स्वप्रमायागन्धर्वनगरादिदृष्टान्तैर्दृश्यत्वाद्यन्तवच्चादिहेतुभिस्तर्केण च प्रतिपादितः । अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्वित्तर्केणापीत्यत आह । शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । तत्कथमित्यद्वैतप्रकरणमारभ्यते । उपास्योपासनादिभेदजातं सर्वं वितथं केवलेच्छाऽऽत्माऽद्वयः परमार्थ इति स्थितमतीति प्रकरणे । यत उपासनाश्रित उपासनामात्मनो मोक्षसाधनत्वेन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा ज्ञाते ब्रह्म-

तर्कावष्टम्भेन द्वैतवैतथ्यनिरूपणं परिसमाप्याद्वैतमार्थिकमपि तर्कतः संभावयितुं प्रकरणान्तरं प्रारिप्सुरुपास्योपासकैर्भेददृष्टिं वापदपवदति । उपासनेति । देहस्य धारणाद्धर्मो जीवो भूतसंपादाकारेण जाते ब्रह्मणि तदभिर्भौनित्वेन वर्तते । स प्रागुत्पत्तेरजम् । सर्वमित्येवं कालावच्छिन्नं वस्तु मन्यते । स पुनरुपासनां पुरुषार्थसाधनत्वेनाश्रितैस्तदेव ब्रह्म प्रतिपत्स्ये शरीरापादादूर्ध्वमित्येवम् । यतो मिथ्याज्ञानवानवतिष्ठते तेनासौ रूपणोऽल्पको ब्रह्मविद्धिः स्मृतश्चिन्तित इत्यर्थः । प्रकरणान्तरमवतारयन्वृत्तमनुब्रवति । ओंकारेति । तस्य हि निर्णये प्रथमे प्रकरणे प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत इति विशेषणैरात्मा प्रतिज्ञामात्रेणोद्वितीयो व्याख्यात इत्यर्थः । द्वितीयप्रकरणार्थं संक्षिप्यानुवदति । ज्ञात इति । तत्रैवाऽऽद्ये प्रकरणे ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्यत्र प्रतिज्ञामात्रेण द्वैताभाव उक्तः । स तु द्वितीयेन प्रकरणेन हेतुदृष्टान्तात्मकेन तर्केण च प्रतिपादितो नात्र प्रतिपादयितव्यमवशिष्टमस्तीत्यर्थः । तृतीयं प्रकरणमाकाङ्क्षापूर्वकमवतारयति । अद्वैतमिति । नैषा तर्केण विरोधनेयेति श्रुतेरद्वैतं कथं तर्केण ज्ञातुं शक्यमित्याक्षिपति । तत्कथमिति । स्वतन्त्रवैकीप्रवेशोऽपि तस्मिन्नागमिकतर्कस्य सहकारितया संभावनाहेतुत्वात्तर्केणापि ज्ञातुं शक्यमिति व्यवहारोपपत्तिरिति मत्वाऽऽह । अद्वैतेति । यदि तर्केणाद्वैतं संभावयितुं प्रकरणमारभ्यते तर्हि किमित्युपासकनिन्दा प्रथमं प्रस्तूयते तत्राऽऽह । उपास्येति । उक्तवक्ष्यमाणविरोधित्वादुपासकस्यैव तन्निन्दा प्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः । कथं तर्हि वैत्र तत्रोक्तत्वमात्मनो दर्शयन्ती श्रुतिर्घटिष्यते तत्राऽऽह ।

१ च. द्वैते । २ च. 'यायां ग' । ३ च. 'ह । अशक्यत' । च. 'ह नु श' । ४ च. 'त्यत अद्वै' । ५ झ. 'ल आत्माऽ' । ६ घ. द. च. ज. झ. 'र्थत इ' । ७ क. 'तीतप्र' । ८ द. छ. 'सनमा' । ९ ख. घ. ज. 'मभिन्त' । उपासनामा । १० घ. द. ज. ज्ञाते । ११ क. झ. छ. 'द्वैतं पारमा' । १२ ग. 'क' । १३ झ. 'मानत्वे' । १४ क. 'रजः म' । १५ घ. 'भित्त ततस्त' । १६ छ. ज. प्रप' । १७ झ. 'णा' । द्वैती' । १८ ज. 'ते तत्त्वं न' । १९ घ. 'तिरप' । क. 'तिरापनये' । २० द. 'तर्को' । २१ घ. 'मैस्' । २२ छ. 'स्य निन्दा' । २३ क. 'नत्रा' । २४ ग. 'याज्ञत्व' ।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥१॥
अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतांगतम् ।

णीदानां वर्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्ध्वं प्रतिपत्स्ये प्रागुत्पत्तेर्जाज-
मिदं सर्वमहं च । पदात्मकोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि
च वर्तमान उपासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासनाश्रितो धर्मः
साधको येनैवं क्षुद्रब्रह्मवित्तेनासौ कारणेन कृपणो दीनोऽल्पकः स्मृतो
नित्याजब्रह्मदर्शिभिर्महात्मभिरित्यभिप्रायः । यद्वाचोऽनभ्युदितं येन बा-
गभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्यादि श्रुतेस्तत्त्व-
काराणाम् ॥ १ ॥

सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्नविद्यया दीनमात्मानं म-
न्यमानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्ते तदुपासनाश्रितः सन्ब्रह्म प्रतिप-
त्स्य इत्येवं प्रतिपन्नः कृपणो भवति यस्मादतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपण-
भावमजं ब्रह्म । तद्धि कार्पण्यास्पदं यत्रान्योऽन्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्य-

प्रागिति । प्रागवस्थायां सर्वमिदमजमहं च तपेत्मुपासेको यतो मन्यतेऽतश्च प्रागव-
स्थब्रह्मविषया भविष्यत्यजत्वश्रुतिरित्यर्थः । कार्यस्थित्यवस्थायां यदि ब्रह्म तन्मात्रमि-
ष्टं तर्हि किमुपासनया प्राप्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यदात्मक इति । इदानीमुत्पत्त्य-
वस्थायां जातो जाते ब्रह्मणि स्थित्यवस्थायां वर्तमानोऽहं प्रागुत्पत्तेर्यदात्मकः सन्नासं
तदेव पुनः प्रलयावस्थायामुपासनया प्रतिपत्स्ये तत्कर्तुं न्यायादिति संबन्धः । तत्त्व-
काराणां शास्त्रायामुपास्यैस्य ब्रह्मत्वनिषेधदर्शनाच्चोपासकनिन्दा युक्तेत्याह । यद्वाचे-
ति । अनभ्युदितमभिप्रायकाशितमभ्युद्यतेऽभिप्राययते तेषासते वाचा विषयीकुर्वन्ती-
त्यर्थः । आदिशब्देन यन्मनसेत्यादि गृह्यते ॥ १ ॥

भेददर्शिनमुपासकमद्वैतविरोधिनं निन्दित्वा संप्रत्यद्वैतप्रविज्ञां करोति । अत इति ।
जातिर्जन्म तद्ब्रह्मत्वमजाति । तच्च हेतुमाह । समतामिति । जन्मराहिरयं साधयति ।
यथेति । अतःशब्दार्थमाह । सबाह्येति । प्रविज्ञाभागां विमजते । अकृपणेति । तदेव
व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति । तद्धीति । दर्शनादिविशेषव्यवहारगोचरीभूतं कार्यजाते

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥२॥

आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

न्यद्विजानाति तदल्पं मर्त्यमसद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादि-
श्रुतिभ्यः । तद्विपरीतं सवाह्याभ्यन्तरमजमकार्पण्यं भूमाख्यं ब्रह्म । य-
त्प्राण्याविद्याकृतसर्वकार्पण्यनिवृत्तिस्तदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तदजा-
ति अविद्यमाना जातिरस्य । समतांगतं सर्वसाम्यं गतम् । कस्मात् ।
अवयववैषम्याभावात् । यद्वि सावयवं वस्तु तदवयववैषम्यं गच्छज्जापत
इत्युच्यते । इदं तु निरवयवत्यात्समतांगतमिति न कैश्चिदवयवैः स्फुट-
त्यतोऽजात्यकार्पण्यम् । समन्ततः समन्ताद्यथा न जायते किञ्चिदल्प-
मपि न स्फुटति रज्जुसर्पवदविद्याकृतदृष्ट्या जायमानं येन प्रकारेण न
जायते सर्वतोऽजमेव ब्रह्म भवति तथा तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तत्सिद्धयर्थं हेतुं दृष्टान्तं
च वक्ष्यामीत्याह । आत्मा परो हि यस्मादाकाशवत्सूक्ष्मो निरवयवः स-
र्वगतो आकाशवदुक्तो जीवैः क्षेत्रज्ञैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्य उदित

परिच्छिन्नं नाशि चोच्यते । तदेव रूपणत्वान्मन्वनमित्यर्थः । तच्च मिथ्याभूतमित्यत्र
प्रमाणमाह । वाचारम्भणमिति । कार्पण्यमुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं प्रकटयति ।
तद्विपरीतमिति । प्राप्य ज्ञात्वेति यावत् । द्वितीयापार्धं व्याचष्टे । तदजातीत्या-
दिना । सर्वात्मना साम्ये निर्विशेषत्वं गतमित्यत्र हेतुं पृच्छति । कस्मादिति । नि-
र्विशेषत्वे हेतुमाह । अवयवेति । हेतुमेव प्रकटयन्व्यतिरेकमुखेनाजत्वं प्रपञ्चयति ।
यद्धीत्यादिना । समन्तव इति पूर्णत्वसंकीर्तनम् । द्वितीयाधं व्याचष्टे । यथेत्यादि-
ना । यथा रज्ज्वां सर्पो भ्रान्त्या जायते तथा सर्वं भ्रान्तिदृष्ट्या जायमानत्वेन भा-
समानमपि यथा येन प्रकारेण वस्तुवो न जायते तथा किंतु सर्वतो देशतः कालवो
वस्तुवक्ष्य पूर्णं कूटस्थमेव वस्तु भवति तथा तं प्रकारमिति संबन्धः ॥ २ ॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मा प्रकृतः स कीदृशित्यपेक्षायामाह । आत्मा
हीति । जीवभेदप्रतीतिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याऽऽह । जीवैरिति । यथाऽऽ-

घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ॥ ३ ॥

उक्तः । स एवाऽऽकाशसमः परं आत्मा । अथवा घटाकाशौर्ध्वाऽऽकाश उदित उत्पन्नस्तथा परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवात्मनां परस्मादात्मन उत्पत्तिर्पां श्रूपते वेदान्तेषु सा महाकाशाद्घटाकाशोत्पत्तिसमां न परमार्थित इत्यभिप्रायः । तस्मादेवाकाशाद्घटादयः संघातो यथोत्पद्यन्ते एवमाकाशस्थानीयात्परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसंघाता आघ्यात्मिकाश्च कारणकारणलक्षणा रज्जुसर्पवद्विकल्पिता जायन्ते । अत उच्यते घटादिवच्च संघातैरुदित इति । यदा मन्दबुद्धिमतिपिपादयिषया श्रुत्यात्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा जातावुपगम्यमानापामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदिताकाशवदित्पादिः ॥ ३ ॥

काशो विभुत्वादिधर्मः स्वगतवात्स्विकभेदवान्न भवति तथा परमात्मा विशेषाभावात् । यथा च महाकाशो घटाकाशाकारेण प्रतीयते तथा परमात्मा नानाविधजीवाकारेण प्रतीविगोचरो भवतीत्यर्थः । कथं संघातानां परस्मादुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । घटादिवदिति । यथा मृदः सकाशाद्घटादयो जायन्ते तथा परमात्मैव पृथिव्यादिसंघाताकारेण जायत इत्यर्थः । यदाऽऽत्मनो जीवादीनामुत्पत्तिरिष्टा तदा तस्यामुत्पत्तौ दृष्टान्तवचनमेतदित्याह । जाताविति । श्रीकस्य वृष्ठानुवादपूर्वकं चाप्यर्थाह । अजातीत्यादिना । प्रथमपादस्याक्षरार्थमाह । आत्मेत्यादिना । विभक्तस्वगतवात्स्विकभेदशून्यः सूक्ष्मत्वान्निरवयवत्वाद्भिभुत्वादाकाशवत् । न च परमात्मादौ सूक्ष्मत्वादेर्व्यभिचारः । तस्यैवासंभवत्वात् । कचिदपि वात्स्विकभेदासंभविष्येतित्यर्थः । जीवैरित्यादि व्याचष्टे । जीवैरिति । जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीविस्मृवेरित्यर्थः । उदितशब्दश्चेदुक्तापस्त्वाहं परस्यैवाऽऽत्मनः संघातरूपेणोक्तत्वे समपञ्चत्वं प्रसज्येवेत्याशङ्क्याऽऽह । अथेवेति । तर्हि नात्मश्रुवेरिविन्यायविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । जीवैःत्मनामिति । तृतीयपादं व्याचष्टे । तस्मादेवेति । उक्तेऽर्थे वाक्यमवतारयति । अत इति । आकाशस्यावकाशमदाने च घटाद्युत्पत्तौ कारणत्वं निर्विकारस्यैव दृष्टमिति प्रष्टव्यम् । जातावित्यादेरर्थमाह । एदेति ॥ ३ ॥

6973

१ अ. 'रमात्मा । छ. 'रं एव आ' । २ क. द. 'यथोदि' । ३ क. 'मानं प' । ४ अ. 'यं ह' । ५ अ. 'ताद्याथा' । ६ छ. घ. 'बुद्धिं प्र' । ७ घ. 'चारास्तस्यै' । ८ क. छ. 'दिना न्या' । ९ अ. अत एवेति । १० ग. अ. नात्मा यु' । ११ क. छ. 'वाऽऽत्मानमि' ।

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा । आ-
काशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहात्मनि ॥ ४ ॥
यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते । न
सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः । यथा घटादिप्रलये घटा-
काशादिप्रलयस्तद्वद्देहादिसंघातोत्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जी-
वानामिहात्मनि प्रलयो न स्वत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वदेहेष्वात्मैकत्व एकस्मिन्नननमरणसृष्ट्यादिमत्प्रात्मनि सर्वात्मना
तत्संबन्धः क्रियाफेलासाङ्ख्यं च स्यादिति य आहुर्द्वैतिनस्तात्मतीदमुच्यते ।
यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संपुक्ते न सर्वे घटाकाशादयस्तद्रजो-
धूमादिभिः संपुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः । नन्वेक एवोऽऽत्मा । बाढम् ।

अद्वैतस्य जीवमृष्टिश्रुतिविरोधं परिहृत्य तस्यैव जीवप्रलैयश्रुत्या विरोधमाशङ्क्य
परिहरति । घटादिष्विति । औपाधिकौ जीवानामुत्पत्तिप्रलयौ न स्वाभाविकौ । तथा
चोत्पत्तिश्रुत्या विरोधामाववदद्वैतस्य प्रलयश्रुत्याऽपि न विरोधोऽस्तीति श्लोकाक्षरव्या-
ख्यानेन प्रकटयति । यथेत्यादिना ॥ ४ ॥

इदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति । यथैकस्मिन्निति ।
उक्तदृष्टान्तवशादेकस्मिन्जीवे सुखादिसंयुक्ते सत्यपरे जीवास्त्वेव सुखादिभिर्न संयु-
ज्यन्त औपाधिकमेदादित्याह । तद्वदिति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति ।
सर्वदेहेष्विति । ऐकात्म्ये कर्तव्यैकस्मिन्कारः सर्वे भोक्तारि चैकस्मिन्भोक्तारः सर्वे म-
वेयुरित्यव्यवस्थान्तरमाह । क्रियेति । व्यवस्थानुपपत्त्या द्वैतमेष्टं व्यामिति वदन्तं प्रत्यु-
त्तरत्वेन श्लोकमवतारयति । तान्मतीति । किमिदमैकात्म्ये साङ्ख्यं किमेकस्मिन्जी-
वे व्यवस्थितेन सुखादिना जीवान्तराणां तद्वत्त्वं स्यादित्युच्यते किंवा सर्वोपाधिष्वा-
त्मैक्याप्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वं स्यादित्यापाद्यते तत्राऽऽद्यं प्रत्याह । तद्वदि-
ति । आत्मनः सर्वत्रैकत्वात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विवक्षन्तः
शङ्कते । नन्विति । सर्वत्रात्मैकत्वमुक्तमङ्गीकरोति । बाढमिति । तदेकत्वमुपपत्तिशून्यं

१ क. 'जीव इ' । २ क. छ. 'या च घं' । घ. या वा घं' । ३ घ. छ. 'येन जी' । ४ घ. उ-
ज. 'तत्सं' । ५ घ. 'फले सा' । ६ घ. 'वाऽऽकाशोस्ति वा' । घ. छ. 'वाऽऽकाशो वा' । ७ ग. 'लयो'
८ छ. 'स्य लं' । ९ क. 'नं दु' । १० छ. 'मेवेटं' । ११ घ. 'ते वा तं' ।

ननु न श्रुतं त्वया आकाशवत्सर्वसंघातेष्वेक एवात्मेति । यदि एक एवाऽऽत्मा तर्हि सर्वत्र सुखी दुःखी च स्यात् । न चेदं सांख्यचोद्यं संभवति । न हि सांख्य आत्मनः सुखदुःखादिमज्जमिच्छति बुद्धिस-
मवापाभ्युपगमात्सुखदुःखादीनाम् । न चोपलब्धिस्वरूपस्याऽऽत्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्ति-
रिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थस्याऽऽत्मन्यसमवापात् । यदि हि प्र-
धानकृता बन्धो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषेषु भेदेन समवेति ततः प्रधानस्य पा-
रार्थ्यमात्मैकत्वे नोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पना । न च सांख्यै-
र्बन्धो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते । निर्विशेषाश्च चेतनमा-
त्रा आत्मानोऽभ्युपगम्यन्ते । अतः पुरुषसत्तामात्रमयुक्तमेव प्रधानस्य
पारार्थ्यं सिद्धं न तु पुरुषभेदमयुक्तमिति । अतः पुरुषभेदकल्पनायां
न प्रधानस्य पारार्थ्यं हेतुः । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति
सांख्यानाम् । परसत्तामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते

कथमङ्गीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह । ननु नेति । यदि सर्वैकत्वं नियतमिष्यते तर्हि
तत्र तत्र सुखित्वं दुःखित्वं च तैर्यैवैकस्य प्राप्तमिति व्यवस्थाऽसिद्धिरिति चोदय-
ति । पृथेक एवेति । आत्मस्वरूपस्य सर्वैकत्वेऽपि कल्पितभेदाद्व्यवस्थासिद्धिरित्य-
मिमेत्य किमिदं सांख्यस्य चोद्यं किंवा विशेषिकादेरिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । न
चेदमिति । किञ्चैकार्थ्यं दूषयता सांख्येन तद्भेदोऽभ्युपगम्यते । स च नाभ्युपगन्तुं
शक्यते तन्मानाभावादित्याह । न चेति । प्रधानं हि कस्यचिद्भोगमपवर्गं च कस्यचि-
दादधत्पुरुषंशेषमिष्यते । तच्च पुरुषभेदेभावे नोपपद्यते । तेनार्थापत्त्या पुरुषभेदः सि-
ध्यतीति शङ्कते । भेदेति । अर्थापत्तेरनुदयं बद्धुत्तरमाह । नेत्यादिना । संश्लि-
मेवोक्तं त्रिवृणोति । यदि हीति । प्रधानस्य पारार्थ्यसामर्थ्यादेव पुरुषेषु कश्चिदविश-
यो भविष्यतीत्याशङ्क्यापसिद्धान्तमसङ्गान्मिवमित्याह । निर्विशेषा इति । किञ्च प्रधा-
नस्य पारार्थ्यं परं शेषिणमपेक्षते । न तस्मिन्भेदमपि कालूक्षते । अतोऽन्यथाऽभ्युपपत्ति-
रित्याह । अत इति । जन्ममर्रणादिव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न युक्तं व्य-
धिकरणत्वादिति भवाऽऽह । न चेति । न केवलं प्रमाणशून्या पुरुषभेदकल्पना किन्तु
मयोजनशून्या चेत्याह । परेति । ननु न पुरुषसत्तामात्रं निमित्तीकृत्य प्रधानं प्रव-

१ ख. 'सर्वेषु सं' । २ घ. झ 'त्मुक्ता' । ३ ख. छ. 'प्रमात्रस्या' । ४ ड. छ. 'बन्धमो' । ५ क. घ. छ. ज. आत्मनो' । ६ क. 'यां प्र' । ७ घ. 'वचैत्रिमि' । ८ ख. 'तन्याभि' । ९ क. तस्य चैक' ।
१० ख. 'ति न व्यवस्थासि' । छ. 'ति न व्य' । ११ घ. ज. 'भेदव्यव' । १२ ग. झ. 'ख्यचो' । १३ घ. ज. झ. तत्र माना' । १४ छ. 'श्वितो' । १५ ग. 'ते । स च पु' । १६ ग. झ. 'दादितो' । १७ क. घ. ड. ज. 'ये क' । १८ क. 'रण्य' । १९ घ. 'न व' ।

च प्रधानम् । परश्चोपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानमवृत्तौ हेतुर्न केन
चिद्विशेषेणेति । केवलमूढतपैव पुरुषभेदकल्पना वेदार्थपरित्यागश्च । ये
त्वाहुर्वैशेषिकादय इच्छादय आत्मसमवायिन इति । तदप्यसत् ।
स्मृतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशवत्पात्मन्यसमवायात् । आत्ममनःसंयो-
गाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनियमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्वस्मृत्युत्पत्तिप्र-
संगः । न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानामात्मनां मनआदिभिः

र्तते । किंत्वीश्वराधिष्ठितमिति सेश्वरवादिमतमाशङ्क्य तस्यापि पुरुषत्वाविशेषादुपल-
ब्धिमात्रत्वमभ्युपेत्याह । परश्चेति । वेदार्थो वेदप्रतिपाद्यमद्वैतं द्वितीयमुत्थापयति ।
ये त्विति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा नव विशेषगुणाः । ते च प्र-
त्येकमात्मसु व्यवस्थया समवेताः स्वीक्रियन्ते । तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहमात्म-
भेदसिद्धिरित्यर्थः । किं बुद्ध्यादयो रूपादिवद्वात्मव्यापिनः किंवा संयोगादिवदेकदेश-
वृत्तयः । नाऽऽद्यः । ज्ञानादिगुणानामाश्रयव्यापिनामाश्रयसंयुक्ते सर्वस्मिन्नपर्यायेण ज्ञा-
तत्वादिव्यवहारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह । तदप्यसदिति । द्वितीये त्वेकदेशः सत्योऽ-
सत्यो वा । प्रथमे घटादिवदारमनः सत्यैकदेशेत्वात्कार्यत्वादिप्रसंगः । द्वितीये कल्पि-
तैकदेशानामेव ज्ञानादिगुणवत्त्वमात्मनस्तु न तद्वत्त्वं सिध्यतीत्याह । स्मृतीति ।
स्मृतिहेतवः संस्कारा भावनाख्यास्तेषां ग्रहणमितरेषामुपलक्षणार्थं तेषामात्मनि समवा-
यामावात्परस्य सिद्धान्वासिद्धिरिति शेषः । किंचाऽऽत्ममनःसंयोगोसमवायिकारणाज्ज्ञा-
नानामुत्पत्तिरिष्टा । तथा च सति ग्रहणसमये स्मृतिर्न संभवत्येवेति नियमो नोपपद्य-
ते । ग्रहणकारणमयोगेनैव स्मृत्युत्पत्तिर्भवतीत्याह । आत्मेति । किंचाऽऽत्ममनसोः
संयोगादेकस्मादेकस्याः स्मृतेः समुत्पत्तिसमये स्मृत्यन्तराप्यपि समुत्पत्तेरन् । असमवा-
यिकारणस्य तुल्यत्वात् । न च समुद्भूतसंस्कारायौगपद्याद्युगपदनुत्पत्तिः । तेषां त-
दुद्बोधस्य चात्मनि त्रिप्रतिपन्नत्वेन स्मृतिसामग्र्यन्तर्भावोऽस्त्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह । युगप-
द्वेति । किंच समानजातीयानां स्पर्शादिमतां च परस्परं संबन्धो षट् । यथा मल्लानां
मेषाणां रज्जुघटादीनां च तदुभयाभावादात्मनां मनआदिभिः संबन्धासिद्धेर्नोक्तादसमवा-
यिकारणाद्बुद्ध्यादिगुणोत्पत्तिः सिध्यतीत्याह । न चेति । गुणादीनां सात्रात्यस्य
स्पर्शादिमत्पस्य चाभावेऽपि द्रव्येण संबन्धवदारमनो मनआदिभिः संबन्धः सिध्येदिति

संबन्धो युक्तः । न च द्रव्याद्रूपादयो गुणाः कर्मसामान्यविशेषसम-
वापौ वा भिन्नाः सन्ति परेषाम् । यदि ह्येत्यन्तभिन्ना एव द्रव्यात्स्युरि-
च्छादयथात्मनस्तर्था च सति द्रव्येण तेषां संबन्धनुपपत्तिः । अपुत-
सिद्धानां समवायलक्षणः संबन्धो न विरुध्यत इति चेत् । न । इच्छा-
दिभ्योऽनित्येभ्य आत्मनो नित्यस्य पूर्वसिद्धत्वान्नापुतसिद्धत्वोपपत्तिः ।
आत्मनाऽपुतसिद्धत्वे चेच्छादीनामात्मगतमहत्त्ववन्नित्यत्वप्रसंगः । स चा-
निष्टः । आत्मनोऽनिर्भोक्षप्रसंगात् । समवायस्य च द्रव्यादन्पत्वे सति
द्रव्येण संबन्धान्तरं वाच्यं यथा द्रव्यगुणयोः । समवायो नित्यसंब-

धेनेत्याह । न चेति । स्वतंत्रं सन्मात्रं द्रव्यशब्देनात्र विवक्षितं न तत्रो भेदेन गु-
णादयो वेदान्तिमते विद्यन्ते । शूकः पटः खण्डो गौरित्यादिमामानाधिकरण्यदर्शनात् ।
द्रव्यमेव तु कल्पनया तत्तदाकारेण भवतीत्यभ्युपगमात् । अतो दृष्टान्तासंप्रतिपा-
दित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह । यदि हीति । गुणादयो द्रव्यादत्यन्तभिन्ना हिमवद्वि-
न्ध्ययोरिव यदि स्युर्यदि चाऽऽत्मनः मकाशादिच्छादयोऽत्यन्तं भिन्ना भवेयुस्तदा गु-
णादीनां द्रव्येण तद्भवे संबन्धानुपपत्तेः । इच्छादीनां चाऽऽत्मना तदयोगात्पारवैक्या-
सिद्धिरित्यर्थः । अत्यन्तभिन्नानामपि समवायसंबन्धात्पारवैक्योपपत्तिरिति शङ्कते ।
अपुतेति । किमिदमयुतमिद्धत्वमृष्यकालत्वं किंवा पृथग्देशत्वमुतापृथक्त्वभाववैवाहो-
स्त्रिसंयोगविभोगायोग्यत्वम् । नाऽऽद्यः । विकल्पामहत्वात् । किमिच्छाद्यपेक्षयाऽपृ-
ष्कालत्वं किं चाऽऽत्मापेक्षया इच्छादीनामिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नेत्यादिना । य-
थात्मना सहाऽपृथक्कालत्वमिच्छादीनां तदात्मनोऽनादित्वाद्यत्रतमहत्त्वन्नित्यत्वं तेषा-
मापवतीत्याह । आत्मनेति । प्रसंगस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे । स चेति । न चा-
पृथग्देशत्वमयुतसिद्धत्वम् । तन्नुपदादीनां पृथग्देशानामयुतमिद्धत्वमावममंगात् । न
चापृथक्त्वभावत्वमयुतमिद्धत्वम् । भेदपक्षपरिक्षयात् । न च संयोगविभोगायोग्यत्वमयुत-
मिद्धत्वम् । देवदत्तस्य हस्तादीनां चायुतमिद्धत्वभावात्तादित्यभिनेन समवायस्य द्र-
व्योद्गन्धैवे तावन्मात्रत्वेन तत्संबन्धत्वव्यापारवैक्यतोऽन्यत्वेन संबन्धान्तरमस्ति नेवेति
विकल्प्याऽऽद्ये स्यादनवभेदो मत्वाऽऽह । समवायस्येति । द्वितीयं शङ्कते । सम-
वाय इति । न वाच्यं संबन्धान्तरमिति शेषः । समवायस्य नित्यसंबन्धत्वे समवाय-

१ क. संक्षेपो । २ क. स. ग. 'वा नि' । ३ 'वा भाग नि' । ४ क. न 'त्यन्तं नि' ।
५ क. 'वा म' । ६ ग. छ. झ. 'दि वाऽऽम' । ७ क. 'तत्त्वमि' । ८ क. 'समसो संक्षे' । ९ छ. झ.
'सो सं' । १० झ. 'भासते' । ११ छ. 'व्याकल्प' । १२ ग. झ. 'स्ये स' । १३ ग.
छ. 'ताम तयो' । १४ क. छ. झ. 'ते तेन' । १५ छ. नभेति ।

न्ध एवेति न वाच्यमिति चेत्तथा च समवायसंबन्धवतां नित्यसंबन्ध-
प्रसंगात्पृथक्त्वानुपपत्तिः । अत्यन्तपृथक्त्वे च द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्प-
र्शद्रव्ययोरिव पञ्चार्थानुपपत्तिः । इच्छाद्युपजनापापवद्गुणवत्त्वे चात्म-
नोऽनित्यप्रसंगः । देहफलादिवत्सावयवत्वं विक्रियावत्त्वं च देहादि-
वदेवेति दोषावपरिहार्यौ । यथा त्वाकाशस्याऽविद्याध्यारोपितरजोभू-
ममलत्वादिदोषवत्त्वं तथाऽऽत्मनोऽविद्याध्यारोपितबुद्ध्याद्युपाधिकृत-
सुखदुःखादिदोषवत्त्वे बन्धमोक्षादर्थो व्यावहारिका न विरुध्यन्ते ।
सर्ववादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगमात्परमार्थेनभ्युपगमाच्च । तस्मा-
दात्मभेदपरिकल्पना वृथैव तार्किकैः क्रियेत इति ॥ ५ ॥

वतां द्रव्यगुणादीनामपि वेदेष्वत् । मेदस्य कदाचिदप्यनुपलम्भात्पृथक्त्वप्रथानुपप-
त्तिरिति दूषयति । तथा चेति । संयोगस्यापि समवायसाम्यं चकारेण सूच्यते । स-
मवायस्य समवायिभिर्गुणादीनां च द्रव्येणात्यन्तभेदे हिमवद्विन्ध्ययोरिव संबन्धानुपपं-
त्तेः । तेषु परतन्त्रताव्यवहारासिद्धिरित्याह । अत्यन्तेति । किञ्चेच्छादयो नाऽऽत्मगु-
णा उपजनापायवत्त्वाद्रूपादिवत् । यद्वाऽऽत्मा नानित्यगुणवान्नित्यत्वाद्वातिरेकेण देहादि-
वादित्याह । इच्छादीति । न केवलमात्मनोऽनित्यगुणत्वेऽनित्यत्वेऽपसक्तिरेव दोषः ।
किंत्वन्यदपि दोषद्वयं दुष्परिहरमिति बाधकान्तरमाह । सावयवत्वमिति । यद्या-
त्मनो नेच्छादिगुणवत्त्वं तदा तस्यै बन्धाभावान्मोक्षो न स्यादतो बन्धमोक्षव्यवस्थानुप-
पत्त्या प्रविदेहं सुखदुःखादिविशिष्टात्मभेदासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । यथा त्विति ।
अवस्तुत्वाद्दिव्यायास्तरुत्वव्यवहारायोगोद्भावहारिकबन्धाद्यभ्युपगमासिद्धरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । सर्ववादिभिरिति । अविद्याकृतमनुष्यत्वेऽध्यारोपेण लौकिकवैदिकव्य-
वहारैः सर्ववादिभिरिदंते तत्कृत्वा च व्यवस्था स्थीयते । तस्मादस्माकमपि तैथैव स-
र्वमविरुद्धमित्यर्थः । परमार्थे च मोक्षे केनापि वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते । तथा
च मोक्षे परेषां व्यवहारस्यैवाभावात्तन्निर्वाहकपरमार्थिकभेदाभ्युपगमो वृथेत्याह ।
परमार्थेति । कल्पितभेदवशादपि पूर्वोक्तसर्वव्यवस्थासौस्थ्यात्परमार्थिकात्मभेदकल्पना
प्रमाणप्रयोजनशून्येत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ५ ॥

१ ख. द. झ. न च वां । २ छ. 'वत्त्वे द' । च. 'वत्त्वे च द' । ३ ड. 'जनना' । ४ घ. 'स्व
वात्' । ज. 'वेनात्म' । ५ ख. घ. ज. स्वं क्रि' । ६ च. 'थौ स्याता' । य' । ७ च. 'गाऽऽत्मा' । ८ ज.
'यात्' । ९ घ. 'याऽऽत्मा' । १० क. 'यो न्य' । ११ झ. 'वियया क' । १२ द. 'पानित्यु' । १३ ज.
क्रियन्त । १४ ग. झ. तात् । १५ ग. झ. 'पतिः । ते' । १६ छ. 'के दे' । १७ ग. छ. ज. झ. 'न
वत्त्वेऽपि' । १८ छ. 'त्यदोपम' । १९ घ. 'स्य सं' । २० क. 'गाव्य' । २१ ग. छ. झ. 'वाप्य' ।
२२ घ. द. ज. 'दाराः म' । २३ घ. द. ज. 'रिप्यन्ते न' । २४ ग. झ. तात् ।

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै । आ-
काशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥६॥
नाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

कथं पुनरात्मभेदनिमित्तं इव व्यवहार एकस्मिन्नात्मन्यविद्याकृत उ-
पपद्यत इति । उच्यते । यथेहाकाश एकस्मिन्घटकरकापवरकाद्याका-
शानामल्पत्वमहत्त्वादिरूपाणि भिद्यन्ते तथा कार्यमुदकाहरणधारणशय-
नादिसमाख्याश्च घटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कृताश्च भिन्ना दृश्य-
न्ते । तत्र तत्रै वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशो रूपादिभे-
दकृतो व्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतत्त्वाकाशस्य न भेदोऽ-
स्ति । न चाऽऽकाशभेदनिमित्तो व्यवहारोऽस्त्यन्तरेण परोपाधिकृतं
द्वारं पथैतत् । तद्वद्देहोपाधिभेदकृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानीपेष्वात्मस्य
निरूपणोत्कृतो बुद्धिर्माद्भिर्निर्णयो नियश्च इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्यादिभेदव्यवहार

अद्वैतस्य श्रुतीदिविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधमाशङ्क्यनैकान्तिकत्वेनानुमानं दूष-
यति । रूपेति । श्लोकव्यावर्त्योमाशङ्कामाह । कथमिति । यथात्मभेदवादे तद्वेदनि-
मित्तो रूपादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नेवाऽऽत्मन्यात्मैक्यपक्षे रूपादिभ्यवहारो नोपपद्यते ।
तथा च विमता जीवास्त्वस्वतो भिद्यन्ते भिन्ननामकत्वाद्भिन्नकार्यकरत्वाद्भिन्नरूपत्वोद्-
घट्टादिवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतमित्यर्थः । घटाकाशादिष्वनैकान्तिकत्वं विवक्षितं वा श्लो-
काक्षराणि व्युत्पादयति । उच्यत इत्यादिना । शयनादिसेमस्याश्च भिद्यन्त इति
संबन्धः घटकृताश्चेत्यत्र तच्छब्देन "विकल्पितो घटोऽकाशभेदो गृह्यते । चकारोऽवधारणा-
र्थः । घटाकाशादीनामुक्तहेतुत्वेऽपि विपक्षत्वाभावे कथमनैकान्तिकत्वमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । सर्वोऽयमिति । उक्तेऽपि तृतीयं पादं विमज्जते । न चेति । परोपादिशब्देन
घटकरकादिरुच्यते । घटान्तंमनुष्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । पथैतदित्यादिना ॥ ६ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षत्वाभावमाशङ्क्य परिहरति । नेत्यादिना । घटाकाशादिरा-
काशस्य विकारोऽवयवो वेत्यङ्गीकारात्तत्रापि भेदस्य दार्ष्टिकत्वात्तत्र विपक्षत्वेति श्लोकस्य
व्यावर्त्यं चोच्यमुत्थापयति । नन्विति । आकाशस्य निर्विकारत्वं निरवयवत्वं च,

१ क. 'तत्र' । २ घ. ज. 'रणादि शो' । ३ क. 'माश द' । ४ घ. द. छ. ज. तत्रैव व्य' । ५ च. छ. 'त्र'
७ । ६ क. 'काशरू' । ७ घ. 'दिकृ' । ८ घ. 'येन ए' । ९ छ. 'कोठे भे' । १० च. छ. 'ण कृताशु' ।
११ छ. 'त्यावि' । १२ ग. छ. छ. 'दि भेदव्य' । १३ ग. छ. छ. 'त्याघ घट' । १४ क. 'क्षिततात्' । श्लो' ।
१५ ल. ग. घ. द. 'दिभिद्यन ह' । ज. 'दिभिद्यन' । १६ ग. 'विरुत्तो' । १७ घ. 'टाकाश' । १८ घ.
ग. द. छ. ज. 'तमस्ते वि' । १९ द. ज. 'तापण' । २० ग. छ. 'ति भन्तरेणोपा' । २१ ज. 'कार्त्वं घ त्यो' ।

नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा॥७॥
यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

इति । नैतदस्ति । यस्मात्परमोर्थाकाशस्य घटाकाशो न विकारः । यथा सुवर्णस्य रुचकादिर्द्विधा वाऽपां फेनबुद्बुदहिर्मोदिः । नाप्यपववो यथो वृक्षस्य शाखादिः । न तथाऽऽकाशस्य घटकोशो विकारावयवौ यथा तथा नैवाऽऽत्मनः परस्य परमार्थसतो महाकाशस्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा यथोक्तदृष्टान्तवन्न विकारो नाप्यवयवः । अत आत्मभेदकृतो व्यवहारो मृषैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्माच्चथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धनो रूपकार्पादिभेदव्यवहारस्तथा देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरणोपादिव्यवहारस्तस्मात्तत्कृतमेव क्लेशकर्मफलमलवत्त्वमात्मनो न परमार्थत इत्थेत्यर्थं दृष्टान्तेन प्रैतिपि-

लोकसिद्धं दृष्टत्वा परिहरति । नैतदस्तीति । तत्र वैधर्म्येन्द्राहरणद्वयमाह । यथेति । घटाकाशादिराकाशाख्यस्य महाकाशस्यावयवो न भवतीत्यत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह । यथा वृक्षस्येति । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह । न तथेति । घटाकाशस्य महाकाशं प्रति विकारत्वमवयवत्वं च नास्तीत्युक्तम् । दृष्टान्तत्वेनानूद्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयन्नृत्तराधं व्याकरोति । यथेत्यादिना । अनैकान्तिकत्वेनानुमानस्यामानत्वे स्थिते फलितमाह । अत इति ॥ ७ ॥

जीवो ब्रह्मणो नाशो न विकारोऽपि तु ब्रह्मोपाध्यनुप्रविष्टं जीवशब्दितमित्युक्तं तदयुक्तं ब्रह्मणः शुद्धत्वाज्जीवस्य रागादिमलैर्व्येदनेकत्वादेकवायोगादित्याशङ्क्य परमार्थतो जीवस्यापि नास्ति मलैर्वत्त्वमित्याह । यथेति । शोकस्य तात्पर्यमाह । यस्मादिति । घटाकाशो मंठाकाशः सूचीपाशाकाशश्चेत्युपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विषया बुद्धिस्तत्प्रयुक्तो रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदो नामभेदश्चेति व्यवहारो नमसि यथोपलभ्यते तथा देहाद्युपाधिभेदप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो जननमरणसुखदुःखादिव्यवहारो व्यवस्थितो यस्मादास्थीयते तस्मात्तेर्नैवियद्यमनेन कृतमेवाऽऽत्मनो रागादिमलैर्वत्त्वं न वस्तुतोऽस्वीत्येत्यर्थं दृष्टान्तद्वारा प्रैतिपिपादायिपन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना । दृष्टान्त-

१ च. 'ति चेत्येत्याह मेति नै' । २ च. 'माका' । ३ ख. घ. ड. ज. झ. 'दि यथा । ४ ख. घ. ड. छ. 'मादिनाऽप्य । ५ क. 'या च वृ' । ६ ज. काशी वि' । ७ घ. 'यवो यं' । ८ झ. 'याने' । ९ च. झ. 'रणभेदव्य' । १० झ. 'हाये यस्मा' । ११ च. 'त्वेनमं' । १२ च. छ. झ. 'प्रतिपा' । १३ ग. 'पर्मोश' । १४ घ. 'एत्वा' । १५ छ. झ. 'स्त्रदेकत्वा' । १६ क. 'एत्वमि' । १७ ग. ज. झ. महत्का' । १८ ग. 'नाविद्यमनित । १९ क. 'एत्वं न । २० ग. घ. 'तिपा' ।

तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः॥८॥
मरणे संभवे चैव गत्यागमनयोरपि । स्थि-
तौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥
संघाताः स्वप्रवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।

पादपिषेन्नाह । यथा भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं
घनरजोधूमादिमलैर्मलिनं मलवन्न गगनं मलवन्नाथात्प्यविवेकिनाम् ।
तथा भवत्पात्मा परोऽपि यो विज्ञाता प्रत्यक्केशकर्मफलमैर्मलिनोऽ-
बुद्धानां प्रत्यगात्मविवेकरहितानां नाऽऽत्मविवेकवताम् । न ह्युपरदेश-
स्तुद्भ्रत्माप्यध्यारोपितोदकफेनतरङ्गादिमान् । तथा नाऽऽत्माऽबुद्धारो-
पितकेशादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनरप्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति घटाकाशजन्मनाशगमनागमनस्थिति-
वत्सर्वशरीरेष्व्वात्मनो जन्ममरणादिराकाशेनाविलक्षणः प्रत्येतव्य इ-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

घटादिस्थानीयास्तु देहादिसंघाताः स्वप्रदृश्यदेहादिवन्मायाविकृ-

भागनिविष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे । यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिकभागगतानामक्षराणा-
मर्थमाह । तथेति । यो हि प्रत्यगात्मा विज्ञाता सोऽप्यबुद्धानां मलिनो भवतीति
संबन्धः । अबुद्धानामित्येतद्वाचष्टे । प्रत्यगात्ममिति । अविवेकिभिरध्यारोपितेऽपि प्र-
त्यगात्मनो मलवत्त्वे मलप्रयुक्तं फलं तत्र वास्तवं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । नहीति॥८॥

ननु जीवो मरणानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति । अधर्मवशाच्च नरकं प्रविप-
द्यते । धर्मधर्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरागत्य योनिविशेषे संभवति । तत्र यावद्भोगं स्थित्वा
पुनरपि परलोकाय प्रतिष्ठते । एवमिहलोकपरलोकसंचरणव्यवहारविरुद्धमद्वैवमिति
तत्राऽऽह । मरण इति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । पुनरपीति । आत्मनि सर्वो व्यव-
हारोऽविद्याकृतो वास्तवो नेत्युक्तोऽर्थः । आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेर्वस्तुवोऽसं-
भवाद्द्विघाकृतस्वस्मिन्गत्यादिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु संघातशब्दिवानामुपार्थानां सत्यत्वात्तत्प्रयुक्तभेदस्यापि तथात्वाद्द्वैवानुपपत्ति-
वाद्ब्रह्मव्यापिति चेत्तत्राऽऽह । संघाता इति । देवादिदेवानां पूज्यत्वमत्वेनाधिक्याभ्युप-

१ स. 'पु आका' । २ च. छ. स. शिष्यमा' । ३ क. गमनं । ४ क. 'वत्तया' । स. 'वर' । य-
थात्मवि' । ५ ज. 'मलिनैर्म' । ६ ख. घ. ड. च. स. 'द्वृत्तर' । ७ च. 'बुद्धारो' । ८ स. 'नरकमे' ।
९ ग. स. 'घाक्ष' । १० ख. संभव' । ११ स. 'त्युक्तार्थः' । १२ स. 'तिस्तर' ।

आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥१०॥
रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके। तेषा-

तदेहादिवच्चात्ममायाविसर्जिता आत्मनो मायाऽविद्या तया प्रत्युपस्था-
पिता न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः । यद्याधिक्यमधिकभावस्तिर्यग्देहाद्य-
पेक्षया देवादिकार्यकारणसंघातानां यदि वा सर्वेषां समतैव नैयामुपपत्ति-
संभवः सद्भावप्रतिपादको हेतुर्विद्यते । नास्ति हि यस्मात्तस्मादवि-
द्याकृता एव न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

उत्पत्त्यादिवर्जितस्याद्द्वयस्यास्थात्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमार्णकत्वप्रदर्श-
नार्थं वाक्यान्पुन्यस्यन्ते । रसादयोऽन्नरसमयः प्राणमप इत्येवमा-
दयः कोशा इव कोशा अस्यादेरिवोत्तरोत्तरस्यापेक्षया बहिर्भावात्पूर्वपूर्व-
स्य व्याख्याता विस्पष्टमाख्यातास्तैत्तिरीयके। तैत्तिरीयकशास्त्रोपनिषद्-
श्रुत्यां तेषां कोशानामात्मा येनाऽऽत्मना पश्चापि कोशा आत्मवन्तोऽन्तैर-

गमान्नासत्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य देहभेदेषु केषु चिदाधिक्ये मूढदृष्ट्या कल्पितेऽपि
विवेकदृष्ट्या सर्वदेहानां पञ्चभूतात्मकत्वाविशेषादशेषसाम्ये वा स्वीकृते नास्ति संघा-
तेषु सत्यत्वे काचिद्रूपपत्तिरित्याह । आधिक्य इति । पूर्वार्धाक्षराणि^१ योजयति ।
घटादीति । मणिमंत्रादिरूपां मायामिन्द्रजालप्रयोजकभूतां व्यावर्तयति । अविद्येति ।
विमता देहा न सत्या देहत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । ब्रह्मादिदेहानामुत्कृष्टत्वान्नाविद्या-
कृतत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयार्थं व्याचष्टे । यदीत्यादिना ॥ १० ॥

जीवस्याद्वितीयब्रह्मत्वमुपपश्यवष्टम्भेनोपपादितम् । इदानीं तत्रैव तैत्तिरीयैश्रुतेस्ता-
त्पर्यमाह । रसादयो हीति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । उत्पत्त्यादीति । अक्षरार्थं क-
थयति । रसादय इति । आदिशब्देन मनोमयविज्ञानमयैर्नन्दमया गृह्यन्ते । स्वप्ना-
देषां कोशास्त्वदपेक्षया बहिर्भवन्ति वद्वदेते पञ्च कोशा व्यपदिश्यन्ते । तत्र हेतुमा-
ह । उत्तरोत्तरस्येति । पूर्वपूर्वस्यान्नमयादेरुत्तरोत्तरप्राणमयाद्यपेक्षैर्^२ बहिर्भावाद्ब्रह्म
सर्वान्तरं प्रतिष्ठाभूतमपेक्षयाऽऽनन्दमयस्यापि बहिर्भावाविशेषादाविकिशिष्टं पञ्चानामपि
कोशात्वमित्यर्थः । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे । व्याख्याता इत्यादिना । तत्र जीव-

१ क. 'विसर्जिता' । २ क. 'पेक्षया' । ३ क. 'यत्र' । ४ अ. 'पत्तिः सं' । ५ अ. 'स्ति यं' । ६
क. 'न प' । ७ घ. अ. 'स्यात्म' । ८ च. 'णत्व' । ९ क. 'वस्य व्या' । ल. ड. ज. घ. 'वस्य प' । १०
क. 'यत्र' । ११ अ. 'पद्मपत्र' । १२ अ. 'न्तरात्मना सं' । १३ क. अ. 'पु वि' । १४ ग. अ. 'वे-
कि' । १५ क. 'हा प' । १६ ज. 'पादिशे' । १७ अ. छ. 'पु पुनः सं' । १८ छ. 'मि व्याचष्टे घ' ।
१९ ज. 'मत्रह' । २० अ. 'कृतमि' । २१ छ. छ. 'यत्र' । २२ ज. 'गा गृह' । २३ क. 'क्षया व' ।

मात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥ ११ ॥

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् । पृथिव्या-

तमेन । स हि सर्वेषां जीवननिमित्तत्वाज्जिवः । कोऽसावित्याह । पर ए-
वाऽऽत्मा यः पूर्वं सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतः । यस्मादात्मनः स्वप्र-
मायादिवदाकाशादिक्रमेण रसादयः कोशलक्षणाः संप्राप्ता आत्ममाया-
विसर्जिता इत्युक्तम् । स आत्माऽस्माभिर्यथा खं तथेति 'संप्रकाशितः' ।
आत्मा ह्याकाशवदित्यादिश्लोकैः । न तार्किकपरिकल्पितात्मेवत्पुरुषबु-
द्धिप्रमाणगम्य इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

किंचाधिदैवमध्यात्मं च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः पृथिव्याद्यन्तर्गतो यो
विज्ञाता पर एवाऽऽत्मा ब्रह्म सर्वमिति द्वयोर्द्वयोरद्वैतक्षयात्परं ब्रह्म

शब्दप्रवृत्तिं व्युत्पादयति । स हीति । विशिष्टं जीवशब्दार्थमाकाङ्क्षाद्वारा व्यावर्तय-
ति । कोऽसावित्यादिना । प्रकरणाविच्छेदनायं प्रकरणमनुसन्वते । यस्मादिति ।
प्रकृतस्य परस्याऽऽत्मनः श्रौतत्वे फलितमाह । नेत्यादिना ॥ ११ ॥

मनुष्योऽहं माण्यहं" प्रमावाऽहं कर्तोऽहं भोक्ताऽहमिति पञ्चानां विशिष्टानां यदे-
कं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्षैतन्नयं तद्ब्रह्मैवेति ज्ञानपरयोरैक्ये तैत्तिरीयैश्रुतेस्वात्पर्यमुक्त्वै-
तन्नैव बृहदारण्यके श्रुतेरपि तात्पर्यमाह । द्वयोरिति । मधुनाह्वणे बहुषु पर्यायेष्वधि-
देवाध्यात्मविभक्तयोः स्थानयोरयमेव स इति परं ब्रह्म प्रत्यक्षप्रकाशितम् । अतोऽस्मि-
न्बृहदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । पृथिव्यामि-
ति । न केवलैक्ये तैत्तिरीयैश्रुतेरेव तात्पर्यं किंतु बृहदारण्यकश्रुतेरपित्याह । किं-
चेति । अधिदैवं पृथिव्यादावध्यात्मं च शरीरे तेजोमयी ज्योतिर्मयश्चैतन्यमधानोऽ-
मृतमयोऽमरैणधर्मा पुरुषः पूर्णः पृथिव्यादी शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञाता स पर ए-
वाऽऽत्मा । तेन स विज्ञाता सर्वे पूर्णमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवेति परं ब्रह्म प्रकाशितमिति
संभन्वः । अपवादावस्थायामध्यारोपासंभवाद्द्वयोर्द्वयोरिति कथमुच्यते तत्राऽऽहै । आ-
द्वैतक्षयादिति । द्वैतक्षयपर्यन्तं ब्रह्म प्रकाशितम् । द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवादमात्र-
मित्यर्थः । मधुज्ञाने मध्वेव प्रकाशितं न ब्रह्म इत्योर्द्वयञ्च मधुज्ञानशब्दार्थं व्युत्पाद-

१ च. 'तः स यथा ख प्र' । २ छ. 'क्षणम्' । ३ झ. 'ति प्र' । ४ च. 'संप्रकाशः' । ५ ख. घ. ड. ज. 'क्षिप्रः श्रो' । ६ झ. 'अपुरु' । ७ व. 'धोरद्वै' । ८ ड. छ. 'परत्र' । ९ क. 'रयति' । १० ख. छ. झ. 'च्छेदार्थ' । ११ ग. घ. 'ह कं' । १२ ग घ झ. 'देकत्व' । १३ ख. 'यकधु' । १४ घ. 'करावृ' । १५ घ. 'ण्यधु' । १६ घ. 'पत्र' । १७ ग. ड. ज. झ. 'लग्नूत प्रका' । १८ ज. 'प्रक्षेप्ये' । १९ ज. 'स्मात्पर्ये' । २० ख. 'यकधु' । २१ क. 'धृतिरेव' । २२ घ. 'रथ' । २३ ग. 'धेः सन्पृथि' । २४ ख. छ. 'व परित्' । २५ ख. 'ह । अर्द' । २६ झ. 'ने गस' । २७ घ. ड. 'काशते न' । २८ छ. 'शङ्काऽऽह म' ।

मुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥ १२ ॥
जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते । नानात्वं

प्रकाशितम् । क्तेत्याह । ब्रह्मविद्याख्यं मध्वमृतममृतत्वं मोदनहेतुत्वाद्विज्ञायते यस्मिन्निति मधुज्ञानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किमिवेत्याह । पृथिव्यामुदरे चैव ययैक आकाशोऽनुमानेन प्रकाशितो लोके तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्युक्तिः श्रुतितश्च निर्धारितं जीवस्य परस्य चाऽऽत्मनो जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते स्तूयते शास्त्रेण व्यासादिभिश्च । यच्च सर्वमा-

यति । क्तेत्यादिना । शब्दस्य क्वचिदाश्रितत्वं रूपवदनुमीयते । तच्च शब्दाधिकरणं सामान्यतः सिद्धं पारिशेष्यादाकाशमिति सिद्धमिति । तच्च कल्पनालाघवादेकमेवेति गम्यते । तथा च बहिर्न्तश्चैकमेवाकाशमनुमानमाण्योदविगतेम् । तथाऽधिदैवमध्यात्मं च ब्रह्म प्रत्यभूतं सिद्धमित्युत्तरार्थं व्याचष्टे । किमेवेत्यादिना ॥ १२ ॥

इतश्चैकत्वे श्रुतीनां तात्पर्यमित्याह । जीवात्मनोरिति । अभेदेन ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिना ब्रह्मभावफलवादेनेत्यर्थः । यत्प्रशस्यते तद्विधेयमित्यादिन्यायात् । एकत्वदर्शने फलवादोपपत्त्युपलम्भादेकत्वं प्रशस्तत्वाद्विवक्षितमिति भावः । यच्चानेकत्वं सर्वमाणिसाधारणं तन्नित्यमानं दृश्यते । यन्नित्यते तन्निषिध्यत इति न्यायाच्चात्वात्वं शास्त्रेषां न भवतीत्याह । नानात्वमिति । तदुभयमेकत्वप्रशंसनं नानात्वनिन्दनं चैकत्वमेव शास्त्रायमित्यभ्युपगमे सति युक्तमिति फलितमाह । तदेवं हीति । श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे । यदिति । अनन्यत्वभावशङ्कां व्यावर्त्यैकरसत्वं दर्शयति । अभेदेनेति । तत्प्रशस्यते शास्त्रेणेति तत्प्रदमादाय व्याख्येयम् । शास्त्रेणाभेदवेदनेन फलवादेनेत्यर्थः । व्यासपराशरादिभिश्च वेदार्थं व्याचक्षणैरेकत्वं स्तूयते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः । अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजावमित्यादिवाक्यैरित्याह । व्यासादिभिश्चेति * । द्वितीयाथं विभजते । यच्चेति ।

* इ. ति सरत्नमिदमहं च वासुदेव इति । सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं तत्र भेदमोहमित्यादि ।

१ च. 'मृ' मो । २ ज. 'ते तस्मि' । ३ घ. इ. 'नोर्जीवात्मनेर' । क. छ. झ. 'नोर' । ४ घ. इ. ज. 'द्वं पारिशेष्यादा' । ५ घ. ज. 'व्याधि' । ६ घ. तं यया' । ७ ग. इ. ज. झ 'यमाह । ८ छ. 'रश्म.वर्ति' । ९ ज. 'वत्वं दि शा' । १० इ. फलमाह । ११ छ. 'त्वं प्रत्' ।

निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥ १३ ॥

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।

णिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रबहिष्कृतैः कुतार्किकैर्विरचितं नानात्वदर्शनं निन्द्यते । न तु तद्वितीयमस्ति । द्वितीयाद्वै भयं भवति । उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । इदं सर्वं यदपमात्मा । मृत्योः स मृत्यु-
माप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यादिवाक्यैश्चान्यैश्च ब्रह्मविद्भिः । पञ्चेतत्त-
देवं हि समञ्जसं ऋज्वबोधं न्याय्यमित्यर्थः । योस्तु तार्किकपरिकल्पिताः
कुदृष्टयस्ता अदृज्वयो निरूप्यमाणा न घटनां प्राञ्चन्तीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

ननु श्रुत्याऽपि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेरुत्पत्त्यर्थोप-

तन्निन्द्यत इति यच्छब्देनोपक्रमोद्भव्यम् । अविद्यामोहिघातमानः पुरुषा भिन्नदाशि-
नः । किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणेत्यादिवाक्यैर्व्यासादयोऽपि द्वैतदर्श-
नं निन्दन्तीत्याह । अन्यैश्चेति । एवमनेकैत्वदर्शनस्य निन्दितत्वेन निषिद्धत्वान्नापे-
कत्वं शास्त्रायमित्युक्त्वा चतुर्थपादार्थमाह । पञ्चेतदिति । विषयभेदेन प्रशंसनं नि-
न्दनं चेत्यर्थः । एवं हीति । द्वैतस्याशास्त्रीयत्वमद्वैतस्यैव उच्चात्पदैगम्यत्वमित्यङ्गीका-
रे सतीत्यर्थः । भेदद्वैतीनामपि न्याय्यत्वाविशेषाद्भेददर्शननिन्दनस्य कुतो न्याय्यत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । यास्त्विति । या वेदवाताः स्मृतयो चाश्च काश्च कुदृष्टयः । स-
वास्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोमूला हि ताः स्मृताः । इति मनुवचनादित्यर्थः । न्याय-
विरोधादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह । निरूप्यमाणा इति । वैशेषिकैरेना-
शिकादिकैल्पना भेदानुसारिण्यो भेदश्च परस्पराश्रयतादिदोषदूषितो न प्रमीयते । तेन
भेदवादानामुत्प्रेक्षामूलानामसमञ्जसत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

न भेदवादानामुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वं श्रुतिमूलत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । जीवात्मनो-
रिति । उत्पात्तिव्युत्पत्तिः सम्यग्ज्ञानं तदर्थोपनिर्देशं प्रत्यूषेयैकस्या प्राक्प्रवृत्तकर्मकौण्डे-
न यत्परापरयोर्नानात्वमुक्तं तदोदनं प्रचवीति भविष्येत्प्रवृत्त्या तण्डुलेष्वोदनत्वव-
द्वीणयेव न मुख्यभेदार्थत्वं श्रुतेर्युज्यते । भेदस्यापूर्वत्वपुरुषार्थत्वयोरभावादित्यर्थः । श्रो-
कैर्व्यावर्त्योपमाशङ्कामाह । नन्विति । न केवलमस्माभिरुत्प्रेक्षितमिदं किंतु श्रुत्याऽपि

१ च. 'देव हि । २ स. 'नास्ते द' । ३ स. 'न तन्निन्द्य' । ४ स. 'तीर्थं द्वि' । ५ स. 'देव हि ।
६ स. 'यस्तु । ७ घ. 'माता न घटीः प्रा' । ८ क. 'ज घटाना । ९ घ. 'त्वं प्राणु' । १० स. घ. 'ज.
'त्यसैः व्युत्' । ११ घ. क. 'ज. 'मादिति दृष्ट' । १२ स. 'कद' । १३ क. 'दृष्टिताम' । १४ घ. स.
'न्दकस्य । १५ छ. 'लाः प्रोक्तस्तमो' । १६ घ. क. 'ज. 'ह । अवि' । १७ छ. 'दिभेदक' । १८ क.
'थः ॥ १३ ॥ भे' । १९ घ. 'क्षामूलमात्र' । २० छ. 'तिस्र्युत्पत्त्या' । २१ स. 'दृष्ट्याऽऽह जी' ।
२२ क. घ. स. 'पदः प्र' । २३ घ. छ. 'वेक्षाय । २४ स. 'इते क' । २५ स. 'ये य' । २६ स. ग.
छ. स. 'धरुत्त्या' । २७ स. 'करय व्या' । ज. 'कद्वय्या' ।

भविष्यद्दृष्ट्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥ १४ ॥

निपद्वाक्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकाण्डे । अनेकशः कामभेदत इदंका-
मोऽदःकाम इति । परश्च स दाधार पृथिवीं धामित्पादिमद्भवर्णः । तत्र
कथं कर्मज्ञानकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य साम-
ञ्जस्यमवधार्यत इति । अत्रोच्यते । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।
यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभू-
तः । तदैक्षत । तत्तेजोऽसृजतेत्प्योद्युत्पत्त्यर्थोपनिपद्वाक्येभ्यः प्राक्पृथ-
क्त्वं कर्मकाण्डे प्रकीर्तितं यत्तत्र परमार्थम् । किं तर्हि गौणम् । महा-
काशघटाकाशादिभेदवत् । यथोदनं पचतीति भविष्यद्दृष्ट्या तद्वत् । न
हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविकावि-
द्यावत्प्राणिभेददृष्ट्यनुवादित्वादात्मभेदवाक्यानाम् । इह चोपनिषत्सुत्प-

दांशवतिर्विपर्ययः । भेदं वदन्त्याः श्रुतेस्वात्पर्यलिङ्गमभ्यासं सूचयति । अनेकश इ-
ति । कर्मकाण्डे उत्तत्कामनाभेदेन नियोज्यभेदसिद्धावपि कथं जीवपरयोर्भेदः सिध्यति
परस्य तन्वानुक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । परश्चेति । हिरण्यगर्भः समवर्तताम् इति मन्त्रे
प्रकृतौ हिरण्यगर्भः सर्वनाम्ना परामृश्यते । सै इमां पृथिवीं धामपि धृतवान् । अन्य-
था गुरुत्वात्तयोरवस्थानायोगात् । न च हिरण्यगर्भातिरिक्तमीश्वरं परे बुध्यन्ते मन्त्र-
वर्णः । परश्च प्रकीर्तित इति संबन्धः । कर्मकाण्डार्थं ज्ञानकाण्डेनापवादार्थं ज्ञानका-
ण्डार्थस्यैवैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्यतामित्याशङ्क्य बाध्यबाधकभावनिर्धारणे कारणानव-
धारणान्मैवमित्याह । तत्रेति । श्लोकात्परैरुत्तरमाह । अत्रेत्यादिना । पृथक्त्वस्य गौण-
त्वे प्रागुक्तमेव दृष्टान्तमाह । महाकाशेति । तत्रैव श्लोकसूचितमुदाहरणमाह । यथे-
ति । मुख्यत्वं हीत्यादि व्याचष्टे । न हीति । भेदस्यापूर्वत्वाद्यभावान्न वाक्यानां तत्परैरत्वं
तत्परात्तत्परयोश्च तत्परं वाक्यं बलवदिति न्यायादस्त्वण्डवाक्यार्थस्यैव सामञ्जस्यमित्य-
र्थः । अद्वैतवाक्यानामपि कथमद्वैते तात्पर्यमित्याशङ्क्यापूर्वार्थत्वाद्दुपपत्तिमस्वाच्चेत्या-
ह । इह चेति । अद्वैतं तावन्मानान्तरागोचरत्वात्पूर्वभेदमेवाद्वितीयमिति प्रागवस्था-
यां ब्रह्माद्वितीयं श्रुतम् । तदेवेदं सृष्ट्वा । तत्सृष्ट्वा तदेवानुमाविशदिति श्रुतेरनुर्भविष्टं
जीवोऽभिलष्यते । तेन जीवस्य ब्रह्मवां संभवतीत्युपपत्त्याऽपि श्रुतेरद्वैतार्थत्वं गम्यते ।

१ छ. गौणत्वं मुख्यं । २ ड. ज. 'त्वं न हि युं' । ३ ख. झ. 'थिवीभि' । घ. ङ. ज. 'थिवीं
यामुतेमामि' । ४ घ. ङ. ज. 'त्वादिभ्युत्प' । ५ ज. 'भ्यः प्रथ' । ६ घ. ङ. 'र्थं भविष्यदिति किं । ७
च. 'द्वैतोप' । ८ ख. घ. 'त्यपतेऽर्थः' । ९ क. 'भेदवत्याः शु' । १० ज. 'रस्यात्रानु' । ११ ख. 'स हि
द' । १२ ख. 'दार्थं शा' । ज. 'दार्थं शा' । १३ ज. 'ध्य यज्ज्ञान' । १४ ख. 'रतान' । १५ घ. ङ.
'स्परसा' । १६ क. झ. 'मेवा' । १७ ख. 'दं दृष्टा' । १८ झ. 'प्रविष्टजी' । क. 'विष्टो जी' ।

मृलोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।

त्तिमलयादिवाक्यैर्जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपिपादयिष्यति । तत्त्व-
मसि अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यादिभिः । अत उपनिष-
त्स्वेकत्वं श्रुत्या प्रतिपिपादयिष्यति भविष्यतीति भाविनीमेकवृत्तिमाश्रि-
त्य लोके भेददृष्ट्यनुवादो गौण एवेत्यभिप्रायः । अपवा तदेक्षत । त-
त्तेजोऽद्यजतेत्याद्युत्पत्तेः प्रागेकमेवाद्वितीयमित्येकत्वं प्रकीर्तितं । तदेव
च तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसीत्येकत्वं भविष्यतीति तां भविष्यद्वृत्ति-
मपेक्ष्य यज्जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्र क्वचिद्वाक्ये गम्यमानं तद्वीणम् ।
यथोदनं पचतीति तद्वत् ॥ १४ ॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाऽप्युत्पत्तेरूर्ध्वं जात-
मिदं सर्वं जीवाश्च भिन्ना इति । मैवम् । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनाम् ।
पूर्वमपि परिहृत एवायं दोषः । स्वप्नवदात्ममापाविसर्जिताः संघाता
घटाकाशोत्पत्तिभेदादिवज्जीवानामुत्पत्तिभेदादिरिति । इत एवोत्प-

सृष्ट्यादिश्रुतीनामर्हते वात्पर्यं न सृष्ट्यादावित्यनन्वरमेव वक्ष्यते । तस्माद्देवे श्रुते-
स्तात्पर्यात्तदर्थस्यैव वाचिकतेत्यर्थः । न केवलमुपपत्तेरेवाद्देवे श्रुतेस्तात्पर्यं किंतु नवछं-
स्वोऽभ्यासादपीत्याह । तत्त्वमिति । भेददृष्टेरपवादाच्च श्रुतेरेद्देवे वात्पर्यं प्रतिमावी-
त्याह । अन्योऽसाविति । आदिशब्देनाद्देववादीनि द्वैतनिषेधीनि च वचनान्वराणि
यसन्ते । एकत्वमेव प्रतिपिपादयिष्यति पूर्वो संबन्धः । एकत्वे श्रुतेस्तात्पर्यं सिद्धे
तृतीयपादावष्टम्भेन फलितमाह । अत इति । श्लोकस्य साध्याहारं व्याख्यानान्तरं-
माह । अथ वेत्यादिना ॥ १४ ॥

सृष्ट्यादिश्रुतिषु शब्दशक्तिवशादेव सृष्ट्यादिभेददृष्टेरद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । मृलोहेति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिवृत्त्युपेत्य व्यावर्त्यं चोद्यमुत्पापयति ।
नन्विति । तासां स्वार्थनिवृत्त्याभावान्निरवकाशं चोद्यमिति परिहरति । भैवमिति ।
परिहृतत्वाच्च नेदं चोद्यं सावकाशमित्याह पूर्वमपीति । यदि प्रकृतोत्पत्त्यादिश्रुति-
भ्यः सकाशादुपक्रमेणसंश्लोकैरेकत्वं चात्पर्यं लिङ्गपर्यन्तोर्द्वैतस्य मृया सृष्ट्यादिश्रुतेः
स्वार्थपरत्वं परिहृतं तर्हि पुनरुपन्यासो वृथा स्यादित्येवाशङ्कते । इत एवेति । उत्प-

१ घ. ह. 'यं इति श्रुत्या तं । २ क. 'सिर्भेदा' । ३ ज. 'दि श्रुतिः' । ४ छ. 'रेव ए' । ५. 'रि-
तीत ए' । ५ क. 'वेरानि व' । ६ ल. 'ति सं' । ७ छ. घ. 'श्रुतिनाम्' । ८ ग. घ. 'रद्वर' । ९ घ.
'करं तां' । १० ग. 'कृपेताभे मृ' । ११ ह. 'कृपे मृ' । १२ द. 'सायं मृ' । ल. छ. 'सायं भाभे मृ' ।
१३ ग. घ. 'रित्युत्पापय' । छ. 'दिनि व' । १४ घ. 'उत्पत्तिरिति' ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

त्तिभेदादिश्रुतिभ्य आकृष्येह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामिदम्पर्यप्रतिपिपादयि-
ष्योपन्यासः । मृच्छोहविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्षो चोदितां
प्रकाशिताऽन्योन्यथा च सैः सर्वैः छष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्धयव-
तारोपोपायोऽस्माकम् । यथा प्राणसंवादे वागाद्यासुरयाप्सवेधांघ्राख्यायि-
का कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय तदप्यसिद्धमिति चेत् । न ।
शास्त्राभेदेष्वन्योन्यथा च प्राणादिसंवादश्रवणात् । यदि हि संवादः

स्यादिश्रुतीनां मिथ्यासृष्टिपरत्वं पूर्वमुक्तम् । इह तु तासां ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यप्रतिपाद-
नेच्छयो पुनरुपन्यासः सिध्यतीत्युत्तरमाह । इह पुनरिति । पादत्रयगतान्यक्षराणि
योजयति । मृदित्पादिना । यः शब्दशक्त्या प्रतीयते न स श्रुत्यर्थो भवति किंतु
तात्पर्यगम्यस्यैव श्रुत्यर्थेत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । वागादीनां प्राणानामहं श्रेयो-
नहं श्रेयानिति मिथैः संघर्षः संवादस्तत्र याऽऽख्यायिका श्रूयते नासौ श्रुत्यर्थो भवति ।
वागादीनामचेतनत्वात् । तथा मृष्ट्यादिश्रुतिरपि न स्वर्षिं तात्पर्यवतीत्यर्थः । उदाहरणा-
न्तरं सूचयति । वागादीति । देवासुरसंग्रामे देवास्तावदसुरानभिभेवितुं यज्ञमुपचेक्रे-
रे । वागादींश्चोद्रावृत्तेन वविरे । तांश्च वागादीन्कल्याणासंज्ञेन पाप्मना असुरा
विविधुरित्योघाख्यायिका च न यथाश्रुत्वाथौ । वागादीनां वागमावेनोद्गानासामथ्यात् ।
इकवैसुरैर्धर्षितत्वात्प्राणोक्तान्तौ देहापावप्रसिद्धेश्च प्राणः श्रेष्ठो भवतीति प्राणवैशि-
ष्ट्यनिश्चये बुद्धयवतारशेषत्वेन सा कल्पिता । तथैव प्रकृतेऽपि मृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थे
तात्पर्यामावाहकार्यस्य तद्व्यतिरेकेणामावाहदेवास्वीत्यद्वैतबुद्धयवतारोपायत्वेन मृ-
ष्ट्यादिप्रक्रिया कल्पितेत्यर्थः । देवताशब्दप्रयोगाच्चेदेनरंवे वागादीनामिति मुख्या-
र्थत्वं संवादादिश्रवणस्य । अतोऽसिद्धमुदाहरणमिति शङ्कते । तदपीति । संवाद-
विसंवादयोरसवोः श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यमर्थवादानामित्यङ्गीकारादविरोधापेक्षमेवार्थवादमा-
माण्यम् । इह तु परस्परद्वेषाद्विदर्शनात् प्रामाण्यमिति पारहरति । न शास्त्राभेदे-
ष्विति । प्राणादीत्यादिशब्देन मुख्यप्राणातिरिक्ता वागादयो एतन्वे । उक्तमेव समा-
धानं व्यतिरेकमुखेन विज्ञोति । यदि हीति । क्वचिद्विदमानानां प्राणानां स्वयमेव

१ क. छ. अ. 'भामेदे पार' । छ. 'नमिर्दे प' । २ छ. 'द्विषयो' । ३ अ. 'तऽऽ' । ४ क.
'पा य । ५ अ. सर्गः । ६ अ. 'रापासमा' । ७ क. छ. 'धाष्ट्या' । ८ क. 'धा य । ९ क. हि द' ।
१० छ. 'नेष्ट्या' पुं । ११ अ. 'वा ह्य' । १२ क. 'दानि' । १३ छ. 'यः संवाद' । १४ अ. छ. 'स्ता-
पता' । ५. स्वार्थ ता' । १५ क. 'विगुप्त' । १६ अ. छ. 'वविरे' । १७ अ. छ. 'दीनः श्च' । १८ अ.
'मं गतेन' । १९ अ. छ. 'रफ' । २० क. छ. 'गुर' । २१ छ. 'रेष्ट्या' । अ. 'दे राप' । २२ अ. छ.
'न्याय' । २३ क. 'सं यथा' । २४ छ. द. 'मुक्त्ये' । २५ क. 'वा ह' ।

परमार्थ एवाभूदेकरूप एव संवादः सर्वशांखास्वैश्रोप्यद्विरुद्धानेकप्रकारेण नोश्रोप्यत् । श्रूयते तु । तस्मान्न तादृष्यं संवादश्रुतीनाम् । तेषोत्पत्तिवाक्यानि प्रत्येतव्यानि । कल्पसर्गभेदात्संवादश्रुतीनामुत्पत्तिश्रुतीनां च प्रतिसर्गमन्यथात्वमिति चेन्न । निष्प्रयोजनत्वाद्यधोर्कबुद्धयवतारप्रयोजनव्यतिरेकेण । न ह्यन्यप्रयोजनैवत्वं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां शक्यं कल्पपितुम् । तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थमिति चेन्न । कलहोत्पत्तिप्रलपानां प्रतिपत्तेरनिष्टत्वात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वबुद्धयवतारापैव नोन्यार्थाः कल्पपितुं युक्ताः । अतो नास्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

निर्णेतुमशक्तानां प्रजापतिमुपगतानां यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठवरमिव विद्यति सै वः श्रेष्ठो भवतीति तेनोक्तानां प्रवासः श्रूयते । क्वचिच्च सातङ्गयेण । यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमिदं पवति स नः श्रेयानित्यालोच्य प्रवासो व्यपदिश्यते । क्वचित्पुनर्वाक्चक्षुःश्रोत्रमैर्नांसीति मुख्यप्राणाविरिकाश्चत्वारः श्रूयन्ते । क्वचिरेवगौदयोऽपीत्येवं विरुद्धानेकप्रकारेण संवादश्रवणमस्तीत्याह । श्रूयते त्विति । प्राणसंवादश्रुतीनां मिथो विरोधात्प्राप्तिस्वैर्धेयं प्रामाण्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति । उक्तदृष्टान्वानुरोधादुत्पत्तिवाक्यान्यपि न विवक्षितार्थानि । क्वचिदाकाशादिक्रमेण सृष्टिः क्वचिदभ्यादिक्रमेण क्वचित्प्राणादिक्रमेण क्वचिदक्रमेणेत्येवं परस्परैरौहविदर्शनादित्याह । तथेति । प्रतिकल्पं सृष्टिभेदस्येष्टत्वाद्भुक्तश्रुतीनामपि प्रतिसर्गमन्यथात्वाद्भवस्थयाऽर्धवत्त्वं स्यादिति शङ्कते । कल्पेति । सिद्धे प्रामाण्ये व्यवस्था कल्प्यते । तदेव नाद्यापि सिद्धमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । वासां प्रयोजनवत्त्वं त्वयाऽपि स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह । यथोक्तेति । प्रयोजनान्तरामात्रं प्रकटयति । न हीति । प्राणादिभावप्राप्तये ध्यानार्थं प्राणादिसंकीर्णनामिव शङ्कते । तथात्वेति । तं यथा यथोपासते तदेवं भवतीति श्रुतेः । न्यायसौभ्यात्कलहादिध्यानात्तत्प्राप्तिः कलं स्यात् । तच्चानिष्टमिति परिहरति । नेत्यादिना । प्राणसंवादश्रुतीनां प्राणवैशिष्ट्याद्विचोधावतारार्थत्वमुपपाद्य दाटान्तिकमुपसंहरति । तस्मादिति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामुत्पत्त्यादिपरत्वामात्रे कलित्वं चतुर्थपादावष्टमेन स्पष्टयति । अत इति ॥ १५ ॥

१ ज. 'शास्त्रयोपद्वि' । २ घ. 'स्वधोषीद्वि' । ३ च. 'द्विबुद्धा' । ४ घ. ज. नाश्रीवत् । ५ घ. तथाषोत्प' । ६ क. 'तीना प्र' । ७ घ. 'नवरता' । ८ छ. 'क्तप्रयोजनबुद्धयवतारव्य' । ९ घ. 'नत्वं स' । १० छ. शक्यते कं । ११ घ. 'नां तत्र प्र' । १२ घ. 'दुपपत्त्यादि' । १३ च. नान्यथा कं । १४ घ. 'न्यार्थावक' । १५ ग. घ. न्ते स्वरा' । १६ क. सर्वे. श्रे' । १७ छ. 'नासि मु' । १८ ल. 'चित्तु ल्पणा' । १९ घ. ज. 'गादीत्येवं वि' । २० ज. स्वार्थप्रा' । २१ छ. 'स्वरापह' । २२ क. 'रापह' । २३ घ. 'ति । संप्रति वाक्यं सृ' । २४ ग. 'प्रति वाक्यं सृ' । २५ छ. 'वस्थाः कल्पन्ते' । २६ घ. 'ति यं' । २७ क. 'व' । २८ ल. घ. सामान्यात्क' । २९ घ. 'सिक्तं' । ३० 'वपाथा' । ३१ ज. 'धेमु' ।

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

यदि परं एवाऽऽत्मानित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एकः परमार्थः सन्नैक-
मेवाद्वितीपमित्यादिश्रुतिभ्योऽसदन्यत्किमर्थेयमुपासनोपदिष्टा । आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः । य आत्माऽपहतपाप्मा स क्रतुं कुर्वीत । आत्मेत्येवो-
पासीतेत्पादिश्रुतिभ्यः । कर्माणि चामिहोत्रादीनि । शृणु तत्र कारणम् ।
आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । वर्णिनश्च मार्गगाः । आश्रमशब्दस्य प्र-
दर्शनार्थत्वास्त्रिविधाः । कथम् । हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । हीना निकृष्टा
मध्यमा उत्कृष्टा च दृष्टिदर्शनेनामर्थं येषां ते मन्दमध्यमोत्तमबुद्धिसा-
मर्थ्योपेता इत्यर्थः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थं मन्दमध्यमदृष्ट्याश्रमाद्यर्थं

उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमद्वैते परिहृत्योपासनविध्यनुपपत्तिविरोधं परिहरति । आश्र-
मा इति । आश्रमिणो वर्णिनश्च कार्यद्रष्टोपासका हीनदृष्टयः । कारणद्रष्टोपासका
मध्यमदृष्टयः । अद्वितीयब्रह्मदर्शनेनशीलास्तूत्तमदृष्टयः । एवमेतेषु त्रिविधेषु मध्ये तेषां
मन्दानां मध्यमानां चोत्तमदृष्टिप्रवेशार्थं दयालुना वेदेनोपासनोपदिष्टा । तथा चो-
पासनानुष्ठानद्वारेणोत्तमामेकत्वदृष्टि क्रमेण प्राप्ता उत्तमेत्येवांन्वर्तविष्यन्तीत्यर्थः । श्लो-
कव्यावर्त्याभाशङ्कामाह । यदीति । तस्यैव परमार्थतः सत्त्वे प्रमाणमाह । एकैमेवे-
ति । द्वैतमतीतेर्मित्याद्वैतविषयत्वेनाविरोधमाह । असदिति । अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे ध्या-
नविधिविरोधमाह । किमर्थेति । उपासनोपदेशमेव विशदयति । आत्मेति । तत्र हि
निदिध्यासितव्य इत्युपासनोपदिश्यते । य आत्मेत्यादौ तु स विजिज्ञासितव्य इति
ध्यानविधिः । स ऋषुमित्यत्र शशब्देन शमादिमानविकारी परामृश्यते । अद्वैतस्यैव
वस्तुत्वे कर्मविधिविरोधोऽपि प्रसरतीत्याह । कर्माणि चेति किमर्थान्युपदिष्टानां वि सं-
यन्धः । अद्वैताधिकारिणोऽधिकैर्वन्तरं प्रति विधिद्वयं सावकाशमिव परिहरति ।
शृण्विति । तत्रैतद्युपासनोपदेशः कर्मोपदेशश्च गृह्यते । वेदेन कारणप्रयोजनया-
प्रकटयति । आश्रमा इति । आश्रमशब्देनाऽऽश्रमिणो गृह्यन्तां वर्णिनस्तु कथं एतेर-
नित्याशङ्क्याऽऽह । आश्रमेति । शूद्रान्यावर्त्य श्रेणिकानामेव ग्रहणार्थं मार्गगा
इति विशेषणम् । श्रेणिक्यमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । कार्यद्रष्ट-
विषयवान्निकृष्टत्वम् । मध्यमत्वे कारणद्रष्टविषयत्वात् । उत्कृष्टत्वमद्वैतविषयत्वादि वि-
दृष्टव्यम् । एवं पूर्वां व्याख्यायोत्तरार्थं व्याकरोति । उपासनेति । कर्मोपदेशस्यापि

१ छ. अ. 'रम ए' । २ छ. छ. 'मार्थतः स' । ३ ड. वेदगाः । ४ छ. छ. 'क्षीतप्र' । ५ प.
ड. अ. 'र्शनं क्षी' । ६ प. ड. अ. 'मध्यमेण' । ७ क. 'र्व्यं य ये' । ८ ड. 'रय' । ९ प. ड. अ. 'ये
म' । १० अ. 'वार्थं' । ११ छ. छ. 'णनील' । १२ ग. छ. 'कमिति' । १३ छ. 'कार्यन्त' । १४ अ.
तत्रायुन' । १५ क. तदेव । १६ अ. एतेरपि ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥ स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

कर्माणि च । न चाऽऽत्मैक एवाद्वितीय इति निश्चितोत्तमदृष्ट्यर्थं दयालुनां वेदेनानुकम्पया सन्मार्गगाः सन्तः कथमिदमुत्तमामेकत्वदृष्टिं प्राप्नुयुरिति । यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि । नेदं यदिदमुपासते तत्त्वमसि आत्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १६ ॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वादद्वयात्मदर्शनं सम्यग्दर्शनं तद्ब्राह्मत्वान्मिथ्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषास्पदत्वात्कथं स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तरचनानियमेषु कपिलकणादबुद्धोर्हतादिदृष्ट्यनुसारिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति तत्र तत्राऽनुरक्ताः प्रतिपक्षं चाऽऽत्मनः पश्यन्तस्तं द्विपन्त इत्येवं रागद्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेव परस्परमन्योन्पं

तदर्थत्वमाह । कर्माणि चेति । व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति । न चेति । 'वेदेनोपासनाद्युपदेशे मन्दांशं मध्यमानां च कथमनुग्रहः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । सन्मार्गगा इति । प्राप्नुयुरित्युपासनोपदिष्टा । कर्माणि चेति पूर्वेण संबन्धः । उपास्यं ब्रह्मैव न भवतीति प्रविषेथान्मन्दमध्यमहेष्टिविषयत्वमुपासनस्य प्रविभातीत्याह । यन्मनसेति । अद्वैतदृष्टीनां तु वर्णाश्रमभेदाभिमानाभावादेव नोपासनं कर्म वा संबवतीत्याह । तत्त्वमसीति ॥ १६ ॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मवान्तरैर्विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य तेषां भ्रान्तिमूलत्वान्मैवमित्याह । स्वसिद्धान्तेति । श्लोकस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । शास्त्रेति । तद्ब्राह्मत्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रोपपत्ती गृह्येते । द्वैतदर्शनस्य मिथ्यादर्शनत्वे हेतुवैरपरत्वमवतारितस्य श्लोकस्य दर्शयति । इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव दर्शयति । द्वैतिनामिति । आदिशब्देन मदमानादयो एहीताः । स्वीयं स्वीयं सिद्धान्तं व्यवस्थापयितुं तत्त्वज्ञानमधिकृत्य प्रवृत्तानां वादिनां कुतो दोषास्पदत्वमित्याक्षिपति । कथमिति । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति । स्वसिद्धान्तेत्यादिर्नो । निश्चयमेव स्फोरयति । एवमेवेति । रागास्पदत्वेऽपि तेषां द्वेषास्पदत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रतिपक्षमिति । उत्तरार्धं विमज्जे । स्वसिद्धान्तेति । यद्धि वादिनां प्र-

१ ख. घ. 'तीयमिति । २ ज. 'ना देवेना' । ३ च. 'मसीति आ' । ४ क. 'धं सि' । ५ च. 'द्वादि' । ६ च. 'स्तप्रद' । ७ घ. द. ज. 'वर्त्याशं' । ज. 'वर्त्याशं दं' । ८ ग. ज. घ. वेदनी' । ९ घ. 'देशम्' । १० ज. 'ना च क' । ११ झ. 'दृष्टी वि' । १२ ग. झ. 'न्तरमव' । १३ ग. झ. 'न सह मां' । १४ छ. 'ना । उत्तरार्धमिति । १५ ज. स्फोटयति । १६ छ. 'पां दोषं' ।

परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥ १७ ॥
अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

विरुध्यन्ते । तैरन्योन्यविरोधिभिरस्मदीयोऽयं वैदिकः सर्वानन्यत्वादा-
त्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते । यथा स्वहस्तपादादिभिः । एवं रागद्वेषा-
दिदोषानास्पदत्वादात्मैकत्वबुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं परमार्थो हि यस्माद्द्वैतं
नानात्वं तस्पाद्द्वैतस्य भेदस्तद्भेदस्तस्य कार्यमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीय-
म् । तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्तस्पन्दनाभावे समाधौ

त्येकं स्वसिद्धान्तत्वेनोपसंगृहीतं दर्शनं तन्निर्धारणार्थमन्योन्यं वादिनो विरोधमाचर-
न्तो दृश्यन्ते । न च तैरद्वैतदर्शनं विरुध्यमानमध्यवसीयते । *यथा स्वकीयकरचरणादि-
मिरापाते कदाचिदाचरितेऽपि द्वेषो न जायते । परबुद्ध्यभावात्तथा द्वैताभिमानि-
मिरुपव्रवे क्षुद्रे कृतेऽपि नाद्वैतदर्शिनस्तेषु द्वेषो जायते । सर्वानन्यत्वात्परबुद्ध्यभावा-
दित्यर्थः । अद्वैतदर्शनस्य सम्यग्दर्शनत्वं प्रतिज्ञातम् । कथं प्रदर्शितव्या प्रक्रियया प्र-
तिपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति ॥ १७ ॥

द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षस्य विषयद्वारके विरोधेऽविगम्यमाने कथमविरोधवाचो युक्तिरित्या-
शङ्क्य स्वमतपर्यालोचनया तावदविरोधमाह । अद्वैतमिति । मिथ्याभूत्वेन द्वैतेनाद्वै-
तस्याविरोधेऽपि परमार्थभूत्वेन तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्य तथाविधं द्वैतमेव नास्तीति
मत्वाऽऽह । तेषामिति । द्वैतिनां परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरीभू-
तम् । तच्च संप्रतिपन्नद्वैतवन्मिथ्येत्येवं स्थिते न "द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्योर्शङ्को भव-
तीत्यर्थः । श्लोकप्रतिषेधं प्रश्नं करोति । केनेति । श्लोकाक्षरणामर्थमाचक्षणाणो हेतुमा-
ह । उच्यत इति । द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वे प्रमाणमाह । एकमेवेति । श्रुतिप्रामाण्याद्द्वै-
तस्याद्वैतकार्यत्वावगमात्कार्यस्य च कारणाद्वेदेन सखनिषेधात्तत्सत्यामित्यवधारणान्नाद्वै-
तदर्शनं द्वैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेनाविरुद्धमित्यत्र युक्तिमा-
ह । उपपत्तेश्चेति । तामेवोपपत्तिं संक्षिप्य दर्शयति । स्वचित्तेति । सुषुप्त्याद्यवस्थायां

* अत्र च नाम्नि पुल्लिङ्गे टिप्पणम् । मागवनीरादशस्कन्धे । जिह्वा ऋषित्वन्दशति स्वशक्तिरद्वै-
तनायां कतमाय कुप्येद ।

१ क. 'पाना' । २ ड. घ. ॥ १७ ॥ अ' । ३ क. 'नातवमसाद्वै' । ४ क. 'दस्तस्य' । ५ ड.
'धः केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । ए' । ६ छ. 'त्येकस्व' । ७ क. 'सिद्धान्तेनो' । ८ घ. 'न्यो-
न्यता' । ९ ग. झ. 'भव' । १० छ. 'र्वानन्य' । ११ ग. झ. 'तिक' । १२ स. घ. ड. ज. 'धे म' ।
१३ ड. 'न द्वैते' । १४ घ. 'मिचरती' । १५ झ. 'द्वैतानो' । १६ घ. 'द्वैताना' । १७ छ. 'रोधय' ।
१८ छ. 'शशा म' । १९ झ. 'धं प्रर' । २० ग. झ. 'दर्शने' । २१ छ. 'न्ये' ।

तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ १८ ॥
मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाऽजंकथं च न । तत्त्वतो

मूर्छायां सुषुप्तौ चाभावात् । अतस्तद्वेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनां तु तेषां परमार्थतश्चापरमार्थतश्चोभयथाऽपि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिरस्माकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानाम् । तेनायं हेतुनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । न तु तद्वितीयमस्तीति श्रुतेः । यथा मत्तगजाकूट उन्मत्तं भूमिष्ठं प्रति गजाकूटोऽहं वाहय मां प्रतीति श्रुवाणमपि तं प्रति न वाहयत्पविरोधबुद्ध्या तद्वत् । ततः परमार्थतो ब्रह्मविदात्मैव द्वैतिनाम् । तेनायं हेतुनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः ॥ १८ ॥

द्वैतमद्वैतभेद इत्युक्ते द्वैतमप्यद्वैतवत्परमार्थसदिति स्यात्कस्यचिदाशङ्केत्यत आह । यत्परमार्थसदद्वैतं मायया भिद्यते ह्येतत्तैमिरिकाने-

स्वकीयचित्तस्पन्दनाभावे मिथ्याज्ञानोपरमे सति द्वैतदर्शनाभावादद्वैतं सिद्धम् । एतत्तश्च स्वप्नव्याप्तद्वेदानामुत्पत्तिदर्शनादित्युपपत्तेर्द्वैतमद्वैतकार्यं न च कारणं वत्कार्यप्रतिभासैर्विरुध्यते । कार्यस्य वाचारम्भणमात्रत्वात्कारणातिरेकेणाभावादित्यर्थः । तेषामित्यादिभागं विमज्जते । द्वैतिनां त्विति । परमार्थद्वैतांशोनाद्वैतविरोधमाशङ्क्य द्विधा व्यवहारेऽपि विमतस्य द्वैतस्य द्वैतत्वादेव संप्रतिपन्नं वेन्मिथ्यात्वसिद्धेर्न तेन विरोधोऽद्वैतस्येति मन्वानः सन्नाह । यदि चेति । भ्रान्तिर्मूलद्वैतदर्शनैरद्वैतदर्शनं प्रमाणमूलमविरुद्धमित्येतदृष्टान्तेनोपपादयति । यथेत्यादिना । कार्यकारणभूतयोर्द्वैताद्वैतयोरेव विरोधे सिद्धे फलितमाह । तत इति । अद्वैतिनां द्वैतिनां च मातिस्विकपक्षपर्यालोचनायो द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षो विरुद्धो न भवतीति फलितमुपसंहरति । तेनेति ॥ १८ ॥

अद्वैतमेव द्वैतात्मना परिणमते चेद्वैतमपि तात्त्विकं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । मापयेति । विवर्तवादानङ्गीकारे दोषमाह । तत्त्वत इति । पूर्वार्थव्यावर्त्यामाशङ्कामादर्शयति । द्वैतमिति । तत्र पूर्वार्थोक्षराण्यवतार्यं व्याकरोति । अत आहिति । विमतो भेदो मिथ्याभेदत्वाच्चन्द्रादिभेदवदित्यर्थः । विमतं तत्त्वतो भेदरहितम् । निरव-

१ च. झ. 'ती वाऽभा' । २ क. 'तश्चो' । ड. 'तश्चापरार्थतश्चोभ' । ३ झ. 'र्थश्चोभ' । ४ ज. 'ते । ह' । ५ ज. 'हं गजं वा' । ६ क. 'क्षमिश' । ७ च. झ. 'तिनस्तेना' । ८ झ. 'द्वैत इ' । ९ ग. झ. 'प्रजा' । १० झ. 'प्रमि' । ११ क. 'वष मि' । १२ ख. ग. छ. झ. 'मूलैर्द्वैत' । १३ ज. 'द्वैतविरुद्धत्वे सि' । १४ ख. घ. ड. 'विरुद्धत्वे सि' । १५ ख. 'नां प्रा' । १६ क. 'पक्षैर द्वैत' । १७ छ. 'पत्तं चे' ।

भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं ब्रजेत् ॥ १९ ॥
 अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः।
 अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥२०॥

कचन्द्रवद्रेञ्जुः सर्पधारादिभिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्म-
 नः । सावयवैवं ह्यवयवान्यथात्वेन भिद्यते । यथा मृद्वटादिभेदैः । तस्मा-
 न्निरवयवमजं नान्यथा कथंचन केनचिदपि प्रकारेण न भिद्यत इत्यभि-
 प्रायः । तत्त्वतो भिद्यमाने ह्यमृतमजमद्वयं स्वभावतः सन्मर्त्यतां ब्रजेत् ।
 यथाऽग्निः शीतताम् । तच्चानिष्टं स्वभाववैपरीत्यगमनम् । सर्वप्रमाण-
 विरोधात् । अजमव्ययमात्मतत्त्वं मायैषैव भिद्यते न परमार्थतः । त-
 स्मान्न परमार्थसद्वैतम् ॥ १९ ॥

ये तु पुनः केचिदुपनिषद्वाख्यातारो ब्रह्मवादिनो वावदुका अजात-
 स्यैवाऽऽत्मतत्त्वस्यामृतस्य स्वभावतो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत
 एव तेषां जातं चेत्तदेव मर्त्यतामेष्यत्यवश्यम् । स चाजातो ह्यमृतो
 भावः स्वभावतः सन्नात्मा कथं मर्त्यतामेष्यति । न कथंचन मर्त्यत्वं
 स्वभाववैपरीत्यमेष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

यवत्वान्नित्यत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च व्यतिरेकेण मृदादिवदित्याह । नेत्यादिना । निरवयव-
 त्वेऽपि वस्तुनः स्फुटनधर्मत्वमाशङ्क्याऽऽह । सावयवं हीति । उक्तमनुमानं निगम-
 यति । तस्मादिति । अन्यथा परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुनर्नवनुकर्षणमन्वयार्थं कार्यत्वध-
 र्मेत्वांशत्वादिरत्र प्रकारोऽभिप्रेतः । विपक्षे दोषं वदन्निद्वितीयाथं विवृणोति । तत्त्वत
 इति । प्रसंगस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे । तच्चेति । विवर्तवाद्गुणसंहरति । अजमि-
 ति । स्थिते विवर्तवादे फलितमाह । तस्मादिति ॥ १९ ॥

स्वप्नमुक्त्वा स्वसूक्ष्मपक्षमनुमान्य दूषयति । अजातस्येति । अनुवादविभागं विमज्ज-
 ते । ये त्विति । स्वभावतः पूर्वजावस्य स्वभावतः एवामृतस्य चाऽऽत्मतत्त्वस्य परमार्थत
 एव जातिमुत्पत्तिं ये स्वसूक्ष्माः स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । जावस्य हि ध्रुवो मृत्युरितिन्यायेन
 दूषयति । तेषामिति । अजातो हित्यापक्षरार्थमुक्तेऽर्थं योजयति । स चेति ॥ २० ॥

१ घ. "द्वयम्" । २ क. सर्पादिभिः । ३ ज. "दात्तं ह्य" । ४ छ. "यथा भि" । ५ घ. "तं धेनेव" ।
 ६ क. "मृताम्" । ७ क. "स्यैव" । ८ ह. "जाताम्" । ९ घ. क. ड. छ. "दभा" । १० छ. एा प्रा ।
 ११ घ. "वाद्गम्य" । १२ छ. ग. ह. छ. न "पुत्रार्थे" ।

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा । प्रकृते-
रन्यथाभावो न कथं चिद्भविष्यति ॥ २१ ॥
स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ २२ ॥

यस्मान्न भवत्यमृतं मर्त्यं लोके नापि मर्त्यममृतं तथा । ततः प्रकृते
स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथंचिद्भविष्यति । अग्रेरि-
वोष्यस्य ॥ २१ ॥

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो
जायते तस्य प्रागुत्पत्तेः सभावः स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृपैव ।
कथं तर्हि कृतकेनामृतस्तस्यै स्वभावः कृतकेनामृतः स कथं स्थास्यति
निश्चलोऽमृतस्वभावेतया न कथंचित्स्थास्पत्यात्मजातिवादिनः सर्वदाऽजं
नाम नास्त्येव सर्वमेतन्मर्त्यम् । अतोऽनिर्मोक्षप्रसंग ईत्पभिप्रायः ॥ २२ ॥

पदार्थानां स्वभाववैपरीत्यगमनमनुपपन्नमित्युक्तं प्रपञ्चयति । न भवतीति । तत्र
पूर्वार्धं हेतुत्वेन व्याचष्टे । पस्मादिति । उत्तरार्धं हेतुमत्त्वेन योजयति । तत इति ।
यथाग्नेः सभावभूर्वस्योष्णत्वस्यान्यथात्वं शैत्यगमनमयुक्तं तथाऽन्यत्रापि स्वभावस्या-
न्यथात्वमनुचितं स्वरूपनाशप्रसंगादित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु ब्रह्म कारणरूपेण प्रागुत्पत्तेरमृतमपि कार्याकारेणोत्पत्त्युत्तरकालं मर्त्यतां गमि-
ष्यति । ततो रूपभेदाद्ब्रह्मैवविरुद्धमिति वैत्राऽऽह । स्वभावेनेति । पूर्वार्धं साध्या-
हारं योजयति । यस्पेति । प्रागवस्थायामपि कारणस्यैव कार्याकारेण जन्मयोग्यव-
या मर्त्यत्वावगमनमृपैव प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा युक्तेत्याश-
ङ्क्य कृतकेन मर्त्यविलयेनामृतैवस्तस्य वादिनः स कारणारूपो भावो भवतीति प्रतिज्ञा
युक्तेत्याह । कथमित्यादिना । भवतु प्रलयावस्थायाममृतावस्थापरिणामेनामृतत्वं
ततो वा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । कृतकेनेति । कृतकत्वस्य यत्कृतकं तददित्य-
मिति विनाशित्वेन व्याप्तत्वादित्यर्थः । किंचास्यावस्थायां कार्यमात्रं वास्तित्यजं ब्र-
ह्मास्मीति ज्ञानाभावान्मोक्षो न स्यादित्याह । आस्मेति ॥ २२ ॥

१ क. मर्त्यलो । २ च. 'था । यतः । ३ क. 'कृते स्व' । ४ च. 'भावः स्व' । ५ च. ज. घ. 'तैः स्व' । ६ ज. 'भावो मृ' । ७ ख. घ. ज. 'स्य भा' । ड. छ. 'स्यः समा' । ८ च. 'तः सन्क' । ९ ख. घ. ज. ज. 'वस्तथा' । १० 'त्यात्माजा' । ११ ख. घ. ड. ज. इति भावः ॥ १२ ॥ १३ क. 'हे । तस्मा' । १३ ख. तुत्वेन । १४ क. तस्यैव । १५ 'मृतत्वमपि । १६ ग. घ. 'यतः वि' । १७ ग. घ. 'तदाह । १८ ड. 'तस्य ।

भूततोऽभूततो वाऽपि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।
निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् ॥ २३ ॥

नन्वजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न संगच्छते प्रामाण्यम् ।
बाहं विचते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः । सा त्वन्यपरा । उपायः सोऽव-
तारापेत्पवोचाम । इदानीमुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोचपरिहारौ विव-
क्षितार्थं प्रति सृष्टिश्रुत्यक्षरणामानुलोम्यविरोधाशङ्कामात्रपरिहारार्थौ ।
भूततः परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुन्यभूततो मायया वा मोपा-
विनेव सृज्यमाने वस्तुनि समा तुल्या सृष्टिश्रुतिः । ननु गौणमु-

परिणामवादस्य सृष्टिश्रुत्यनुसारेण स्वीकार्यत्वमाशङ्क्य निरस्यति । भूतत इति ।
परिणामवादे विवर्तवादे च सृष्टिश्रुतेरविशेषादद्वैतानुरोपिश्रुतियुक्तिवशाद्विवर्तवादस्यैव
स्वीकर्तव्यत्वेति भावः । सृष्टिश्रुतेरद्वैतानुगुण्ये प्रमाणयुक्त्यनुग्रहीतमद्वैतमेवाभ्युपगन्व-
व्यमिति फलितमाह । निश्चितमिति । श्लोकव्यावेत्यां शङ्कां दर्शयति । नन्विति ।
यद्यात्मा कार्याकारेण न जायते तर्हि सृष्टिश्रुतिरश्चिष्टा स्यादित्यर्थः । सृष्ट्यनुवादि-
नी श्रुतिरस्त्वात्यङ्गीकरोति । वादमिति । वस्या मिथ्यासृष्ट्यनुवादित्वेन कथमुपपत्ति-
रित्याशङ्क्याऽऽह । सा त्विति । कथमद्वैतपरत्वेन सृष्टिश्रुतेरुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
उपाय इति । यदि सृष्टिश्रुतेरद्वैतपरत्वेन तद्विरोधसमाधी अपस्वादेवोक्तौ तर्हि पुन-
श्चोचं तत्परिहारैश्चायुक्तौ पुनरुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह । इदानीमिति । मिथ्यासृष्टि-
वादे श्रुतिपदानामसृज्यत्वाऽभवदित्यादीनामसामञ्जस्यविरोधाशङ्कायां त्वन्मात्रं परिहर्तुं
पुनश्चोचपरिहारावित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमुक्त्वा पूर्वार्थाक्षराणि व्याकरोति । भूते-
त इति । माया ह्येषा मया सृष्टेत्यादिवत्तत्तेजोऽसृज्यत्वेति श्रुतिः । सत्त्वं त्यच्चाभवदि-
ति श्रुतिस्तु देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदितिर्वत् । न च सत्यत्वं विशेषणैमत्रोपलभ्यते । ते-
न मायामय्यां सृष्टाविष्टायामपि सृष्टिश्रुतिः शिष्टेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये सं-
प्रत्यय इति न्यायमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । अभिर्माणवक इत्यत्र मा-
णवकेऽग्निशब्दमैधीगेऽप्यभिमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं बद्धिमर्षितेर्मुख्यमेव प्रथमं प्रति-
भाति इति मुख्ये पदव्युत्पत्तेर्मुख्यार्थत्वयो सत्या सृष्टिरेष्टव्येत्यर्थः । मुख्यसृष्ट्यङ्गीकारेऽ-

१ अ. 'किमुक्तं' । २ अ. 'दिग्भु' । ३ अ. 'या मा' । ४ क. 'मायां वि' । ५ घ. द. अ. 'वर्त्या-
श' । छ. 'वर्त्यामात्र' । ६ क. छ. 'एव तु' । ७ ग. अ. 'नामस' । ८ ग. स. 'रोधस' । ९ ज. 'त इ' ।
१० घ. 'त सत्ता' । ११ क. 'नि' । तत्र । न । १२ ग. घ. 'दमेते' । १३ क. 'ये वार्यत' । १४
क. 'दोनोऽप्य' । १५ अ. 'दा स' ।

नेह नानेति चाम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

रूपयोर्मुख्ये शब्दार्थप्रतिपत्तिर्पुंक्ता । न । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वान्निष्पयोजनत्वाच्चेत्यवोचाम । अविद्यासृष्टिविषयैव सर्वा गौणी मुख्या च सृष्टिर्न परमार्थतः । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज इति श्रुतेः । तस्माच्छ्रुत्या निश्चितं यदेकमेवाद्वितीयमजममृतमिति युक्तिपुक्तं च । युक्त्या च संपन्नं तदेवेत्यवोचाम पूर्वग्रन्थैः । तदेवं श्रुत्यर्थो भवति नेतरत्कदाचिदपि ॥२३॥

कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह । यदि हि भूतेषु एव सृष्टिः स्यात्ततः सत्पमेव नाना वस्त्विति तदभावप्रदर्शनार्थमात्माया न स्यात् । अस्ति च नेह नानास्ति किंचनेत्यादिराम्नायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः । तस्मादात्मैकत्वप्रतिप-

पि सत्या सृष्टिर्न सिध्यति । अस्मत्पक्षे सत्यायाः सृष्टेः सृष्टिशब्दार्थत्वेनाप्रसिद्धत्वादिवि परिहरति । नेत्यादिना । लौकिकानां मुख्यसृष्टेः सत्यसृष्टित्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि फलाभावात् तत्र श्रुतिवार्थमित्याह । निष्पयोजनत्वाच्चेति । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वमेव स्पष्टयति । अविद्येति । गौणी स्वप्ने रयादिसृष्टिः । मुख्या जागरे यदादिर्भूतिः सर्वाऽप्यविद्यास्थायामेव तस्यां सत्यामेव भावान् तत्त्वदृष्ट्या काऽपि सृष्टिः संभवति । यथा मूर्तस्यान्यथाभूत्वस्य स्वतः परतो वा वस्तुनोऽन्यथाभावासंभवात्तदातिरेकेण च सृष्टेरयोगादित्यर्थः । वस्तुस्वरूपालोचनया वास्त्वभ्याः सृष्टेरभिष्टव्ये श्रुतिमनुकूलयति । सबाह्येति । सृष्टेरविधैविद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमित्याशङ्क्योत्तरार्थं विभजते । तस्मादिति । निरवयवत्वं विभुत्वमित्यादियुक्तिः । वेनाद्वैतमेव श्रुतिवार्थगम्यं न द्वैतमिति फलितमाह । तदेवेति ॥ २३ ॥

सृष्टेरुपात्वस्पर्शकारणद्वारेणाद्वैतमेव श्रुत्यर्थतया निर्धारयितुं श्रीवनिश्चयमेव विवृणोति । नेहेति । अकारुक्षां प्रदर्श्य अकारुक्षराणि व्याकरोति । कथमित्यादिना । तत्रोऽऽद्यपादे व्यतिरेकं दर्शयित्वा पुनरन्वयारूप्यानेन व्याचष्टे । यदि हीति । द्वैतभावश्चेत्प्रतिषिध्यते कथं तर्हि सृष्टिरुपदिश्यते तत्राऽऽह । तस्मादिति । यथा प्रोक्तैशिशेष्टदृष्ट्यर्थं माणसंवादः श्रुतिषु कल्प्यते तथा सृष्टिरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कल्पितः । यास्तैर्न्याः सृष्टेरयोगस्योर्षादिष्टत्वादित्यर्थः । कल्पित्वा सृष्टिरित्यत्र हे-

१ घ. 'तिर्न युक्तैतिचेत् । न । २ घ. 'मार्थः स' । ३ छ. पूर्वग्रन्थैः । ४ घ. 'व भ' । ५ क. 'त ए' । ६ घ. घ. ड. ज. 'नार्थ आत्मा' । ७ छ. 'सिध्येत् । अ' । छ. सिध्यतीत्यस्मिन्पक्षे । ग. घ. छ. सिध्येदास्मिन्पक्षे । ज. सिध्यत्यास्मिन्पक्षे । ८ ग. 'व स्फुट्य' । ९ घ. 'दिदृष्टि' । १० घ. 'सृष्टिरेव यदि सृष्टिः स' । ११ छ. घ. ड. छ. ज. 'तस्य स्व' । १२ छ. घ. ज. 'वायो वि' । १३ ग. छ. 'धारितुं । १४ ज. अकारुक्ष' । १५ ग. छ. 'त्राऽऽद्ये पादं व्य' । १६ ज. 'न वैशिष्ट्यार्थ' । १७ छ. 'न्यायाणः सृ' । १८ छ. 'प्रपादितत्वादि' ।

अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥ २४ ॥

स्यैर्या कल्पिता सृष्टिरभूतैव प्राणसंवादवत् । इन्द्रो मायाभिरित्यैभूतार्थम-
तिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु प्रज्ञावचनो मायाशब्दः । सत्यम् ।
इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्यामयत्वेन मायात्वाभ्युपगमाददोषः । मायाभिरिन्द्र-
यप्रज्ञाभिरविचारूपाभिरित्यर्थः । अजायमानो बहुधा विजायत इति
श्रुतेः । तस्मान्माययैव जायते तु सः । तुशब्दोऽन्वधारणार्थः । माययैवेति ।
न ह्यजायमानत्वं बहुधा जन्म चैकत्र संभवति । अग्राविव शैत्यमौष्ण्यं
च । फलवत्त्वाच्चात्मैकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः । तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादिमन्त्रवर्णात् । मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति
निन्दितत्वाच्च सृष्ट्यादिभेददृष्टेः ॥ २४ ॥

त्वन्तरं दर्शयन्द्द्वितीयं पादमववौर्धं तात्पर्यमाह । इन्द्र इति । मायाशब्देन सृ-
ष्टेर्यपदेशादसौ कल्पिता युक्तेति शेषः । अभिधानग्रन्थे प्रज्ञानामसु पाठान्माया-
शब्दो मिथ्यार्थो न भवतीति शङ्कते । नन्विति । मायाशब्दस्य प्रज्ञानामसु का-
चित्कं पाठमङ्गीकरोति । सत्यमिति । कथं तर्हि मिथ्यार्थत्वं तत्राऽऽह । इन्द्रिये-
ति । न हि मायाशब्दिता प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यम् । भूयश्चान्ते विश्वमायानिर्गुणित्यौदा-
निवृत्तिश्रवणात् । किंत्वसाविन्द्रियर्जन्या तस्याश्चाविद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितया
विद्यात्वेन मिथ्यात्वान्मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वेनानुपपत्तिरित्यर्थः । तात्पर्याभिप्रेतत्वा-
त्तत्रैवाक्षरानुगुण्यमाह । मायाभिरिति । पुरुरूपः सन्नीयत इति संबन्धः । मायामयी
सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरं परत्वेन तृतीयपादमवतारयति । अजायमान इति । अजायमा-
नस्य बहुधा विजायमानत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्थापयति । तस्मादिति ।
अश्रुतस्य कथमेवकारस्यावापः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तुशब्द इति । अवधारणरू-
पैर्भेदेवाभिनयति । माययैवेति । कस्मादित्येवमवधार्यते । वास्तवे जन्मानि का वस्तुस-
तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न ह्यजेति । आत्मैकत्वज्ञानमेव सृष्टिश्रुतिवात्पर्यगम्यं सृष्टि-
स्तु वच्छेपत्वादाविवक्षितेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । फलत्वाच्चेति । तस्य फलवत्त्वे प्रमाणमा-
ह । तत्रेति । एकत्वमाचार्योपदेशमनुपश्यतः साक्षात्कुर्वतस्त्वैकत्वसाक्षात्कारे सति
शोकमोहोपलक्षितः संसारो न भवतीत्यर्थः । न केवलं विफलत्वाद्देदृष्टिरविवक्षिता
किंतु "निन्दितत्वेन निषिद्धत्वादनर्पकरत्वाच्चेत्याह । मृत्योरिति ॥ २४ ॥

† द. निश्चितैव विधा नश्यति चाऽऽममायेति श्रेताधनतोपनिषदि इत्यादी निष्ठीतार्थः ।

१ घ. 'त्यर्थे क' । २ घ. छ. द. 'दित्यप्यम्' । ३ घ. 'न मृष्टेयं' । ४ ज. घ. 'पात्ते' । ५ छ.
देल्योष्ये । ६ घ. 'तायमाह' । ७ घ. द. ज. 'त्यर्थमा' । ८ ग. घ. 'धरातं' । ९ घ. 'तिति नि' ।
१० घ. 'जन्यता त' । ११ घ. 'यामवत्वेन' । १२ ग. ज. 'त्यर्थ' । १३ छ. 'रते' । १४ ज. 'रत्या-
गतः रता' । १५ छ. 'पमेसार्थ' । १६ ग. घ. 'दित्यवताये' । १७ द. निन्दत्वेन । १८ ग. घ. 'वत्या' ।

संभूतेरपवादाच्च संभवः प्रतिषिध्यते । कोन्वेनं

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये संभूतिमुपासत इति संभूतेरुपासत्वापवादात्संभवः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थतः संभूतायां संभूतो तदपवाद उपपद्यते । ननु विनाशेन संभूतेः समुच्चयविध्यर्थः संभूत्यपवादः । यथाऽन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत इति । सत्यमेव देवतादर्शनस्य संभूतिविषयस्य विनाशाशब्दवाच्यस्य कर्मणः समुच्चयविधानार्थः संभूत्यपवादः । तथाऽपि विनाशाशब्दस्य कर्मणः स्वाभाविकाज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य मृत्योरतितरणार्थत्ववदेवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारार्थस्य कर्मफलरागप्र-

भेददृष्टेर्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह । संभूतेरिति । सम्यग्भूतिरैश्वर्यं यस्याः सा संभूतिर्देवता हिरण्यगर्भाख्या । तस्याश्च कार्यमध्ये श्रेष्ठया निद्रितत्वात्प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन संभवशब्दितं कार्यमेव निषिध्यते । तथा च सिद्धं तस्या वस्तुत्वमित्यर्थः । कारणप्रतिषेधेन तदवस्तुत्वसिद्धेश्च यथोक्तार्थसिद्धिरित्याह । को न्वेनमिति । पूर्वार्थं व्याकरोति । अन्धमिति । संभूत्युपासनाया मन्त्रार्थेनाऽऽद्येन निन्दां विधाय ततो भूय इवात्यदिनोत्तरार्थेन संभूतेरुक्ताया देवताया हेयत्वमुपपाद्यते । ततश्च प्रधानभूतदेवतोपास्यत्वापवादात्ततोऽर्वाक्तं सर्वमेव संभवशब्दितं कार्यमात्रं निषिध्यते । तथा च तदवस्तुत्वसिद्धिरित्यर्थः । संभूतेरपवादेऽपि तस्मिन्मिथ्यात्वानियमाभावात्तत् कार्यमात्रस्य मिथ्यात्वं शक्यं प्रतिज्ञातुमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । संभूतिनिन्दा तदवस्तुत्वख्यापनार्थं न भवति । किन्तु विनाशेन कर्मणा देवतोपासनस्य समुच्चयविध्यर्थः । समुच्चयविधानस्य फलैवत्वादिति । नैन्विति । अपवादस्य समुच्चयविध्यर्थत्वे दृष्टान्तमाह । पथेति । अत्र खल्वविद्याशब्दितकर्मापवादी विद्यारुमेणोः समुच्चयविध्यर्थः स्थितो विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेति श्रवणादित्यर्थः । उक्तं चोद्यमनुजानाति । सत्यमिति । तर्हि संभूत्यपवादेऽस्तदवस्तुत्वख्यापको न भवतीत्युक्तं स्थितमेवेत्याशङ्क्य समुच्चयस्याविद्यावस्थायामवस्थितफलवत्त्वाद्यदवस्तुत्वं संभूत्यादेर्निन्दादीनमुक्तं तैत्तदवस्थमेवेति मन्वानः सन्नाह । तथापीति । यथाऽग्निहोत्रादेः शास्त्रीयस्य कर्मणोऽशास्त्रीयप्रवृत्तिरूपमृत्युतरणार्थत्वं तथा साधनाद्येपणारूपमृत्युतरणार्थत्वं समुच्चयस्यापि वाच्यम् ।

१ क. 'ति श्रुतेः स' । २ च. विधानार्थं । ३ ज. 'ति । भवे विना सत्यदे' । ४ ज. 'स्य शब्द' । ५ ड. 'स्य च क' । ६ ख. 'श्वो व' । ७ ग. ड. 'धेन नि' । ८ ज. 'द्रितका' । ९. ख. ग. छ. झ. 'तन्मि' । १० क. 'तिनिन्दा । ११ 'विधा' । १२ ग. घ. झ. 'उत्ता' । १३ क. न हीति । १४ ग. ड. 'दस्त्व' । १५ ग. झ. 'निषेधा' । १६ ग. ड. 'तद' । १७ ख. ग. ड. 'तिस्रह' ।

जनयेदिति कारणं प्रतिपिध्यते ॥ २५ ॥

वृत्तिरूपस्य साध्यसाधनेपणाद्व्यपलक्षणस्य मृत्योरतितरणार्थत्वम् । एवं ब्रह्म-
पणाद्व्यपलक्षणमृत्योरशुद्धेर्वियुक्तः पुरुषः संस्कृतः स्यादतो मृत्योरतितर-
णार्था देवतादर्शनकर्मसमुच्चयलक्षणा ह्यविद्या । एवमेवैपणालक्षणादवि-
द्याया मृत्योरतितर्णस्य विरक्तस्योपनिषच्छास्त्रार्थोलोचनपरस्य नान्त-
रीयकी परमात्मैकत्वविद्योत्पत्तिरिति पूर्वभाविनीमविद्यामपेक्ष्य पश्चाद्भा-
विनी ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधना एकेन पुरुषेण संबध्यमाना अविद्यया
समुच्चोपत इत्युच्यते । अतोऽन्यार्थत्वादमृतत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य
निन्दार्थ एव भवति संभूतपवादाः । यद्यप्यशुद्धिवियोगहेतुरतन्निष्ठत्वा-
त् । अत एव संभूतेरपवादात्संभूतेरापेक्षिकमेव सत्त्वमिति । परमार्थस-

तथा च संभूत्यादेरवस्तुत्वमविरुद्धमित्यर्थः । मृत्युतरणार्थत्वे संस्कारार्थत्वं कथमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । एवं हीति । कामचारिकामवार्दकाममज्ञेणादिलक्षणस्वाभाविकमवृत्तिरूपा-
शुद्धिवियोगः संस्कारो यथा नित्याग्निहोत्रादि फलं तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्चयफलं
कामाख्या शुद्धिव्यावृत्तिरित्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेति मन्त्रे मृत्युतरणहेतुरविद्येति
भवणात् । संभूत्याऽमृतमश्रुव इति च संभूतेरमृतत्वफलमिलायात्कथं समुच्चयफलं मृत्यो-
रवितरणमित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । यतो न समुच्चयान्मुख्यममृतत्वं घटवे
वस्य । विद्ययाऽमृतमश्रुव इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतः समुच्चयलक्षणा विद्या विद्यया
मृत्युं तीर्त्वेत्यत्र निर्दिश्यते । आपेक्षिकमृत्युतरणहेतुत्वसंभवादित्यर्थः । यर्थाविद्याः
शब्देन समुच्चयो विवक्ष्यते । कथं तर्हि विद्यां चाविद्यां चेत्यनेन विद्याविद्ययोः समुच्चयो
निर्दिश्यते । न हि देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य ब्रह्मविद्यायाः समुच्चयः संभवतीत्या-
शङ्क्याऽऽह । एवमिति । नान्तरीयकत्वमवश्यंभावित्वं प्रविबन्धकामावे कार्यात्पत्ते-
रुपपत्तेरित्यर्थः । एवं मन्त्रार्थे स्थिते प्रकृते फलितमाह । अत इति । अन्यार्थत्वं
समुच्चयस्याशुद्धिक्षयहेतुत्वं-तच्चैदिष्टं किमित्यपवादस्तत्राऽऽह । यद्यपीति । तथाप्य-
तन्निष्ठत्वात्परमैर्धामृतत्वफलैत्वाभावात्तदपवादसिद्धिरित्यर्थः । अपवादफलं दर्शयन्ना-
द्यभागविभजनमुपसंहरति । अत एवेति । को न्वेन जनयेत्पुनरिति श्रुत्यर्थमाचक्षणात्

१ क. 'मलक्षणम्' । २ घ. 'मृत्युः' । ३ च. 'णावि' । ४ क. 'विद्यया' । ५ ल. च. 'साधनं ए' ।
६ झ. 'सत्यमि' । ७ ग. ज. झ. 'रता' । ८ ग. घ. झ. 'दमं' । ९ छ. 'क्षणत्वा' । १० घ. 'रूपासि-
द्धि' । ११ ग. 'तत्त्वम' । १२ घ. द. ज. 'लत्राविद्या नि' । १३ क. ते । अपेक्षितम् ।
१४ क. 'एषि वि' । १५ ग. झ. 'विद्यया श' । १६ ग. झ. 'विद्यया स' । १७ छ. 'द्यत्वं सं' । १८ क.
'तेरि' । १९ ग. झ. 'अन्यार्थ' । २० क. छ. 'द्विक्षेपहे' । २१ ग. 'षेदमितं' । २२ क. 'यामुत्' ।
२३ झ. ग. छ. ज. 'लवत्त्वान्' ।

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहृते यतः ।

दात्मैकत्वमपेक्ष्योमृताख्यः संभवः प्रतिपिध्यते । एवं मायानिमित्तस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्युपस्थापितस्याविद्यानाशे स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को न्वेनं जनयेत् । न हि रज्ज्यामविद्यारोपितं सर्पं पुनर्विधेकतो नष्टं जनयेत्कश्चित् । तथा न कश्चिदेनं जनयेदिति को न्वित्पाक्षेपार्थत्वात्कारणं प्रतिपिध्यते । आविद्योद्भूतस्य नष्टस्य जनयितृकारणं न किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चिदिति श्रुतेः ॥ २५ ॥ सर्वविशेषमतिषेधेनाथोत आदेशो नेति नेतीति प्रतिपादितस्याऽऽत्मनो

द्वितीयार्थं विभजते । एवं मायेत्यादिना । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न-दीति । न कश्चिदेनं जनयेदिति कारणं प्रतिपिध्यत इति संबन्धः । प्रश्नार्थं किञ्चिद्दे दृश्यमाने कथं कारणप्रतिषेधमिद्विरित्याशङ्क्याऽऽह । को न्विति । अक्षरार्थमुक्त्वा द्वितीयार्थस्य तात्पर्यमाह । अविद्येति । तत्रश्चेदुद्भूतो जीवः कथं तस्य जनयितृ कारणं नेत्युच्यते व्याघातादित्याशङ्क्याऽऽह । नष्टस्येति । जीवस्य जनयितृकारणाभावे प्रमाणमाह । नायमिति । तस्याविद्यामन्तरेण स्वतो जन्माभावं सूचयति । न बभूवेति ॥ २५ ॥

इतोऽपि द्वैतं वस्तु न भवतीत्याह । स एष इति । द्वे वावेत्यादिना व्याख्यातं मूर्तामूर्तादि सर्वमेव त्याज्यमग्राह्यं नेति नेतीति वीप्सया यतो निषेधति श्रुतिरतः स एष इत्युपक्रम्य प्रतिपादितस्याऽऽत्मतत्त्वस्य कूटस्थस्याविषयत्वेन प्रयोपपत्तिरित्यर्थः । नेति नेतीति वीप्सात्तात्पर्यमाह । सर्वेति । रूपद्वयोपन्यासानन्तरं तन्निषेधमन्तरेण निर्विशेषवस्तुप्रतिपत्तेरयोगात्तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिसमाप्तिसंभवाद्वादेशो निर्विशेषस्याऽऽत्मतत्त्वस्योपदेशस्तावत्प्रस्तूयते । एवं प्रस्तुत्य नेति नेतीति वीप्सया सर्वस्य मूर्तामूर्तादिविशेषस्यारोपितस्य निषेधो दर्शितस्तेन चाऽऽत्मा जिज्ञासितो विशिष्टो निदिष्ट इत्यर्थः । स चेदेवं मूर्तामूर्ताधिकारे प्रतिपादितस्वाहं किमिति प्रदेसान्तरे पुनः पुनरेवं प्रतिपाद्यते पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे । प्रतिपादितस्येति । यद्यपि मूर्तामूर्तप्रकरणे प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथाऽपि तस्य परमसूक्ष्मत्वाद्दुर्ज्ञा-

१ द. इ. 'स्यानुता' । २ च. 'नाशे भाव' । घ. 'नाशःस्व' । ३ घ. द. च. छ. ज. 'वाध्यारी' । ४ ह. 'पितसर्प' । ५ छ. 'क्षिप्त क' । ६ झ. घ. ड. च. छ. ज. झ. 'धानोऽदे' । ७ क. 'देव ज' । ८ घ. ज. कोन्वेति । ग. छ. कोन्वित्तीति । ९ द. 'ति । द्वे वाव ब्रह्मणे रूपे पुनं चामूर्ते चेत्यादि । १० घ. द. ज. सर्वेत्या' । ११ ग. झ. प्रतिपत्ति । क. प्रथमोपप' । १२ क. 'तत्त्वोप' । १३ छ. 'नेति । १४ ग. मूर्तादि' । १५ घ. ड. ज. 'तोऽवशि' । १६ ज. 'ष्ट इष्ट इ' । १७ क. 'प्रवेसा' । १८ छ. 'रे ताह पुं' ।

सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

दुर्बोधपत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिपिपा-
दपिपया यद्यद्व्याख्यातं तत्सर्वं निह्नुते । ग्राह्यं जनिमहुद्धिविषयमपलप-
त्यर्थात्स एष नेति नेतीत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती श्रुतिरुपायस्योपे-
यनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपेयवद्ग्राह्यता मा भूदित्यग्रा-
ह्यभावेन हेतुना कारणेन निह्नत इत्यर्थः । ततश्चैवमुपायस्योपेयनिष्ठता-
मेव जानत उपेयस्य च नित्यैकरूपत्वमिति तस्य सवाह्याभ्यन्तरमज-
मात्मतत्त्वं प्रकाशते स्वयमेव ॥ २६ ॥

नत्वं मन्यते श्रुतिः । सा पुनरुपायविशेषसद्भावाभिप्रायेण तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपाद-
नेच्छया यद्यदारोपितं तददशेषमपह्नृत्याऽवशिष्टमार्थस्वरूपं निवेदयतीत्यर्थः । सर्वमि-
त्यादि स्पष्टीकुर्वाणः स एष इति व्याचष्टे । ग्राह्यमिति । स एष इत्याद्या श्रुतिर-
दृश्यतामात्मनो विशेषं निषेधमुखेन दर्शयन्ती यदृश्यं कार्यं मनसां बोधां च गोच-
रीभूतं तदशेषमर्पादपलपति । सा हि परमार्थवैस्त्वदृश्यमिति श्रुवाणा दृश्यस्य वस्तु-
त्वेनोपपद्यते तथा चानुपपत्तेर्दृश्यवर्गस्यावस्तुत्वं सिद्धमित्यर्थः । ननु किमिति' श्रुति-
व्याख्यातं विशेषजातं निह्नते पङ्कमशालनन्यायापातादित्याशङ्क्याग्राह्यभावेनेत्यादि
व्याकरोति । उपायस्येति । द्वे वावेत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीयब्र-
ह्मात्ममात्रपर्यवसायित्वामप्रतिषेधमानस्य ब्रह्मवदेवोपायत्वेनाभिमर्तसेयापि प्रपञ्चस्य व-
स्तुत्वेन ग्राह्यत्वाशङ्का या सा माभूदित्यशेषविशेषराहित्येनाद्वितीयब्रह्मस्वरूपनिर्धारणा-
र्थमारोपितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति श्रुतिरित्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादुपे-
यस्यै च सदैकरूपत्वात्कथं तयाविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याजमित्यादि व्याचष्टे ।
ततश्चेति । समारोपितस्य सर्वस्य निषेधादेव स्वातन्त्र्येण वस्तुत्वाभावनिश्चयादारोपित-
सर्पादिरभिधानातिरेकेणासत्त्वदुपायस्य मूर्तादेरुपेयाद्वितीयब्रह्ममात्रतामेव प्रतिपद्यमान-
स्य ब्रह्मणश्च सदैकरूपत्वकूटस्थनित्यदृष्टिस्वभावत्वादि जानतस्त्वस्योत्तमस्याविकारिणः
स्वयमेवान्यापेक्षामन्तरेणाऽऽत्मतत्त्वमुक्तविशेषणं प्रकौशी भवति । कल्पितस्य चोपायत्वं
प्रतिषिन्वादिदविरुद्धमित्यर्थः ॥ २६ ॥

१ च. दुर्बोधस्य । २ घ. ज. 'पित पु' । ३ घ. 'निष्ठा ता' । ४ ज. 'ध्वनोण' । ५ घ. ज. 'नः
प्र' । ६ घ. ग. ज. 'पितमुक्तं त' । घ. 'पितमुक्तं तद' । ७ ग. घ. घ. 'त्या विनि' । ८ घ. 'त्मनो'
९ घ. 'वायां गो' । १० क. 'ध्वनस्त' । ११ ग. 'दृश' । १२ ग. 'धः ॥ २५ ॥ न' । १३ ग. 'ति
व्याख्या' । १४ घ. घ. 'निषद्य' । १५ ग. घ. 'तप्र' । घ. 'तस्य प्र' । १६ घ. घ. घ. 'परा' ।
१७ ग. घ. ज. 'शरू' । १८ घ. 'एव तस्येय' । १९ घ. 'नि । संसारातो' । २० घ. 'प्रतिपाय' ।
२१ क. घ. घ. 'सदेक' । २३ घ. 'वाणि भ' । २३ घ. 'तस्येण' ।

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः । तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

एवं हि श्रुतिवाक्यशतैः सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वमद्वयं न ततोऽ-
न्यदस्तीति निश्चितमेतत् । पुक्त्या चाधुनैतदेव पुनर्निर्धारितं इत्याह ।
तत्रैतत्स्यात्सदाऽग्राह्यमेव चेदसदेवाऽऽत्मतत्त्वमिति । तन्न । कार्यग्रहणा-
त् । यथा सतो मायाविनो मायया जन्मकार्यं एवं जगतो जन्मकार्यं ब्रह्म-
माणं मायाविनमिव परमार्थसन्तमात्मानं जगज्जन्म मायास्पर्दमवगमय-
ति । यस्मात्सतो हि विद्यमानात्कारणान्मायानिर्मितस्य हस्त्पादिकार्य-
स्त्वेव जगज्जन्म युज्यते नासतः कारणात् । न तु तत्त्वत एवाऽऽत्मनो-

आत्मतत्त्वमजमद्वितीयं परमार्थभूतम् । द्वैतं तु मायाकल्पितमसदिति प्रविषादितम् ।
तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सतो हीति । यदात्मतत्त्वं सदा सदैकरूपं तस्या मायाया जग-
गदाकारेण जन्म युक्तम् । मायाया दुर्निरूपार्थसमर्थनपटीयस्त्वात्परमार्थतत्त्वेकरूपम-
नेकरूपतया नोत्पत्तुं पारयति विरोधादित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह । तत्त्वत इति ।
यस्य वादिनो मते ब्रह्मैव परमार्थतो जगदात्मना जायते तस्याजस्य जायमा-
नेत्वमविज्ञाया व्याहृतत्वाज्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्येत्यर्थः । अद्वैत-
मावेदयन्त्या द्वैतनिषेधकश्रुत्या दृश्यत्वजडत्वादियुक्त्या च तथाविधया निर्धा-
रितमर्थं श्लोकाक्षरार्थकथनार्थमनुवदति । एवमिति । उक्तमेव वस्तु युक्त्यन्वरेण
पुनर्निर्धारयितुमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह । अधुनेति । पूर्वार्थं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं
शङ्कयति । तत्रेति^१ । श्लोकः सप्तम्या परामृश्यते । यत्र कदाचिदपि गृह्यते
तदत्यन्वासदेव शशविषाणादिवदेष्टव्यं प्रमाणाभावे प्रमेयासिद्धेरित्यर्थः । कार्यलिङ्गे-
कानुमानवशादात्मतत्त्वेस्य कारणत्वेन सत्त्वनिर्णयात् । नासत्त्वचोद्यमिति दूषयति ।
तत्रेति । संगृहीतमर्थं दृष्टान्तेन विवृणोति । यथेति । विमतं सदधिष्ठानं कार्यत्वा-
त्संप्रतिपन्नवादित्यर्थः । उक्तेऽर्थे पूर्वार्थाक्षराणि योजयति । यस्मादिति । तस्मात्कार-
णस्य सत्त्वमविषादमिति शेषः । नासत इति तस्य निःस्वभावत्वात्कारणत्वायोगादित्य-
र्थः । न त्विति । तथा भूतस्यान्यथा भूतस्य च जेन्मायोगादित्यर्थः । सत इति ।
मश्रम्यन्तं पदं गृहीत्वा निमित्तकारणपरतया व्याख्यातम् । संप्रति सत इति पष्ठचन्तं

१ छ. निश्चयापितं । २ छ. 'व्रतस्मात्स' । ३ च. 'ति चेन्न । ४ घ. 'या हि विद्यमानात्कार-
णतत्त्वतो' । ५ च. 'र्थं गू' । ६ क. छ. 'मार्थं स' । ७ क. छ. 'गजगमाया । ८ क. 'दमेव । ९ च.
'नो यु' । १० घ. ड. ज. सदैक' । ११ ज. 'नस्य प्र' । १२ छ. छ. 'ति पूर्वश्लो' । १३ क. यत्र ।
१४ ग. घ. छ. 'सिद्धिरि' । १५ ग. छ. 'लिहानु' । १६ क. 'स्वस्याका' । १७ छ. ज. 'सत्त्वं चो' ।
१८ ग. ज. 'जन्मयो' ।

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते । व-
ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते ॥२८॥

जन्म युज्यते । अपवा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पादिवन्मा-
यया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तथाऽग्राह्यस्यापि सत एवाऽऽ-
त्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया जन्म युज्यते । न तु तत्त्वत एवा-
जस्यात्मनो जन्म । यस्य पुनः परमौर्धसदजमात्मतत्त्वं जगद्रूपेण जा-
यते वादिनो न हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुं विरोधात् । तत-
स्तस्यापि जातं जायत इत्यापन्नं ततश्चानवस्थाजाताज्जायमानत्वेन ।
तस्मादर्जैर्मेकमेवाऽऽत्मतत्त्वमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

असद्वादिनामसतो भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथंचन जन्म
युज्यते । अदृष्टत्वात् । न हि वन्ध्यापुत्रो मायया तत्त्वतो वा जायते
तस्मादेनासद्वाँदो दूरत एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पदमादायोपादानपरतया व्याख्यां करोति । अथ वेति । यथा रज्जोः सर्पधाराद्याका-
रेण मायाकृतं जन्म तथैवाग्राह्यस्यापि सद्रूपस्याऽऽत्मतत्त्वस्य जगदात्मना जन्म माया-
प्रयुक्तं प्रतिपत्तव्यम् । जन्मरहितस्य वैस्तुतो जन्मव्याघातादित्यर्थः । उत्तरार्थं विम-
ज्जवे । षस्पेत्पादिना । मायिकं जन्म न तात्त्विकमिति स्थिते फलितमाह । तस्मा-
दिति ॥ २७ ॥

सत्पूर्वकं कार्यमिति न व्याप्तिः । असद्वादिभिरमतः सञ्जन्माभ्युपगमादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । असत् इति । तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा नासत्तः सदाकारेण जन्मेत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तमाह । वन्ध्येति । पूर्वार्थं व्याकरोति । असद्वादिनामिति । असतो नि-
स्वरूपस्य स्वरूपाभावादेव तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा कार्याकारेण न युक्तं जन्मेत्यत्र हेतुमाह ।
अदृष्टत्वादिति । उत्तरार्थं व्याकुर्वन्नेदृष्टत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति । सद्वा-
दो मायया संभवति । असद्वादस्तु तथाऽपि नेति विशेषं दर्शयन्मुपसंहरति । तस्मा-
दिति । कार्यकारणनिरूपणमत्रेति परामृश्यते ॥ २८ ॥

१ घ. 'ध्यापुत्रो न' । २ घ. 'सार्थं सः' । ३ क. छ. 'स्यापाता' । ४ घ. 'जमेता' । ५ क. ज.
'दितां तु अतः' । ६ क. 'दमः' । ७ घ. 'शास इ' । ८ घ. 'पत्रा इ' । ९ घ. ज. 'वातुनो' । १० छ. ज.
'सि च' । ११ घ. 'दृष्टमेव' ।

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः । त-
था जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥२९॥
अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः । अ-
द्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ३० ॥

कथं पुनः सतो मायैव जन्मेत्युच्यते । यथा रज्ज्वां विकल्पितः सर्प-
र्षो रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सत्त्वेन मनैः परमार्थविज्ञास्याऽऽत्मरूपेणावेक्ष्यमा-
णं सद्ब्राह्मणग्राहकरूपेण द्वयाभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वाविव सर्पः ।
तथा तद्देव जाग्रद्जागरिते स्पन्दते मायया मनः स्पन्दत इवेत्यर्थः ॥२९॥

रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेणाद्वयं संद्वयाभासं मनः स्व-
प्ने न संशयः । न हि स्वप्ने हस्त्यादि ग्राह्यं तद्ग्राहकं वा चक्षुरादिव्यप्यं
विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञानमा-
त्राविशेषात् ॥ ३० ॥

सत्तत्त्वस्यैव मायया जन्मेत्युक्तमुपपादयति । यथेति । सत् एव मायया जन्मेत्य-
ुक्तम् । अत्रस्थाद्वयेऽपि द्वैतस्य मनःस्पन्दितत्वस्वीकारादिति श्लोकव्यावर्त्यं चोचमु-
थापयति । कथमिति । अधिष्ठानरूपेण मनोऽपि सतिविति सद्दृष्टान्तमुत्तरमाह । उ-
च्यते इति । मनसः सन्मात्रत्वेऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तं
व्याचष्टे । ग्राह्येति । दाष्टान्तिकमाह । तथेत्यादिना । मायाधिनं मनःस्पन्दनमवस्तु-
भूवमिति धीवयितुमिवेत्युक्त मनो ब्रह्म चेति कारणद्वयम् ॥ २९ ॥

तर्हि द्वैतस्य स्वीकृतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे । अद्वयं चेति । दृष्टान्तमागं
विभजते । रज्ज्वति । दृष्टान्ते चैतन्यातिरिक्तस्य ब्राह्मणग्राहकभेदस्य मनःस्पन्दिते-
स्यासत्त्वं साधयति । न हीति । तथैव जागरितेऽपि परमार्थतत्त्वरूपेणाद्वयं सन्मनो
ब्राह्मणग्राहकद्वैताकारेणावभासते । तथा च परमार्थसतो विज्ञानमात्रस्यावस्थाद्वयेऽपि वि-
शेषामात्रात्तस्मिन्नेवाधिष्ठाने मायाकल्पितं मनः स्पन्दते । द्वयाकारमित्यङ्गीकारात् । न
कारणद्वयं शङ्कितव्यमित्याह । जाग्रदपीति ॥ ३० ॥

१ ड. ज. 'व परमार्थविदृष्टपात्म' । २ घ. 'नः परमार्थविदृष्टपात्म' । ३ ख. 'आर्थ दृष्टपात्म' ।
४ क. 'सत्तद्' । ५ क. 'ह्य ग्राहकं च' । ६ ग. छ. झ. 'त्वे कथ' । ७ ग. घ. 'स्पन्दितम्' । ८ घ. 'यो-
तिवमि' । ९ ग. घ. ज. घ. 'तत्त्वं सा' । १० क. 'पेण द' ।

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्संचराचरम् । म-
नसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥
आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा । जम-

रञ्जुसर्पवद्विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एव त्युक्तम् । तत्र किं प्रमा-
णमित्यन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह । कथं तेन हि मनसा विकल्प-
मानेन दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे भावा-
त्तदभावेऽभावात् । मनसो ह्यमनीभावे निरुद्धे विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्या-
भ्यां रज्ज्वामिव सर्पे लपंगते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्यभावात्सिद्धं
द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥३१॥

कथं पुनरेमनीभाव इति उच्यते । आत्मैव सत्यमात्मसत्यं मृत्तिकावत् ।

मनोर्मात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणमाह । मनो दृश्यमिति । वृत्तमनूय श्लोकतात्पर्यमा-
ह । रज्ज्विति । यथा रज्जुः सर्परूपेण विकल्पते तथा मनो द्वैतरूपेण विकल्पनात्मक-
म् । तच्चाविद्याकल्पितमित्युक्तेऽर्थे प्रमाणपक्षेपणायां विशिष्टमनुमानमुपन्यस्यतीत्यर्थः ।
तदेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयन्प्रथमार्धाक्षराणि व्याचष्टे । कथमित्यादिना । विमतं मनोमात्रं
तद्भावे नियतभावत्वात् । यथा मृद्भावे नियतभावो मृन्मात्रो घटादिरित्यनुमानमोरचय-
ति । द्वैतमिति । उक्तमेव व्यतिरेकं स्फोरयन्द्वितीयाथं विभज्यते । मनसो हीति ।
समाधिस्वापयोर्द्वैतस्यानुपलम्भेऽपि नासत्त्वमित्याशङ्क्य मानाधीना मेयसिद्धिरित्यभिमे-
त्याऽऽह । इत्यभावादिति ॥ ३१ ॥

मनसो यदमनस्त्वमुक्तं तदुपपादयति । आत्मेति । समाधिस्वापयोरननुभवेऽपि
मनसः स्वरूपेण नित्यत्वानामनस्त्वमित्याक्षिपति । कथमिति । संकल्पो हि मन-
सो व्यावहारिकं रूपम् । संकल्पश्च संकल्प्यापेक्षत्वात् । तदभावे न भवति । सर्वमा-
त्मैवेत्यवगमे च संकल्प्याभावात्मनसो मनस्त्वं न वर्तते तथाऽपि स्फुरति चेदात्मैवेति न
त्रिवैकैष्टय्या मनो नामास्तीति श्लोकाक्षरैरुच्यते । उच्यते इति । तस्यैव सत्यत्वे
दृष्टान्तमाह । मृत्तिकावदिति । यथा घटशरानादिष्वसत्येषु मृत्तिकामात्रमनुस्यूतं स-
त्यमिष्यते तथैवानात्मस्वसत्येष्व्वात्ममात्रं सत्यमेष्टव्यम् । तत्सत्यमित्यवधारणादेवकार-

नस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥ ३२ ॥
अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते । ब्रह्म

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः । तस्य शा-
चाचार्योपदेशमन्वबोध आत्मसत्पानुबोधः । तेन संकल्प्याभाववर्तया न
संकल्पयते । दाह्याभावे ज्वलनमिवाग्नेः । यदा यस्मिन्काले तदा तस्मि-
न्काले । अमनस्ताममनोभावम् । याति ग्राह्याभावे । तन्मनोऽग्रहं ग्रह-
णविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यद्यसदिदं द्वैतं केन स्वमजसमात्मतत्त्वं विबुध्यत इति । उच्यते ।
अकल्पकं सर्वकल्पनावर्जितं अत एवाजं ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थ-
सता ब्रह्मणाऽभिन्नं प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । न हि विज्ञानुर्विज्ञाते-
र्विपरिच्छोपो विद्यतेऽग्न्युष्णवत् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्यैव विशेषणं ब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्य तदिदं
ब्रह्म ज्ञेयमुष्णस्येवामिवदभिन्नम् । तेनात्मस्वरूपेणाजेने ज्ञानेनाजं ज्ञेय-

स्य दृष्टान्तानविष्टस्य दार्ष्टान्तिकेऽनुपपन्नादित्यर्थः । त्रैके दृष्टान्ते प्रमाणमाह । वाचा-
रम्भणमिति । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे । तस्येत्पादिना । तेन तत्त्वज्ञानेनाऽऽ-
त्माविरिक्तार्थाभावे निश्चिते संकल्पाधिपयाभावनिर्धारणया संकल्पाभावे दृष्टान्तमाह ।
दाह्येति । यथाऽग्नेर्दाह्याभावे ज्वलनं न भवति तथा संकल्प्याभावे संकल्पो निरवकाशः
स्यादित्यर्थः । 'संकल्प्याभावे किं मनसो भवति तदाह । पदेति ॥ ३२ ॥

मनसश्चेन्नमनस्त्वं व्यावर्तते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो व्यञ्जकाभावादित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । अकल्पकमिति । श्लोकव्यावर्त्यौ शङ्कामाह । यदीति । मनोमुख्यस्य द्वैतस्यासं-
त्वे व्यञ्जकाभावात्तोऽऽत्मबोधः संभवति । मनसैवानुद्भव्यमिति श्रुतेः । मनसश्चासत्त्वा-
ङ्गीकारादित्यर्थः । स्वरूपभूतेन ज्ञानेनैवाऽऽत्मनोऽवबोधसंभवान्नाविरिक्ते मनस्यपेक्षे-
त्युत्तरमाह । उच्यत इति । ज्ञेयाभिन्नं ज्ञानमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति । न हीति ।
सत्यमौ तदात्मकमौष्ण्यं न परिलुप्यते तथेत्युत्तरमाह । अग्न्युष्णवदिति । प्रज्ञानं
ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थमादिपदम् । ज्ञेयाभिन्नमित्युक्तं स्फुटयति । तस्यैवेति । आत्मनः

१ ख घ. ज. 'मनुषी' । २ क. 'भावात्तया' । ३ क. 'कल्प्यते' । ४ ड. च. छ. 'ते यदा दा-
ह्या' । झ. 'ते यदा यथा दा' । ५ ख. 'दाऽम' । ६ ख. 'मनीभा' । ७ च. 'तं तर्हि के' । ८ क. 'न स-
मजसमा' । ९ ज. 'हि शा' । १० ज. 'अग्ने' । ११ क. छ. 'स्वस्य' । १२ क. ग. छ. 'यमौष्णस्ये' ।
१३ ख. 'जेना' । १४ घ. ड. ज. 'उक्तह' । १५ ग. छ. झ. 'शङ्क' । १६ ग. छ. झ. 'कल्प्यावे' ।
१७ घ. ड. छ. 'कल्प्याभा' । १८ ग. झ. 'सकल्पाभावे' । १९ ख. 'वर्तते' । २० छ. 'वर्तीमा' ।
२१ ग. झ. 'सत्ये' । २२ ख. 'शात्मावबोधः' । २३ ग. छ. 'श्रुतिमुदा' । २४ ग. झ. 'न वितु' । ख. छ. 'न विप' ।

ज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥
 निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।
 प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥ ३४ ॥

मात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यते अवगच्छति नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता । नित्यविज्ञानैकरसधनत्वाच्च ज्ञानान्तरमपेक्षत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्मसत्यानुबोधेन संकल्पमकुर्वद्वाह्यविषयाभावे निरिन्धनाभिव्यक्त-
 शान्तं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तम् । एवंच मनसो ह्यमनीभावे
 द्वैताभावशोक्तः । तत्सपैवं निगृहीतस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य
 सर्वकल्पनावृजितस्य धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो यः स तु प्रचौ-
 रो विशेषेण ज्ञेयो योगिभिः । ननु सर्वप्रत्ययाभावे यादृशः सुषुप्तस्यस्य
 मनसः प्रचारस्तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्ययाभावाविशेषात्किं तत्र वि-
 ज्ञेयमिति । अत्रोच्यते । नैवम् । यस्मात्सुषुप्तेऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोह-

स्वयमेवावगतिरूपत्वान्नाथान्तरापेक्षेत्येतमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति । नित्येति ॥ ३३ ॥

मोक्षमाणस्य ज्ञानफलं स्वर्गवन्न परोक्षं किंतु वृत्तिवत्प्रत्यक्षम् । अतश्च प्रकृतै-
 ज्ञानफलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वार्थं प्रसंगं प्रकरोति । निगृहीतस्येति । न तस्य
 विज्ञेयत्वं सुषुप्तेः प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । सुषुप्त इति । श्लोकाक्षराणि व्याकृतौ
 वृत्तं कीर्तयति । आत्मेति । तस्य सत्यस्य प्रागुक्तानुबोधेन सम्यग्ज्ञानेन बाह्यस्य
 विषयस्य संकल्प्यस्याभावे निरालम्बनस्य प्रचारासंभवे च मनः संकल्पमकुर्वत्प्रशान्तं
 निरुद्धं च भवतीत्यन्वयः । निर्विषयं मनः शाम्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । निरिन्ध-
 नेति । निरुद्धे मनसि मनस्त्वव्यावृत्तौ मनःस्पन्दितस्य द्वैतस्याभावमुक्तं स्मारयति ।
 एवंचेति । एवं वृत्तमनूच पादत्रयस्यार्थमाह । तस्येति । एवं विषयाभावेनेति यावत् ।
 आत्मसत्यानुबोधो विवेकशब्दार्थः । प्रत्यगात्मन्येव पर्यवसानं प्रचारस्वस्य विद्वत्प्रत्यक्ष-
 त्वं विवक्षित्वा योगिभिरित्युक्तम् । चतुर्थेऽप्यव्यावृत्त्यभिप्रायाद्गमाह । नन्विति । नि-
 रुद्धस्यापि मनसः प्रचार इति संबन्धः । विशेषप्रत्ययाभावस्थे निरोधे स्वपि च वि-
 ज्ञेयाभावादिद्वि हेत्वर्थः । तत्र प्रचारे प्रसिद्धे सतीति यावत् । चतुर्थेऽप्यनुत्तरत्वे-
 नावतारयति । अत्रेति । निरुद्धस्य मनसः सुषुप्तस्येव प्रचारस्य सुज्ञानत्वोन्नतत्र
 ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह । नैवमिति । विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषणं चित्त-

१ क. 'नुरोधे' । च 'नुरोधे' २ ड. ज. छ. 'वन्वाह' । ३ च. तस्यैव । ४ छ. 'सर्वसंक' ।
 ५ क. 'चार वि' । ६ च. सुप्तस्य । ज. सुप्तस्यानस्य । ७ क. 'वृत्तिस्थ' । ८ छ. 'सम' । ९ च. 'ति-
 वेदयो' । १० च. मैवम् । ११ ड. 'सिन्धुप्र' । १२ ज. 'तद्दानफलमस्य' । १३ च. ड. ज. 'द्वंभ' । १४ गं.
 छ. ड. च भ' । १५ ग. 'स्य विरो' । १६ छ. 'रिति प्र' । १७ घ. प्रतिपदि । १८ ग. छ. 'त्वात्तत्र किं ह' ।

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।
तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥३५॥

तमोप्रस्तस्यान्तर्लानानेकौनर्धप्रवृत्तिबीजवासनावतो मनस आत्मसत्यानु-
बोधहुताशविलुष्टाविद्याद्यनर्धप्रवृत्तिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रशान्त-
सर्वकेशरजसः स्वर्तन्नः प्रचारः । अतो न तत्समः । तस्माद्युक्तः स वि-
ज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

प्रचारभेदे हेतुमाह । लीयते सुषुप्तौ हि । यस्मात्सर्वाभिरविद्यादिप्रत्यय-
बीजवासनाभिः सह तमोरूपमविशेषरूपं बीजभावमापद्यते तद्विवेकवि-
ज्ञानपूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं सन्न लीयते तमोबीजभावं नापद्यते तस्मा-
द्युक्तः प्रचारभेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यदा ब्राह्मप्राहकावि-

भ्रमं व्यावर्तयितुं तमोविशेषणं अन्तर्लाना गुप्तां अनेकानर्धफलानां प्रवृत्तीनां बीजभूता
वासना यस्मिन्मनसि तस्येति सुषुप्तस्य विशेषणम् । आत्मनः सत्यस्यानुबोधो यो
व्याख्यातः स एव हुताशोऽभिस्तेन विलुष्टान्यविद्यादीन्यनेकौनर्धपर्यन्तप्रवृत्तीनां बी-
जानि यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशेषणं प्रकरणेन शान्तं सर्वकेशरजसं रजो यस्येति
तस्यैव विशेषणान्वरम् । स्वतन्त्रो ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्मक इत्यर्थः । यथोक्तस्य प्रचा-
रस्य सुषुप्तप्रचारविसृष्टस्य दुज्ञानत्वे स्थिते फलितमाह । तस्मादिति ॥ ३४ ॥

मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह । लीयते
हीति । समाहितस्य मनसो द्वैतवर्जितस्य स्वरूपं कथयति । तदेवेति । पूर्वार्धस्य
वात्पर्यमाह । प्रचारेति । मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य चेति वक्तव्यम् । यस्मादि-
त्यस्य तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मिन्वारागादयो गृह्यन्ते ।
सुषुप्ते मनसो वासनाभिः सह लयप्रकारं कथयति । तमोरूपमिति । आपद्यत इति
संबन्धः । जाग्रत् रूपमवस्थान्तरेऽपि तुल्यमित्यतो विशिनष्टि । अविशेषेत्पादिना ।
एवमाद्यं शब्दं व्याख्याय द्वितीयं पादं व्याचष्टे । तदिति । पूर्वविभागाविभजनेन फ-
लितमाह । तस्मादिति । तदेव निर्भयं ब्रह्मेत्यस्यार्थमाह । यदेति । समाहितं मनोऽर्थात्
प्राहकमित्यविद्यारूढं यन्मलद्वयं तेन वर्जितं यदा तदेति संबन्धः । मनसो ब्रह्मत्वे निर्भे-

१ छ. सुषुप्तौ । २ घ. ज. 'कार्यं' । ३ छ. 'दानर्थं' । ४ झ. 'तत्रप्र' । ५ क. छ. झ. 'ते हि ।
६ च. सुषुप्ते । ७ ख. 'दे गृ' । ८ च. नोपपद्यते । ९ ख. च. छ. झ. 'स्य च मं' । १० ग. झ. 'सा
भवतीति अ' । ११ झ. 'न ह्यु' । १२ ग. ज. 'कार्यं' । १३ ख. 'प्रतिप्र' । १४ ग. झ. 'स्य प्र' । १५ ग.
झ. 'ति च वं' । १६ ग. 'पुत्रमं' । १७ ग. झ. 'शेषेनेत्या' । १८ क. 'प्राह' । १९ ग. झ. 'कमपि' ।
२० ग. झ. 'तेऽपि नि' ।

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकरूपकम् ।

द्याकृतमलद्वयवर्जितं तदा परमद्वये ब्रह्मैव तत्संवृत्तमित्यतस्तदेव निर्भयम् । द्वैतग्रहणस्य भयनिमित्तस्याभावात् । शान्तमभयं ब्रह्म । यद्विद्वान् विभेति कुतश्चन । तदेव विशेष्यते ज्ञप्तिज्ञानिमात्मस्वभावचैतन्यं तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं विज्ञानैकरसघनमित्यर्थः । समन्ततः समन्तात्सर्वतो व्योमवन्नैरन्तर्पेण व्यापकमित्यर्थः ॥३५॥

जन्मनिमित्ताभावात्सबाह्याभ्यन्तरमजम् । अविद्यानिमित्तं हि जन्म सञ्जुसर्पवदित्यवोचाम । सा चाविद्याऽऽत्मसत्यानुबोधेन निरुद्धा । यतोऽजमत एवानिद्रम् । अविद्यालक्षणाऽनादिर्माया निद्रा । स्वापात्प्रबुद्धोऽद्वयस्वरूपेणाऽऽत्मना अतोऽस्वप्नम् । अमवोधकृते ह्यस्य नामरूपे प्रबोधश्च ते रञ्जुसर्पवद्विनेष्टे इति न नाम्नाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते वा न केनचित्प्रकारेणेत्यनामकरूपकं च तत् । यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतेः । किञ्च सकृद्विभातं सदैव विभातं सदा भाकरूपमग्रहणान्यथाग्र-

यत्वं तस्य फलित्वाह । इत्यत इति । तत्र हेतुमतःशब्देन सूचितमाह । द्वैतेति । यदुपशान्तं ब्रह्माभयमित्युक्तं तस्याभयत्वे प्रमोणं सूचयति । यद्विद्वानिति । ननु यथोक्तं ब्रह्म प्रकाशते न वै प्रकाशते । प्रकाशते चेदुपायापेक्षायामद्वैतव्यापातः । न चेत्प्रकाशते पुरुषार्थत्वासाक्षिरिति तत्राऽऽह । तदेवेति । तस्य ब्रह्मत्वसिद्धये परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति । समन्तत इति ॥ ३५ ॥

प्रकृतमेव ब्रह्म प्रकीरान्तरेण निरूपयति । अजमित्यादिना । न च तस्मिन्निरुपाधिके ब्रह्मणि ज्ञाते कर्तव्यशेषः संभवतीत्याह । नेति । अजत्वमुपपादयति । जन्मेति । किं तज्जन्मनिमित्तं यद्भावाद्दजत्वमुपपाद्यते तदाह । अविद्येति । कुतस्त्वर्हि तन्निवृत्त्यो अजत्वसिद्धिस्तत्राऽऽह । सा चेति । निमित्तनिवृत्त्या अजत्वसिद्धेयुक्तमनिद्रत्वम् । निद्राशब्देनाविद्याभिलोपादित्याह । अत एवेति । विशेषणान्तरं साधयति । अविद्यालक्षणेति । उत्तरविशेषेणद्वयं विवृणोति । अग्रबोधेति । ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वाभावे प्रमाणमाह । यत इति । विशेषणान्तरमाह । किञ्चेति । सदाभारूपत्वे हेतुमाह । अग्रहणेति । जीवे सुपाधिस्थेऽहंरूपमग्रहणानुदये विरोभावः कर्त्वाऽहमित्यन्यथाग्रहणो-

१ च. 'संप्रह' । २ छ. विशिष्यते । ३ ख. घ. ङ. ज. 'तोऽतोऽजम्' । च. 'तोऽतोऽजम्' । ४ क. 'दिमाया' । ५ क. 'स्वस्य' । ६ क. 'हे न । ७ ख. ग. घ. 'तमित्याह । ८ झ. 'त्वेन प्र' । ९ ख. 'माणान्तरं सू' । १० ग. 'काशते चे' । ११ झ. 'वा चे' । १२ ज. 'करे' । १३ छ. 'ते सति क' । १४ ज. 'स्या तत्समि' । १५ घ. 'लापादि' । १६ ग. घ. 'णं वि' । १७ क. 'भासक' । १८ झ. 'ह प्र' ।

सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन ॥३६॥

सर्वाभिलाषविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

हणाविर्भावतिरोभाववर्जितत्वात् । ग्रहणाग्रहणे हि रान्यहनी तमश्चावि-
द्यालक्षणं सदाऽप्रभातत्वे कारणं तदभावाभित्यचेतन्यैभारूपत्वाच्च युक्तं
सकृद्विभातमिति । अत एव सर्वं च तज्ज्ञस्वरूपं चेति सर्वज्ञम् । 'नेह ब्र-
ह्मण्येवंविधे' उपचरणमुपचारः कर्तव्यः । यथाऽन्येषामात्मस्वरूपव्य-
तिरेकेण समाधानाद्युपचारेः । नित्यश्चद्विबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद्ब्रह्मणः कथं-
चनं न कथंचिदपि कर्तव्यसंभवीऽविद्यानाशे इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह । अभिलष्यतेऽनेनेत्यभिलाषो
वाक्करणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्माद्विगतः । वागत्रोपलक्षणार्थो

दये चाविर्भावो भवति तदभावाद्वास्वरूपमेव सदा ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुत्याचार्योपदेशात्पूर्वं
ब्रह्मण्यग्रहणं तदुपदेशाद्दूर्ध्वं सद्ग्रहणमिति मसिद्धे ब्रह्मण्यपि ग्रहणाग्रहणे स्यादाभि-
त्याशङ्क्याऽऽह । ग्रहणेति । यथा सवित्रपेक्षया रात्र्यहनी न स्वः किं तूदयास्वम-
यकल्पनया कल्प्येते तथा ब्रह्मस्वभावालोचनया ग्रहणाग्रहणे न विधेते किंवूपाधिद्वा-
रा कल्प्येते । तेन ब्रह्मणः सदा भारूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः । इतश्च निरुपाधिकं ब्रह्म स-
र्वो विभावभेदितव्यमित्याह । तमश्चेति । अंपभावत्व इति छेदः । तदभावो ब्रह्मह-
ृत्त्या तमःसंबन्धाभावः । उक्तमेव हेतूक्तस्य विशेषणान्तरं विशदयति । अत एवेति ।
विदुषो निरुद्धमनसो ब्रह्मस्वरूपावस्थानमुक्तम् । ये तु विदुषोऽपि समाध्यादि कर्त-
व्यमाचक्षते तान्प्रत्याह । नेहेति । एवंविधत्वं निरुपाधिकत्वमुपचारः समार्थ्यादिः ।
निरुपाधिके ब्रह्मणि विदुषो न कर्तव्यशेषोऽस्तीत्येतमर्थं वैधर्म्योदाहरणेन साधयति ।
यथेत्यादिना । अन्येषामनात्मविदाभिवि यावत् । अनिघादशायामिव सर्वो व्यवहा-
रो विघादशायो चाविघाया असत्त्वाच्च कोऽपि व्यवहारः । चाधिवानुवृत्त्या तु व्यवहा-
राभाससिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

विद्वानेव ब्रह्मेत्यङ्गीकृतस्य प्रकृतं ब्रह्म पुलिङ्गत्वेन निर्दिशति । सर्वेति । श्लोकेऽस्य
चात्पर्यमाह । अनामेति । अत्रेति प्रकृतपदोपादाने तर्हि सर्वकरणवर्जितत्वस्यात्रैव

१ घ. 'भातत्वे' । २ घ. 'न्यग्रभा' । ३ ए. न हि । ४ घ. 'धे य उ' । ५ घ. 'रः कर्तव्यः
नि' । ६ क. 'अशाद्र' । ७ घ. ज. 'न क' । ८ ज. 'वो विद्यमाने ना' । ९ ग. घ. 'ज्ञातमे' । छ. 'ज्ञा-
नह' । १० ग. घ. 'सिद्धेर्ब्रह्म' । घ. 'सिद्धे ब्र' । ११ ज. 'पेक्षाया' । १२ ग. घ. 'दा भा' । १३ घ. अ-
भा' । १४ छ. हेतुं क' । १५ ग. छ. घ. 'दस्य म' । १६ ख. नहीति । १७ क. 'धत्तनि' । १८ छ-
'ध्यादिनि' । १९ घ. 'वृत्त' । २० ग. घ. 'यत्तात्पर्यमा' । २१ ख. घ. ड. ज. 'दानं, न' ।
२२ ग. 'वैशद्य' ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥३७॥
 ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।
 आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

सर्वबाह्यकरणवर्जित इत्येतत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽन-
 पेति चिन्ता बुद्धिस्तस्याः समुत्थितोऽन्तःकरणवर्जित इत्यर्थः । अप्रा-
 णो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतेः । अक्षरात्परतः परः । यस्मात्सर्वविशेषव-
 र्जितोऽतः सुप्रशान्तः । सकृज्ज्योतिः सदैव ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपे-
 ण समाधिः समाधिनिमित्तप्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधीयतेऽस्मिन्निति
 वा समाधिः । अचलोऽविक्रियः । अत एवाभयो विक्रियाभावात् ॥३७॥
 यस्माद्ब्रह्मैव समाधिरचलोऽभय इत्युक्तमतो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि
 ग्रहो ग्रहणमुपादानं नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रि-
 यो तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यातां न तद्व्यभिह ब्रह्मणि संभवति ।

सिद्धत्वादुचरविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वबाह्येति । बाह्यकरणसंबन्धराहि-
 त्यवदन्तःकरणसंबन्धराहित्यं दर्शयति । तथेति । उभयविधकरणसंबन्धवैधुय्येणाऽऽत्मनः
 शुद्धत्वे प्रमाणमाह । अप्राण इति । कारणसंबन्धराहित्यमाह । अक्षरादिति । वस्य
 परत्वं कार्यापेक्षया द्रष्टव्यम् । उक्तं हेतूक्त्य विशेषणान्तरे विशदयति । यस्मादि-
 ति । अस्मिन्परस्मिन्नात्मनि समाधीयते निक्षिप्यते जीवस्तदुपाधिश्चेति समाधिः परमा-
 त्मा । समाधिनिमित्तं प्रज्ञया तस्यावगम्यत्वाद्वा समाधित्वमवगन्तव्यम् । अत
 एवेत्युक्तं स्फुटयति । विक्रियेति ॥ ३७ ॥

प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्वैदिकयोर्वा लौकिकयोर्वा हानोपादान-
 योरनवकाशत्वमित्याह । ग्रहो नेति । मनोविषयत्वाभावाच्च ब्रह्मणि तयोरपकाशो ना-
 स्तीत्याह । चिन्तेति । यथोक्ते ब्रह्मणि ज्ञाते फलितमाह । आत्मेति । मकरणा-
 दौ प्रविज्ञातमुपसंहरति । अजातीति । किमिति लौकिकौ वैदिकौ वा ग्रहोत्सर्गौ ब्र-
 ह्मणि न भवतस्त्वन्नाऽऽह । यस्मादिति । उक्तमेवार्थमुपपादयति । यत्र हीति । ब्र-

१ क. अप्रमाणो । २ च. 'जो ह्यनुद्ध ३' । ३ क. विषयव । ४ स. 'माधिनि' । ५ स. 'लो-
 कि' । ६ अ. हि कि' । ७ च. स. 'जा वि' । ८ स. 'त्वं त' । ९ छ. 'न्तं वर्य' । १० घ. 'सम्' ।
 ११ स. ग. छ. ह. 'क्तं हेतु स्फु' ।

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः । यो-
गिनो विभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥

विकारहेतोरन्यस्याभावाभिरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इ-
त्यर्थः । चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्वप्रकारैव चिन्तां न संभवति यत्राम-
नेस्त्वात्कुतस्तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । पदैवात्मसत्पानुबोधो जातस्त-
दैवात्मसंस्थं विषयाभावादप्युष्णवदात्मन्येव स्थितं ज्ञानम् । अजाति
जातिवर्जितम् । समतां गतं परं साम्पमापन्नं भवति । यदादौ प्रतिज्ञातम-
तो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समगतां गतमितिदं तदुपपत्तितः शास्त्रतश्चो-
क्तमुपसंह्रियते । अजाति समतां गतमित्येतस्मादात्मसत्पानुबोधात्कार्प-
ण्यविषयमन्यत् । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण
इति श्रुतेः । प्राप्यैतत्सर्वैः कृतकृत्यो ब्रह्मणो भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥
यद्यपीदमित्यं परमार्थतत्त्वं अस्पर्शयोगो नामायं सर्वसंबन्धाख्य-

अणि विक्रियाभावे हेतुमाह । विकारेति । तस्य विक्रियाविवर्षयत्वाभावेऽपि हेतुं यय-
ति । निरवयवत्वाच्चेति । विक्रियायास्त्वद्विषयत्वस्य चाभावे फलितमाह । अत इ-
ति । द्वितीयं पादमत्रतार्यं व्याचष्टे । चिन्तेत्यादिना । तृतीयं पादं विमजते । य-
दैवेति । अतुर्थेपादं व्याकरोति । अजातीति । नन्विदं प्रकरणादावुक्तं किमर्थं पुन-
रिहोच्यते तत्राऽऽह । यदादाविति । ननु ब्रह्मो न तत्रेत्यादौ पूर्वत्र तस्वज्ञानमुक्तं
न त्वकार्पण्यं तत्कथमकार्पण्यं वक्ष्यामीत्युपक्रान्तवस्यात्रोपसंहारः समवर्तित्याशङ्क्य
तस्वज्ञानस्थैवाकार्पण्यरूपत्वोद्भक्तोपसंहारसिद्धिरित्याह । एतस्मादिति । तस्वज्ञाना-
विरिक्तं ज्ञानं कार्पण्यविषयमित्यत्र लिङ्गं दर्शयति । यो वा इति । तस्वज्ञानरा-
हित्ये कृपणत्वमुक्त्वा तद्वच्ये फलितमाह । प्राप्येति ॥ ३८ ॥

परमार्थब्रह्मस्वरूपावस्थानफलकं चेदद्वैतदर्शनं किमिति वाहिं सर्वैरेव नाद्रियते व-
त्राऽऽह । अस्पर्शेति । परमार्थवत्त्वं कर्मनिष्ठानां बहिर्मुखानां दुर्दर्शोन्मित्यत्र हेतुमा-
ह । योगिन इति । यदुक्तं तस्वज्ञानं स्वरूपावस्थानफलकमिति तदङ्गीकरोति । य-
द्यपीति । परमार्थतत्त्वं ब्रह्मदं प्रत्यग्भूतम् । इत्थं प्रागुक्तपरिपाट्या कूटस्थसच्चिदान-
नन्दार्थिकं यद्यपि तस्वज्ञानात्प्राप्यते तथाऽपि मूढैस्तन्निष्ठा न भवन्तीति शेषः । यस्य
तस्वानुभवस्य स्वरूपावस्थानं फलमुक्तं तमिदानीं विशिनष्टि । अस्पर्शेति । य-

१ छ. 'ने संभवतः चि' । २ च. 'ते इति स' । ३ च. 'न्ता यत्र न' । ४ क. 'ति । य' । ५ क. 'नस्त्वं कुत' ।
६ च. 'दानचिन्तादय इ' । ७ छ. 'ने स्याता इ' । ८ ज. परता । ९ ज. शास्त्रोक्त' । १० छ. 'मताभि' । ११ च.
छ. 'स्वैरेव' । १२ घ. 'त्यर्थः । १३ च. एवं तथाऽपि तस्मिन्नेनविन्मुह्यन्तीत्याह । अ' । १४ छ. 'पयाभा' ।
१५ क. 'वे हे' । १६ ग. छ. छ. 'त्वापुक्तो' । १७ ग. छ. 'नि स' । १८ छ. 'स्वत्वं' । य' । १९ क.
'हास्तुधास्त' । २० छ. ज. 'स्थानक' ।

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् । दुः-
स्वक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥४०॥

स्पर्शवर्जितत्वादस्पर्शयोगो नाम वै स्मर्यते प्रसिद्धमुपनिषत्सु । दुःखेन
दृश्यत इति दुर्दर्शः सर्वयोगिभिर्वेदान्तविहितविज्ञानरहितैः सर्वयोगिभि-
रात्मसत्यानुबोधायामलभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो विभ्यति ह्यस्मात्सर्वभय-
वर्जितादप्यात्मनांशरूपमिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति अभयेऽस्मिन्म-
यदर्शिनो भयनिमित्तात्मनाशदर्शनशीला अविवेकिन इत्यर्थः ॥ ३९ ॥
येषां पुनर्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पितमेवं मन इन्द्रियादि
न्न न परमार्थतो विद्यते तेषां ब्रह्मस्वरूपाणामभयं मोक्षाख्या चाक्षया
शान्तिः स्वभावत एव सिद्धा नान्यापत्ता नोपचारः कथंचनेत्यवोचाम ।

त्र वर्णाश्रमादिधर्मेण पापादिमलेर्न च स्पर्शो न भवत्यस्मादित्यद्वैतानुभवोऽस्पर्शः ।
स र्धं योगो जीवस्य ब्रह्मभावेन योजनादित्याह । सर्वेति । नामेति निपातस्य
पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह । नामेत्मादिना । उपनिषत्सु न लिप्यते ऋषिणा
पापकेनेत्याद्यासु । दुःखं श्रवणमननादिलक्षणम् । योगिशब्दस्य ज्ञानिविषयत्वं व्या-
वर्तयति । वेदान्तेति । कैस्वाहियथोक्तस्यानुभवस्य लभ्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । आ-
त्मेति । उत्तरार्धं विभजते । योगिन इति । कर्मिणो हि श्रोत्रिया ब्राह्मण्याद्यस्माकं
नैह्यस्यतीति मत्वा तच्चज्ञानाद्विभ्यतीत्यर्थः । अभयनिमित्तमेव तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञान-
वशाद्भयनिमित्तं पश्यन्वीत्याह । सर्वेति । भयदर्शित्वं विशदयति । अभयेति ॥ ३९ ॥

उत्तमदृष्टीनामद्वैतदर्शनमद्वैतदृष्टिकैलं च मनोनिरोधमुक्त्वा मन्ददृष्टीनां मनोनिरो-
धाधीनमात्मदर्शनमुपन्यस्यति । मनस इति । अभयमित्यशेषमयनिवृत्तिसाधनेमात्मद-
र्शनमुच्यते । सर्वयोगिनां सर्वेषां योगिनां कर्मानुष्ठाननिष्ठानां बुद्धिशुद्धिमवामित्यर्थः ।
भेदीनिरोधाधीनं प्रागुक्तमनूद्य तत्फलं कैवल्यं कथयति । दुःखेति । शोकस्य विषयं
धीरिज्ञानेति । येषामिति । अभयं भयराहित्यमसंभ्रमासात्पकमित्यर्थः । उक्तलक्षणा
शान्तिर्विनीरविशयानन्दाभिव्यक्तिः स्वभावतो विद्यास्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः । विदुषां
जीवन्मुक्तानां मुक्तेः सिद्धत्वात् साधनापेक्षेत्याह । नान्यापत्तेति । तत्र वाक्यो-
पक्रममनुकूलयति । नेत्यादिना । उत्तमेभ्यो ज्ञानवद्ब्रह्मोऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तान-

१ घ. वा २ क. 'विश' । ३ ख 'वेमल' । ४ ज. 'नाऽन' ५ ज. 'ह्येन व्य' । ६ घ. 'व सर्व म' ।
७ घ. 'पाक्षया सा' । ८ घ. ज. 'न स्प' । ९ च. 'संस्पर्शो' । १० छ. 'नुभाधो' । ११ ग. घ. 'एव यो' ।
१२ ग. 'नक्षरतीति' । १३ 'तदृष्टिकैलं म' । १४ घ. 'फलं म' । १५ क. 'धनात्म' । १६ घ. 'नां क' ।
१७ ज. 'द्विम' । १८ ग. 'नोते' । १९ घ. 'तिमिशे' । २० ग. घ. 'नितरनि' ।

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकविन्दुना । म-
नसो निग्रहस्तद्वद्वेदपरिस्वेदतः ॥ ४१ ॥

ये त्वतोऽन्ये योगिनो मार्गगा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्यदात्मव्यति-
रिक्तमात्मसंबन्धि पश्यन्ति तेषामात्मसत्यानुबोधरहितानां भ्रमसो नि-
ग्रहायत्तमभयं सर्वेषां योगिनाम् । किंच दुःस्वक्षयोऽपि । न ह्यात्मसं-
बन्धिनि मनसि प्रचलिते दुःस्वक्षयोऽस्त्यविवेकिनाम् । किंचाऽऽत्मप्रबो-
धोऽपि मनोनिग्रहायत्त एव । तथाऽक्षयाऽपि मोक्षारूपा शान्तिस्तेषां-
मेनोनिग्रहायत्तैव ॥ ४० ॥

मनोनिग्रहोऽपि तेषामुदधेः कुशाग्रेणैकविन्दुना उत्सेचनेन शोष-
णव्यवसायवद्व्यवसायवतामनवसंभ्रान्तःकरणानामानवैदादपरिस्वेदतो भ-
वतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

धिकीरिणोऽवतारयति । ये त्विति । योगिनः सुकृतानुष्ठायिनस्त्वदनुष्ठानादेव सन्मार्ग-
गामिनस्तेषामपि तत्त्वज्ञानं कथंचिदुपजातं चेदलं मनोनिग्रहेणेत्याशङ्क्याऽऽह । तेषा-
मिति । अभयं तदेव तत्त्वज्ञानम् । दुःस्वनिवृत्तिरपि मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवतीत्याह ।
किंचेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति । न हीति । इवश्च मनो निगृह्यत्वव्य-
मित्याह । किंचेति । अभयमित्यत्र सूचितं स्पष्टं विवृणोति । आत्मोति । इवश्च म-
नोनिग्रहोऽर्थवानित्याह । तथेति । तेषां साधकानां मुमुक्षुणामिति यावत् ॥ ४० ॥

कथं मुमुक्षुणां जिज्ञासूनां मनोनिग्रहः सिध्येदित्याशङ्क्याऽऽह । उत्सेक इति ।
दृष्टान्तवदार्थान्विकभूतश्लोकनिर्विघ्नाक्षराणि व्याचष्टे । मनोनिग्रहोऽपीति । तेषां व्य-
वसायवतामुद्योगभागिनामनुद्वेगवदामिति संबन्धः । चक्षुषो निर्मालने तमो दृश्यते ।
तस्य चोन्मीलने घटाद्येवोपलभ्यते । न कदाचिदपि ब्रह्मेत्युद्वेगपरिवर्जनात् । प्रागुदी-
रिवानां मनोनिग्रहः संभवति तदाह । अपरिस्वेदत इति ॥ ४१ ॥

१ अ. दग्धे पं । २ अ. 'मित तेषां मोक्षफलमाह मनस इति ते' । ३ अ. मनोनि' । ४ अ. 'त्य-
सो' । ५ अ. मनसो नि' । ६ अ. 'यतमेर । ७ अ. मनसो निग्रहे तेषामुद्योगमाह उत्सेक इति मनो' ।
८ अ. ग. 'पर्यद्वत्कुशा' । ९ अ. 'ने शो' । १० अ. 'दधुखवना' । ११ अ. 'वसान्तः । १२ अ. 'का-
रणाव' । १३ अ. 'नि । तरेषाम' । १४ अ. मनसो नि' ।

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः । सुप्र-
सन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥
दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् । अ-
जं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥

किमपरिस्त्रिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपायो नेत्युच्यते । अ-
परिस्त्रिन्नव्यवसायवान्स्वल्पव्यवसायेनोपायेन कामभोगविषयेषु विक्षिप्तं म-
नो निगृह्णीयान्निरुन्ध्यादात्मन्येवेत्यर्थः । किंच लीयतेऽस्मिन्निति
सुषुप्तो लयस्तस्मिन्नर्थे च सुप्रसन्नमायासवर्जितेमपि इत्येतन्निगृह्णीया-
दित्यनुवर्तते । सुप्रसन्नं चेत्कस्मान्निगृह्यत इति । उच्यते । यस्मा-
द्यथा कामोऽनर्थहेतुस्तथा लयोऽपि । अतः कामविषयस्य मनसो नि-
ग्रहवस्तुयादपि निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितं दुःस्वमे-
वेत्यनुस्मृत्य कामभोगात्कामनिमित्तो भोग इच्छाविषयस्तस्माद्विप्रसृतं
मनो निवर्तयेद्वैराग्यभावोपेत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतच्छास्त्रा-
द्याप्यपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति । अभावात् ॥ ४३ ॥

समाधिं कुर्वतस्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धकाः । लयविभेदेषु सुखरागास्तेभ्यो मनसो
वक्ष्यमाणोपायेन निग्रहं कुर्यात् । अन्यथा समाधिसौफल्यानुपपत्तेरित्याह । उपायेने-
ति । प्रागुक्तादुपायादेव मनोनिग्रहपरिग्रहे श्रवणादिविध्यानार्थक्यमिति मन्वानः श-
ङ्कते । किमिति । पूर्वोक्तोपायवतः श्रवणाद्यनुविष्टवो मनोनिग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानसि-
द्धिरित्युत्तरमाह । नेत्युच्यत इति । तृतीयपादं व्याचष्टे । किंचेति । लीयते स्था-
नद्रयमिति शेषः । चतुर्थपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति । सुप्रसन्नमित्यादिना ॥ ४२ ॥

उपायेन निगृह्णीयादित्युक्तम् । तमेवोपायं वैराग्ये रूपमुपदिशति । दुःस्वमिति ।
ज्ञानाभ्यासाख्यमुपायान्तरमुपन्यस्यति । अजमिति । अक्षरव्याख्यानाप्येमाकाङ्क्षां
निक्षिपति । कः स इति । उन्न पूर्वार्थं व्याकरोति । उच्यत इत्यादिना । वैराग्यमात्र
ना तत्र तत्र द्वैतविषये दोषानुसन्धानेनैवैवृत्त्यभावना । तथा कामभोगान्मनो निरो-
द्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयाप्ये ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति । अजमित्यादिना ॥ ४३ ॥

१ अ. 'उपाये' । २ अ. ज. घ. 'वान्' । ३ अ. 'माणोपा' । ४ अ. 'वे वि' । ५ अ. 'ते यस्मि' ।
६ अ. घ. 'सुमिते' । ७ अ. 'द्वैतज्ञानम्' । ८ अ. ज. 'भावे नयेत्' । घ. 'भावेनयेत्' । ९ अ. 'वमा-
नयेत्' । १० अ. 'अजमि' । ११ अ. 'न्यक्त' । १२ अ. घ. ट. ज. 'पदपायम्' । १३ अ. ज. 'साक्षर्या' ।
१४ अ. घ. 'कुर्वते' । १५ अ. 'गप्य' । १६ अ. 'नेयवे' । १७ अ. घ. 'नयेत्' । १८ अ. ट. ज. 'मत्तं गन्म' ।

लये संबोधयेचित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः । स-
कषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥४४॥

एवमनेन ज्ञानाम्यासवैराग्यद्वयोपेयेन लये सुषुप्ते लीनं संबोधये-
न्मनः । आत्मविवेकदर्शनेन योजयेत् । चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् ।
विक्षिप्तं च कामभोगेषु शमयेत्पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात्सं-
बोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं नापि सोम्यापन्नमन्तरालावस्थं सकषा-
यं सरागं बीजसंपुक्तं मन इति विजानीयात् । ततोऽपि यत्नतः साम्य-
मापादयेत् । यदा तु समप्राप्तं भवति समप्राप्त्यभिमुखी भवतीत्यर्थः ।
ततस्तत्र विचालयेद्विषयाभिमुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ज्ञानाम्यासवैराग्याभ्यां लयाद्विषेपाच्च व्यावर्तितं मनो रागप्रतिबद्धं श्रवणमनननि-
दिध्यासनाभ्यासप्रसूतसंप्रज्ञावत्सर्माधिनाऽसंप्रज्ञावत्समाधिपर्यन्तेन ततोऽपि प्रतिबन्धा-
द्वावर्तनीयमित्याह । लय इति । श्लोकाक्षराणि व्योकरोति । एवमित्यादिना ।
ज्ञानाम्यासः श्रवणाघातृत्तिविषयेषु क्षयिष्णुत्वादिदोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं वैराग्यं लयो नि-
द्रा संप्रबोधनमेवाभिनयति । आत्मेति । मनसि प्रकृते किमिवि चित्तमुच्यते तत्राऽऽह ।
चित्तमिति । विक्षिप्तं विप्रसृतं शमयेद्वावर्तयेदिति यावत् । पुनरित्यत्र विवादि-
वमर्थमाह । एवमिति । उभयतो व्यावर्तितं मनस्यर्हि निर्विशेषद्रष्टृरूपतां गतमित्या-
शङ्क्याऽऽह । नापीति । अन्तरालावस्थमनसः स्वरूपं पृथ्वीपादावष्टम्भेन स्पष्टयति ।
सकषायमिति । रागस्य बीजत्वं पराचीनविषयप्रवृत्तिं प्रति प्रतिपत्तव्यम् । यथोक्तं
मनो ज्ञात्वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह । ततोऽपीति । अन्तरालावस्थां पञ्चम्या
परामृश्यते । लयावस्थादि वृष्टान्वायितुमपिशब्दः । यत्नतः संप्रज्ञावत्समाधेरिति यावत् ।
साम्यमसंप्रज्ञावत्समाधिमित्यर्थः चतुर्थपादस्वार्थमाह । यदा त्विति । समाधिद्वयद्वार-
रेण समं निर्विशेषं परिपूर्णं ब्रह्मेरूपं प्राप्य मनस्वन्मात्रतया समाप्तं चेदमात्रमतिषेधः स्या
दित्याशङ्क्याऽऽह । समप्राप्तीति । ततो निर्विशेषवस्तुमाहयाऽऽभिमुख्यादानन्तरनित्य-
र्थः । किं तन्मनसश्चालनं यत्प्रतिविष्यते तत्राऽऽह । विषयेति ॥ ४४ ॥

१ घ. न विद्या । २ घ. 'वाहनेन । ३ घ. ज. 'तद' । ४ घ. क. ख. 'भ्यस्यतो । ५ ज.
'साम्यमात्र' । ६ छ. 'रागशी' । ७ छ. 'वर्तितम्' । ८ क. 'माधिप' । ९ ज. 'व्यावर्ते' । १० छ. 'दृष्टयेनेदं
वे' । ११ घ. 'तं म' । १२ ग. छ. 'सत्स' । १३ घ. छ. 'मिति' । १४ ग. 'रपादि प' । १५ छ.
छ. 'द्वारा' ।

नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसंगः प्रज्ञया भवेत् ।

निश्चलं निश्चरञ्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

समाधित्सतो योगिनो यत्सुखं जायते तन्नास्वादयेत् । तत्र न रज्ये-
तेत्यर्थः । कथं तर्हि । निःसंगो निस्पृहः प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या यदुपलभ्य-
ते सुखं तदविद्यापरिकल्पितं भृषैवेति विभावयेत् । ततोऽपि सुखरागा-
न्नियङ्गीयादित्यर्थः । यदा पुनः सुखरागान्निवृत्तं निश्चलस्वभावं सन्नि-
श्चरद्बहिर्निर्गच्छद्भवति चित्तं ततस्ततो नियम्योक्तोपायेन आत्मन्येवै-
कीकुर्यात्प्रयत्नतः । चित्स्वरूपसत्तामात्रमेवापादयेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

यथोक्तोपायेन नियङ्गीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न लीयते न च पुनर्विष-

समाधित्सायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयाभिलाषादपि मनो निरोद्धव्यमित्याह । ना
स्वादयेदिति । तत्रेति समाध्यवस्थोच्यते । किन्तु तस्याभवस्थायां मुखं यदुपलभ्यते तद-
ज्ञानविजृम्भितं मिथ्यैवेति प्रज्ञया विवेकज्ञानेन निस्पृहः सन्भावयेदित्याह । निःसंग इति ।
किंच यच्चित्तं प्राचीनवैराग्याद्युपायेन निश्चलं प्रत्यगात्मप्रवर्णं प्रसाधितं तद्यदि स्वभावानु-
सारेण बहिर्निर्गन्तुमिच्छेत्तदा संप्रज्ञातसमाधेरसंप्रज्ञातसमाधिपर्यन्तात्प्रयत्नात्तदात्मन्येवै-
कीकृत्य तन्मात्रैर्भाष्य परिशुद्धपरिपूर्णब्रह्मात्मकः स्वयं तिष्ठेदित्याह । निश्चरदिति । प्रथ-
मपादाक्षराणि योजयति । समाधित्सत इति । तस्य समाध्यवस्थायामिति शेषः । द्विती-
यपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति । कथमित्यादिना । निःस्पृहो यथोक्ते सुखेऽनुरागरहितः
सन्नित्यर्थः । विवेकरूपा बुद्धिरागन्तुकस्य रज्जुसर्पवत्कल्पितवत्मित्येवमात्मिका तथा भाव-
येदिति संबन्धः । भावनाप्रकारमभिनयति । यदित्यादिना । प्रथमार्थस्याक्षरार्थमुक्त्वा चा-
र्त्पर्याधि निगमयति । ततोऽपीति । उच्चरार्थं विमज्जते । येदेत्यादिना । पूर्वोक्तसमाध्य
नुरोधादात्मन्येव निश्चलस्वभावं सच्चित्तं यथोक्तं सुखरागनिमित्तं तदुपायरागनिमित्तं वा
निश्चरद्भवतीति संबन्धः । तच्च चित्तं बाल्यविषयामिमुख्यादुक्तोपायेन ज्ञानाभ्यासादिना
व्यावर्त्यात्मन्येव परस्मिन्ब्रह्मणि प्रयत्नतः संप्रज्ञातसमाधिवशादेकीकुर्यात् । असंप्रज्ञा-
तसमाधियुक्तं परिपूर्णं ब्रह्मैवापादयेदित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । चित्स्वरूपेति ॥ ४५ ॥

कदा पुनरिदं चित्तं ब्रह्ममात्रमापद्यते तत्राऽऽह । यदेति । त्रिविधमविवन्धाविभुरं
विषयाकाररहितं यदा चित्तमवतिष्ठते तदां ब्रह्म संपन्नं भवतीत्यर्थः । अक्षराणि
व्याचष्टे । यथोक्तेनेत्यादिना । उपायो ज्ञानाभ्यासादिः । नियङ्गीतं विषयेभ्यो विमु-

१ च. 'द्वि वीते तत्राऽऽह किंसंग इति नि' । २ छ. छ. 'योक्तेनोपा' । ३ छ. घ. ङ. अ. 'कुली
न' । ४ छ. 'तु समाध्यव' । ५ क. ग. घ. 'कथिज्ञा' । ६ स. 'प्रतामा' । ७ क. स. 'माप्य' । ८ ग.
अ. 'त्यर्थे नि' । ९ क. 'पपेसा' । १० अ. ग. छ. घ. 'रा तद्वत्' ।

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तंतदा ॥४६॥
 स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ।
 अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥ ४७ ॥

येषु विक्षिप्यते अनिङ्गनमचलं निर्वातप्रदीपकल्पम् । अनाभासं न केन-
 चित्कल्पितेन विषयभावेनावभासते इति । पदैवंलक्षणं चित्तं तदा नि-
 ष्पन्नं ब्रह्मे ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यथोक्तं परमार्थसुखमात्मसत्त्वानुबोधलक्षणं स्वस्थं स्वात्मनि स्थितम् ।
 शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपम् । सनिर्वाणं निर्द्वैतनिर्वाणं केवल्यं सह नि-
 र्वाणेन वर्तते । तच्चाकथ्यं न शक्यते कथयितुम् । अत्यन्तासाधारण-
 विषयत्वात् । सुखमुत्तमं निरतिशयं हि तद्योगिमत्यक्षमेव । न जात-
 मित्यजम् । यथा विषयविषयमजेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तं सेत्स्वेन
 सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परिचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥ ४७ ॥

स्वीकृतं न लीयते न निद्रापावश्येन कारणात्मतां गवमित्यर्थः । अचलं रागादिवाम-
 नाशून्यामित्यर्थः । अचलत्वे दृष्टान्तो "निवावोवि । किंपु ब्रह्मकारेणेत्येवंलक्षणं चित्तं
 यदा संपद्यते तदेति योजना । निष्पन्नं ब्रह्मेत्युक्तमेव स्फुटयति । ब्रह्मस्वरूपेणेति ॥ ४६ ॥

असंपज्ञातसमाध्यवस्थं, यां येन रूपेण चित्तममिनिष्पद्यते तद्ब्रह्मं स्वरूपं विशि-
 नाष्टि । स्वस्थमिति । ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तमिति शेषः तत्र विदुषां संवत्सुमुदाहरति ।
 सर्वज्ञमिति । यथोक्तमित्यसंपज्ञातसमाधिलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परमपुरुषार्थरूपवा-
 माह । सुखमिति । वैषयिकं सुखं व्यषच्छेत्तुं परमार्थेति विशेषणम् । किं तत्र ज्ञानेनेत्या-
 शङ्क्याऽऽह । आत्मेति । तस्य सत्यस्याऽऽगमार्चायानुरोधेना बोधेन लक्ष्यते प्राप्यते
 ब्रह्मेति' उच्यते । तस्य स्वमहिमप्रतिष्ठत्वमाह । स्वात्मनीति । सर्वस्य त्रिविधस्या-
 नर्थस्योपशमोपलक्षितत्वादिपि पुरुषार्थत्वसिद्धिरित्याह । सर्वेति । निरतिशयानन्दा-
 मिव्यक्तिर्निरवशेषानर्थाच्छित्तश्चेत्येवंलक्षणं मोक्षमाचक्षते । तत्कथमिदं ब्रह्मेत्याश-
 ङ्क्याऽऽह । सनिर्वाणमिति । तस्य क्षीरगुडादिमाधुर्यमेदस्येव स्वानुभवमात्राधिगम्य-
 त्वादवाच्यत्वमाह । तच्चेति । यदुक्तं परमार्थसुखमिति तदिदानीमुपपादयति । सुख-
 मिति । तर्हि सर्वेषामेव तद्रूपादित्याशङ्क्याऽऽह । योगीति । ज्ञानस्याऽजावत्वे
 वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथेति ॥ ४७ ॥

१ क. तत्तपा । २ ख. च छ. घ. निर्वातं । ३ घ. 'तदी' । ४ अ. कल्पना । ५ ख. च. 'ब्र
 स्व' । ६ घ. घ. 'निर्वातार्थ' । ७ अ. 'निर्द्वैतनिर्वा' । ८ क. छ. 'यम' । ९ अ. 'नुपपन्ने' । १० च. 'सत्सुखेन ।
 १० ख. ग. च. छ. घ. 'निर्वाते' । ११ ग. घ. 'ब्रह्म' । १२ ग. छ. घ. 'नेत्याऽऽह' । १३ ग. घ. 'ति
 यो' । १४ ग. घ. 'जमने' । १५ ख. 'गन्तव्यता' । १६ ग. 'पार्थेयं मावादि' । घ. 'वावेन मत्प्रति' ।

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्त्वं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥
इति' गौडपादीयकारिकायामद्वैताख्यं तृतीयं
प्रकरणम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिर्मृच्छोहादिवत्प्रतिरूपासना चोक्ता परमार्थ-
स्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन न परमार्थसत्येति । परमार्थसत्यं तु न कश्चि-
ज्जायते जीवः कर्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः
स्वभावतोऽजस्याऽस्पैकस्याऽऽत्मनः संभवः कारणं न विद्यते नास्ति ।
यस्मान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव इत्येतत् । पूर्वे-
पूपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं सत्यं यस्मिन्सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यणु-
मात्रमपि किञ्चिन्न जायत इति ॥ ४८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीशंकरभगवतः कृतौ गौडपादीयभाष्ये आगमशास्त्रविवरणेऽद्वै-
ताख्यं तृतीयप्रकरणभाष्यं समाप्तम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

उक्तानामुपायानां परमार्थसत्यत्वे सत्यद्वैतहानिः । अन्यथा तदप्रामिविरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । न कश्चिदिति । तत्र हेतुमाह । संभवोऽस्येति । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुं
भूमिकां व्याकरोति । सर्वोऽपीति । व्यावहारिकसत्यत्वमेवोपायानां न-परमार्थसत्य-
त्वेमित्यङ्गीकृत्यं पारमार्थिकसत्यस्य प्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोक्तेत्याह । मृदिति । यदुक्तं
मनोनिग्रहादीनां परमार्थत्वे द्वैतहानिरिति वचाऽऽह । नेत्यादिना । वेपामपरमा-
र्थत्वे कथमद्वैतप्रतिपत्तिरित्यपि न व्यावहारिकसत्यानामपि तत्रामिविहेतुत्वस्य प्रतिवि-
म्बवदुपपत्तेरिति भावः । उपायानां व्यावहारिकसत्यत्वेनैव पारमार्थिकं सत्यत्वं
किं न स्यादिति वचाऽऽह । परमार्थेति । तदेव स्पष्टयति । कर्तेति । स्व-
भावतोऽजत्वं हेतुकर्तव्यम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । अत इति । हेत्वन्तरमेव स्पष्ट
यति । यस्मादिति । उच्यते व्याचष्टे । पूर्वेष्विति । पूर्वेषु ग्रन्थेष्विति शेषः ।
इतिशब्दोऽद्वैतप्रकरणपरिसमाप्तिं चोच्यति ॥ ४८ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानवि-
रचित्वायां गौडपादीयभाष्यटीकायां अद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

१ च. 'ति श्री उपदेशप्रत्ये द्वै' । घ. ड. 'ति माण्डूकपोपनिषद्वाक्ये तृतीयमद्वैताख्यं प्र' । २ झ. 'द्वैतपादात्' ।
ज. 'तेषां' । ४ छ. 'तरादु' । ५ च. 'वेऽणु' । ६ छ. 'ध्य' । ७ झ. घ. ड. च. झ. 'कृतावाग' । ८ ग. छ. झ.
वां क' । ९ छ. 'धत्' । १० घ. 'त्वमङ्गी' । ११ ग. ड. 'ल मृष्टिः पा' । १२ झ. ग. घ. ड. छ. ज. झ. 'पादीयभा' ।

ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान् ।

ॐ कारनिर्णयद्वारेणाऽऽगमतः प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य बाह्यविषयभेद-
वैतथ्याच्च सिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रयुक्तिभ्यां साक्षाभिर्धारितस्यैतदुत्तमं
सत्यमित्युपसंहारः कृतः । अन्ते तस्यैतस्यागमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रति-
पक्षभूता द्वैतिनो वैनाशिकोश्च तेषां चान्योन्यविरोधाद्वागद्वेषादिक्लेशा-
स्पदं दर्शनमिति मिथ्योद्दर्शनत्वं सूचितम् । क्लेशानास्पदत्वात्सम्पग्दर्श-
नमित्यद्वैतदर्शनं स्तूपते । तदिह विस्तरेणान्योन्यविरुद्धतयाऽऽसम्पग्दर्श-
नत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शनसिद्धिरुपसंहृतव्याऽऽवीतन्यायेन-
त्यलातशान्तिरारभ्यते । तत्राद्वैतदर्शनं संप्रदायकर्तुरद्वैतस्वरूपेणैव नम-
स्कारार्थोऽयमाद्यश्लोकः । आचार्यपूजा ह्यभिधेतायसिद्धैर्यथेप्यते शास्त्रा-

आद्यन्तमध्यमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्यादावोकारोच्चारणवदन्ते प-
रदेवताप्रणामवन्मध्येऽपि परदेवतारूपमुपदेष्टारं प्रणमति । ज्ञानेति । पूर्वोत्तरप्रकरण-
सम्बन्धसिद्धयर्थं पूर्वप्रकरणत्रये वृत्तमर्थं क्रमादनुद्भवति । ॐकारेति । अद्वैत इत्यद्वै-
तोपलक्षितं तृतीयं प्रकरणमुच्यते । चतुर्थे प्रकरणमवतारयितुमुपयुक्तमर्थान्तरमनुवद-
ति । तस्येति । द्वैतिनो भेदवादिनो वैनाशिकव्यविरिक्ता एतन्ते वैनाशिका नैरात्म्य-
वादिनः । रागद्वेषादीत्यादिशब्देनाविरिक्तक्लेशोपादानम् । पक्षान्तराणां मिथ्यादर्शन-
त्वसूचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह । क्लेशेति । पावनिकामेवं कृत्वा समनन्तरप्रकरणप्रवृ-
त्तिं प्रतिजानीवे । तदिहेति । तदसम्पग्दर्शनत्वमिति संबन्धः । आवीतन्यायो व्य-
विरिकन्यायः । यथा यत्कृतकं तदनित्यमित्यन्वयादनित्यत्वेऽवगतेऽपि यन्नानित्यं न
तत्कृतकमिति व्यविरिकोऽपि वैयभिचारशङ्कानिरोसित्वेन व्याप्तिनिश्चयार्थमिष्यते । त-
था तर्कतः संभावितस्यागमेनावगतस्यापि प्रतिपक्षभूतवादान्तरापाकरणप्रश्नमन्तरेण
पाशिका सम्यक्त्वशङ्का स्यादद्वैतदर्शनस्येति तत्प्रतिषेधेन तत्सिद्धिरुपसंहृतव्येत्यलात-
शान्तिवृष्टान्तोपलक्षितमारभ्यते प्रकरणमित्यर्थः । विशेषेण स्पष्टमितो वीतः स नो मत्र-
वीत्यधीतः । अवीत एवावीतः । तेन न्यायेन व्यविरिकेणेति यावत् । प्रकरणस्य ता-
त्पर्यमेवं दर्शयित्वा प्रथमश्लोकस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति । तत्र चतुर्थप्रकरणं सप्तम्या
परामृश्यते । किमित्यद्वैतरूपेणाऽऽचार्यो नमस्क्रियते तत्राऽऽह । आचार्येति । अ-

१ घ. 'यविशेषवै' । २ क. 'च प्रति' । ३ च. घ. 'रद्वैतशा' । ४ छ. ज. 'कादयस्तेषां' । घ.
'कास्तेषां' । घ. 'काश्चेते' । ५ झ. 'शारवद' । ६ छ. 'त्वादात्मैकत्वमुद्दिरेव स' । ७ छ. 'द्वयमिथ्य' ।
८ ग. 'साह ओका' । ९ ग. घ. 'न्ते च प' । १० छ. 'गुवरति' । ११ ज. 'न्यः अती' । घ. 'न्यः
अविनीत' । १२ ज. 'व्यतिरेकच' । १३ क. 'रासितत्वे' । १४ ग. घ. 'न संम' । १५ ज. 'तः । ते' ।
१६ ग. छ. घ. 'तिच । त' ।

ज्ञेयाभिन्नेन संबुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥१॥
अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

रम्भे । आकाशेनेपदसमाप्तमाकाशमल्पमाकाशतुल्यमेतत् । तेनाऽऽका-
शकल्पेन ज्ञानेन किंघर्मानात्मनः किंविशिष्टान्गगनोपमान्गगनमुपमा
येषां ते गगनोपमास्तानात्मनी घर्मान् । ज्ञानस्पैव पुनर्विशेषणम् । ज्ञेयैर्घ-
र्भैरात्मभिरभिन्नमग्न्युष्णवत्सवितृप्रकाशवच्च ज्ञानं तेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञाने-
नाऽऽकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपाव्यतिरिक्तेन गगनोपमान्घर्मान्यः संबु-
द्धः संबुद्धवानित्यपमेवेश्वरो यो नारायणारूपस्तं वन्दे अभिवादये द्विपदां
वरं द्विपदोपलक्षितानां पुरुषाणां वरं प्रधानं पुरुषोत्तममित्यभिप्रायः ।
उपदेष्टृनमस्कारमुखेन ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रक-
रणे प्रतिपिपादयितं प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण प्रतिज्ञातं भवति ॥ १ ॥

अधुनाऽद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुतये स्पर्शनं स्पर्शः संब-
न्धो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कदाचिदपि सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्म-
स्वभाव एव वै नामेति । ब्रह्मविदामस्पर्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
स च सर्वसत्त्वसुखो भवति । कश्चिदत्यन्तसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखरूपः

भिप्रेतार्थः शास्त्रस्याविन्नेन परिसमाप्तिस्तदर्थे विप्रतिपर्यादिव्यावृत्तिश्च । आकाशस्य
जडत्वाधिक्याज्ज्ञानं स्वप्रकाशमाकाशेनेपदसमाप्तं वक्तव्यम् । विभुत्वादावुपमा द्रष्टव्या ।
बहुवचनमुपाधिकल्पितभेदाभिप्रायम् । तेषामपि चिन्मात्रत्वं विवक्षित्वोक्तं ज्ञानस्यैवे-
ति तेनेत्यादि पुनरनुवादेनान्वयमन्वाचष्टे । आचार्यो हि पुरा बदरिकाश्रमे नरनारा-
यणाधिष्ठिते नारायणं भगवन्तमभिप्रेत्य तपो महददत्प्यत । ततो भगवानतिप्रसन्नस्त-
स्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमगुरुत्वं परमेश्वरस्येति भावः । ननु प्रकरणे प्रारभ्य-
माणे प्रतिपद्ये प्रमेये वक्तव्ये किमित्युपदेष्टा नमस्क्रियते तत्राऽऽह । उपदेष्टिति ॥१॥

इदानीमद्वैतदर्शनयोगोस्तुतये तन्नमस्कारं प्रस्वीति । अस्पर्शेति । श्लोकस्य तात्प-
र्थमाह । अधुनेति । तस्य च स्तुतिस्तत्साधनेषु प्रवृत्तावुपयुज्यते । संपत्त्यक्षराणि
व्याकुर्वन्नस्पर्शयोगशब्दं व्याकरोति । स्पर्शनमिति । योगस्याऽन्यसंबन्धमसङ्गाभावा-
त्कथमस्पर्शत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति । निपातयोरर्थं कथयति । वै नामेति ।
सर्वेषां सत्त्वानां देहभूतां सुखयतीति व्युत्पत्त्या सुखहेतुत्वं ब्रह्मस्वभावस्य सुखविशेषणेन
दर्शयति । स चेति । सुखहेतावपि ब्रह्मस्वभावे विवक्षितं विशेषं दर्शयति । भवतीति ।

१ घ. 'दसामान्यमा' । २ घ. 'शतुल्यं' । ३ ज. 'त्यंघ' । ४ घ. 'द्ये दुः' । ५ घ. छ. 'सत्त्व' । ६ घ.
'शस्याजला' । ७ घ. 'तेन ना' । ८ छ. 'तत्त्वतो' । ९ घ. 'तिसि' । १० क. 'श्वरे शति' । ११ छ. 'गत्स्यते तं' ।

अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यम् ॥२॥
 भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।
 अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परंम् ॥३॥
 भूतं न जायते किंचिद्भूतं नैव जायते । विव-

यथा तपः । अयं तु न तथा । किं तर्हि सर्वसत्त्वानां सुखः । तेषु भवति कश्चिद्विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयं तु सुखो हितश्च । नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किंचाऽविवादो विरुद्धवदनं विवादः । पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन्न विद्यते सोऽविवादः । कस्मात् । पतोऽविरुद्धश्च य ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः शास्त्रेण तं नमाम्यहं प्रणमामीत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुध्यन्त इति । उच्यते । भूतस्य विद्यमानस्य वस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि सांख्या न सर्व एव द्वैतिनः । यस्माद्भूतस्याऽविद्यमानस्याऽपरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तोऽन्योन्यमिच्छन्ति जेतुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

तैरेवं विरुद्धवदनेनाऽन्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वद्भिः किं रूपापितं भव

हितविशेषणस्य वात्पर्यमाह । तेषु भवतीत्यादिना । तस्य हितत्वे हेतुमाह । नित्यमिति । तस्यैव विशेषणान्तरमाह । किंचेति । तत्र हेतुं प्रश्नपूर्वकमाह । कस्मादिति । आत्मप्रकाशत्वाद्ब्रह्मत्वभावस्याविरुद्धत्वम् । न हि कस्यचिदात्मप्रकाशो विरुद्धो भवतीत्यर्थः । यथोक्तयोगज्ञानमार्गस्य संप्रदायागतत्वमाह । य ईदृश इति । तन्नमस्कारव्याजेन तस्य स्तुतिस्तदुपायेषु श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमत्र विवक्षितेत्याह । तं नमामीति ॥ २ ॥

अद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विशदीकर्तुं द्वैतिनां विवादं वावदुदाहरति । भूतस्येति । एवं विरुद्धं वदन्तो मिथो जेतुमिच्छन्तीत्याह । विवदन्त इति । प्रश्नपूर्वकं श्लोकाक्षराणि योजयति । कथमित्यादिना । एवकारार्थं हेतुमाह । यस्मादिति । प्राज्ञाभिमानिनो जातिमिच्छन्तीति पूर्वेषु संबन्धः । चतुर्थादं साध्याहारं व्याकरोति । विवदन्त इति ॥ ३ ॥

पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थं कथयति । भूतमित्यादिना । श्लोकाक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षां निलिपति । तैरिति । तत्राऽऽद्यं पादभववार्थं व्याकरोति ।

१ च. 'पर धी' । २ स. घ. ज. येह । ३ च. 'दः प्रतिप' । ४ घ. छ. 'प्रहो य' । ५ क. 'न्तोन्वो' । ६ घ. छ. 'न्तोन्वो' । ७ च. 'तिषोर्थ' । ८ स. किं व्याख्यातं । ९ स. घ. छ. येह । १० छ. 'दद्वम् नो' । ११ ग. छ. 'कस्य यो' । १२ ज. 'तिन्दु' । १३ ग. छ. 'ति । प्रज्ञा' । १४ ग. छ. 'नो भूतस्य जा' । १५ पूर्वार्थेन ।

दन्तोऽद्वया ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥
 ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् । वि-
 वदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥
 अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
 अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥ ६ ॥

तीति । उच्यते । भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते किञ्चिद्विद्यमानत्वादे-
 वाऽऽत्मवदित्येवं वदन्न सद्वादी सांख्यपक्षं प्रतिषेधति सज्जन्म । तथा
 अभूतमविद्यमानमविद्यमानत्वान्नैव जायते शशविषाणवदित्येवं वदन्सां-
 ख्योऽप्यसद्वादिपक्षमसज्जन्म प्रतिषेधति । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तोऽ-
 द्वया द्वैतिनोऽप्येतेऽन्योन्यस्य पक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषेधन्तोऽ-
 जातिमनुत्पत्तिमर्थात्ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेवमस्त्वित्यनुमोदामहे केवलं न तैः सार्धं वि-
 वदामः पक्षप्रतिपक्षग्रहणेन । यथा तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्तमवि-
 वादं विवादरहितं परमार्थदर्शनमनुज्ञातमस्माभिर्निबोधत हे शिष्याः ॥ ५ ॥
 सदसद्वादिनः सर्वेपीति पुरस्तात्कृतभाष्यश्लोकः ॥ ६ ॥

उच्यत इति । द्वितीयापादं विमजते । तथेति । द्वितीयापं विमजते । विवदन्त इत्यादि-
 ना । सदसदतिरिक्तवस्त्वभावाद्बस्तुत उत्पत्तेरनुपपत्तिरित्याह । अर्थादिति ॥ ४ ॥

वाहं प्रतिवादिभिरुक्तत्वादजातिरपि भवता मत्याख्येयेत्याशङ्क्याऽऽह । ख्याप्य-
 मानामिति । प्रतिवादिभिः सह विवादाभावे फलितमाह । अविवादमिति । अक्षरा-
 णि व्याचष्टे । तैरित्यादिना । अद्वैतवेदिनो द्वैतवादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यदृष्टान्द-
 माह । यथा त इति । चतुर्थपादार्थमाह । अत इति ॥ ५ ॥

जातस्यैव जन्मनाऽऽनयैक्यादनवस्थानाच्चाऽजातस्यैव पदार्थस्य जन्म सद्वादिनोऽ-
 सद्वादिनश्च सर्वेऽपि स्वीकुर्वन्तीति परपक्षमनुवदति । अजातस्येति । तत्र शिष्टार्थो-
 दोषं प्रदर्श्याऽभ्यनुजानाति । अजातो हीति । के ते वादिनो तैरेवमिष्यते तत्राऽऽ-
 ह । सदसदिति । अवशिष्टानि श्लोकाक्षराणि व्याख्यातत्वाच्च पुनर्व्याख्यानसापेक्षणी-
 त्याह । पुरस्तादिति ॥ ६ ॥

१ अ. 'त्वादात्म' । २ ख. घ. ज. 'नत्वा' । ३ क. 'या अद्वै' । ४ घ. झ. न्यप' । ५ छ. 'मः प्रतिपक्षपक्षपरिम' । ६ ख. घ. क. 'क्षपरिम' । ७ घ. क. घ. झ. 'ग्रहेण य' । ८ ख. घ. श्लोकाः । ९ 'दिना ई' । १० छ. 'भीष्ट दो' ।

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।
 प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ ७ ॥
 स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।
 कृतकेनाऽमृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ ८ ॥
 सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।

उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादिपक्षाणामन्योन्यविरोध-
 रूपापितानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

यस्माच्छौकिक्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽसावित्याह सम्पक्सिद्धिः
 संसिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी यथा योगिनां सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यमाप्तिः
 प्रकृतिः सा भूतभविष्यत्कालयोरपि योगिनां न विपर्येति । तथैवं सो । तथा

परिणामिब्रह्मवादे यद्ब्रह्मवादिभिर्द्रूपणमुच्यते तदप्यनुज्ञातमेवेति मत्वाऽऽह । न
 भवतीति । अमृतं हि ब्रह्म न द्रूपे स्थिते मर्त्यं भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् । न च
 मर्त्यं कार्यं स्वकूपे स्थिते प्रलयावस्थायाममृतं ब्रह्म संपद्यते । नष्टेऽपि स्वरूपे तस्यैवा-
 भावान्नान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह । प्रकृतेरिति । किंच यस्य परिणामवादिनः स्वभावे
 नामृतः सन्परमात्मारूपो धर्मशब्दितो भावो मर्त्यतां कार्यभावापत्त्या गच्छति तस्य
 कृतकेन समुच्चैयानुष्ठानेनाऽमृतो जीवो मुक्तो वक्तव्यः । स च कथं निश्चलः स्थातुं
 पारयति । यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायविरोधादित्याह । स्वभावेनेति । पुनर्देह-
 माशङ्क्य मत्यादिशति । उक्तार्थानामिति ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिदित्युक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थं कथयति । सांसिद्धिकी-
 ति । श्लोकाक्षराणि व्याकुर्वन्प्रकृतेरन्यथात्वाभावे हेतुमाह । यस्मादिति । तस्याद-
 क्षामृतत्वभावात्प्रकृतिर्न विपर्येतीति किमु वक्तव्यमिति योजनम् । किमुतिव्याख्येय-
 नाप्योऽपिशब्दः । विवक्षितं हेतुं स्फुटयितुं मश्रपूर्वकं विमज्जे । कासावित्यादिना ।

१ छ. यथा । २ च. 'जाप्याह' । छ. 'जा हृतका यथा । ३ छ. च. द. 'नुपपरानुमो' । छ.
 'नुपपरसाऽनुमो' । ४ घ. घ. 'द्विस्त' । ५ च. 'व स्ता' । छ. ज. 'व या स्ता' । ६ घ. 'छ स्ता'
 ७ ग. घ. द. छ. 'यद्रूप' । ८ अ. 'कार्यत्व' । ९ छ. 'वै कार्यत्व' । १० क. 'रूपात्' । ११ क. स्थितं
 १२ घ. धर्मधारिणे । १३ क. कृतके । १४ अ. 'चोनु' । १५ ग. छ. छ. जीवो । १६ घ. 'दत्तना' ।

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति यां ॥९॥
 जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।
 जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥१०॥

स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव यथाऽन्यादीनामुपगमकाशादिलक्षणा
 साऽपि न कालान्तरे व्यभिचरति देशान्तरे च तथा सहजाऽऽत्मना सदैव
 जाता यथा पक्षपादीनामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्यापि या काचिदकृ-
 ता केनचिन्न कृता यथाऽपां निम्नदेशगमनादिलक्षणा । अन्याऽपि या
 काचित्स्वभावं न जहाति सा सर्वा प्रकृतिरिति विज्ञेया । लोके मिथ्या-
 फल्पितेषु लौकिकेष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवति किमुताऽजस्वभावेषु
 परमार्थवस्तुष्वमृतत्वलक्षणा प्रकृतिर्नान्यथा भवतीर्त्यभिप्रायः ॥ ९ ॥
 किंविषया-पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो वादिभिः कल्प्यते

साङ्गयोगमनुष्ठाय परिसमापनं संसिद्धिः । सिद्धानामग्निमाधेश्वर्यमाप्तौ सामग्रीसंपन्नानां
 या काचित्स्वभावं न जहाति घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमित्यादिकेति शेषः । मास-
 ङ्गिकं प्रकृतिशब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतेरन्यथात्वाभावे मागुक्तं स्वसिद्धान्ते यत्फलति तदि-
 दानीं किं पुनर्न्यायेन कथयति । मिथ्येति ॥ ९ ॥

मासङ्गिकीमेवं जीवानां प्रकृतिं दर्शयितुं प्रक्रमते । जरेति । आत्मानो हि सर्वैर्विक्रि-
 याराहिताः स्वभावतो भवन्तीत्यर्थः । तेषामुक्तप्रकृतेरन्यथात्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याऽऽ-
 ह । जरामरणमिति । सर्वैर्विक्रियाशून्ये स्वात्मनि विक्रियाकल्पनायां बद्धासैनया स्वभा-
 वहानिः स्यादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुमाकाङ्क्षां दर्शयति । किंविषयेति । आ-
 श्रयविषयो विषयशब्दः । अमकृतं प्रकृतेराश्रयनिरूपणमित्याशङ्क्याऽऽह । यस्या इति ।

१ अ. सा । २ ज. 'सा न' । ३ अ. 'जा सा आत्म' । ४ अ. 'पि का' । ५ घ. 'पि का' । ६ च.
 छ. 'तिज्ञेया' । घ. ७ 'शुणप्र' । ८ 'तीति भावः ॥ ९ ॥' । स. घ. ड. ज. 'तीति ॥ ९ ॥' । ९ क. घ.
 'भावात् ज' । १० क. 'के ति' । ११ ज. 'मेवंजी' । १२ ग. 'ति प्र' । १३ अ. हि वि' । १४ घ.
 ६. 'मुक्ते प्र' । ज. 'मुक्तः प्र' । १५ ग. अ. 'सनायाः ।

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।
जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथं च तद ॥११॥

कल्पनायां वा को दोष इत्याह । जरामरणादि निर्मुक्ताः । जरामरणा-
दिसर्वविक्रियोवर्जिता इत्यर्थः । के सर्वे धर्माः सर्वे आत्मान इत्येतत्स्व-
भावतः प्रकृतितः । एवंस्वभावाः सन्तो धर्मा जरामरणमिच्छन्त इच्छ-
न्त इवेच्छन्तो रज्ज्वामिव सर्पमात्मनि कल्पयन्तश्च्यवन्ते स्वभावतश्च-
लन्तीत्यर्थः । तन्मनीषया जन्ममरणचिन्तया तद्भावभावितत्वदोषेणे-
त्यर्थः ॥ १० ॥

कथं सज्जातिवादिभिः सांख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह वैशेषिकः ।
कारणं मृद्बहुपादानलक्षणं यस्य वादिनो वै कार्यं कारणमेव कार्याकारे-
ण परिणमते यस्य वादिन इत्यर्थः । तस्याऽजमेव सत्प्रधानादि कारणं
महदादि कार्यरूपेण जायत इत्यर्थः । महदाद्याकारेण चेज्जायमानं प्र-
धानं कथमजमुच्यते तैर्विप्रतिपिद्धं चेदं जायतेऽजं चेति । नित्यं च तैरु-
च्यते । प्रधानं भिन्नं विदीर्णं स्फुटितमेकदेशेन सत्कथं नित्यं भवेदित्य-

मश्रान्तरं प्रकरोति । कल्पनायामिति । तत्र पूर्वार्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति । आह-
त्यादिना । उत्तरार्धं विभजवे । एवंस्वभावा इति ॥ १० ॥

मासङ्गिणं परित्यज्य सांख्यपक्षे वैशेषिकादिभिरुच्यमानं वृषणमभ्यनुज्ञावमनु-
भाषवे । कारणमिति । कारणस्य जायमानत्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह । जायमान-
मिति । सावयवत्वाच्च प्रधानस्य नित्यत्वानुपपत्तिरित्याह । भिन्नमिति । श्लोकस्य
वात्पर्यमाह । कथमिति । तत्र मथमपादाक्षराणि योजयति । कारणमित्यादिना ।
तदेव स्पष्टयति । कारणमेवेति । द्वितीयपादं विभजवे । तस्येति । प्रधानादीत्या-
दिशब्देन उद्वेषकाः सत्त्वादयो पृच्छन्ते । महदादीत्यादिशब्देनाह्वाररादिग्रहणम् ।
वृतीयपादं व्याकरोति । महदादीति । विप्रतिपेक्षं विशदयति । जायत इति । चतुर्थ-
पादार्थमाह । नित्यं चेति । विभवमनित्यं सावयवत्वाद्दृष्टादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टा-

कारणाद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि । जाय-
मानाद्धि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥ १२ ॥

र्थः । न हि सावयवं घटादिं एकदेशैरफुटनधर्मि नित्यं दृष्टं लोक इत्य-
र्थः । विदीर्णं च स्यादेकदेशेनाजं नित्यं चेति । एतद्विप्रतिपिद्धं तैरभि-
धीयत इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थमाह । कारणादजात्कार्यस्य पद्यनन्य-
त्वमिष्टं त्वया ततः कार्यमजमिति प्राप्तम् । इदं चान्यद्विप्रतिपिद्धं कार्य-
मजं चेति तव । किंचाऽन्यत्कार्यकारणयोरनन्यत्वे जायमानाद्धि वै का-
र्यात्कारणमनन्यन्नित्यं ध्रुवं च ते कथं भवेत् । न हि कुक्कुट्या एकदेशः
पच्यते एकदेशः प्रसवाय फल्यते ॥ १२ ॥

मत्तं साधयति । न हीति । सांख्यस्मृतिविरुद्धमनुमानमित्याशङ्क्याऽऽह । विदीर्ण-
चेति ॥ ११ ॥

किंच कार्यकारणयोरभेदे किं कारणामिन्नं कार्यं किंवा कार्यामिन्नं कारणमिति विक-
स्याऽऽद्यमनुवदति । कारणादिति । भवोऽस्मिन्पक्षे कार्यमजं स्यात् । तथाविधकार-
णामिन्नत्वादिति दूषयति । अत इति । द्वितीयमनुव्रवति । यदीति । जायमानात्कार्या-
त्कारणमिन्नं यदीति योजना । न तर्हि कारणं ध्रुवं भवितुमर्हति कार्यामिन्नत्वा-
त्तस्य चाध्रुवत्वादिति दूषयति । कारणमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । उक्तस्येति ।
कार्यकारणयोरभेदेवादे विप्रतिषेधो दर्शितः । तस्यैव दृढीकरणार्थमयं श्लोक इत्यर्थः ।
पूर्वावशरोत्थमर्थमाह । कारणादिति । प्र.सेरनिष्टपर्यवसायित्वमाह इदं चेति । प्र-
धानस्याजस्रत्वं जायमानत्वं च विप्रतिषिद्धमित्युक्तम् । तद्योन्यद्विप्रत्युक्तमेव व्यनक्ति । कार्य-
मिति । अभेदेऽपि मायावादे नैष दोषः कारणस्य कार्यादनन्यत्वानभ्युपगमात् ।
कार्यस्यैव कारणमात्रत्वाङ्गीकारादिति मत्वाऽऽह । तवेति । द्वितीयार्थं विभजते । किं-
चान्यदिति । अभेदेवादेऽपि कार्यस्यानित्यत्वं कारणस्य नित्यत्वमिति व्यवस्था कि-
मिति न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति ॥ १२ ॥

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।
जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥१३॥
हेतोरादिः फलं येषामादिहेतुः फलस्य च ।

किंचाऽन्यदजादनुत्पन्नोद्वस्तुनो जायते यस्य वादिनः कार्यम् ।
दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै दृष्टान्ताभावेऽर्थादजान्न किंचिज्जायत इति
सिद्धं भवतीत्यर्थः । यदा पुनर्जाताज्जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः तद-
प्यन्यस्माज्जातात्तदप्यन्यस्मादिति न व्यवस्था प्रसज्यते । अनवस्थानं
स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूदिति परमार्थतो द्वैताभावः श्रुत्योक्तस्त-
माश्रित्याऽऽह । हेतुर्धर्मो धर्मादेरादिः कारणं देहादिसंघातः फलं येषां
वादिनाम् । तथाऽऽदिः कारणम् । हेतुर्धर्मो धर्मादिः । फलस्य च "देहादिसं-

किञ्च यस्य प्रधानवादिनो मते प्रधानादजावभिन्नं कार्यं जायते महादीप्त्यभ्यु-
पगम्यते । तस्य पक्षे तस्मिन्नर्थे दृष्टान्तो वक्तव्यः तदवष्टम्भेनैव तेनार्थव्यवस्थापनात् ।
न चान्नोभयसंप्रतिपन्नो दृष्टान्तो दृष्टोऽस्तीत्याह । अजादिति । यद्यजान्नित्याद्व-
स्तुनो जायमानमभ्युपगन्तुं न शक्यते तर्हि जातादेव जायमानमभ्युपगम्यतामित्या-
शङ्क्याऽऽह । जाताचेति । सांख्यसमये दोषान्तरप्रदर्शनपरत्वं श्लोकस्य प्रतिजानी-
ते । किंचान्यदिति । यत्र पूर्वार्थांतराणि योजयति । अजादिति । दृष्टान्ताभावेऽपि
प्रमाणान्तरादर्थप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टान्तैति । परस्य स्वल्पनुमाना-
धीनमर्थपरिज्ञानम् । न च दृष्टान्ताभावेऽनुमानमवकल्पते तस्मान्न सांख्यसमयः संभव-
तीत्यर्थः । द्वितीयार्थे व्याचष्टे । यदा पुनरित्यादिना ॥ १३ ॥

द्वैतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन ख्यापितं वस्तुनोऽजन्मत्वमद्वैतवादिनाऽभ्य-
नुज्ञातमिदानीं द्वैतनिरसनमपि श्रुतं विद्वदनुभवामुसारिर्वाच्येन अभ्यनुज्ञातमेवेत्याह ।
हेतोरिति । हेतुफलसम्बन्धः संसारोऽनादिरिति वदद्वैतस्यानादित्वस्वभावो नैव वक्तुं
शक्यते । हेतुफलयोरादिमध्यस्थे कण्ठोक्तत्वावतो हेतुफलसम्बन्धे द्वैतैर्भनिरूपितक-
पमवस्तुभूतमित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यत्र त्विति । तमाश्रित्य कार्यकारणा-

छ. 'जादुरप' । २ झ. 'भाभात्याद' । ३ झ. 'ति प्रसि' । ४ झ. 'तवाप्य' । ५ छ. 'पुस्तुक्त' ।
६ क. घ. ज. 'मोदि' । ७ झ. 'देहस' । ८ घ. क. ज. 'फलमेपां' । ९ क. झ. 'मोदि' । १० छ. 'देहस' ।
११ ग. 'न्तानुमा' । १२ ग. झ. 'न्तानुमा' । १३ घ. क. ज. 'कल्पते' । १४ क. ज. 'रि च ते' । ग.
'रिवादेना' क. 'रिचेनेना' । १५ घ. झ. 'एव त्वपेकोक' । १६ घ. 'मनुक्त' । १७ छ. ज. 'त्यर्थांसा' ।

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥१४॥

हेतोरिति फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥१५॥

संभवे हेतुफलयोरेपितव्यः क्रमस्त्वया । यु-

गपत्संभवे यस्मादसंबन्धो विषाणवत् ॥१६॥

घातस्य । एवं हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणत्वेनादिमत्त्वं युवद्विरैवं हेतोः फलस्य चानादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । न हि नित्यस्य कूटस्थस्याऽऽत्मनो हेतुफलार्थता संभवति ॥ १४ ॥

कथं तैर्विरुद्धमभ्युपगम्येत इति । उच्यते । हेतुजन्मादेव फलाद्दे-
तोर्जन्माभ्युपगच्छतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो भवति यथा पुत्राज्ज-
न्म पितुः ॥ १५ ॥

यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगन्तुमिति चेन्नमन्यसे संभवे हेतुफल-
योरुत्पत्तौ क्रम एपितव्यस्त्वयाऽन्वेष्टव्यः । हेतुः पूर्वं पश्चात्फलं चेति ।

त्मकस्य द्वैतस्य दुर्निरूपत्वमाहेति योजना । हेतुफलयोरितरेतरपरिणामत्वादादिमत्त्वमुपा-
दानरूपेण चानादित्वमित्याशङ्क्याऽऽत्मनो निरंशस्यै कूटस्थस्यै नित्यस्यै परिणामानु-
पपत्सैर्मममित्याह । न हीति ॥ १४ ॥

हेतुफलयोरन्योन्यमादिमत्त्वं युवता तदात्मकस्य संसारस्यानादित्वं विप्रतिषिद्धमि-
त्युपपादितम् । संपत्ति कार्यकारणभावोऽपि तयोर्न संभवेतीत्याह । हेतोरित्यादिना ।
हेतुफलयोरन्योन्यं कारणत्वमभ्युपगच्छद्विरभ्युपगम्यते विरुद्धमिति । एतरमश्रु-
र्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । ईदृशत्वमेव विशदयति । यथेति ॥ १५ ॥

प्रतीतितो हेतुफलयोरुत्पत्तेरुपगन्तव्यत्वान्न युक्तं तन्निराकरणमित्याशङ्क्याऽऽह ।
संभवे इति । तयोरुदये प्रातीतिके नियतपूर्वभावी हेतुर्नियतोत्तरभावि फलमित्यभ्युप-
गमे हेतुमाह । युगपदिति । यथोक्तो विरोधो हेतुफलभावस्वासंभवः सै , न युक्तोऽ-
भ्युपगन्तुं प्रतीतिविरोधादिति व्यावर्त्यै शङ्कामनुवदति । यथेति । तत्रोत्तरत्वेन
श्लोकाक्षराणि योजयति । संभव इति । प्रतीत्या क्रमस्वीकारवदुपपत्तेश्चेत्याह ।

१ क. 'तरका' । २ क. अ. 'नादिः क' । ३ ख. घ. ङ. ज. 'त्वत्' । ४ क. छ. 'त्वहता ।
५ छ. 'म्यते हे' । ६ अ. 'च्छतामी' । ७ अ. 'गन्तुं चे' । ८ छ. 'एपितत्वमा' । ९ घ. 'दिमत्त्वा' । १० ग.
ङ. 'स्य प' । ११ छ. 'एपति' । १२ ख. ज. घ. ङ. 'स्य स्वतः प' । १३ क. 'सन्तुक्तो' । १४ ग.
छ. अ. 'वर्त्यामाह' ।

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।
अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥

इतश्च युगपत्संभवे यस्माद्धेतुफलयोः कार्यकारणत्वेनासंबन्धः । यथा यु-
गपत्संभवतोः सन्धेतरगोविषाणयोः ॥ १६ ॥

कथमसंबन्ध इत्याह । जन्यात्स्वतोऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानः
सञ्जशविषाणादेरिवास्तौ न हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते । अलब्धा-
त्मकोऽप्रसिद्धः सञ्जशविषाणादिकल्पस्तव कथं फलमुत्पादयिष्यति ।
नहीतिरेतरापेक्षसिद्धयोः शशविषाणकल्पयोः कार्यकारणभावेन संबन्धः
कचिदृष्टः अन्यथा वेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

इतश्चेति । तामेवोपपत्तिं स्फोरयति । युगपदिति । ययोर्युगपत्संभवस्वधोर्न कार्य-
कारणत्वं यथा विषाणयोरिति व्याप्तेर्व्यक्तत्वात्क्रमस्यावश्यकत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥

उक्तव्याप्तेरनुमाहकं तर्कमुपन्यस्यति । फलादिति । हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलत्वं
द्रुवतो मते हेत्वधीमतयाऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानो हेतुर्न ततो लब्धात्मको मत्व-
लब्धात्मकश्चाऽसत्त्वान्न फलमुत्पादयितुं शक्नोति । अतो हेतुफलमावस्येवासिद्धिरित्य-
र्थः । हेतुफलयोरक्रमवतोर्न कार्यकारणभावेन संबन्धः सिध्यतीत्येवदाकाङ्क्षापूर्वकं
साधयति । कथमित्पादिना । स्वतो हेतुस्वरूपाभ्यन्तं फलं तदधीनत्वेन लब्धात्मकं
स्वतश्चालब्धात्मकम् । तव उत्पद्यमानः सन्नेष हेतुर्न प्रसिध्यति । न खलु शशविषा-
णादेरसतः सकाशात्किञ्चिदलब्धात्मकमुपलभ्यते । हेतुश्चेदप्रसिद्धोऽलब्धात्मकोऽभ्युपग-
तः स तर्हि यथाविधोऽसद्भूयः सन्न फलमुत्पादयितुमुत्सहते । न हि सद्वादिमते फल-
मसतः सकाशादुपलब्धचरमित्यर्थः । तथाऽपि कथं हेतुफलयोरसंबन्धः सिध्यतीत्या-
शङ्क्याऽऽह । न हीति । अन्यथा वेत्याधारार्थेयमावादि कथनं हेतुफलयोर्मिथो गप-
सत्यन्यतरस्यापि न पूर्वक्षणे सत्तेत्यसतोः शशविषाणयोरिवाभ्युपगम्यापेक्षया जन्यजनकत्वं
नोपपद्यते शशविषाणादिष्वपि प्रसंगादित्युक्तम् ॥ १७ ॥

यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।
 कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥
 अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः । ए-
 वं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥ १९ ॥

असंबन्धतादोषेणापोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यकारणभावे यदि हे-
 तुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया कतरत्पूर्वनिष्पन्नं हेतुफ-
 लयोर्पस्य पश्चाद्भाविनः सिद्धिः स्पात्पूर्वसिद्धयपेक्षया तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ १८ ॥
 अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे सेयमशक्तिरपरिज्ञानम् । तच्चा-
 विवेको गृह्यतेत्यर्थः । अथ वा योऽयं त्वयोक्तः क्रमः हेतोः फलस्य सि-
 द्धिः फलाच्च हेतोः सिद्धिरितीतरेतरानन्तर्यलक्षणस्तस्य कोपो विपर्यासोऽ-
 न्यथाभावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्तेर-
 जातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिताऽन्योन्यपक्षदोषं बुवद्भि-
 र्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितैरित्यर्थः ॥ १९ ॥

इदानीं पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिभ्रुवेर्धर्मादिषु हेतुफलभावमाशङ्क्य श्रु-
 तेरसंभावितार्थं प्रामाण्यायोगादवश्यं पौर्वापर्यं वक्तव्यमित्याह । यदीति । श्लोकासरा-
 णि योजयति । असंबन्धेत्यादिना ॥ १८ ॥

हेतुफलयोरिदं पूर्वमिदं पश्चादिति न ज्ञायते । परस्पराश्रयात् । अवशेदं पूर्वनि-
 ष्पन्नमिति नक्तुमशक्यमित्याह । अशक्तिरिति । उत्तरावसरे चेद्द्वेष्टरापरिज्ञानं तर्हि
 क्रमशक्तिसूचकं तन्निग्रहस्थानमप्रतिभाभिवानीयमापवतित्यर्थः । किञ्च यदि क्रमस्य
 नियतपूर्वापरिभावात्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्वं कारणमुत्तरं कार्यमिति प्रतिज्ञा हीथेव ।
 तथा च प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहान्तरमापधेतेत्याह । क्रमेति । अन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन
 सर्वोऽसत्त्व जन्मनी प्रत्याख्याते । क्रमाक्रमाभ्यामुत्पत्तेरनुपपत्तेरजातिरेवात्मदमिमेवा
 वादिभिरादाशंवा भवतीत्युपसंहरति । एवं हीति । तत्राऽऽद्यं पादं व्याकरोति । अथे-
 त्यादिना । क्रमपक्षे पूर्वनिष्पन्नमेवच्छब्देन परामृश्यते । द्वितीयपादं योजयति ।
 अपवर्तेत्यादिना । द्वितीयार्थं विवृणोति । एवमिति ॥ १९ ॥

— १ च. अ. लासि. २ अ. संबन्धता. ३ घ. 'दोषे मपोदि'. ४ च. 'नापादि'. ५ ख. घ. 'तू-
 र्ये ति'. ६ घ. ज. 'न्यस इव'. ७ क. छ. 'न्योन्यापक्ष'. ८ ख. क. घ. पूर्व ति. ९ ग. क. घ. 'वे-
 ल्लु'. १० ग. क. 'परिभा'. ११ घ. ज. हीपते. १२ ग. 'तिपक्षम्'. १३ छ. 'पुण्योत्तोता'.
 १४ ग. क. 'स्ती-ज्ञा'. १५ ग. घ. 'वं तर्हीति'.

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः मदा साध्यसमो हि संः ।
न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥ २० ॥

ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभाव इत्यस्माभिरुक्तं शब्दमात्रमाश्रित्य
छलमिदं त्वयोक्तं पुत्राज्जन्म पितुर्यथा विधाणवच्चासंबन्ध इत्यादि । न
अस्माभिरसिद्धाद्वेतोः फलसिद्धिरसिद्धाद्वा फलाद्वेतुसिद्धिरभ्युपगता ।
किं तर्हि । बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रोच्यते ।
बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तो यः स साध्येर्न तुल्यो मभेत्यभिप्रायः । ननु
प्रत्येकः कार्यकारणभावो बीजाङ्कुरयोरनादिर्न पूर्वस्य पूर्वस्योऽपर-
वदादिमत्त्वाऽभ्युपगमात् । यथेदानीमुत्पन्नोऽपरोऽङ्कुरो बीजादा-
दिमान्बीजं चापरमन्यस्मादङ्कुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादिमत् । एवं
पूर्वःपूर्वोऽङ्कुरो बीजं च पूर्व पूर्वमादिमदेवेति प्रत्येकं सर्वस्य बीजाङ्कुरजा-
तैस्पादिमत्त्वात्कस्यचिदप्यनादित्वानुपपत्तिः । एवं हेतुफलानाम् । अथ

बीजाङ्कुरयोरिव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावान्भ्युपगमान्भ्योन्याश्रयत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । बीजेति । दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वेऽपि साधकैवमसिबत्याशङ्क्याऽऽ-
ह । न हीति । श्लोकापेक्षं चोद्यमुद्गावयवि नन्विति । शब्दमात्रं विवक्षितार्थगून्यम् ।
शब्दमाश्रित्य छलप्रयोगमेवादाहरति । पुत्रादिति । आदिशब्देन फलादुत्पद्यमानैः
सन्न ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि गृह्यते । कार्यकारणभावो हेतुफलयोरित्यत्रानभिप्रेतमर्थं
कथयति । न हीति । 'तत्रैव प्रश्नपूर्वकमभिप्रेतमर्थमुदाहरति । किं तर्हीति । दृष्टा-
न्वासंभविष्यत्या परिहरति । अत्रेति । मायात्वादिमते कचिदपि कार्यकारणभावसंज्ञ
वस्तुभूतस्यासंभविष्येत्तेर्ममैत्युक्तम् । प्रत्यक्षावष्टम्भेन दृष्टान्तं साध्यनाशङ्कते । नन्विति
किं बीजाङ्कुरव्यक्तयोरिदं कार्यकारणत्वमिष्यते किंवा बीजाङ्कुरसंतानयोरिति वि-
ख्याऽऽद्यं दूषयति । न पूर्वस्येति । तदेव मपञ्चयति । यथेत्यादिना । बीजव्यक्ते-
रङ्कुरव्यक्तेश्चोक्तप्रकारेणानादित्वस्याऽन्योन्यकारणत्वस्य चानुपपत्तिरिति शेषः । अ-
न्योन्यकारणत्वस्य चानुपपत्तिरिति शेषः । अ-
न्योन्यकारणत्वस्य चानुपपत्तिरिति शेषः । अ-
न्योन्यकारणत्वस्य चानुपपत्तिरिति शेषः । अ-

१ च. नः । २ क. 'रणाभा' । ३ च साध्यममः सा । ४ छ. 'न समस्तुलो' । ५ च 'त्यङ्
वा' । ६ च. घ. 'दि. नापू' । ७ च. 'त्याद' । ८ क. 'त्यादि' । ९ क. छ. पूर्व पू । १० च. पूर्व-
ङ्कु' । ११ च. छ. 'तस्य चादि' । १२ छ. 'दिमरा' । १३ छ. 'कन' । १४ छ. 'दोषयो' । १५ ग.
'नः हे' । १६ ग. छ. तत्रैव । १७ ग. छ. 'पत्तिर्म' । १८ छ. किं बी । १९ छ. 'वस्त्यागानु' । २०
छ. छ. 'क' । वि. । २१ ग. छ. 'दिमत्' । २२ ग. छ. 'न्यकार्यत्वा' । २३ ग. छ. 'गत्व म वि' ।
२४ ग. घ. 'पमु' ।

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् । जाय-
मानाद्धि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ २१ ॥

बीजाङ्कुरसंततरेनादिमत्त्वमिति चेत् । न एकत्वानुपपत्तेः न हि बीजा-
ङ्कुरव्यतिरेकेण बीजाङ्कुरसंततिर्नामैकाऽभ्युपगम्यते हेतुफलसंततिर्वा
तदनादित्ववादिभिः । तस्मात्सूक्तं हेतोः । फलस्य चानादिः कथं तैरु-
पवर्ण्यत इति । तथा चान्यदप्यनुपपत्तेर्न छलमित्यभिप्रायः । न च लोके
साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धौ सिद्धिनिमित्तं प्रयुज्यते प्रमाणकुशलैरित्य-
र्थः । हेतुरिति दृष्टान्तोऽत्राभिप्रेतो गमकत्वात् । प्रकृतो हि दृष्टान्तो न
हेतुरिति ॥ २० ॥

कथं बुद्धैरजातिः परिदीपितेत्याह । पदेतद्धेतुफलयोः पूर्वापरापरि-

लभ्यवे । तथैव हेतुजातीयात्फलजातीयं फलजातीयाच्च हेतुजातीयमविरुद्धमित्यर्थः ।
दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च संततरेकस्या व्यक्तैर्व्यतिरेकेणासंभवात्त्वमिति दूषयति । ने-
त्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति । न हीति । तदनादित्ववादिभिस्तासु व्यक्तिषु मिथो
हेतुत्वमनादित्वं तद्वदनशीलैरिति यावत् । अन्योन्याश्रयत्वादनवस्थानाद्वा हेतुफल-
योर्मिथो हेतुफलभावस्य वक्तुमशक्यत्वाद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनुपपत्तिः सिद्धेत्युपसं-
हरति । तस्मादिति । दृष्टान्तवस्यासंप्रतिपन्नत्वे स्थिते कार्यकारणस्य कचिदपि सं-
प्रतिपत्त्यभावात्पुत्राज्जन्म पितुर्यथेत्यादि न छलप्रयुक्तमिति फलितमाह । तथा चेति ।
पूर्वं श्लोकस्य पूर्वां व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे । न चेति । किमिति हेतुशब्दस्य
मुख्यमर्थं त्यक्त्वा गौणोऽर्थो गृह्यते । प्रकरणसामर्थ्यादित्याह । प्रकृतो हीति । हेतु-
फलभावानुपपत्तिमुपपादितामुपसंहरतुमिति शब्दः ॥ २० ॥

यत्पुनरन्योन्यपक्षं प्रतिक्षिपद्विरजातिर्वस्तुतो ज्ञापिता परीक्षकैरित्युपसिद्धं तत्र कथ-
मजातिर्वस्तुतो ज्ञापितेत्याशङ्क्याऽऽह । पूर्वापरेति । कार्यस्य गृह्यमाणत्वाद्जातिरिसि-
द्धेत्याशङ्क्य कारणस्यापि तर्हि ग्राह्यत्वादिवरेतराश्रयाद्जातिरित्यव्यक्ता सिध्यतीत्या-
ह । जायमानादिति । तत्र पूर्वां प्रश्नद्वारा विवृणोति । कथमित्यादिना । निर्यते
पूर्वापर्ये निर्धारिते जातिः सिध्यति । तदभावे तदसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयां विमज-

१ घ. 'पर' । २ ख. घ. ड. ज. 'द्धि चेदमां' । ३ छ. वै 'कार्यात्क' । ४ 'संसति' । ५ ख.
छ. 'स्मात्सूक्तं' । ६ च. च सा' । ७ च. 'हेतुरि' । ८ घ. 'ति च ह' । ९ छ. 'पुं' । १० ख. 'के
स' । ११ ग. 'ज. स. 'व्यक्तिव्यति' । १२ घ. 'ड. 'केव्यक्तिव्यति' । १३ क. 'स्तुती' । १४ क. ख.
छ. 'पत्त्य' । १५ छ. 'मुख्यार्थ' । १६ ज. 'ते क' । १७ ख. घ. ड. ज. 'रमित्य' । १८ ग. 'यत्प' ।
१९ ग. छ. 'ध्यतीति त' । २० ग. छ. 'नेन त' ।

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते । --

ज्ञानं तच्चैतदजातेः परिदीपकमवबोधकमित्यर्थः । जायमानो हि च धर्मो
शृङ्खते । कथं तस्मात्पूर्वं कारणं न शृङ्खते । अवश्यं हि जायमानस्य
ग्रहीत्रा तज्जनकं ग्रहीतव्यम् । जन्यजनकयोः संबन्धस्यानपेतत्वात् ।
तस्मादजातिपरिदीपकं तदित्यर्थः ॥ २१ ॥

इतश्च न जायते किञ्चित् । यज्जायमानं वस्तु स्वतः परत उभयतो
वा सदसत्सदसद्वा न जायते न तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म संभव-
ति । न तावत्स्वयमेवाऽपरिनिर्णयनात्स्वेतः स्वरूपात्स्वयमेव जायते
यथा घटस्तरमादेव घटात् । नापि परतोऽन्यस्मादन्यो यथा घटात्प-
टः पटात्पटान्तरम् । तथा नोभयतः । विरोधात् । यथा घटपटान्यां

ते । जायमानो हीति । कार्यग्रहणे कारणं गृहीतव्यमिति कुवो नियम्यते तत्राऽऽह ।
अवश्यं हीति । कार्यकारणयोर्नियतसंबन्धवोरितरेतराश्रयाद्दुर्ग्रहत्वाद्जातिरेव व-
स्तुवो ज्ञापितेत्युपसंहरति । तस्मादिति । कार्यकारणयोर्दुर्ज्ञानत्वं तच्छब्देन परामृ-
श्यते ॥ २१ ॥

वस्तुनो वस्तुवो जन्म नास्तीति विकल्पपूर्वकं साधयति । स्वतो वेत्पादिना ।
कस्य चिदपि वस्तुनो जन्म नास्तीत्यात्मन्नर्थं हेत्वन्तरपरत्वं शोकस्य दर्शयति ।
इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फोरयितुं जायमानमनूद्य षोढा विकल्पयति । यज्जाय-
मानमिति । सर्वेष्वपि पक्षेषु दोषसंभावनां सूचयति । न तस्येति । तत्राऽऽहं दूषय-
ति । न तावदिति । स्वयमेव जायमानं कार्यं स्वस्मादेव स्वरूपान्न तावज्जायते स्वय-
मेव स्वापेक्षामन्तरेण स्वकारणाधीनतया परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथा स्वसिद्धेः स्वसिं-
द्धिरित्यात्माश्रयात् । न हि घटादेव घटो जायमानो ह्यष्टोऽस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्र-
त्याह । नापीति । न खल्वन्यत्वं जनकत्वे प्रयोजकम् । घटादपि पटात्पतिप्रसंगात् ।
न चोत्पादकत्वयोग्यत्वविशेषितमन्यत्वं तथेति वाच्यम् । उत्पत्तिमन्तरेण तद्योग्य-
त्वस्य दुरवगमत्वाद्द्वितीयः तृतीयं निरस्यति । तथेति । विरोधमेव ह्यष्टान्तद्वारा स्प-
ष्टयति । यथेति । नहि घटपटान्यां घटः पटो वा जायमानो ह्यस्यते । तथा जाय-
मानं स्वस्मादन्यस्माच्च भवतीत्यनुपपेन्नमित्यर्थः । अन्यत्वे सत्यपि जन्यजनकमावश्य

१ छ. 'दीपिक' । २ ख. घ. च. ड. ज. 'दि' 'बद्धर्मो' । म. 'हि वै प' । ३ घ. 'यु' 'पर्या' । ज.
'स्प' 'नार' 'स्वतः' 'स्व' '५' क. छ. 'स्व' '५' । ५ ग. म. 'प' 'ज्ञा' । ७ म. 'स्प' 'ले' । ८ ग. म. 'स्तु' 'नो' 'दु-
द' । ९ ड. छ. म. 'नो' 'वस्तु' 'नो' 'ज' । १० क. ज. 'नि' 'घटो' । ११. 'प' 'परित' । १२. '५' '३' 'न' .

सदसत्सदसद्वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ २२ ॥

घटः पटो वा न जायते । ननु मृदो घटो जायते पितृश्च पुत्रः । सत्यम् । अस्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूढानाम् । तावेव शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः परीक्ष्येते किं सत्यमेव तावुत मृपेति यावता परीक्ष्यमाणे । शब्दप्रत्ययविषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमात्रमेव तत् । वाचारम्भणमिति श्रुतेः । सच्चेन जायते सच्चात्मृत्पिंश्रादिवत् । पद्यसत्तथाऽपि न जायतेऽसच्चादेव शशविपाणादिवत् । अथ सदसत्तथाऽपि न जायते विरुद्धस्यैकस्यासंभवात् । अतो न किञ्चिद्वस्तु जायत इति सिद्धम् । येषां पुनर्जननिरेव जायत इति क्रियाकारकफलैकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वं च वर्तुनः । ते दूरत एव न्यायापेताः । इदमित्थमित्यवधारणक्षणांतरानवस्थानादननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेश्च ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षत्वान्नासौ शक्यते प्रतिकेमुमिति शङ्कते । नन्विति । किं प्रत्यक्षानुसारिणौ शब्दप्रत्ययाविवेकिनामिद्वेते किंवा विवेकिनामिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह । तावेवेति । मृपेवेति परीक्ष्यमाणे सतीति संबन्धः । तेषां जन्मशब्दधीविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव । वाचारम्भणश्रवणात् परमार्थतो यावता विद्यते । वस्मादसत्यालम्बनत्वमेव शब्दप्रत्यययोरेष्टव्यमिति योजना । चतुर्थं शिथिलयति । सच्चेदिति । पञ्चमं निराकरोति । यदीति । षष्ठं प्रत्यादिशति । अथेत्पादिनां । एणां विकल्पानां निरासे फलितं निगमयति । अतो नेति । क्रियाकारकफलानात्वपक्षे जन्मानुपपत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनुद्य दूषयति । येषां पुनरिति । बौद्धानां न्यायावष्टम्भेन वस्तु व्यवस्थापयतां कुतो न्यायमाहस्वमित्याशङ्क्याऽऽह । इदमिति । इदमा वस्तु परामृष्टम् । इत्थमिति क्षणिकत्वं विवक्षितम् । एवंभवधारणावच्छिन्ने क्षणे वस्तुवच्छेदकक्षणाविरिक्ते वस्तुनोऽवस्थानामावांज्ञ तस्मिन्ननुभवः सिध्यतीत्यर्थः । न च तस्मिन्नेननुभूतेऽर्थे स्मृतिरुत्पद्यते । तथा च वस्तुनि प्रत्ययद्वयासिद्धौ व्यवहारसिद्धिरित्याह । अननुभूतस्येति ॥ २२ ॥

१ क. च. छ. वा जां । २ ज. 'द्ये पि' । ३ घ. 'माणं श' । ४ क. ख. घ. ज. 'त्पिण्वादि' । ५ क. छ. छ. 'ते विद्यते ऽपि' । ६ क. छ. छ. 'वाणव' । ७ च. 'पि जा' । ८ च. 'स्तुतस्ते दू' । ९ ख. 'मित्य' । १० घ. 'रणा' । ११ ज. 'णलक्ष' । १२ ज. छ. ज. छ. 'मिथ्यते' । १३ ग. छ. तत्र । १४ ख. 'निराकरणे' । १५ ख. 'नो फ' । १६ घ. क. ज. 'तं ग' । १७ ख. 'क्षे भज' । छ. 'क्षेडस्यैवा न' । १८ ग. छ. 'धसि दो' । १९ ग. 'वमेव' । २० छ. 'वापानु' । २१ क. छ. घ. ज. 'स्तु' ।

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः ।
आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥२३॥

किंच हेतुफलयोरनादिस्वमभ्युपगच्छता स्वया वलाद्धेतुफलयोरज-
न्मैवाभ्युपगतं स्यात्कथमनादेरादिरहितात्फलाद्धेतुर्न जायते । न ह्यनु-
त्पन्नादेः फलाद्धेतोर्जन्मेष्यते स्वया फलं च । आदिरहितादगादेर्हेतो-
रजात्स्वभावत एव निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते । तस्मादना-
दित्वमभ्युपगच्छता स्वया हेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगम्यते । यस्मादादिः
कारणं न विद्यते यस्य लोके तस्य ह्यादिः पूर्वोक्ता जातिर्न विद्यते ।
कारणवत एव ह्यादिरभ्युपगम्यते नाकारणवतः ॥ २३ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्ये हेत्वन्तरमाह । हेतुर्निति । नानादेः फलाद्धेतुर्जाय-
ते । न हि फलस्यानादित्वे ततो हेतुजन्म युक्तं सदा तज्जन्मपसंगादिरत्यर्थः । फलम-
पि न हेतोरनादेर्जायते दोषसाम्यादित्याह । फलं चेति । नापि स्वभावतो निमित्तम-
न्तरेण फलं हेतुर्जायते । तत्र हेतुमाह । आदिरिति । कारणराहित्यस्य जन्मानुप-
लब्धेरित्यर्थः । वस्तुनो वस्तुतो जन्मामावे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य सूचयति । किंचे-
ति । हेत्वन्तरमेव दर्शयितुं प्रथमं प्रतिज्ञां करोति । हेत्विति । फलाद्धेतुर्जायते तत-
श्च फलमित्यभ्युपगमात्कथमजन्माभ्युपगतमिति पृच्छति । कथमिति । तत्राऽऽद्ययादा-
क्षरयोजनया परिहरति । अनादेरिति । तदेवोपपादयति । न हीति । फलं कार्य-
कारणसंघातः । हेतुर्धर्मादिः । फलं चापीतिभाषं विभजते । फलं चेति । अजाज्जायत
इति नाभ्युपगम्यत इति संबन्धः । स्वभादत इतिपदं योजयति । स्वभावत एवेति ।
फलितं निगमयति । तस्मादिति । न हेतुफलयोरजन्मवतोरनादिस्वमभ्युपगन्तुं शक्य-
म् । अभ्युपगमे^१ च जन्मैव तयोरौकस्मिकं स्यादित्यर्थः । स्वभाववादानिराकरणं प्रति-
ज्ञातमुत्तरार्धावष्टमेन प्रतिपादयति । यस्मादिति ॥ २३ ॥

१ च. वाऽपि । २ घ. 'दिमत्व' । ३ घ. 'दजादत' । ४ घ. 'तस्यादिः' । ५ गं. घ. 'न्तरं' ।
६ द. घ. 'दंकर' । ७ द. ज. घ. 'मे तत्र' । ८ क. ग. घ. 'वादिनि' ।

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः । संछे-
शस्योपलब्धेश्च परतन्त्राऽस्तिता मता ॥ २४ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराक्षिपति । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः
शब्दादिप्रतीतिस्तस्याः सनिमित्तत्वम् । निमित्तं कारणं विषय इत्येत-
त्सनिमित्तत्वं सविषयत्वं स्वात्मव्यतिरिक्तविषयतेत्येतत्प्रतिजानीमहे ।
न हि निर्विषया प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । तस्याः सनिमित्तत्वा-
त् । अन्यथा निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्ययवैचित्र्ये-
स्य द्वयस्य नाशतः नाशोऽभावः प्रसज्येतेत्यर्थः । न च प्रत्ययवैचित्र्य-
स्य द्वयस्याभावोऽस्ति प्रत्यक्षत्वात् । अतः प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य
दर्शनात् । परेषां तन्नं परतन्त्रमित्यन्यशास्त्रं तस्य परतन्त्रस्य परतन्त्रा-
श्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता मताऽभिप्रेता । न हि
प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्रस्वरूपाया नीलपीतादिबाह्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण

वस्तुनो वस्तुवो जन्मायोगादजं विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्युक्तम् । इदानीं बाह्यार्थवाद-
मुत्थापयति । प्रज्ञप्तेरिति । ज्ञानंस्थं निर्विषयत्वे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिं प्रमाणयति ।
अन्यथेति । अग्निदाहादिप्रयुक्तदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तेश्चास्ति बालीर्षे इत्याह । संछे-
शस्येति । परतन्त्रं परकीयं शास्त्रं तस्यास्तित्वा तद्विषयस्य बाह्यार्थस्य विद्यमानवेति
यावत् । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । उक्तस्यैवेति । वस्तुनो नास्ति वस्तुवो जन्मेत्युक्ता-
र्थस्त्वस्यैव दृढीकरणं पूर्वोत्तरपक्षभ्यां चिकीर्ष्यते तथा पुनराक्षेपमुखेन बाह्यार्थवादिनां
प्रस्थानमुत्थापयतीत्यर्थः । अक्षैस्वरूपभूतां प्रज्ञप्तिं प्रतिषेधति । शब्दादीति । साकारवादं
व्युदस्यति । स्वात्ममेति । प्रज्ञप्तेर्विषयनिरपेक्षत्वात् स्वाविरिक्तविषयतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
न हीति । सनिमित्तत्वं सविषयत्वेन स्फुरणम् । समेव हेतुं द्वितीयादयोजनया विश-
दयति । अन्यथेति । प्रसंगस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे । न चेति । प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्ति-
प्रयुक्तं फलं चतुर्थपादव्याख्यानेन कथयति । अत इति । ननु प्रज्ञप्तेः स्वभावभेदे-
नैव बाह्यालम्बनेन वैचित्र्यमन्तरेण स्वगतं वैचित्र्यं घटिष्यते उत्राऽऽह । न हीति ।
ओपाविकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्यमित्याशङ्क्य बाह्यार्थाविराक्तोपाध्यनविगमामेवमित्याह ।

१ घ. 'मित्तता' । २ क. 'तं पर' । ३ क. 'तस्य नि' । ४ घ. 'यं तदेत' । ५ घ. झ. 'ति-
स्यात्म' । ६ क. 'भ्यद' । ७ झ. 'न्यथाशा' । ८ क. 'तन्त्रा' । ९ झ. 'तिः सात्र' । १० ग. 'नरयात्ति-
य' । ११ घ. झ. 'स्य तविष' । १२ ग. झ. 'ह्यार्थारित्या' । १३ रा. 'वीदता' । १४ घ. 'दम्' । १५
ग. झ. झ. 'नि । सात्र' । १६ क. घ. 'मन्त' ।

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् । नि-
मित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

स्वभावभेदेनैव वैचित्र्यं संभवति । स्फटिकस्फेव नीलाद्युपाध्याश्रयैर्विना
वैचित्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः । इतश्च परतन्नाश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञा-
नम्यतिरिक्तस्यास्तित्वा । संकेशनं संकेशो दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते
ह्यभिदाहादिनिमित्तं दुःखं यद्यग्न्यादिबाह्यं दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्य-
तिरिक्तं न स्यात्ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु अतस्तेन
मन्यामहे अस्ति बाह्योऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे संकेशो युक्तः । अ-
न्यत्रादर्शनादित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

अत्रोच्यते । वादमेवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसंकेशोपलब्धिपुक्तिद-
र्शनादिष्यते त्वया । स्थिरीभव तावच्चं युक्तिदर्शनं वस्तुनस्तथात्वाभ्यु-
पगमे कारणमित्यत्र ब्रूहि किं तत इति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञेऽप्या-

स्फटिकस्येति । तृतीयपादं हेत्वन्तरपरत्वेनावतारयति । इतश्चेति । वस्योपलब्धिमु-
पपादयति । उपलभ्यते हीति । तदुपलम्भेऽपि क्वैतो बाह्यार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । यदीति । उपलब्धिरेव तां हं दुःखस्य माभूदिति चेन्न । स्वानुभवविरोधादित्या-
ह । उपलभ्यते त्विति । विशिष्टदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तिसिद्धं फलमाह । अत इति ।
विज्ञानातिरिक्तबाह्यार्थमावेऽपि क्लेशोपलब्धिरविरुद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । अ-
न्यत्र दाहच्छेदादिव्यतिरिक्ते चन्दनपङ्कलेपादाविति यावत् ॥ २४ ॥

द्राम्यामर्षापत्तिभ्यां बाह्यार्थवादे प्राप्ते विज्ञानवादमुद्रावयति । प्रज्ञप्तेरिति । अस्तु
का नाम वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह । निमित्तस्येति । मतान्तरे प्राप्ते तन्निराकरण-
मुच्यते । विज्ञानवादिनेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । अत्रेति । तत्र पूर्वार्थं विभजते ।
वादमित्यादिना । द्वैतिनस्तव तर्कमधानत्वान्न प्रवीप्तिमात्रशरणता युक्तेवि मत्वाऽऽह ।
स्थिरीभवेति । वस्तुनो बौद्धस्यार्थस्य तयात्वं प्रज्ञप्तिविषयत्वं वस्याभ्युपगमे कारणं
प्रागुक्तयुक्तिदर्शनमित्येवस्मिन्नर्थं त्वं स्थिरीभवेति योजना । विचारदृष्टिमेवावष्टम्याऽ-
हं वते किं तवो दूषणं ब्रूहीति^१ शृच्छति । ब्रूहीति । तत्रोत्तरार्थं सिद्धान्ती व्याकु-
र्वन्नुत्तरमाह । उच्यत इत्यादिना । घटादेर्वैचित्र्योहेतुत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह ।

१ च. घ. 'नैतद्वैधि' । २ छ. नीलपीतायु' । ३ च. 'चिन्मिल' । ४ च. 'यस्या' । ५ घ. 'वा-
ह्यदा' । ६ क. 'दातारि' । ७ घ. 'मित्तवि' । ८ ज. 'लभ्यते' । ९ च. 'युक्तिदर्श' । १० छ. 'ति । अत्रो-
च्य' । ११ क. 'शला' । १२ क. 'कृता' । १३ छ. 'वसिद्धत्ववि' । १४ ग. 'लभ्यायु' । १५ ग. 'ह-
स. बाह्यार्थ' । १६ च. 'गुक्तं यु' । १७ ग. घ. 'ये स्थि' । १८ ज. 'ति । त' । १९ छ. 'चादेतु' ।

लम्बनाभिमितस्य तव घटादेरनिमित्तत्वमनालम्बनेत्वं वैचित्र्याहेतुत्व-
मिष्यतेऽस्माभिः कथं भूतदर्शनात्परमार्थदर्शनादित्येतत् । न हि
घटो यथाभूतमृद्दूषदर्शने सति तद्व्यतिरेकेणास्ति । यथाऽश्वान्महिषः
पटो वा तन्तुव्यतिरेकेण । तन्तैवश्चांशुव्यतिरेकेणेत्येवमुत्तरोत्तरभूत-
दर्शनं आशब्दप्रत्ययनिरोधानैव निमित्तमुपलभामह इत्यर्थः । अथवा
भूतदर्शनाद्वाह्यार्थस्यानिमित्तत्वमिष्यते । रज्ज्वादाविव सर्पादेरित्यर्थः ।
भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभावा-
त् । न हि सुप्रसमाहितमुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरि-
क्तो बाह्योऽर्थ उपलभ्यते । न ह्युन्मत्तावगंतं वस्त्वर्नुन्मत्तरपि तथा
भूतं गम्यते । एतेन द्वयदर्शनं संक्षेपोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता ॥ २५ ॥

कथमित्यादिना । परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयति । न हीति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह ।
यथेति । घटे दैर्घ्यं न्यायं पेटेऽपि दर्शयति । पटो वेति । तन्तुष्वपि न्यायसाम्यमुदाह-
रति । तन्तव इति । परमार्थदर्शनफलमुपसंहरति । इत्येवमिति । घटादीनां स्वकारण-
व्यतिरेकेणासतां न प्रत्ययवैचित्र्यहेतुत्वमतो घटादिप्रत्ययवत्प्रत्ययान्तराण्यपि प्रत्यय-
त्वाविशेषाद्वास्तवालम्बनवर्जितानि मन्तव्यानीत्यर्थः । भूतदर्शनं यौक्तिकं तत्त्वदर्शनं ततो
निमित्तस्यानिमित्तत्वमिति व्याख्यातम् । इदानीमभूतदर्शनादिति पदच्छेदेन व्याख्याना-
न्तरमाह । अथ वेति । यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादेरारोपितस्य दर्शनात् तस्य वस्तुतो
दर्शनं प्रेत्यालम्बनत्वमिष्टम् । तथैवाधिष्ठानज्ञानपेक्षया परमार्थतो दर्शनाद्वास्तवस्य
ज्ञानं प्रेत्यालम्बनत्वं वास्तवमभ्युपगन्तुमशक्यमित्यर्थः । किंच । विमतो बाह्यार्थो न त-
त्त्वतो ज्ञानं प्रेत्यालम्बनं भ्रान्तिविषयत्वाद्गज्ज्वां सर्पादिवदित्याह । भ्रान्तीति । हेतुं सा-
धयति । तदभाव इति । भ्रान्त्यभावे बाह्यार्थो न भावीत्युक्तं हेतुं प्रपञ्चयति । न हीति ।
देशमिमानवतो बाह्यार्थमतिमानमौ व्यादैर्घ्यदर्शिनोऽपि तत्प्रतिमानमप्रयूहं प्राप्नोतीत्या-
शङ्क्याऽऽह । न ह्युन्मत्तेति । बाह्यार्थसमर्थनैर्निमित्तकमार्थापत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याह ।
एतेनेति । तत्त्वदर्शिनो स्फुरणाविरिक्तवस्त्वनुपलम्बमदर्शनेन वैचित्र्यदर्शनं दुःखोपलब्धि-
श्च प्रत्युक्ता । तेनानुपपद्यमानार्थापत्तिद्वयस्यानुत्थानम् । व्यवहारादृच्छ्या तु पूर्वभ्रमसमा-
रोपितैस्त्वप्रवदेवै संवेदने वैचित्र्यं दुःखं च व्यवहाराद्भ्रमित्यन्यथाप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ २५ ॥

१ घ. 'केषति । तं । २ घ. च. ट. छ. 'न्तवो वांशु' । ३ च. 'दर्शने श' । ४ छ. आदिशं ।
५ क. 'भानात्' । ६ च. बाह्यार्थं । ७ च. 'गतव' । ८ क. 'नुत्पत्तो' । ९ घ. 'शनसं' । १० घ. 'पिप-
शेषु' । ११ क. छ. प्रयुक्ता । १२ घ. ज. 'दैर्घ्यं न्यायं' । १३ ग. घ. पटे दं । १४ ग. घ. 'सामान्यमु' ।
१५ घ. 'ति । एव । १६ छ. प्रत्ययात्' । १७ छ. 'द्वाह्यार्थं' । १८ छ. प्रत्ययात्' । १९ ज. 'ति । दे' ।
२० क. घ. ज. 'नार्थमर्थ' । २१ ग. छ. ज. 'त्याशङ्क्याऽऽह' । २२ ग. छ. घ. पूर्वभ्रान्तसं ।
२३ घ. ग. क. घ. 'वितं इ' । २४ छ. क. ज. 'व वै' । २५ घ. 'चित्र्ये दुः' ।

चित्तं न संस्पृश्यर्थे नार्थाभासं तथैव च । अ-
भूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥२६॥
निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृश्यध्वसु त्रिषु । अ-
निमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥

यस्मान्नास्ति बाह्यं निमित्तं अतश्चित्तं नै स्पृशत्पर्यं बाह्यालम्बनविष-
यम् । नाप्यर्थाभासं चित्तत्वात्स्वप्नचित्तवत् । अभूतो हि जागरितेऽपि
स्वप्नार्थवदेव बाह्यः शब्दाद्यर्थो यत उक्तदेतुत्वाच्च । नाप्यर्थाभासश्चित्ता-
स्पृथक्चित्तमेव हि घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥ २६ ॥

ननु विपर्यासस्तद्वसति घटादी घटाद्याभासताः चित्तस्य । तथा च

ज्ञानस्य सालम्बनत्वमसिद्धेस्तत्त्वदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न स्यादित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । चित्तमिति । न हि स्फुरणं सकर्मकं तस्य सकर्मकत्वमसिद्धत्वात् । जाना-
तेस्तु सकर्मकत्वं क्रियाफलत्वकल्पनया स्वीकृतमिति भावः । चित्तस्यार्थेस्पर्शित्वाभावेऽ-
पि तदाभासस्पर्शित्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । यत्र हेतुमाह । अभूत इति ।
प्रथमपादं व्याचष्टे । यस्मादिति । विभवं चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशति चित्तत्वात्सं-
प्रतिपन्नवदिति द्विवीच्यं पादं विमज्जते । नापीति । न हि दृष्टान्ते^१ तस्यार्थाभासस्पर्शित्वं
तस्यैव तदात्मना भावादित्यर्थः । तृवीच्यपादं व्याकरोति । अभूतो हीति । विमतोऽ-
र्थः सन्न भवत्यर्थत्वात् । संप्रतिपन्नवदित्यनुमानान्न ज्ञानस्यालम्बनमित्यर्थः^२ । विमतो-
ऽर्थः स्वविपर्ययज्ञानजनको न भवति भ्रान्तिविषयत्वात्संप्रतिपन्नवदित्युक्तमनुमानं स्मार-
यति । उक्तेति । अर्थजन्यत्वाभावे विज्ञानस्यार्थाभासजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य चतु-
र्थपादार्थमाह । नापीति ॥ २६ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वाभावे तस्य तथात्वमथा भ्रान्तिर्भवेत् । भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रति-
योगिनरित्यन्यथारूपाविमदशङ्क्याऽऽह । निमित्तमिति । कालभ्रंयेऽपि ज्ञानस्य वस्तु-
त्वोऽर्थेस्पर्शित्वाभावे तद्भासनाभावात्तद्व्यन्या नान्यथा रूपादिः सिध्यति । भ्रान्तिवस्तु
विधानदरेणापि भविष्यतीत्याह । अनिमित्त इति । शोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति ।
नन्विति । यदि घटादिबौद्धोऽर्थो न गृह्यते तर्हि तस्मिन्नसंन्येव तदाभासैवाज्ञानस्य

१ च. 'स्तथा पृ' । २ अ. घ. च. ज. न संस्पृ' । क. च. न संस्पृशत्' । ३ अ. 'ते हि स्व' ।
४ घ. क. ज. घटे घ' । ५ अ. स्मरणं । ६ अ. भेके' । ७ अ. सर्वकर्मकत्वात्' । ८ अ. 'लक' । ९ क.
ज. 'क्षित्वा' । १० घ. क. ज. 'वे त' । ११ घ. क. ज. 'क्षितत्वं' । १२ अ. अ. 'भूतो हीति ।
१३ घ. क. ज. 'नेऽस्या' । १४ अ. 'तीर्थं व्या' । १५ घ. 'ये वि' । १६ अ. 'पये शा' । १७ घ. क.
अ. 'वे विश' । १८ अ. 'दिशो' । १९ घ. क. ज. 'बाह्यार्थो' । २० क. 'सत्त्वे' । २१ क. 'सत्याग्रह' ।

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते । तस्य
पश्यन्ति ये जार्तिं स्वे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥ २८ ॥

सत्पविपर्यासः क्वचिद्वक्तव्य इति । अत्रोच्यते । निमित्तं विषयमतीता-
नागतवर्तमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं न स्पृशेदेवं हि । यदि हि क-
चित्संस्पृशेत्सोऽविपर्यासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽसति घटे
घटाद्याभासता विपर्यासः स्यान्न तु तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्पर्धसं-
स्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति
न कथंचिद्विपर्यासोऽस्तीत्यभिप्रायः । अपमेव हि स्वभावश्चित्तस्य । पं-
दुतासति निमित्ते घटादौ तद्वदवभासनम् ॥ २७ ॥

प्रज्ञेयः सनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्तं विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं बा-
ह्यार्थवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणानुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्ष-

विपर्यासः । अर्वास्मिन्बहुद्धेस्वयात्वात् । विपर्यासे च स्वीकृते क्वचिदप्यविपर्यासो व-
क्तव्यः । भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वस्यान्यथारूपातिवादिभिरिष्टत्वादित्यर्थः । तत्र पूर्वार्थ-
योजनया परिहरति । अत्रेति । उक्तमेवार्थमुच्यतेयोजनया सार्धयति । यदीति ।
अभ्रान्तेरभावादसंभवे भ्रान्तेरसति घटादौ घटाद्याभासता ज्ञानस्य कथं निर्वहतीत्याशं-
ङ्क्याऽऽह । अयमेवेति । स्वभावशब्देनाविद्योच्यते । न हि भ्रान्तिरभ्रान्तिपूर्विकेति
नियमः । सविषयाणां भ्रमाणामविद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २७ ॥

बाह्यार्थवादिपक्षमेवं विज्ञानवादिमुखेन प्रविक्षिप्य विज्ञानवादिमिदानीमपवदति । त-
स्मादिति । प्रविक्षणं विज्ञानस्य जन्म दृश्यते विज्ञानवादिभिरित्याशङ्क्याऽऽह । त-
स्येति । वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं श्लोकेस्य वात्पर्यमाह । प्रज्ञेयैरिति । तच्च बाह्यार्थवादिनो
बाह्योऽर्थो विज्ञानवदस्तीति पक्षप्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तं तत्पुनराचार्येण प्रवृत्तेवपिर्तनुज्ञा-
वत् । बाह्यार्थवादद्रूपणस्य स्वमतेऽपि संमतत्वादित्याह । बाह्यार्थ इति । बाह्यार्थवाद-
द्रूपणानुमोदनप्रयोजनमाह । तदेवेति । असत्येव घटादौ घटाद्याभासत्वं वि-
ज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञानवादिनिषेधार्थं बाह्यार्थपक्षद्रूपणमनु-

१ च. न संस्पृ। २ ज. 'शेत्सो'। ३ ख. घ. ट. 'व य'। च. 'व चित्तं य'। ४ क. छ. झ.
'दामा'। ५ च. झ. 'यस्य सं'। ६ च. य अमे सं'। ७ घ. ट. ज. 'दवि'। ८ क. ग. ज. झ. 'जनापि
सा'। ९ ग. छ. झ. 'कता'। १० ग. 'नो वि'। ११ छ. बाह्यार्थो वि'। झ. बाह्यार्थेति'। १२ क. छ.
'क्षेनाप'। १३ ग. घ. ङ. ज. 'वत्येव'। १४ क. छ. झ. 'त्यभ्यनु'। १५ 'सवत्वं वि'।

भक्तिप्रेषाय तदिदमुच्यते तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटा-
द्याभासता चित्तस्य विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता तदनुमोदितमस्माभिरपि
भूतदर्शनात् । तस्मात्तस्यापि चित्तस्य जायमानावभासताऽसत्येव ज-
न्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते चित्तम् । यथो चित्तदृश्यं न जा-
यते अतस्तस्य चित्तस्य ये जातिं पश्यन्ति विज्ञानवादिनः क्षणिकत्व-
द्वेःसित्वशून्यत्वानात्मत्वादि च । तेनैव चित्तेन चित्तंस्वरूपं द्रष्टुमशक्यं
पश्यन्तः से वै पश्यन्ति ते पदं पक्ष्यादीनाम् । अत इतरेभ्योऽपि द्वै-
तिभ्योऽत्यन्तसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि शून्यवादिनः पश्यन्त एव
सर्वशून्यतां स्वदर्शनस्यापि शून्यतां प्रतिजानन्ति ते ततोऽपि साहसिक-
तराः सं मुष्टिनाऽपि जिघृक्षन्ति ॥ २८ ॥

मोदितमित्यर्थः । संप्रति विज्ञानवाददूषणमवतारयति । तदिदमिति । तस्मा-
दित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । भूतदर्शनादघटादेर्देहादिमात्रं भूतं वस्तुव-
त्त्वं तस्यापि विज्ञप्तिमात्रं तत्त्वं तस्य साम्प्रतो दर्शनादिति यावत् । द्वितीयपादं दृष्टा-
न्वत्त्वेन विभजते । पथेति । विभक्तं विज्ञानजन्म न वार्षिकं दृश्यत्वान्नीलपीठादिवदित्यर्थः ।
विपक्षे दोषमाह । अत इति । तत्रतो विज्ञानस्य जन्मायोगाद्ये तस्य वार्षिकं जन्म
पश्यन्ति ते पक्ष्यादीनां खेऽपि पदं पश्यन्तीत्यन्वयः । अनात्मत्वादीत्यादिशब्देना-
न्योन्यविलक्षणत्वमन्योन्यसादृश्यं च गृह्यते । तत्र हेतुं सूचयति । तेनैवेति । स्ववृत्ते-
रनुपपत्तेस्तदृश्यतामन्तरेण च तद्धर्मदृश्यतासंभवादित्यर्थः । विज्ञानवादे फलितं
विशेषं दर्शयति । अत इति । शून्यवादिनं प्रति किञ्चिदं कथयति । येऽपीति । प-
श्यन्त एवेत्यविलुप्तदृश्यता चोच्यते । दृग्बलादेव सर्वाभावः सिध्यति । दृग्भावास्तु
कथं सिध्येत् । न च तावद्दृग्मेव तदभावं साधयेत् । तयोरेककालत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
किञ्च सर्वशून्यतां वदन्तः शून्यतादर्शनस्यै स्वात्मदर्शनस्य च शून्यतां वदन्ति ।
तथा च स्वपक्षासिद्धिरित्यभिप्रेत्याऽऽह । स्वदर्शनस्येति । ततोऽपीति विज्ञानवादि-
भ्योऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प 'प्रेषयति । अनन्तदि' । २ प. 'दि तस्मात्सत्ये । ३ क. 'स्य हाय' । ४ घ. 'चित्तं वि' । घ.
चित्तं तथा । ५ घ. 'या द' । ६ ज. अ. 'चित्तं द' । ७ घ. 'ते यत्' । ८ छ. 'तश्च' । ९ घ. अ. 'दु-
शाल' । १० घ. अ. 'सह' । ११ अ. 'शयतोऽनः से । १२ छ. 'नन्ति ते । १३ अ. से प' । १४
क. छ. दृग्भावास्तु । १५ घ. अ. 'स्य श' ।

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।
 प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥२९॥
 अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति । अ-
 नन्ततां चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥३०॥

उक्तैर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धं पत्पुनरादौ प्रतिज्ञातं तत्फलोपसं-
 हारार्थोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः परि-
 कल्प्यंते तदजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्तत्स्यं ततस्तस्मादजा-
 तरूपायाः प्रकृतेरन्यथाभावो जन्म न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

अयंचापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष उच्य-
 ते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति
 युक्तितः सिद्धिं नोपयास्याते । न ह्यनादिः सन्नन्तवान्कश्चित्पदार्थो दृष्टो

यदि विज्ञानस्य बालालम्बनत्वं क्षणिकत्वं शून्यत्वं च न संभवति किं तर्हि तत्त्वमेक-
 रूपं भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । अजातमिति । तस्याश्च प्रकृतेरन्यथात्वं पुरस्तादेव नि-
 रस्तमित्याह । प्रकृतेरिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । उक्तैरिति । कूटस्थमद्वितीयं ब्रह्मेति
 यत्पूर्वत्र प्रविज्ञातं तंज्जन्मनो दुर्निरूपत्वादुक्तहेतुभिः सिद्धम् । तस्यैव सिद्धस्यार्थस्य
 फलमुपसंहरुमेष श्लोक इत्यर्थः । पूर्वार्थं योजयति । अजातमिति । यदि चित्तं स्फु-
 रणमजातमर्भीष्टं तर्हि तद्ब्रह्मैव तस्य कौटैस्थैकस्वाभाव्यात्तत्पुनर्वस्तुतो न जातमेव मा-
 यया जन्मवदिति कल्प्यते चेत्तस्याजातिरेवाजौवत्वात्प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः । द्वितीयार्थं
 योजयति । अजातरूपाया इति । तस्याश्चेदन्यथात्वं स्वरूपहानिरापतेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

कूटस्थं तत्त्वं तात्त्विकमित्यत्र हेत्वन्तरमाह । अनादेरिति । विमतः संसारो
 नान्तवाननादिभावत्वादात्मवदित्यर्थः । किंच मोक्षोऽनन्तो न भावित्वे सत्यादिमस्वाह-
 टवदित्याह । अनन्तेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । अयं चेति । तत्र पूर्वार्थं व्या-
 करोति । अनादेरिति । अतीतकोटिरहितस्य पूर्वं नासीदित्यवच्छेदवर्जितस्येत्यर्थः ।
 योऽनादिर्भावः सोऽन्ववान्नेति व्याप्तिरात्मनि व्यक्तेत्याह । न हीति । बीजाङ्कुरयो-
 र्हेतुफलभावेन संबन्धस्तस्य नैरन्तैर्न सन्तानस्त्वस्यानादिभावत्वेऽपि विच्छेदस्यान्तस्य

१ च. 'ता अदि' । २ झ 'ते यं' । ३ च. 'तिस्ततस्त' । ४ ड. छ. 'स्य धित्तस्य त' । ५ च.
 'ति । तर्ह्यना' । ६ घ. ड. ज. 'धित्तस्य' । ग. झ. 'नवादस्य' । ८ ग. झ. 'त्वं नू' । ९ ग. झ. 'कत्व-
 रूपं च तं भ' । १० ग. झ. 'तत्तत्र' । ११ ग. झ. 'मर्भीष्टं' । १२ ग. घ. ड. ज. 'टस्थैक' । १३ घ.
 'व्याप्तु' । १४ झ. घ. ड. ज. 'तमितिमा' । १५ छ. 'जायमानत्वा' । १६ ग. झ. 'न भविष्यत्या' । झ. छ.
 'न भवति भा' । १७ घ. ड. ज. 'ववस्वे' । १८ ग. छ. ज. 'दृष्टादिव' । १९ झ 'दिर्भोक्तः' । २० ग.
 झ. 'न्तस्त्' ।

आदावन्ते च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा । वि-
 तथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षित्वाः ॥३१॥
 सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते । तस्मादा-
 द्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ३२ ॥

लोके । बीजाहुरसंबन्धनैरन्तर्पेविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एकव-
 स्त्वभावेनापोदितत्वात् । तथाऽनन्तताऽपि विज्ञानप्राप्तिकालर्षभवस्य
 मोक्षस्यादिमतो न भेदोऽस्ति । घटादिष्वदर्शनात् । घटादिविनाशवेदव-
 स्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः ।
 असत्त्वादेव शशविपाणस्येवार्दिभत्त्वाभावश्च ॥ ३० ॥

वेतथ्ये कृतव्याख्यानां श्लोकाविह संसारमोक्षाभावप्रसङ्गेन पठि-
 तौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दृष्टत्वादनैकान्तिकतेति शङ्कते । बीजेति । भावत्वविशेष्यांशस्य तत्रावर्तनात् अवि-
 चारशङ्केति दूषयति । नैकेति । द्वितीयार्थं न्याचष्टे । तथेति । यत्राऽऽदिमत्त्वं तत्र
 नानन्तत्वमिति व्याप्तिभूमिमाह । घटादिष्विति । यथा कृतकोऽपि घटादिष्वंशो
 नित्यस्त्वथा बन्धवर्धसोऽपि भविष्यतीत्यनैकान्तिकत्वमाशङ्कते । घटादीति । मोक्षस्या-
 भावत्वे सति परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञा भङ्ग्येवेति दूषयति । तथा चेति । किंच मागसतः
 सत्तासमवायकं कार्यत्वं तदपि मोक्षस्यामत्त्वे न सिध्यतीत्याह । असत्त्वादेवेति ॥३०॥

अस्तु तर्हि मोक्षस्याद्यन्तवत्त्वं तत्राऽऽह । आदाविति । यदिदंैपरोदकादि गृह्यते
 तथा वस्तुतो नास्त्येवेति यावत् । त्रिविधैरेव मरीच्युदकादिभिः सादृश्यमाद्यन्तवत्त्वम् ।
 विमता मोक्षादयो न परमार्थसन्तो भवितुमर्हन्त्याद्यन्तवत्त्वान्मरीच्युदकादिवदित्यर्थः ।
 कथं तर्हि मोक्षादीनामपि तथात्वपथेत्याशङ्क्याऽऽह । अवितथा इति । लक्षित्वा मूढैरवि-
 चारकैरिति शेषः । ऊपरोदकादीनां स्नानपानादिप्रयोजनानुपलम्भान्मोक्षसर्गादीनां तु
 सुखादिप्राप्तिप्रयोजनप्रविलम्भान्मोक्षादिवैतस्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सप्रयोजनतेति ।
 तेषां मोक्षादीनामिति यावत् । पुनरुक्तिशङ्कां वारयति । वेतय्य इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

१ च. ज. झ. 'बन्धे नै' । २ च. 'वस्तुभावेनापदि' । ३ च. झ. 'वि हा' । ४ स. घ. द. झ.
 'प्रसव' । ५ ज. भवति । ६ ज. 'वस्तु' छ. 'वस्तु' । ७ घ. च 'संज्ञा मो' । ८ च. 'विभाष्येन्या-
 बाध' । अविचारा एव भाषाः सप्रयोजनत्वमित्यत्र आह । आदावन्तेति ॥३१॥ सप्रयोजनतां तेषां विवे-
 पयति । सप्रयोजनतेति । ३' । ५ छ. 'शेषात्' । १० घ. 'वमा' । ११ घ. द. 'रूपता' । १२ द.
 ज. 'दित्यत्र' । १३ घ. द. न. 'वत्त्वेन वि' । १४ घ. 'वि विवे' । १५ छ. 'वि विवि' । १६ घ. 'वि विवि' ।

अजातं जायते यस्मादंजातिः प्रकृतिस्ततः ।
 प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥२९॥
 अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति । अ-
 नन्ततां चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥३०॥

उक्तेर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धं यत्पुनरादौ प्रतिज्ञातं तत्फलोपसं-
 हारार्थोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः परि-
 फल्प्येते तदजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्तस्यै ततस्तस्मादजा-
 तरूपायाः प्रकृतेरन्यथाभावो जन्म न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

अयंचापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष उच्य-
 ते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति
 यत्कृतः सिद्धिं नोपयास्यति । न ह्यनादिः सन्नन्तवान्कश्चित्पदार्थो दृष्टो

गृहीतं चापि यत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५ ॥

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥

अधुप ग्रहणाज्जागरितवत्तद्वेतुः स्वप्न इष्यते । तद्वे-
तुत्वात्तु तस्यैव स्रज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

गृहीतं च यत्किञ्चिद्विरण्यादि न प्राप्नोति । गतश्च न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ ३५ ॥ स्वप्ने घाटन्दृश्यते यः कायः सोऽवस्तुकस्ततोऽन्यस्य स्वापदेशस्यस्य पृथक्कापान्तरस्य दर्शनात् । यथा स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकं जागरितेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः । स्वप्नसमत्वादस्रज्जागरितमपीति प्रकरणार्थः ॥ ३६ ॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रद्वस्तुनो जागरितवज्जागरितेस्येव ग्रहणाद्ग्राह्यमा-

फलाभावादित्याह । गृहीतं चेति । अपवा लोकदृष्ट्या यत्किञ्चिद्गृहीतं वस्त्रान्नोदकादि षट्पद्वान्नैव किञ्चित्करोमीति मैत्रिषुद्धोऽन्यपरययवापान्न स्वसंघन्धित्वेनाधिगच्छति । तेन यदाभासमात्रमेवेत्याह । गृहीतं चेति । उक्तमर्थं विवक्षित्वा श्लोकाशराणि योजयति । मित्राद्यैरित्यादिना ॥ ३५ ॥

किञ्च स्वप्नावस्थायां येन देहेर्न चाभ्यादिषु पर्यटति स मिष्या पृथग्भूतस्य निश्चलस्य देहस्य दर्शनात् । तथा जागरिते येन परिमाणकादिशरीरेण लोकस्य पूज्यो देव्यो वा दृश्यते स मिष्या कथ्यते । पृथगेव कूटस्थप्रज्ञारूपशरीरस्यानुभवादित्याह । स्वप्ने चेति । किञ्च यथा स्वप्ने देशो मिष्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्वमवस्तुकं मिष्याभूतमेविवच्यमित्याह । पथेति । पूर्वार्धगवान्यशराणि योजयति । स्वप्न इति । उत्तरार्धगवैर्न च्याकरोति । पथेत्यादिना । प्रकरणार्थमुपसंहरति । स्वप्न इति ॥ ३६ ॥

यथा जागरितं तथा स्वप्ने गृह्यते । तथै च स्वप्नेस्य जागरितकार्यत्वात्तः स्वप्नप्रथा तस्यैव जागरितं सति स्वप्नेष्वन्विष्यात्वमित्याह । ग्रहणादिति । किञ्च जागरितस्य त्रिभुवनत्रयसंज्ञाशरीरत्वं च त्रैलोक्ये नान्विद्य स्वप्नकारणात्किञ्च तथा भासमानत्वमित्याह । तद्वेतुत्वादिति । जागरितस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति । इत्येति । इवःशब्दार्थमेव स्फोरयन्पूर्वार्धं योजयति । जाग-

१ च. सर्वचित्तं । २ स. घ. क. अ. 'तं य' । ३ स. घ. घ. क. अ. घ. 'न्यायत' । ४ क. स्वापदि । ५ क. घ. घ. 'तस्यै' । ६ ग. घ. प्रपु । ७ ग. घ. 'समे' । ८ क. घ. घ. 'न तथादि' । ९ स. 'क' । १० घ. 'नुभावा' । ११ स. घ. 'तान्यशराणि व्या' । १२ क. 'या स्व' । १३ स. 'प्रमा' । १४ घ. क. स. 'वन्नि' । १५ ग. क. 'रं व' । १६ क. 'त्वं व' । १७ ग. घ. वस्तुतो । १८ ग. घ. घ. स्फुट्य' ।

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वाद्दजं सर्वमुदाहृतम् । न च
भूतादभूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन ॥ ३८ ॥

हकल्पेण स्वप्नस्य तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्नस्य सँ स्वप्नस्तद्धेतुर्जागरित-
कार्यमिष्यते । तद्धेतुत्वाज्जागरितकार्यत्वात्तस्यैव स्वप्नदृश एव तज्जा-
गरितं न त्वन्येषाम् । यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश
एवं सन्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारण-
विद्यमानवस्तुवदवभासमानं न तु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्नवदेवेत्य-
भिप्रायः ॥ ३७ ॥

ननु स्वप्नकारणत्वेऽपि जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वम् । अत्यन्त-
चलो हि स्वप्नो जागरितं तु स्थिरं लक्ष्यते । सत्यमेवमविवेकिनां स्यात् ।
विवेकिनां तु न कस्यचिद्धस्तुन उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वादुत्पाद-
स्यात्मेव सर्वमित्यजं सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु सवाद्याभ्यन्तरो ह्यज इति ।
यैदपि मन्यसे जागरितात्सतोऽसत्स्वप्नो जायत इति तदसत् । न भूता-
द्विद्यमानादभूतस्यासतः संभवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः शशविषाणादेः
संभवो दृष्टः कथंचिदपि ॥ ३८ ॥

रितवदिति । उत्तरार्धं योजयति । तद्धेतुत्वादिति । सति प्रमावति बाध्यत्वं
स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनस्त्वेदनुपलम्भात्परमार्थतः सत्त्वम् । कार्यस्य मि-
थ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानामावात् । न हि सर्वसाधारणं विद्यमानं च
जागरितं मिथ्या भवितुं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । यथेत्यादिना ॥ ३७ ॥

कार्यकारणभावेऽपि स्वप्नजागरितयोर्न मिथ्यात्वमविशिष्टमत्यन्तवैषम्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । उत्पादस्येति । यत्तु कार्यकारणत्वं सत्यासत्ययोरिव स्वप्नजागरितयो-
रित्युक्तं वैदुरुक्तमित्याह । न चेति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह । नन्विति । कि-
मिदं वैलक्षण्यमविवेकिनां प्रतिभाति किंवा विवेकिनामिति विकल्पाऽऽह मद्भ्रूकरोति ।
सत्यमिति । द्वितीयं मत्याह । विवेकिनां त्विति । द्वितीयमागमाकाङ्क्षाद्वारा विभज-
ये । यदपीत्यादिना । संभवो नासवोऽस्वीत्येवदृष्टान्तेन साधयति । न हीति । कथं
यिदपि सवोऽसवो वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

१ म. स्वप्नस्त वा । २ घ. न. ज. 'एव जाग' । ३ क. 'प्रस्त' । ४ घ. ह. ज. स च स्व । ५
न. 'प्रमद' । ६ घ. स्वप्नद । ७ घ. स. 'व सत्त्वाभा' । ८ घ. 'न तु । ९ घ. घ. ज. स्वप्नं प्रति वा ।
१० क. घ. 'ते जा' । ११ क. 'भेदाति' । १२ ग. यद्यपि । १३ ग. स. 'प्रमि' । १४ घ. घ. 'स्तुप' ।
१५ म. 'इणमा' । १६ घ. 'णं स्व' । १७ क. घ. 'यतेव । ग. 'योः स्व' । १८ घ. तदयुक्त' ।

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।
असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३९ ॥

ननुक्तं त्वपेय स्वप्नो जागरितकार्यमिति तत्कथमुत्पादोऽपसिद्ध
इत्युच्यते । शृणु तत्र यथा कार्यकारणभावोऽस्माभिरभिप्रेत इत्यसद्वि-
विद्यमानं रज्जुसर्पवद्विकल्पितं वस्तु जागरिते दृष्ट्वा तद्भावभावितस्तन्मयः
स्वप्नेऽपि जागरितवद्भावाद्ग्राहकरूपेण विकल्पयन्पश्यति तथाऽसत्स्वप्नेऽ-
पि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यत्यविकल्पयंशब्दात् । तथा जागरि-
तेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने न पश्यति कदाचिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं स्वप्न-
हेतुरुच्यते न तु परमार्थसदिति कृत्वा ॥ ३९ ॥

यदुक्तमुत्पादस्याऽपसिद्धत्वं वदयुक्तम् । स्वप्नजागरितयोस्त्वैया कार्यकारणत्वाङ्गीक-
रणादित्याशङ्क्याऽऽह । असदिति । जागरिते दृष्टस्य स्वप्ने दर्शनात् । जागरितस्य
स्वप्नं प्रति कारणत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तस्य जागरितं प्रति का-
रणत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । असत्स्वप्नेऽपीति । श्लोकव्यावर्त्यामांशङ्कामुत्पा-
पयति । नन्विति । पूर्वापरविरोधे चोदिते परिहारे कथ्यमाने मनःसमाधानं प्रोथेय-
ते । शृण्विति । तमेव प्रकारं प्रकटयन्नक्षराणि योजयति । असदिति । तुच्छत्वं
व्यवच्छिनत्ति । रज्ज्वति । दर्शनस्याभासत्वं सूचयति । विकल्पितमिति । यथा
जामदृष्टस्य विशेषस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितवासनाधीनः स्वप्नो जागरितकार्यत्वेन व्यव-
हियते तथा स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तत्कार्यत्वं जागरितस्य प्राप्तमित्याशङ्क्य
द्वितीयार्थं व्याचष्टे । तपेति । यत्तु स्वप्नजागरितयोरुक्तं कार्यकारणत्वं वदपि न नि-
यतमिति निपातार्थं कथयति । चशब्दादिति । तस्मात्प्रायशः स्वप्नस्य जामद्व्यासना-
धीनत्वादिति यावत् । जागरितस्य परमार्थसत्त्वात्कार्यस्य स्वप्नस्यापि वादात्म्यावपात्वं
विवक्षित्वा कार्यकारणत्वप्रथा कथं न भवतीति व्यावर्त्यं कथयति । न त्विति ॥ ३९ ॥

१ च. स्वप्ने हे । २ क. 'स्त्वका' । ३ च. 'रितद' । ४ ग. स्वप्न' । ५ ग. प्रार्थते । ६ क
'कल्पयति । ७ घ. जागरे दृष्ट' । ८ ग. उ. घ. 'जामद्व्यास' । ९ ग. 'र्थं च क' । १० घ. सत्यस्या' ।
११ घ. 'स्वातरसा' । १२ क. घ. घ. 'णत्वं क' । ग. 'णत्वकथा न' ।

नास्त्यसद्देतुकमसत्सदसद्देतुकं तथा । सच्च
सद्देतुकं नास्ति सद्देतुकमसत्कुतः ॥ ४० ॥
विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान्भूतवत्स्पृशेत् ।

परमार्थतस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्यकारणभाव उप-
पद्यते । कथम् । नास्त्यसद्देतुकमसच्छशविषाणादि हेतुः कारणं य-
स्यासत् एव सैकुमुमादेस्तदसद्देतुकमसन्न विद्यते । तथा सदपि घटादि-
वस्तु । असद्देतुकं शशविषाणादिकार्यं नास्ति । तथा सच्च विद्यमानं
घटादिर्विद्यमानघटादिवस्त्वन्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव
संभवति । न चान्यः कार्यकारणभावः संभवति शक्यो वा कल्पयितुम् ।
अतो विवेकिनामसिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदित्यभिप्रायः ॥४०॥
पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसत्तोरपि कार्यकारणभावाशङ्कामपनयेन्नाह ।

व्यावहारहृद्यया कार्यकारणत्वं स्वप्नजागरितयोरुक्तम् । तच्छहृद्यया त्वमसिद्धमेव
कचिदपि कार्यकारणत्वमिति वदन्वैस्त्वुनोऽज्ञानादवस्त्वेव कार्यं भवतीति मतं व्यावर्तय-
ति । नास्तीति । शून्यवादिनस्तु सदेव कार्यं जायते शून्यादिति मन्यन्ते तान्प्रत्या-
ह । सदिति । तथेत्यनेन नास्तीत्येतदनुकल्प्यते । सांख्यादयस्तु कार्यकारणयोर्द्वयो-
रपि सत्त्वं संगिरन्ते तान्प्रत्युक्तम् । सचेति । सद्ब्रह्म कारणं मिथ्यामपञ्चमृष्टेरित्येके
वर्णयन्ति तान्निराचष्टे । सद्देतुकमिति । श्लोकस्य वात्पर्यमाह । परमार्थतस्त्विति ।
प्रसिद्धं कार्यकारणत्वं यथौ कया च प्रक्रियया प्रविषादयितुमुचितमन्यथा प्रसिद्धिभे-
दोपादित्याक्षिपति । कथमिति । अनिर्वाच्यं मायामयं कार्यकारणत्वं प्रतीतिमात्रसि-
द्धमयौक्तिकमधिकृत्य प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यभिसन्धायाऽऽद्यं पादं विमजते । नास्तीत्यादि-
ना । द्वितीयं पादं व्याचष्टे । तथेत्यादिना । तृतीयं पादं व्याकरोति । तथा सचेति ।
चतुर्थेपादाथेमाह । असदिति । अस्तु तर्हि मकारान्तरेण कार्यकारणभाव इत्याशङ्क्य
योग्यानुपलब्धिविरुद्धत्वान्भैवमित्याह । न चेति ॥ ४० ॥

स्वप्नजागरितयोर्वस्तुतो नास्ति कार्यकारणत्वमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह । वि-
पर्यासादिति । श्लोकस्य वात्पर्यमाह । पुनरपीति । अक्षरार्थं कथयति ।

१ च. कथं तथाऽऽह । ना । २ क. सपुणादे । ३ च. 'देसत्' । ४ च. 'सदित्यं' । ५ घ. 'तु
त्' । ६ घ. 'तुकत्' । ६ छ. 'स्ति । सत्का' । घ. 'स्ति स' । ७ क. घ. 'दिव' । ८ छ. 'मप्रसि' । ९ घ.
'न्यस्तमाह । १० क. प्रतिषिद्धमे' । ११ ग. 'न्वस्तुतोऽज्ञा' । १२ घ. ज. शून्यत्वादि' । १३ ग. 'घ.
'स्तीसनु' । १४ 'श्लो' । १५ ग. 'मा ज' । १६ ग. घ. 'दिका' । १७ घ. ज. 'स्तत्रोक्तमित्ति ।

तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मास्तत्रैव पश्यति ॥४१॥
उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तुत्ववादिनाम् ।

विपर्यासादविवेकतो यथा जाग्रज्जागरितेऽचिन्त्यान्भावानशक्यचि-
न्तनीयान्श्चुसर्पादीन्भूतत्ववत्परमार्थवत्स्पृशन्निव विकल्पयेदित्यर्थः ।
कश्चिद्यथा तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धस्त्यादीन्धर्मान्पश्यन्निव विकल्पयति
तत्रैव पश्यति न तु जागरितादुत्पद्यमानानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

याऽपि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातिदेशितोपदिष्टा । उपलम्भनमुपलम्भस्त-
स्मादुपलब्धेरित्यर्थः । समाचाराद्धर्णाश्रमादिधर्मसमाचरणात्ताभ्यां हेतु-
भ्यामस्ति वस्तुत्ववादिनामस्ति वस्तुभाव इत्येवंवदनशीलानां दृढाग्रह-
वतां श्रद्धानानां मन्दविवेकिनामर्थोपापत्वेन सा देशिता जातिः । तां
यद्गन्तु तावत् । वेदान्ताभ्यासिनां तु स्वयमेवाजाह्वयात्मविषयो विवेको
भविष्यतीति न तु परमार्थबुद्ध्या । ते हि श्रोत्रिणाः । स्थूलबुद्धित्वाद-

विपर्यासादित्यादिना । कश्चिदित्यस्य पूर्वेण क्रियापदेन संबन्धः । दृष्टान्तमनूद्य
दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्यादिना ॥ ४१ ॥

तच्चदृष्ट्या कार्यकारणत्वस्यामसिद्धत्वे कथं जन्मादिसूत्रप्रमुखैः सूत्रैर्जगत्कारणं
ब्रह्म सूत्रितमित्याशङ्क्याऽऽह । उपलम्भादिति । अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन कार्य-
कारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे । याऽपीत्यादिना ।
अस्ति वस्तुभावो द्वैतस्येति शेषः । कार्यकारणभावमुपेत्य जन्मोपदिशतामद्वैतवादिनां
मन्दविवेकिषु विवेकदाढ्योपायत्वेन कथं तदुपदेशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तामिति ।
यदा ब्रह्मणः सकाशादशेषं जगद्भवतीत्यभ्युपेतं तदा तदविरेकेण जगवोऽभावा-
द्ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चितम् । तद्विषयेषु च वेदान्तेषु पौर्वापर्येणालोचितेषु तदभ्यासि-
नां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव कूटस्थाद्वितीयवस्तुविवेकदाढ्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्याद्वैतवा-
दिभिर्जातिरुपदिष्टा न तु द्वैतस्य श्रुतिवो न्यायतश्च निरूपयितुमशक्यस्य परमार्थत्वं
यहीत्वा जातिरुपदिष्टेत्यजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः । चतुर्थेपादार्थमाह । ते हीति ।

जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥ ४२ ॥
 अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये । जाति-
 दोषान सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥ ४३ ॥
 उपलम्भात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

जातेः । अजातिवस्तुनः सदा प्रस्यन्त्यात्मनाशं मन्यमाना भविवेकिं
 इत्यर्थः । उपायः सोऽवतारापेत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

ये चैवमुपलम्भात्समाचाराच्चाजातेरजातिवस्तुनघसन्तोऽस्ति वस्ति-
 त्पद्वयादात्मनो विपन्ति विरुद्धं यन्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।
 तेषामजातेघसतां श्रद्धधानानां सन्मार्गोवलम्बिनां जातिदोषा जात्युपल-
 म्भकृता दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति । विवेकमार्गप्रवृत्तत्वा-
 त् । यद्यपि कश्चिदोषः स्यात्सोऽप्यल्प एव भविष्यति । सम्यग्दर्शना-
 प्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननूपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्त्वेव द्वैतं वस्तिवति । नोपलम्भ-
 समाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इत्युच्यते । उपलभ्यते हि

तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरुपदिष्टेत्यत्रोपक्रममनुकूलयति । उपाय इति ॥ ४२ ॥

उदरमन्तरं कुरुते । अय तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः । ब्रह्मणि विकारदर्शनां
 भयप्राप्तिः श्रूयते । तथा च श्रोत्रियाणामपि भेददर्शनां नानुग्राह्यतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
 अजातेरिति । न हि कल्याणकृतकश्चिद्दुर्गातिं ताव गच्छतीति स्मृतेस्तेषामात्यन्तिकपत-
 नाभावेऽपि निन्दानुपपत्त्या कश्चिदोषलेशः संभवतीत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनामाप्ति-
 प्रयुक्तं गर्भवासादिदोषमभ्यनुजानाति । दोषोऽपीति । अन्वयमादर्शयन्पादत्रयगवा-
 न्यक्षराणि योजयति । ये चेत्यादिना । चतुर्थपादं व्याचष्टे । यद्यपीति । कश्चि-
 निन्दानुपपत्तिसूचित इति यावत् ॥ ४३ ॥

यत्तु हेतुभ्यां द्वैतस्यास्त्वित्वमुक्तं तदूपयति । उपलम्भादिति । श्लोकव्यावर्त्या-
 माशङ्कामनूद्य दूषयति । नन्वित्यादिना । व्यभिचारस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति ।
 कथमित्यादिना । उपलम्भसमाचारौ मायामये हस्तिनि वस्तुत्वाभावेऽपि भवतः ।

उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥४४॥
जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तन्नैव च । अ-
जाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥ ४५ ॥

मायाहस्ती । हस्तीव हस्तिनमिवात्र समाचरन्ति । बन्धनारोहणादिहस्ति-
संबन्धिभिर्धर्मैर्हस्तीति चोच्यतेऽसन्नपि यथा तथैवोपलम्भात्समाचाराद्दे-
तं भेदरूपमस्ति वस्तिवत्पुच्यते । तस्मान्नोपलम्भसमाचारो द्वैतवस्तुस-
द्भावे हेतू भवत इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

किं पुनः परमार्थसद्बस्तु यदास्पदा जात्याद्यसद्बुद्ध्य इत्याह । अजाति
सज्जातिवदवभासत इति जात्याभासम् । तद्यथा देवदत्तो जायत इति ।
चलाभासं चलमिवाभासत इति । यथा स एव देवदत्तो गच्छतीति ।
वस्त्वाभासं वस्तु द्रव्यं धर्मं तद्वदवभासत इति वस्त्वाभासम् । यथा
स एव देवदत्तो गौरो दीर्घं इति । जायते देवदत्तः स्पन्दते दीर्घो
गौर इत्येवमवभासते । परमार्थतस्त्वजमचलमवस्तुत्वमद्रव्यं च । किं तदेवं
मकारं विज्ञानं विज्ञप्तिः । जात्यादिरहितत्वाच्छान्तम् । अत एवाद्वयं
च तदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

१ द्वैतेऽपि न तयोरस्ति वस्तुत्वसाधकैत्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ ४४ ॥
भूतदर्शनावष्टम्भेन निमित्तस्यानिमित्तत्वमुक्तमेतदन्तैः शोकेर्विप्रपञ्चितम् । समति
दर्शनमुपसंहरति । जात्याभासमिति । शोकाक्षराण्याकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति ।
पुनरिस्पादिना । गौरत्वदीर्घत्वोक्त्या देवदत्तस्य गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं स्फुटीकृ-
१ पूर्वोर्ध्वोत्पद्यतेऽप्यस्यै चोत्पद्यति । जायत, इत्यादिना । विशेष्यं पञ्चपुनैकं
दयति । किं तदित्यदिना ॥ ४५ ॥

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः । ए-
वमेवं विज्ञानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥
ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा । ग्रह-
णग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवंधर्मा आत्मानोऽजाः स्मृ-
ता ब्रह्मविद्भिः । धर्मा इति बहुवचनम् । 'देहभेदानुविधापित्वाद्व्यपस्पे-
वोपचरतः । एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं वि-
ज्ञानन्तस्तपक्तबाह्यैषणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे । विपर्यये तत्र
को मोहः क्रः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादिमन्त्रवर्णात् ॥ ४६ ॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चपिप्पलाह । यथा हि लोके ऋजु-
वक्रादिमकाराभासमलातस्पन्दितमुल्काचलनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं
विपर्ययविपर्ययाभासमित्यर्थः । किं तद्विज्ञानस्पन्दितम् । स्पन्दित-
मिस्पवन्दितमविद्यया । न ह्यचलस्य विज्ञानस्य स्पन्दनमस्ति ।

ब्रह्मणश्चिद्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति । एवं नेति । चित्तमिविम्बानां जीवा-
नां विम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादजत्वमविशिष्टमित्याह । एवमिति । उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य
फलमाह । एवमिति । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति । एवमित्यादिना । कार्यकारणा-
भावस्य दुर्गणत्वादर्थो यथोक्ता हेतवश्चित्तं चैतन्यं ब्रह्मेति यावत् । एवमिति प्रतिवि-
म्बानां विम्बमात्रत्वं जीवानामपि प्रतिविम्बकल्पानां विम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यर्थः ।
अद्वयस्य बहुवचनभाक्त्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । धर्मा इतीति । उत्तरार्थं योजयति ।
एवमेवेति । विज्ञानं^१ विज्ञाप्तिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तज्ञाने मुख्यैनाधिकारिणो व्यपदि-
शति । त्यक्तेति । उक्तज्ञानवतां संसारसंज्ञासामात्रे प्रमाणमाह । तत्रेति ॥ ४६ ॥

विज्ञानमजमचलमेव जात्याभासं^२ चलाभासं चेत्युक्तं तदिदानीं दृष्टान्तेन प्रपञ्चय-
ति । ऋजुवक्रादिकेति । अपच्युतपूर्वस्वरूपस्यासत्यनानाकारावभासो विवर्तस्वदत्र
विज्ञानस्य स्पन्दितत्वं श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यथोक्तमिति । तत्र दृष्टान्तभागं व्या-
चष्टे । यथा हीति । दाष्टीन्तिकं योजयति । तथेति । किमित्यविद्यामन्तरेण मुख्य-
मेव स्पन्दं विज्ञानस्य नेष्यते तत्राऽऽह । न हीति । निरवयवस्य विभुनो विज्ञानस्य

१ च. 'व च विज्ञानो न । २ च. झ. 'ज्ञानं स्प' । ३ क. 'देहे मे' । ४ च. 'चारात् । ए' । ५ घ. पुनः पुनर्विप' । ६ क.
'यथा' । ७ छ. 'विद्यायान । ८ छ. ङ. ज. एवमिति । ९ छ. झ. चित्तप्रति । १० झ. 'नां वि' । ११ घ. 'मवाशि' ।
१२ छ. 'त्मैकत्वज्ञा' । १३ ग. छ. झ. 'लवत्वमा' । १४ घ. 'योग्या य' । १५ छ. 'थोक्तं इ' । १६ छ. घ. ङ. ज. 'भाः ना' ।
१७ ग. ङ. ज. 'नं श' । १८ ग. छ. झ. 'ब्रह्मेत्य' । १९ घ. छ. झ. 'ह्यपि' । २० क. घ. ज. 'सं ने' । २१ छ. ज. 'नस्प' ।

अस्पन्दमानमलात्मनाभासमजं यथा । अस्प-
न्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥
अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः । न
ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातं प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

अजाचलमिति ह्युक्तम् ॥ ४७ ॥

अस्पन्दमानं स्पन्दनवर्जितं तदेवालातमृज्वाद्याकारेणाजापमानम् ।
अनाभासमजं यथा तथाऽविद्यया स्पन्दमानमविद्योपरमेऽस्पन्दमानं
जात्पोद्याकारेणानाभासमजमचलं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

किंच तस्मिन्नेवालाते स्पन्दमानं श्रुतवक्राद्याभासा अलातादन्पतः
कुतश्चिदागत्यालातेनेव भवन्तीति मान्यतोभुवः । न च तस्मान्निस्पन्दा-
दलातादन्पत्र निर्गताः । न च निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

वस्तुवश्वलनविकल्पस्याविद्यमानमेव स्पन्दनमित्यत्र वैक्योपक्रमानुकूल्यं कथयति । अ-
लेति ॥ ४७ ॥

विज्ञानं शान्त्वमित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । अस्पन्दमानमिति । श्लोकाक्षराणि
व्याकरोति । अस्पन्दमानमित्यादिना । तथाविद्ययेत्यत्राविद्ययेति च्छेदः ॥ ४८ ॥

अलातदृष्टान्ते कपमृज्जुवक्रादीनामसत्त्वमित्याशङ्कायां निरूपणासंहत्वादित्याह । अ-
लात इति । यदा खल्वलाते स्पन्दमानमवविष्टवे तदा तस्मिन्नन्यतो देशान्तरादांग-
त्याभासा भवन्तीति न शक्यं वक्तुमृज्जुवक्राद्याभासानां देशान्तरादांगमनस्यानुपलम्भाद्य-
दा तदेवालातं निस्पन्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते तदा ततोऽन्यत्राभासा भवन्तीत्यपि न
र्युक्तं वक्तुमनुपलम्भाविशेषात् । न चाभासास्तस्मिन्नेवालाते लीयन्ते तदनुपादानत्वात् ।
यदि हि स्पन्देननिमित्तमलातमुपादानं तदा निमित्ताभौवमात्राज्ञैमित्तिकाभौवादशीनादृज्जु-
वक्राद्याकाराः स्पन्दनाभावेऽप्यलाते भवेयुरित्यर्थः । इत्यत्र दृष्टान्ते दृष्टानामाभासानां
मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह । किंचेति । हेत्वन्तरमेव स्पष्टयन्पूर्वाक्षराणि व्याचष्टे । त-
स्मिन्नेवेति । आभासानां देशान्तरादांगमनस्यानुपलम्भो हेतुः कर्तव्यः । अनुपलब्धिमेव
हेतुकृत्य तृतीयपादार्थमाह । न चेति । चतुर्थपादार्थमाह । न च निस्पन्दमिति ॥ ४९ ॥

१ द. च. ज. 'नमाला' । २ स. घ. ड. ज. 'साधान्य' । ३ घ. 'स्पन्दना' । ४ च. 'रेण जा' ।
५ स. 'वियास्प' । ६ घ. ड. ज. 'लाका' । ७ घ. 'रेण ना' । ८ क. कल्पस्या' । ९ स. घ. छ. वि-
द्यया विद्यमा' । १० घ. वाक्यक' । ११ ज. अजस्येति । १२ स. 'सन्नादि' । १३ स. 'रागम' । १४ स.
युक्तम् । १५ घ. छ. 'न्दनवे' । १६ क. 'नासमा' । १७ स. 'भावद' । १८ क. 'छान्ताना' ।

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः । वि-
ज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥
विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः । न
ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥ ५१ ॥
न निर्गतांस्ते विज्ञानोद्द्रव्यत्वाभावयोगतः । का-
र्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥

किंच न निर्गता अलातात्ते । आभासा गृहादिवद्द्रव्यत्वाभावयोगतः । द्रव्य-
स्य भावो द्रव्यत्वम् । तदभावो द्रव्यत्वाभावः । द्रव्यत्वाभावयोगतो द्रव्य-
त्वाभावयुक्तेर्वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशादि संभवति नावस्तुनः ।
विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युराभासस्याविशेषतस्तुल्यत्वात् ॥ ५० ॥
कथं तुल्यत्वमित्याह । अलातेन समानं सर्वं विज्ञानस्य । सदा अचलत्वं

अजुवक्राद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोरसंभवं साधयति । नेत्यादिना । दृष्टा-
न्वर्निविष्टाभासवदाद्यन्तिकेऽपि जन्माद्याभासा मिथ्यैव भवेयुरित्याह । विज्ञानेऽपीति ।
अजुवक्राद्याकारेषु जन्माद्याकारेषु चाभासत्वंस्य तुल्यत्वादिति हेतुमाह । आभासस्येति ।
इदञ्च दृष्टान्ते मिथ्यात्वेभासासामेष्टव्यमित्याह । किंचेति । तदेव पूर्वार्थेयोजनयो विज्ञा-
दयति । नेति । अजुवक्राद्याभासानां वस्तुतोऽभावेऽपि किमिति प्रवेशाद्यसिद्धिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह । वस्तुनो हीति । द्वितीयायै "योजयन्दाद्यन्तिकमाचष्टे । विज्ञानेऽपीति ॥ ५० ॥

तुल्यत्वं सार्धेनोत्तरश्लोकेन साधयति । कथमित्यादिना । न हि तस्मिन्विज्ञाने
यथा कथंचिच्छलंनवति ततोऽन्यस्मैत्कस्माच्चिदागत्य जन्माद्याभासास्तत्र भवितुमर्ह-
न्ति । तथा प्रथमाभावात् च तस्माद्विज्ञानादचलतयाऽवस्थित्यादन्यत्राभासा भवितुमु-
त्सहन्ते । प्रतीत्यभावस्य तुल्यत्वान्नापि तदेव विज्ञानं प्रविशन्ति । तस्य केवलस्य
वदुपादानत्वानुपगमात् । न च ते विज्ञाने प्रवेष्टुं समर्थोस्ततो निर्गन्तुं वा पारयन्ति ।
तेषामवस्तुत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने यथा तेषामित्याशङ्क्य मूषैवेत्याह । कार्ये-
ति । आभासानां विज्ञानस्य च कार्यकारणताया दुर्बलत्वादाभासाः सर्वदैव निरू-
पयितुमशक्यत्वान्मायामयाः सन्तो मिथ्यैव भवन्तीत्यर्थः । सार्धश्लोकत्वात्पर्यमाह ।
अलातेनेति । तर्हि सक्रियत्वमपि विज्ञानस्य प्रसज्यैवेत्यैशङ्क्याऽऽह । सदेति । न्यदि

१ क. घ. 'ता त्रि' । २ क. घ. 'नास्ते द्रव्य' । ३ ज. 'च नि' । ४ क. ज. 'दिव द्रव्य' । ५ घ. 'युक्ते वस्तु' । ६ घ.
'त्वाभा' । ७ ग. घ. 'शनयो' । ८ ज. 'निमित्ताभा' । ९ घ. 'पि जात्याभा' । १० घ. 'त्वतु' । ११ घ. 'त्वमा' । १२
घ. 'या दशय' । १३ क. 'धे दशय' । १४ घ. 'लनं संभव' । १५ घ. 'लनं म' । १५ ग. घ. 'स्माधि' । १६ ग. मयनाभाः ।
१७ क. तदेव । १८ घ. नते । १९ घ. 'गतया' । २० घ. 'पत्त' । २१ घ. 'र्येत नेत्यद' । २२ घ. घ. ज. 'त्याह' ।

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।
द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥५३॥

तु विज्ञानस्य विशेषः । जात्याद्याभासां विज्ञानेऽच्छेदे किं कृता इत्याह । कार्यकारणताभावाज्जन्यजनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वादचिन्त्यास्ते यतः सदेव । यथाऽसंतस्त्वृज्वाद्याभासेषु ऋज्वादिबुद्धिर्दृष्टाऽऽलातमौत्रे तेषांऽसत्स्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे जात्यादिबुद्धिर्मृषैवेति समुदायार्थः ॥५१॥५२॥

अजमेकमात्मतत्त्वमिति स्थितं तत्र यैरपि कार्यकारणभावः कल्प्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यद्वेतुः कारणं स्यान्न तु तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं कल्पितकारणं स्वतन्त्रं दृष्टं लोके । न च द्रव्यत्वं धर्माणामात्मनामुपपद्यतेऽन्यत्वं वा कुतश्चिदेनान्यस्य कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपद्येत । अतोऽद्रव्यत्वादनन्यत्वाच्च न कल्पितकार्यं कारणं वाऽऽस्मेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

विज्ञानमचलमभीष्टं वहि तत्र जात्याद्याभासा हेत्वभावात् स्युरित्याशङ्क्यान्विमार्थेन परिहरति । जात्याद्याभासा इत्यादिना । यतः सदैवाचिन्त्या भवो मृषैवेति शेषः । सङ्क्षेपवस्तात्पर्यमाह । यथेत्यादिना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

यदुक्तं कार्यकारणताभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमुपक्रमते । द्रव्यमिति । अवयवद्रव्यमवयविद्रव्यस्योपादानम् । अवयवगुणाश्चावयवविगुणेषु समानजातीयेष्वसमवायिनो दृष्टाः । न चैवमात्मनो द्रव्यत्वं येन समवायित्वम् । न च तद्रूपाणां कचिदेसमवायित्वं गुणगुणिभावस्यान्यत्वस्य तस्मिन्दुर्वचनत्वादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि योजयति । अजमित्यादिना । अवयवावयविविभागैविरहितैवेमजत्वम् । एकत्वं गुणगुणिभावगुण्यत्वम् । तथेत्यात्मवत्त्वं परामृश्यते । तत्र कार्यकारणभावं दूषयितुं सामान्यन्यायमाह । तेषामिति । अद्रव्यस्यापि रूपादेस्वन्त्वादिद्वारा पटशौक्यादौ कारणत्वं दृष्टमित्यवो विशिनष्टि । स्वतन्त्रमिति । अस्तु वहि द्रव्यैत्वेनान्यत्वेर्न चाऽऽत्मनि कार्यकारणत्वं नेत्याह । नचेति । न हि तत्र गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं निर्गुणत्वान्नापि समवायित्वेन तथात्वमन्योन्याश्रयत्वमसंगात् । न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं सर्वस्य सन्मात्रत्वेनैकरूपत्वमविभातत्वं । अतो न तत्र कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपत्तुं शक्यमिति फलितमाह । अत इति ॥५३॥

१ घ. घ. अ. 'सदृज्वा' । २ अ. मात्रा तं । ३ घ. 'याऽसत्स्वे' । ४ अ. 'रिद्रु' । ५ घ. भावाः कल्प्यन्ते तेषां मतमाह । इ' । ६ घ. 'न्यस्य हेतुः' । ७ क. छ. 'न्यदा' । ८ घ. छ. 'त्वं प्र' । ९ घ. 'पदन्ते ततो' । १० घ. छ. 'ने चाऽऽत्मे' । ११ ग. छ. 'त्वाभा' । १२ ग. छ. 'वर्षक' । १३ अ. 'दपि सं' । १४ घ. क. अ. 'गुणगुणमा' । १५ घ. 'गरहितत्व' । १६ घ. ग. छ. घ. 'वित्त' । १७ घ. 'त्वे चाऽऽत्म' । १८ घ. 'त्वे चाऽऽत्म' ।

एवं न चित्तजा धर्माश्रितं वापि न धर्मज-
म् । एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः
॥ ५४ ॥ यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।
क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्य आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति न चित्त-
जा बाह्यधर्मा नापि बाह्यधर्मजं चित्तम् । विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात्सर्व-
धर्माणाम् । एवं न हेतोः फलं जायते नापि फलाद्देतुरिति हेतुफलयोर-
जातिं हेतुफलाजातिं प्रविशन्त्यध्यवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफलयोर-
भावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते । धर्माधर्मा-
रूपस्य हेतोरहं कर्ता मम धर्माधर्मौ तत्फलं फालान्तरे क्वचित्प्राणिनि-
काये जातो भोक्ष्य इति यावद्धेतुफलयोरवेशो हेतुफलग्रह आत्मन्यध्या-
रोपणं तच्चित्ततत्पर्यः । तावद्धेतुफलयोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तत्फलस्य चा-
नुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा पुनर्मन्त्रीपधिदीर्घेणैव ग्रहावेशो यथोक्ता-
द्देवदर्शनेनाविद्योद्भूतहेतुफलावेशोपनीतो भवति तदा तस्मिन्क्षीणे ना-
स्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

चिकीर्षितकुम्भसंवेदनसमनन्तरं कुम्भः संभवति । संभूतश्चासौ कर्मवया स्वसंविदं ज-
नयतीति व्यवहारोऽपि नोपपद्यते । कस्यचिदपि विद्वद्दृष्टचनुरोभेनानन्यत्वादित्याह ।
एवमिति । यश्च धर्मादेः शरीरादेश्च कार्यकारणभावो विद्वद्दृष्ट्या पुरस्तात्निरस्तः सोऽ-
प्यन्यत्वाभावेन सिध्यतीत्याह । एवं हेत्विति । तत्र पूर्वोपै योजयति । एवमित-
त्पादिना । आत्मस्वरूपस्य निर्दिकारत्वमद्रव्यत्वमप्रसिद्धत्वमित्यादयो यथोक्ता हेत-
वः । बाह्या धर्मो घटादयो नाऽऽत्मनः । न च धर्मशब्दितानां जीवानां चित्तशब्दिवा-
त्परस्मादात्मनो जन्मेति युक्तम् । तेषां प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्याभि-
प्रेत्याऽऽह । विज्ञानेति । उत्तरार्थं योजयति । एवं नेति ॥ ५४ ॥

न फलाद्देवुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्र दृष्टचोपदिष्टम् । इदानीं मुमुक्षुणां व-
दभिनिवेशन्यावृत्त्यर्थं तदभिनिवेशाभावाभावयोस्तदुद्भवानुद्भवौ दर्शयति । यावदिति ।
श्लोकासराण्याकाङ्क्षाप्रदर्शनपुरःसरं विवृणोति । ये पुनरित्यादिना ॥ ५५ ॥

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः । क्षीणे
हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥
संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।
सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

यदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष इत्युच्यते यावत्सम्पददर्शनेन हेतु-
फलावेशो न निवर्ततेऽक्षीणः संसारस्तावदायतो क्षीणो भवतीत्यर्थः ।
क्षीणे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते कारणाभावात् ॥ ५६ ॥

नन्वजादात्मनोऽन्यन्नास्त्येव तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य चोत्पत्ति-
विनाशाद्युच्येते त्वेषा । शृणु । संवृत्या संवरणं संवृतिरविद्याविषयो
लौकिको व्यवहारस्तथा संवृत्या जायते सर्वं तेनाविद्याविषये शाश्वतं
नित्यं नास्ति वै । अत उत्पत्तिविनाशालक्षणः संसार आयत इत्युच्य-
ते । परमार्थसद्भावेन त्वजं सर्वमात्मैव यस्मात् । अतो जात्यभावाद्बुद्धे-

अभिविदेशेवंशाद्हेतुफलोद्भवे किं भवति वदाह । यावदिति । अभिविदेशानिवृत्त्या
तदनुद्भवे वा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । क्षीण इति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वापे यो-
जयति । पदीति । उत्तरार्थं व्याचष्टे । क्षीणे पुनरिति ॥ ५६ ॥

कूटस्थमद्वितीयमात्मत्वमिच्छता कुतो जन्मनाशो व्यवहियेते तत्राऽऽह । संवृत्ये-
ति । अविद्यया सर्वस्य जायमानत्वे सत्यविद्याविषये नित्यं नाम नास्त्येवेत्याह ।
शाश्वतमिति । परमार्थैस्तु सर्वमजं कूटस्थमार्थोयते तेन कल्पनां विनो विनाशो ना-
स्त्येव हेतुफलादेरित्याह । सद्भावेनेति । पूर्वापरविरोधमाशङ्कते । नन्विति । न ता-
वदात्मनो जन्मविनाशो तस्य कूटस्थत्वान्नापि ततोऽन्यस्य तौ युक्तौ तस्याद्वितीय-
त्वात् । तर्थां च हेत्वादेर्बन्धस्य जन्मनाशो न त्वया धक्तव्यवित्यर्थः । अन्यमाने
समाधाने मनःसमाधानमर्थोयते । शृण्विति । तत्र पूर्वभागाक्षरार्थं कथयति । संवृत्ये-
त्यादिना । अविद्याविषये नित्यस्य वस्तुनो भावे फलितमाह । अत इति । द्विती-
यार्थोत्तरार्थमाह । परमार्थेति । जात्यभावात् जन्मादिविक्रियामावस्तमेवोच्छेदाभावे

ध. घ. 'तं तेन नास्ति वै । २ घ. इति तत्राऽऽह दा' । ३ घ. इ. ज. 'नो द्वेयमा' । ४ घ.
'योः संभवः सं' । ५ घ. 'त्वर्थेतिवेषुणु । तत्र कारणं नित्याह । सं' । ६ घ. 'तित्' । इ. 'तित्या' ।
७ ज. इ. 'सारां जायते' । ८ घ. इ. ज. 'आत्मापभा' । ९ घ. 'वेगादे' । १० घ. 'वृत्तये' । ११ घ.
'स्थया' । १२ घ. 'वृत्तां कु' । १३ घ. 'वा वि' । १४ घ. 'धस्तु' । १५ घ. 'ते । क' । १६ घ. 'नाशो' ।
१७ घ. उ. इ. 'जन्मा' । १८ ज. 'धा हे' । १९ घ. 'पूर्वापे' । २० घ. घ. इ. ज. इ. 'जान्यापभा' ।

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।
जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥५८॥
यथा मायामयाद्वीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः । ना-
सौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्वर्मेपु योजना ॥ ५९ ॥

दस्तेन नास्ति वै कस्यचिद्धेतुफलादेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

येऽप्पात्मानोऽन्ये च धर्मा जायन्त इति कल्पन्ते त इत्येवंप्रकारा य-
थोक्ता संवृतिर्निर्दिश्यत इति । संवृत्यैव धर्मा जायन्ते न ते' तत्त्वतः परमा-
र्थतो जायन्ते । यत्पुनस्तत्संवृत्या जन्मं तेषां धर्माणां यथोक्तानाम् । यथा
मोयया जन्म तथा तन्मापोपमं प्रत्येत्तव्यम् । माया नाम वस्तु तर्हि ।
नैवम् । सा च माया न विद्यते मायेत्यविद्यमानस्याख्येत्यभिप्रायः ॥५८॥

कथं मायोपमं तेषां धर्माणां जन्मेत्याह । यथा मायामयादाद्भ्रादिवी-
जाज्जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो नासावङ्कुरो नित्यो न चोच्छेदी
विनाशी वा । अभूतत्वादेवं धर्मेपु जन्मनाशादियोजनायुक्तिः । न तु
परमार्थतो धर्माणां जन्म नाशो वा पुञ्जयत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

हेतुं कथयति । तेनेति । यथा पुरोवर्तिनि भुजगाभावमनुभवन्विवेकी नास्ति भुजंगो
रङ्गुरेपा कथं वृषैव विभेधीति भ्रान्तमभिदधाति । भ्रान्तवस्तु स्वकीयादपरापादेव भुजंगं
परिकल्प्य भीतः सन्प्रलायते न च तत्र विवेकिनो वचनं मूढदृष्ट्या विरुध्यते । तेषां
परमार्थकूटस्यात्मदर्शनं व्यावहारिकजन्मादिवचनेनाविरुद्धमिति भावः ॥ ५७ ॥

संवृत्या जायते सर्वमित्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति । धर्मा इति । तत्राऽऽद्यं पादं
विमजते । येऽपीति । प्रसिद्धावद्योतकत्वमितिशब्दस्य दर्शयति । त इत्येवंप्रकारा
इति । एवंप्रकारैवेव स्फोरयति । यथोक्तेति । अनन्तरप्रकृता संवृतिरिति शब्देनो-
क्ता । तथा च संवृत्यैव ते धर्मा जायन्ते न तु तेषां तत्त्वतो जन्मास्तीत्यर्थः । न ते'
तत्त्वत इत्युक्तं प्रपञ्चयति । परमार्थ इति । संवृत्याऽपि जन्म पारमार्थिकमेवेत्याहा-
ङ्ग्यं तृतीयपादं योजयति । यत्पुनरिति । प्रत्येत्तव्यं जन्मेति शेषः । चतुर्थपादार्थ-
माकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । मायेत्यादिना ॥ ५८ ॥

जन्म मायोपमं तेषामित्युक्तं तदेव दृष्टान्वावष्टम्भेन साधयति । यथेत्यादिना ।
श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षां दर्शयन्त्योजयति । कथमित्यादिना ॥ ५९ ॥

१ घ. ड. ज. झ. 'प्यात्मनो' । २ च. 'कारा यथोक्ताः संवृत्या निर्दिश्यन्त इ' । ३ घ. तु । ४
घ. 'न्म येषां ते' । ५ घ. माया । ६ च. 'त्वात्तद्वदेव' । ७ छ. घ. छ. ज. 'देवेषां' । ८ घ. छ. ज. भुज-
गा । ९ ग. छ. 'यति न । १० क. यथा । ११ छ. ग. घ. ज. झ. 'ति इत्ये' । १२ ग. 'मेवं स्तो' ।
१३ ग. तु । १४ ज. स्फोरयति । १५ क. तदपि ।

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा । यत्र
वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥
यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया । तथा
जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥
अद्वयं च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः । अद्व-
यं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ६२ ॥ स्वप्न-
दृक् प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् । अण्ड-

परमार्थतस्त्वात्मस्वप्नेषु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ताकेषु शाश्वतोऽ-
शाश्वत इति वा नाभिधां नाभिधानं प्रवर्तत इत्यर्थः । यत्र येषु वर्ण्यन्ते
येर्यास्ते वर्णाः शब्दा न प्रवर्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितुं न प्रवर्तन्त
इत्यर्थः । इदमेवमिति विवेको विविक्तता तत्र नित्योऽनित्य इति नो-
च्यते । यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

यत्पुनर्वोगोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्ये तन्मनसः
स्पन्दनमात्रं न परमार्थत इत्युक्तार्थं श्लोकौ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

इतश्च वागोचरस्याभावो द्वैतस्य स्वप्नान्पश्यतीति स्वप्नदृक्प्रचर-

यदुक्तं सद्भावेन स्रजं सर्वमिति तत्प्रपञ्चयति । नाजेष्विति । आत्मेति नित्या-
नित्यकथा नावतरतीत्यत्र हेतुमाह । यत्रेति । श्लोकस्य पूर्वार्धे व्याचष्टे । परमार्थ-
तस्त्विति । द्वितीयार्धं व्याकरोति । यत्रेत्यादिना । तत्रेति प्रकृतेषु धर्मेष्विति यावत् ।
आत्मसु नित्यानित्यकथाभावे शब्दागोचरत्वं हेतुस्त्वत्र प्रमाणमाह । यत इति ॥ ६० ॥

आत्मनः शब्दागोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातृभिः शब्देरेव प्रतिपाद्यतामाचरतीत्या-
द्याङ्ग्य चित्तस्पर्न्दनमात्रमविचारमुन्दरं प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपं द्वैतमिति सद्दष्टान्तमाह ।
पथेति । स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रतिपादकद्वैतस्य चित्तस्यन्दित्वमाश्रयेऽपि जागरिते कथं तथा
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अद्वयं चेति । पीनरुक्त्यं श्लोकयोराशङ्क्य आङ्गान्तरनिरा-
सार्थत्वान्मैवमिति मन्वानः सन्नाह यत्पुनरिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

वैचो गोचरीभूतस्य द्वैतस्यामधे हेत्वन्तरमाचक्षणां दृष्टान्तमाचष्टे । स्वप्नदृगिति ।
यान्पश्यति वे न विद्यन्ते वृषगित्युत्तरत्र संबन्धः । श्लोकस्य वात्पर्यमाह । इतश्चेति ।
इतःशब्दार्थमेव स्फुटयन्नक्षराणि व्याचष्टे । स्वप्नानिति । न ते विद्यन्त इति पुन-

१ अ. 'दृक् भावः' । २ अ. 'य अ. 'धर्मः । ३. 'धर्मः' । ४. 'धर्मः' । ५ अ. 'तु इ' । ६ अ. 'विशेषः' ।
७ अ. 'वैचो गोचरी' । ८ अ. 'स्य त न ए' । ९ अ. 'इत्याह ॥ ६१ ॥ ६२ ॥' । १० अ. 'तान्तरः' । ११ अ. 'तन्मनु वि' ।
१२ अ. 'तन्मनु' । १३ अ. 'दत्तवर्णा' । १४ अ. 'दत्तवर्णा' । १५ अ. 'दत्तवर्णा' । १६ अ. 'दत्तवर्णा' । १७ अ. 'दत्तवर्णा' । १८ अ. 'दत्तवर्णा' । १९ अ. 'दत्तवर्णा' । २० अ. 'दत्तवर्णा' । २१ अ. 'दत्तवर्णा' । २२ अ. 'दत्तवर्णा' । २३ अ. 'दत्तवर्णा' । २४ अ. 'दत्तवर्णा' । २५ अ. 'दत्तवर्णा' । २६ अ. 'दत्तवर्णा' । २७ अ. 'दत्तवर्णा' । २८ अ. 'दत्तवर्णा' । २९ अ. 'दत्तवर्णा' । ३० अ. 'दत्तवर्णा' । ३१ अ. 'दत्तवर्णा' । ३२ अ. 'दत्तवर्णा' । ३३ अ. 'दत्तवर्णा' । ३४ अ. 'दत्तवर्णा' । ३५ अ. 'दत्तवर्णा' । ३६ अ. 'दत्तवर्णा' । ३७ अ. 'दत्तवर्णा' । ३८ अ. 'दत्तवर्णा' । ३९ अ. 'दत्तवर्णा' । ४० अ. 'दत्तवर्णा' । ४१ अ. 'दत्तवर्णा' । ४२ अ. 'दत्तवर्णा' । ४३ अ. 'दत्तवर्णा' । ४४ अ. 'दत्तवर्णा' । ४५ अ. 'दत्तवर्णा' । ४६ अ. 'दत्तवर्णा' । ४७ अ. 'दत्तवर्णा' । ४८ अ. 'दत्तवर्णा' । ४९ अ. 'दत्तवर्णा' । ५० अ. 'दत्तवर्णा' । ५१ अ. 'दत्तवर्णा' । ५२ अ. 'दत्तवर्णा' । ५३ अ. 'दत्तवर्णा' । ५४ अ. 'दत्तवर्णा' । ५५ अ. 'दत्तवर्णा' । ५६ अ. 'दत्तवर्णा' । ५७ अ. 'दत्तवर्णा' । ५८ अ. 'दत्तवर्णा' । ५९ अ. 'दत्तवर्णा' । ६० अ. 'दत्तवर्णा' । ६१ अ. 'दत्तवर्णा' । ६२ अ. 'दत्तवर्णा' । ६३ अ. 'दत्तवर्णा' । ६४ अ. 'दत्तवर्णा' । ६५ अ. 'दत्तवर्णा' । ६६ अ. 'दत्तवर्णा' । ६७ अ. 'दत्तवर्णा' । ६८ अ. 'दत्तवर्णा' । ६९ अ. 'दत्तवर्णा' । ७० अ. 'दत्तवर्णा' । ७१ अ. 'दत्तवर्णा' । ७२ अ. 'दत्तवर्णा' । ७३ अ. 'दत्तवर्णा' । ७४ अ. 'दत्तवर्णा' । ७५ अ. 'दत्तवर्णा' । ७६ अ. 'दत्तवर्णा' । ७७ अ. 'दत्तवर्णा' । ७८ अ. 'दत्तवर्णा' । ७९ अ. 'दत्तवर्णा' । ८० अ. 'दत्तवर्णा' । ८१ अ. 'दत्तवर्णा' । ८२ अ. 'दत्तवर्णा' । ८३ अ. 'दत्तवर्णा' । ८४ अ. 'दत्तवर्णा' । ८५ अ. 'दत्तवर्णा' । ८६ अ. 'दत्तवर्णा' । ८७ अ. 'दत्तवर्णा' । ८८ अ. 'दत्तवर्णा' । ८९ अ. 'दत्तवर्णा' । ९० अ. 'दत्तवर्णा' । ९१ अ. 'दत्तवर्णा' । ९२ अ. 'दत्तवर्णा' । ९३ अ. 'दत्तवर्णा' । ९४ अ. 'दत्तवर्णा' । ९५ अ. 'दत्तवर्णा' । ९६ अ. 'दत्तवर्णा' । ९७ अ. 'दत्तवर्णा' । ९८ अ. 'दत्तवर्णा' । ९९ अ. 'दत्तवर्णा' । १०० अ. 'दत्तवर्णा' ।

जान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥ ६३ ॥
 स्वप्रदृक् चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।
 तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्रदृक् चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥
 चरञ्जागरिते जाग्रदिक्षु वै दशसु स्थितान् । जण्ड-
 जान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥ ६५ ॥

न्यर्पटन्स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु स्थितान्वर्तमानाञ्जीवान्प्राणिनोऽ-
 ण्डजान्स्वेदजान्वा यान्सदा पश्यतीति । पद्येवं ततः किम् । उच्यते ॥ ६३ ॥

स्वप्नदृशयितं स्वप्नदृक्चित्तम् । तेन दृश्यास्ते जीवास्ततस्तस्मात्स्व-
 प्रदृक्चित्तात्पृथक् न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः । चित्तमेवं ज्ञानेकजीवादि-
 भेदाकारेण विकल्प्यते । तथा तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव तेन
 स्वप्नदृशा दृश्यं तद्दृश्यम् । अतः स्वप्नदृग्व्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्ती-
 त्यर्थः ॥ ६४ ॥

जाग्रतो दृश्या जीवास्तच्चित्तावतिरिक्ताश्चित्तेक्षणीयत्वात्स्वप्नदृक्चि-
 त्तेक्षणीयजीववत् । तच्च जीवेक्षणात्मकं चित्तं द्रष्टुरव्यतिरिक्तं द्रष्टृ दृ-
 श्यत्वात्स्वप्नचित्तवत् । उक्तार्थमन्यत् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

वदन्वयः । स्वप्नदृशो विषयभूतानां भेदानां तत्र दृश्यमानत्वेऽपि द्वैतभेदमिष्यात्वे
 किमायावमिति पृच्छति । पदीति । उत्तरश्लोकेनोत्तरमाह । उच्यते इति ॥ ६३ ॥

श्लोकाक्षराणि योजयन्कर्मधारयं व्यावर्तयति । स्वप्नेति । जीवादिभेदानां स्वप्ने
 दृश्यमानानामुक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं साधयति । चित्तमेवेति । तर्हि द्रष्टा चित्तं चे-
 ति द्वयं सर्वं स्वीकृतम् । नेत्याह । तथेति । तच्छब्दस्य चित्तविषयत्वं व्यावर्तयति ।
 तेनेति । स्वप्नदृश्यस्य चित्तस्य स्वप्नदृग्विषयत्वे कलितमाह । अत इति ॥ ६४ ॥

दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दाष्टान्तिके योजयति । चरञ्जित्पादिना । जाग्रदवस्थो हि
 पुरुषो याञ्जीवान्पश्यतीत्यत्र जीवशब्देन कार्यकारणसंघाता गृह्यन्ते चेतनानां दृश्य-
 त्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । श्लोकद्वये विवक्षितमनुमानद्वयमारचयति । जाग्रत इति ।
 अक्षरव्याख्यानं तु दृष्टान्तव्याख्यानेनैव स्पष्टत्वाच्च पृथगपेक्षितमिति विवक्षितत्वाऽऽह ।
 उक्तार्थमिति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

१ च. श. दृश्याः स्वप्नदृक्चित्तदृशा । २ क. 'व तर्हि न जी' । ३ झ. 'कृत्यते' । ४ झ. 'चित्ते' ।
 ५ च. 'तं तद्दृश्यमिति' । ६ द्रष्टव्यं । ७ झ. 'समिति' । ८ घ. 'मे प्राह' । क. ज. 'मे प्राह' । ९ ख.
 मित्याह ।

जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।
 तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥६६॥
 उमे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति चोच्यते ।
 लक्षणाशून्यमुभयं तन्मते नैवं गृह्यते ॥ ६७ ॥

जीवचित्ते उभे चित्तचैत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरगम्ये । जीवा-
 दिव्यपयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति । चित्तापेक्षं हि जीवादि दृश्यम् ।
 अतस्तेऽन्योन्यदृश्ये । तस्मान्न किंचिदस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्ते-
 क्षणीयं वा । किं तदस्तीति विवेकिनोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्ति-

दृश्यदर्शनव्यतिरेकग्राहकप्रमाणप्रतिहतं हेतुद्वयमित्याहङ्ग्याऽऽह । उभे हीति ।
 दृश्यदर्शने परस्परापेक्षसिद्धिके दृश्ये सिद्धे तदवच्छिन्नं दर्शनं सिध्यति तस्ये च सि-
 द्धौ तदवच्छिन्नं दृश्यं सिध्यतीत्यन्योन्याश्रयान्न दृश्यं दर्शनं वा सिध्यतीत्यतो वि-
 भागावगाहिप्रमाणाभावान्न तद्बाधो हेतुद्वयस्येत्यर्थः । किंच संभावनायां प्रमाणप्रवृत्ति-
 र्वक्तव्या न च दृश्यदर्शनयोरन्यतरस्यापि नैरपेक्षेण संभावना भवत्यन्योन्याश्रय-
 दोषात् । तथा च परस्परपुरस्कारेण सिध्येदुभेयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वाऽऽह । किं-
 तदिति । तद्दृश्यं दर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विवेकिना नास्तीत्येवोच्यते मागुक्तदोषा-
 दित्यर्थः । किंच प्रामाणिकस्यैव प्रामाणिको भेदः संभवति । न च दृश्यदर्शनयोः स्वरू-
 पे प्रमाणमस्तीत्याह । लक्षणेति । कथं तर्हि प्रमाणप्रमेयविभागो वादिभिर्गृह्यते त-
 द्द्वित्वादीषेणेत्याह । तन्मतेनेति । तत्र प्रथमं पादं विभजते । जीवेति । वे जीव-
 चित्ते इति संबन्धः । अन्योन्यदृश्यत्वमितरेतरग्राह्यत्वं तदेव स्पष्टयति । जीवादिति ।
 द्वितीयपादं व्याचष्टे । तस्मादिति । तदेव स्फुटयति । चित्तं वेति । किं तदस्तीति
 पृष्टे सति न किंचिदस्तीत्युच्यते विवेकिनेति शोभते । अरुमेवार्थं दृष्टान्तेन विवृ-
 णोति । न हीति । इहेति जागरितोक्तिः । द्वितीयपादं व्याचिरूपासुतया पृच्छति ।

१ च. 'शेत हि । २ ल. घ. ट. ज. 'ति नोच्यं' । ३ घ. 'यं तं' । ४ ख. घ. क. ज. वा ।
 न किंचिदस्ती' ५ ख. ग. घ. 'ति । ते हि द' । ६ ग. घ. 'स्य सि' । ७ ग. घ. 'एत- < क' न
 द' । ८ ग. घ. 'ना समस्यान्यो' । ९ क. 'न कियेत् यदु' । १० ग. घ. 'सिध्यदु' । ११ छ. 'मयोः
 क' । १२ छ. 'यमेदो वा । १३ ग. छ. घ. 'तत्रावगाह' । १४ छ. 'तीव पादं विभजते तं' । १५ ख.
 ग. घ. 'यार्थं व्याचिरूपासुतया । घ. ट. ज. 'यार्थं व्याचिरूपासुतया ।

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च । तथा
जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥
यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च । त-
था जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६९ ॥
यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा । त-
था जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥

चित्तं वा विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथं लक्षणाशून्यं
लक्षयतेऽनपेति लक्षणा प्रमाणं प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चैत्यं द्वयं पत-
स्तन्मतेनैव तच्चित्ततयैव तद्गृह्यते । न हि घटमतिं प्रत्याख्याय घटो
गृह्यते नापि घटं प्रत्याख्याय घटमतिः । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः
शक्यते कल्पपितृमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

मायामयो मायाविना यः कृतो निर्मितको मञ्जौषधादिभिर्निष्पादि-
तः । स्वप्नमायोनिर्मितका अण्डजादयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते
च तथा मनुष्यादिलक्षणा अविद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्य-
र्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

कथमिति । वेदेवैवतार्थं व्याकरोति । लक्षणेत्पादिना । यतस्ततो न तद्वेदस्य
प्रामाणिकत्वमिति शेषः । कथं तर्हि लौकिकानां परीक्षकाणां च प्रमाणप्रमेयविभाग-
प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य चतुर्थेपादार्थमाह । तन्मतेनेति । वदेव मपञ्चयति । न हीति ।
घटे किं प्रमाणमित्युक्ते ज्ञानमित्यनुत्तरमतिप्रसङ्गान्नापि घटज्ञानमन्योन्याश्रयप्रसङ्गा-
दतो न घटवन्ज्ञानयोर्मानमेयभावः संभवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दृश्यानामण्डजादीनां दर्शनाविरेकानामसत्त्वानुमानस्य भेदग्राहकप्रमाणबाधं परि-
हृत्य दर्शनाविरेकेण वेदामसत्त्वे जन्मादिप्रत्ययबाधः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । पं-
थेत्पादिना । मायामयस्य निर्मितकस्य च जीवस्य विशेषं बुभुत्समानं प्रत्याह । मा-
येति । संविद्विरेकेणाण्डजादीनां परमार्थवः सत्त्वाभावानुमानस्यैव न जन्मादिप्रतिमास-
बाधः । सत्त्वाभावेऽपि स्वप्नादिषु जन्मादिविकल्पबाहुल्योपलम्भादिति श्लोकत्रयस्य
वात्पर्यमाह । स्वप्नेत्पादिना ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

१ स. घ. ड. ज. 'वे न भवन्ति' म । २ च. छ. वा । ३ स. घ. ड. ज. 'वे न भवन्ति' म ।
४ घ. च । ५ च. 'मित्यारणः' । ६ घ. चित्तचैत्यं । ७ घ. 'चित्तं तथैव' । ८ छ. 'व गृह्यते तथ
हि' । ९ च. 'नः कृतो प-नि' । १० च. 'निर्मितका' । ११ छ. ग. 'तद्वे' । १२ स. 'देव तात्पर्यं व्य' ।
१३ ग. छ. घ. 'तत्र भेद' । १४ ज. 'स्य-ज' ।

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।
 एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥
 चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् । चि-
 त्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥
 योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।
 परतन्त्रामिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥

व्यवहारसैत्यविषये जीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादिजीववदित्युक्तम् ।
 उत्तमं तु परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते जीव इति । उक्तार्थमन्यत् ॥ ७१ ॥

सर्वे ग्राह्यग्राहकवच्चित्तस्पन्दितमेव द्वयं चित्तं परमार्थत आत्मैवेति नि-
 र्विषयं तेन निर्विषयत्वेन नित्यमसङ्गं कीर्तितम् । असङ्गो ह्यपं पुरुष इति श्रु-
 तेः । सविषयस्य हि विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसङ्गमित्यर्थः ॥ ७२ ॥
 ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता भवति यस्मा-
 द्छास्ता शास्त्रं शिष्यश्चेत्येवमादेर्विषयस्य विद्यमानत्वात् । नैष दोषः ।

यस्तु जन्मादिसत्यमिति मन्यते तं प्रति प्रागुक्तं स्मारयति । न कश्चिदिति । वृ-
 त्तानुवादपूर्वकं श्लोकतात्पर्यमाह । व्यवहारेति । अक्षराणि न व्याख्यायानि व्याख्या-
 तत्वादित्याह । उक्तार्थमिति ॥ ७१ ॥

संवेदनस्य कल्पितेदृश्योपहितरूपेण दृश्यत्वान्न दृष्टव्यतिरेकेण सत्त्वमिति स्वप्न-
 द्धान्तेनोक्तमिदानीं तत्त्वतः संवेदनस्य विषयसंबन्धामावादात्तैव संवेदनमित्याह । चि-
 त्तेति । अक्षरार्थं कथयति । सर्वमित्यादिना । निर्विषयत्वेनासङ्गत्वे सिद्धे श्रुतिमपि
 संवादयति । असङ्गो हीति । श्रुतियुक्तिसिद्धमसङ्गत्वं साधयति । सविषयस्येति ॥ ७२ ॥

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वं संगीतं तदसङ्गत्वं शास्त्रादेर्विषयस्य सत्त्वादित्याश-
 ङ्क्याऽऽह । योऽस्तीति । ननु परमार्थतो वैशेषिकाः षट्पदार्थान्द्रव्यादिसमवाया-
 न्तानाविष्टन्ते तथा च चित्तस्य कथमसङ्गत्वं तत्राऽऽह । परेति । वैशेषिकपारिभाषिक-
 र्व्यवहारानुरोधेन पदार्थो यो द्रव्यादिः समवायान्तः स्यात्ते परमार्थेवोऽस्ति किंतु
 संवृत्या प्रतिभाति तस्मादविरुद्धमसङ्गत्वमित्यर्थः । व्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति । नन्वि-
 ति । तत्र यस्मादिति सामान्येनोक्तं हेतुं विशेषतो व्यनक्ति । शास्तेति । आदिश-
 ब्देन प्रमाणा प्रमेयमित्यादि गृह्यते । असङ्गत्वात्सेपं परिहरति । नैष दोष इति ।

१ घ. 'दृष्टेऽस' । २ झ. 'सत्ये वि' । ३ क. 'षयजी' । ४ घ. झ. इत्याद्युक्ताः । ५ ग. छ. ज. 'त-
 दृष्ट' । पाठकः । घ. 'तद्दृश्योपात्तकः' । ६ क. 'न दृष्टव्यति' । ७ छ. 'दन्तत्वेनो' । ८ झ. 'इ । प' । ९ ग.
 झ. 'म स प' । १० ग. सत्त्वमि' ।

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः । प-
रतन्त्राऽभिनिष्पस्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥

कस्मात् । यः पदार्थः शास्त्रादिविद्यते स कल्पितसंवृत्या । कल्पिता
च सा परमार्थप्रतिपच्युपायत्वेन संवृतिश्च सा तथा योऽस्ति परमार्थेन
नास्तपसौ न विद्यते । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । यश्च परतन्त्राभि-
संवृत्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात्पदार्थः स परमार्थतो निरूप्यमाणो
नास्त्येव । तेन युक्तमुक्तमसङ्गं तेन कीर्तितमिति ॥ ७३ ॥

ननु शास्त्रादीनां संवृतित्वे अज इतीपमपि कल्पना संवृतिः स्यात् ।
सत्यमेवम् । शास्त्रादिकल्पितसंवृत्यैवाज इत्युच्येते । परमार्थेन नाप्य-

तत्र निर्विषयेत्वहेतुं प्रश्नपूर्वकं पूर्वोर्ध्वयोजनया साधयति । कस्मादित्यादिना । पर-
मार्थतो द्वैतस्यासत्त्वे वाक्योपक्रममनुगुणमादर्शयति । ज्ञात इति । द्वितीयार्धं यो-
जयति । यश्चेति । नहि द्रव्यस्य लक्षणं गुणादिपञ्चकस्य च ततो व्यावर्तकमात्रि-
स्विकलक्षणप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रकल्प्यते । तथा च तैलक्षणवस्तवत्वविपत्तौ तद्विपरि-
पत्तिः । तत्प्रतिपत्तौ च तैलक्षणवस्तवैवावृत्तवस्तवप्रतिपत्तिरिति परस्परश्रयान्न किञ्चिदपि-
वस्तुतः सिध्येदित्यर्थः । वस्तुतो निर्विषयैस्त्वैव सिद्धत्वादसङ्गतत्वं चित्तस्य प्रागुक्तं
संगतमेवेत्युपसंहरति । तेनेति ॥ ७३ ॥

शास्त्रादिभेदेकल्पनायाः संवृत्तिसिद्धत्वे तदर्धनात्मन्यजत्वकल्पनाऽपि संवृत्तिसिद्धैव
स्यादित्याशङ्क्याङ्गीकरोति । अज इति । कल्पितमात्मन्यजत्वमित्यत्र हेतुमाह । प-
रतन्त्रेति । परिणामवादादसिद्धजन्मना भ्रान्त्यैवाऽऽत्मा जायते जन्मनश्च विभक्तत्वे
तन्निषेधस्याजत्वस्यापि तथात्वं युक्तमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यर्थाशास्त्रमाह । नन्विति ।
शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्प्रयुक्तमात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः । किमजोऽ-
यमात्मेवि व्यवहारस्य कल्पितत्वं किंवा तदुपलक्षित्वैव रूपस्येति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी-
करोति । सत्यमिति । अजोऽयमित्याभिधानस्य संवृत्तिप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य कल्पित-
त्वेमिष्टमित्यर्थः । कैवल्यावस्थायामजोऽयमित्याभिधानामावमभ्युपेत्य व्यावर्त्यं दर्शयति ।
परमार्थेनेति । आत्मन्यजत्वव्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयार्थव्याख्यानेन हेतुमाह ।

क. 'तन्त्रोऽभि' । २ ख. ज. 'तम' । ३ घ. क. च. छ. 'वृत्तित्वे' । ४ ड. छ. ज. झ. 'वृत्तिः
स्या' । ५ झ. यत्वं हे' । ६ झ. 'वोर्ध्वं यो' । ७ ज. 'स्य त' । ८ घ. 'तर्कं प्रा' । ९ घ. ड. 'बल्पन्ते' ।
१० क. ख. ड. ज. तत्तत्र' । ११ छ. 'तरेतर' । १२ घ. ड. ज. तत्तत्र' । १३ घ. स्तत्तत्र' । १४
ग. 'स्यत्वं ति' । १५ ग. झ. 'दत्तक' । १६ ग. घ. छ. ज. झ. 'वृत्तित्वे' । १७ ग. घ. छ. ज. झ.
'वृत्तित्वे' । १८ घ. ड. ज. 'स्तत्त' । १९ ग. झ. शास्त्रभे' । २० ग. छ. झ. 'तत्त्व' । २१ छ. ड.
ज. 'स्य त्व' । २२ ग. घ. छ. ज. झ. 'वृत्ति' । २३ छ. 'त्वमित' ।

जमूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।
द्वयाभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥
यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान् ।

जः । यस्मात्परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रसिद्धिमपेक्ष्य योऽज इत्यु-
क्तः स संवृत्या जायते । अतोऽज इतीपमपि कल्पना परमार्थविषयेनेव
क्रमत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मादसिद्धिपयस्तस्मादसंत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति केवलमभिनि-
वेश आम्रहमात्रम् । द्वयं तत्र न विद्यते । मिथ्याऽभिनिवेशमात्रं च ज-
न्मनः कारणं यस्मात्तस्माद्द्वयाभावं बुद्धा निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्द्वया-
भिनिवेशो यः स न जायते ॥ ७५ ॥

जात्याश्रमविहिता आशीर्वाजितैरनुष्ठीयमानो धर्मो देवत्वादिप्राप्तिहेतवे
उत्तमाः केवलाश्च धर्माः । अधर्मव्यामिश्रा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था मध्य-
माः । तिर्यगादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्मलक्षणाः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमाः । ता-

यस्मादिति । परेषां परिणामवादिनां शास्त्रे या परिणामप्राप्तिद्विस्वामपेक्ष्य तन्निषेधेन
योऽज इत्यात्मेक्तः स संवृत्यैव यतो जायते अतश्च प्रतियोगिनो जन्मनः संवृत्तिसि-
द्धत्वात्तन्निषेधरूपमजत्वमपि तादृगेवेत्यर्थः । अजत्वादिव्यवहारोपलक्षितस्वरूपस्याक-
ल्पितत्वम् । तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात् । न च कल्पितस्य शास्त्रादेरकल्पितेन प्रपि-
तिहेतुत्वं प्रैतिविम्बादौ विम्बादिप्रामेतिहेतुत्वस्य संप्रतिपन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

ननु ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वान्नापुनरावृत्तिफलसाधनत्वं तत्राऽऽ-
ह । अभूतेति । यदि द्वितीयः संसारः सत्यः स्यात्तर्दो तन्निवृत्त्यैथे साधनमपि वस्तुभूत-
मभिधीयेत मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य तु मिथ्योपायजन्येनापि ज्ञानेन वस्तुनिष्ठेन निवृत्तिः
सिध्यतीति श्लोकार्थं कथयति । यस्मादित्यादिना ॥ ७५ ॥

निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदेवत्प्रपञ्चयति । यदेति । उत्तमान्हेतून्विभजते ।
जातीति । आशीर्वाजितैः फलवृष्णारहितैरधिकारिभिरिति यावत् । देवत्वादित्यादि-
शब्देनोर्लक्षं जन्म गृह्यते । केवलेत्वं धर्माणां प्राधान्यम् । मनुष्यत्वादीत्यादिशब्देन

१ ख. द. ज. 'लपति' । २ क. 'सिद्धम' । ३ ख. च. छ. झ. 'सद्भूतविश' । ४ घ. ङ. ज. 'स-
द्भूते' । ५ क. 'नादमादेव' । ६ छ. 'तमा इत्यर्थः के' । ७ झ. 'सा ध' । ८ क. छ. धर्मा ध' । ९ ग. झ.
'त्वोक्तस्तत्त्व' । १० ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'वृत्तिसि' । ११ ग. झ. 'तस्या' । १२ ज. 'स्वितत्वेन ।
१३ क. 'तिव्यगारं' । १४ झ. 'दा तामिन्दा त' । १५ ग. ङ. झ. 'इत्ये सा' । १६ घ. ङ. ज.
'स्वयं सा' । १७ क. झ. झ. 'तृप्त' । १८ क. छ. 'जलेन ध' ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥ ७६ ॥
 अनिमित्तस्य चित्तस्य याऽनुत्पत्तिः समाऽद्वया ।
 अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७ ॥

नुत्तममध्यमाधमानविद्यापरिकल्पितान्यदैकमेवाद्वितीयमात्मतत्त्वं सर्वक-
 ल्पनावर्जितं जानन्न लभते न पश्यति यथा बालैर्दृश्यमानं गर्गने
 मलं विवेकी न पश्यति तद्वत्तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याका-
 रैरुक्तमाधममध्यमफलरूपेण । न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते बीजाद्यभाव
 इव सस्यादि ॥ ७६ ॥

हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति सुक्तम् । सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य
 कीदृशीत्युच्यते । परमार्पदर्शनेन निरस्तधर्मो धर्मरूपोत्पत्तिनिमित्तस्या-
 निमित्तस्य चित्तस्येति या मोक्षारूपाऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थासु
 समा निर्विशेषाऽद्वया च । पूर्वमप्यजातस्यैवाऽनुत्पन्नस्य चित्तस्य सर्वस्या
 द्वयस्येत्पर्यः । यस्मात्प्रागपि विज्ञानाच्चित्तदृश्यं तद्वयं जन्म च तस्मादजा-

मध्यमयोनयो गृह्यन्ते । तिर्यगादीत्यादिशब्देनाधमं जन्म संगृह्यते । वैक्रीयज्ञानाद-
 ज्ञाननिवृत्तौ तन्निवृत्त्यर्थं विशिनष्टि । अविद्येति । अविदुषां प्रतीयमाना हेतवो विदु-
 षां न प्रतिभान्तीत्येतद्गृह्यन्तेन स्फुटयति । पथेति । उक्तेऽर्थे हेतुत्वेन चतुर्थपादं
 व्याचष्टे । न हीति ॥ ७६ ॥

तदा न जायते चित्तमिति कालपरिच्छेदमर्षाविरागनुक्तत्वमाशङ्क्य परिहरति ।
 अनिमित्तस्येति । चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य नित्यसिद्धस्य या सर्वदाऽनुत्पत्तिः
 सा निर्विशेषा द्वितीया चेत्यत्र हेतुमाह । अजातस्येति । सर्वस्य द्वैतस्य चित्तदृश्य-
 त्वेन मिथ्यात्वान्नित्यसिद्धस्य परिपूर्णस्य चित्तारूपस्य स्फुरणस्य जन्मायोगोत्पत्तनुत्प-
 त्तिरुक्तलक्षणा युक्तेत्यर्थः । उक्तमनूयाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं स्त्रीकमवतार्यं व्याकरोति । हे-
 त्वभाव इत्यादिना । यथा कल्पनाकालेऽपि शुक्लरूप्यत्वं स्वाभाविकं तथा जन्मक-
 ल्पनाकालेऽपि संविदो निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मता स्वाभाविकी । जन्मभ्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु
 तदा न जायत इत्युक्तमित्याह । सर्वदेति । न केवलं मोक्षावस्थस्यैव चैतन्यस्याजत्वं
 किंतु घटाद्युपरक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याऽऽह । सर्वावस्थास्त्विति । सर्वस्यैव चित्तप्रतिबिम्बस्य
 विम्बकल्पब्रह्मरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याऽऽह । अद्वया चेति । तृतीयपादार्थं कथयति ।
 पूर्वमपीति । तत्र हेतुमाह । यस्मादिति । तस्माद्रज्जुसर्पवद्वैतस्य जन्मनश्च

बुद्ध्या निमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनामुव-
च । वीतशोकं तथा काममभयं पदमश्रुते
॥७८॥ अमूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।

तस्य सर्वस्य सर्वदा वित्तस्य समाऽद्वयैवाऽनुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति कदाचिद्वा न भवति । सर्वदैकरूपैवेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयस्याभावादनिमित्ततां च सत्यां परमार्थरूपां बुद्ध्या हेतुं धर्मादिकारणं देवादियोनिप्राप्तये पृथगनामुवच-
नुपादिदानस्त्यक्तवाह्यैपणः सन्कामशोकादिवाञ्छितमविद्यादिरहितमभयं पदमश्रुते पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यस्मादमूताभिनिवेशादसति द्वयेऽद्वयास्तित्वनिश्चयोऽमूताभिनिवेश-

दृश्यत्वाद्दस्तुतोऽसत्त्वादिति यावत् ॥ ७७ ॥

द्वयाभावं स बुद्धैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति । बुद्धेति । द्वैताभावोपलक्षितां सत्तामनाद्यनन्तां परमार्थभूतां प्रतिपद्य देवादियोनिप्राप्ते धर्मादि-
हेतुमसाङ्ग्येणाऽननुविष्टन्यदा विद्वानवतिष्ठते वदा सर्वसंसारकारणरहितं पदमश्रुवा-
नो न पुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे । यथोक्तेनेति । दृश्यत्वादिना हेतुना
द्वैतस्य रज्जुसर्पादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तो न्यायस्तेन चैतन्यस्य जन्मनि यद्वयं नि-
मित्तं तस्याभावतामभावोपलक्षितां सतां निमित्ताभावादेवानाद्यनन्तां तस्मादेव सत्यां
बुद्धेति योजना । पृथगिति देवैतादिप्रकृतजन्मप्राप्तये धर्मं मनुष्यत्वप्राप्तये धर्माधर्मौ
तिर्यगाद्यधमयोनिप्राप्तये चाधर्ममसाङ्ग्येणाननुविष्टमिति यावत् । मरुतस्य ज्ञानवतो
धर्माद्यनुष्ठानार्थिगे हेतुं सूचयति । त्यक्तेति । कार्यभूतसर्वानर्थराहित्यमुक्त्वा पुनरभय-
मित्यस्यार्थेमाह । अविद्येति ॥ ७८ ॥

यथोक्तपदप्राप्तिः सदाऽस्तीत्याशाङ्क्याऽऽह । अभूतेति । व्यभिचारित्वादिहेतुभिरद्व-
यात्मदर्शनेन वा साध्यसाधनात्मनो द्वैतस्य वस्तुनोऽभावं यदा पुमान्बुद्ध्याऽस्तदा वस्तु
भावं पुरुषो बुद्धैव निःसङ्गं चित्तं यथा पुनर्न प्रवर्तते तथा तन्नितृत्तिमनुवृत्तो भवतीत्यर्थः ।
अक्षरैणि विभजते । यस्मादित्यादिना । यस्मादमूताभिनिवेशात्तदनु रूपे चित्तं प्रवर्तते
तस्मान्निःसङ्गं निवर्तते इति संबन्धः । अमूताभिनिवेशमेव विशदयति । असतीति ।

१ छ. 'द्वयाभावं' । २ ज. 'नुपपत्ति' । ३ छ. घ. ट. ज. 'वर्तते' । ४ छ. 'हेतुः' । ५ प्र.
'योक्तव्या' । ६ क. 'द्वयाभा' । ७ छ. 'वदा' । ८ घ. छ. 'ते न पुनर्जायते' । ९ छ. 'तोऽभावादि' । १०
श. 'सर्वकारणसत्ता' । ११ छ. 'रकर' । १२ छ. 'वता प्र' । १३ छ. 'दृश्यत्वादिशा' । गं. म. 'धर्म' ।
१४ ग. घ. 'योगाद्हेतु' । १५ म. 'वर्तते' । १६ छ. 'नितृ' । १७ छ. 'गर्भे नि' । १८ गं. छ. म. 'न निनि' ।

वस्त्वभावं स बुद्धैव निःसङ्गं विनिवर्तते ॥ ७९ ॥
 निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।
 विषयः स हि बुद्धानां तस्मात्प्रमजमद्वयम् ॥ ८० ॥
 अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् । स-
 कृद्धिभातो ह्येवैष धर्मो धातुस्वभावतः ॥ ८१ ॥

स्तस्मादविद्याव्यामोहरूपपाद्भिः सदृशे तदनु रूपे तच्चित्तं प्रवर्तते । तस्य
 द्वयस्य वस्तुनोऽभावं यदा बुद्धवांस्तदा तेस्मान्निःसङ्गं निरपेक्षं सद्विनि-
 वर्ततेऽभूताभिनिवेशविषयात् ॥ ७९ ॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयाद्विषयान्तरे चामवृत्तस्याभावदर्शनेन चित्तस्य
 निश्चला चलनवाजैर्ता ब्रह्मस्वरूपैव तदा स्थितिर्पैषा ब्रह्मस्वरूपा स्थि-
 तिश्चित्तस्याद्वयविज्ञानैकरसघनलक्षणा । स हि यस्माद्विषयो गोचरः प-
 रमार्थदर्शितां बुद्धानां तस्मात्तस्मात्परं निर्विशेषमजमद्वयं च ॥ ८० ॥

पुंनरपि कीदृशश्चासौ बुद्धानां विषय इत्याह । स्वयमेव तत्प्रभातं

अभिनिवेशस्याऽविद्यौ व्यामोहरूपत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति वक्तुं शीत्युक्तम् । तद-
 नुरूपं इत्यत्र तच्छब्देनाभिनिवेशो गृह्यते तस्येत्यभिनिवेशाविषयस्येत्यर्थः ॥ ७९ ॥

अभयं पदमश्रुत इत्यत्र हेतुमाह । निवृत्तस्येति । विद्वदनुभवैकगम्यत्वादर्शेष-
 कल्पनातीवत्वाच्च सिद्धं मोक्षस्याभयादिरूपत्वमित्याह । विषय इति । अक्षरार्थं कथ-
 यति । निवृत्तस्येत्यादिना ॥ ८० ॥

यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्त्वमेव पुनर्विशिनष्टि । अजमिति । स्वयंप्रभा-
 तत्वे हेतुमाह । सकृदिति । कल्पितस्य सर्वस्यै धारणाद्धर्मो नासौ कथमपि परतन्त्रो
 भवितुमर्हत्यनवस्थाानादतः स्वयं ज्योतिरित्याह । धर्म इति । किंच धीयते निर्धाय-
 ते सर्वं निक्षिप्यते सुषुप्तादावस्मिन्निति धातुरात्मोच्यते । तथा च सर्वस्य ज्ञानसाधन-
 स्योपसंहारेऽपि सुषुप्तादौ साक्षितयाऽऽत्मनः सिद्धेः स्वयं ज्योतिष्टमेष्टव्यमित्याह । धा-
 तुरिति । किंचाऽऽत्मत्वादेवाऽऽत्मनः स्वयं ज्योतिष्टमन्यथा घटवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्या-
 ह । स्वभावत इति । आकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमत्रार्थं तदक्षराणि योजयति । पुनरपीत्या-

१ घ. निश्चलं । २ क. तस्मात्परं । ३ क. च. छ. धातुः स्वं । घ. धातुं स्वं । ४ घ. ज. 'वे
 चित्तं । ५ छ. घ. द. ज. तस्मिन्निः । ६ छ. च. छ. 'रे वा प्र' । ७ घ. द. ज. 'लव' । ८ क. 'ता
 स्व' । ९ च. सा । १० च. 'पयागो' । क. 'पयगो' । ११ छ. पुनः की' । १२ ग. छ. 'यामो' । १३
 छ. घ. द. 'पमित्य' । १४ घ. 'स्य साया' । १५ छ. ग. घ. द. ज. छ. 'व नि' । १६ द. छ.
 'पुपयादौ । १७ छ. 'त्प्र' ।

सुखमात्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।
यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥ ८२ ॥

भवति नादित्याद्यपेक्षं स्वयं ज्योतिःस्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः स-
देव विभात इत्येतत् । एष एवंलक्षण आत्मारूपो धर्मो धांतुस्वभावतो
वस्तुस्वभावत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एवमुच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्माल्लौकिकैर्न गृह्यत इत्युच्यते ।
यस्माद्यस्य कस्यचिद्वैषवस्तुनो धर्मस्य ग्रहेण ग्रहणावेशेन मिथ्याभि-
निविष्टतया सुखमोत्रियतेऽनायासेनाच्छाद्यत इत्यर्थः । द्वयोपलब्धिनि-
मित्तं हि तत्रावरणं न यत्नान्तरमपेक्षते । दुःखं च विव्रियते प्रकटीक्रियते ।
परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भगवानसावात्माऽद्वयो देव इत्यर्थः । अ-
तो वेदान्तैराचार्यैश्च बहुश उच्यमानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्यं इत्यर्थः ।
आश्रयो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धेति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

दिना । धातुस्वभावत इत्येकं पदं गृहीत्वा न्याचष्टे । वस्त्विति । विवक्षितार्थ-
स्तु पूर्वस्मान्नाविरच्यते ॥ ८१ ॥

आत्मा चेदुक्तलक्षणो विवक्षितस्वर्हि किमित्यसौ श्रुत्याऽऽचार्योपदिष्टस्वयैव सर्वैर्न
गृह्यते तत्राऽऽह । सुखमिति । मिथ्याभिनिवेशादात्मत्वस्वरूपमुखं सदैवाच्छाद्यते त-
स्मादेव वस्तुतोऽसदपि दुःखं सर्वदा प्रकटीक्रियते तेनासौ भगवानात्मा श्रुत्याऽऽचार्यो-
पदिष्टोऽपि न विस्पष्टो भवतीत्यर्थः । श्लोकव्याख्यां शङ्कां दर्शयति । एवमिति ।
स्वयं ज्योतिर्वादि प्रागुपदिष्टप्रकारेणैति यावन् । तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति । उच्य-
त इत्यादिना । द्वैते गृह्यमाणेऽपि कथमात्मस्वरूपस्य मुखैस्वरूपस्यानायासेनाच्छा-
द्यमानत्वं तत्राऽऽह । द्वयेति । इतश्चाऽऽत्मतत्त्वं यथावन्न प्रतिमातीत्याह । दुःखं
चेति । यथावदात्मप्रभावात् हेतुमाह । परमार्थेति । देवो याथावत्येन न भावीति शेषः ।
सुखस्य विद्यमानस्य आवरणमविद्यमानस्य दुःखस्य विवरणमिति स्थिते फलितमाह ।
अत इति । श्रुत्याचार्योपदेशस्य तात्पर्यशून्यत्वं वारयति । बहुश इति । आत्मनि
प्रवचनस्य परिज्ञानस्यै दुर्लभत्वे प्रमाणमाह । आश्रय इति ॥ ८२ ॥

१ क. च. छ. 'धातुः स्व' । २ झ. 'भावे व' । ३ घ. 'पि बहुशः प' । ४ च. 'त्वं यस्मा' । ५
च. 'द्वस्तु' । ६ घ. 'मात्रिय' । ७ क. 'थेः अह' । ८ छ. घ. द. ज. 'तत्त्वाव' । ९ च. घ 'वि' । ज. च
वमि' । १० घ. 'ते द्वितीयार्हे मयं ज्ञतयति श्रुतेः । प' । ११ च. 'मानेऽपि' । १२ च. घ. 'कथं इ' ।
१३ घ. 'लक्ष्य इति' । १४ क. 'त्येकप' । १५ ग. घ. 'कस्य व्याख्यायते' । १६ छ. 'वत्यामाह' । १७
घ. 'वत् श्रुत्याचार्योपदेशस्य तात्पर्यशून्यत्वं वारयति । बहुश इति । त' । १८ ग. छ. घ. 'तस्या
१९ झ. ज. 'प्रत्ययाभा' । २० घ. 'ति । भा' । २१ झ. 'स्य दु' । २२ ग. छ. घ. 'स्य च दु' ।

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥ ८३ ॥

अस्ति नास्तीत्यादि सूक्ष्मविषया अपि पण्डितानां ग्रहा भगवतः परमात्मनः आवरणा एव किमुत मूढजनानां बुद्धिलक्षणा इत्येवमर्थं प्रदर्शयन्नाह । अस्तीति । अस्त्यात्मेति वादी कश्चित्प्रतिपद्यते । नास्तीत्यपरो वैनाशिकः । अस्ति नास्तीत्यपरोऽर्धवैनाशिकः सदसद्वादी दिग्वासाः । नास्ति नास्तीत्यत्यन्तशून्यवादी । तत्रास्तिभावश्चलः घटाद्यनित्यविलक्षणत्वात् । नास्तिभावः स्थिरः सदाविशेषत्वात् । उभयं चलस्थिरविषयत्वोत्सदसद्भावोऽभावोऽत्यन्ताभावः । प्रकारचतुष्टयस्यापि तैरेतैश्चलस्थिरोभयाभावैः सदसदादिवादी सर्वोऽपि भगवन्तमावृणोत्येव बालिशोऽविवेकी । यद्यपि पण्डितो बालिश एव परमार्थतत्त्वानवबोधोऽस्ति स्वभावमूढो जन इत्यभिप्रायः ॥ ८३ ॥

परीक्षकाभिनिवेशानामप्यात्मावरणत्वे सति लौकिकपुरुषामिनिवेशानां तदावरणत्वं किमु वक्तव्यमिति साधयति । अस्तीत्यादिना । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । अस्तीति । प्रभावा देहादिव्यविरिक्तोऽस्तीत्याद्यो विशेषिकादिपक्षः । देहादिव्यविरिक्तोऽपि नासौ बुद्धेर्यविरिच्यते । क्षणिकस्य विज्ञानस्यैवाऽऽत्मत्वादिति द्वितीयो विज्ञानर्वादिपक्षः । तृतीयो दिग्म्बरपक्षः । चतुर्थे तु शून्यवादिपक्षे शून्यस्यात्यन्तिकत्वघोचर्नांर्था वीप्सा । द्वितीयापि विमज्जते । तत्रेत्पादिना । अनित्येभ्यो घटादिभ्यः सुखाद्याकारपरिणामितया वेलक्षण्यादस्तिभावो योऽयं प्रभावोक्तः स चलः स विशेषः सन्परिणामीत्यर्थः । देहाद्यविरिक्तोऽपि प्रभावा बुद्धश्चविरिक्तो नास्तीति । यो नास्तिभावः स स्थिरो निर्विशेषत्वात्तदभावस्येत्याह । नास्तिभाव इति । प्रकारचतुष्टयस्यास्तित्वस्य नास्तित्वस्यास्तिनास्तित्वस्य नास्तिनास्तित्वस्य चेति यावत् । बालिशत्वे सिद्धे फलितं न्यायमुपसंहरति । किञ्चित् ॥ ८३ ॥

१ म. अस्त्यात्मेति । २ म. अस्ति हात्वे । ३ म. 'रिपताः' । ४ म. 'मयव' । ५ म. 'रामाज्य' । ६ म. 'रिपतः प्र' । ७ म. सदासद्वादी सदसद्वादी भगवत्सद्वादी । ८ म. द. ज. 'वारप' । ९ म. 'ये र्' । १० म. द. 'नार्थि' । ११ म. द. 'णामद' । १२ म. म. 'दाग्नि' । १३ म. देवा-
णां । १४ नास्तीत्या

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेताः । २०१

कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदा वृतः ।
 भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥८४॥
 प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।

कीदृक्पुनः परमार्थतत्त्वं पदवबोधादेवालिङ्गः पण्डितो भवतीत्याह ।
 कोट्यः प्रावादुकशास्त्रनिर्णयान्ता एता उक्ता अस्ति नास्तीत्याद्याश्चतस्रो
 यासां कोटीनां ग्रहैर्ग्रहणैरुपलब्धिनिश्चयैः सदा सर्वदा आवृत आच्छा-
 दितस्तेषामेव प्रावादुकानां र्यः स भगवानाभिरस्तिनास्तीत्यादिको-
 टिभिश्चतस्रभिरस्पृष्टोऽस्त्यादिविकल्पनावर्जित इत्येतत् । येन मुनि-
 ना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तेष्वौपनिषदः पुरुषः स सर्वदृक्सर्वज्ञः परमार्थप-
 ण्डित इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

प्राप्यैतां यथोक्तां कृत्स्नां समस्तां सर्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं स ब्राह्मणः ।

आत्मनो यदावरणमुक्तं तदुपसंहरति । कोट्य इति । यासां कोटीनां परीक्षकप-
 रिकल्पितनिर्णयनिरूपणीयानां ग्रहैरभिविशेषविशेषैरात्मा सदा समावृत्स्ताः स्वल्वे-
 ताश्चतस्रः कोट्यः सन्ति । तेषां चाऽऽत्मनो न यथावेदात्मप्रथनमित्यर्थः । यदि स-
 दात्मा समावृतो न वर्द्धि तस्य ज्ञानं ज्ञाने वा नास्ति नैराकाङ्क्ष्यं ज्ञातव्यान्तरपरि-
 शेषादित्याङ्गुल्याऽऽह । भगवानिति । आत्मा हि वस्तुतोऽस्तीत्यादिकल्पनैराहित्यो
 येनोपनिषत्प्रवणेन प्रतिपन्नः सैः सर्वज्ञो ज्ञातव्यान्तरमपश्यन्परमार्थपण्डितो निराका-
 ङ्क्षो भवतीत्यर्थः । श्लोकनिरस्यामाकाङ्क्षां दर्शयति । कीदृगिति । किमिति पर-
 मार्थतत्त्वं जिज्ञास्यते । तज्ज्ञानात्पाण्डित्यसिद्धचर्यमित्याह । यदवबोधादिति । त-
 त्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति । आहस्तादिना । तेषामेव प्रावादुकानामुपलब्धिनिश्चयै-
 रिति संबन्धः । यो भगवानुक्तविशेषणः स येनेति योजना ॥ ८४ ॥

ज्ञानवतोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिवशाद्भिहोत्रादि कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रा-
 प्येति । यथोक्तां चतुष्कोटिविनिर्मुक्तामिति यावत् । समस्तत्वं ज्ञातव्यशेषशून्यत्वं परि-
 पूर्णज्ञप्तिरूपत्वम् । तत्र ब्राह्मण्यपदप्रयोगे प्रमाणमाह । स ब्राह्मण इति । स वि-
 द्दानपरोर्क्षीकृतब्रह्मसत्त्वं सन्फलावस्थो मुख्यो ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य ब्र-
 ह्मविदो विद्या फलावस्थस्यैव स्वभावो माहिमेत्युक्तो निर्विकारो वृद्धिहासामावादेकरूपो

१ च. 'क्ष तत्रशायास्तु ग्रहेस्तासां । २ घ. 'ताश्च प्र' । ३ च. 'तत्रशायास्तासां । ४ ख. यः
 मुनः स' । ५ क. 'रस्पृ' । ६ ख. घ. ङ. 'दिक' । ७ च. 'दान्तद्रष्टीय' । ८ घ. 'दः स' । ९ घ. तस्ता-
 ध । १० घ. 'थात्मो' । ११ ख. 'वत्प्रय' । १२ क. 'नाहि' । १३ ग. सर्व' ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिपु स्मृतः ॥९०॥
 प्रकृत्याकाशवेज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः । विद्य-
 ते न हि नानात्वं तेषां क्वच न किंचन ॥९१॥

भूदित्याह । हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्तान्या-
 त्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वां सर्पवद्भातव्यानीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं
 परमार्थतत्त्वम् । आप्यान्याप्तव्यानि त्यक्तबाह्येषणात्रयेण भिक्षुणा पा-
 ण्डित्यबाल्यमौनारूप्यानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः
 कपापारूप्यानि पक्तव्यानि । सर्वाण्येतानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि
 भिक्षुणोपायत्वेनेत्यर्थः । अग्रपाणतः प्रथमतस्तेषां हेयादीनामन्यत्र वि-
 ज्ञेयात्परमार्थसत्त्वं विज्ञेयं ब्रह्मेकं वर्जयित्वा । उपलम्भनमुपलम्भोऽवि-
 विद्याकल्पेनामात्रम् । हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्मविद्धिर्न पर-
 मार्थसत्पता त्रयाणामित्यर्थः ॥ ९० ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावत आकाशवदाकाशतुल्याः सूक्ष्मनिर-
 ज्ञनसर्वगतत्वैः सर्वे धर्मा आत्मनो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः । ब-
 हुवचनकृतभेदाशङ्कां निराकुर्वन्नाह । क्वचन किंचन किंचिदणुमात्रमपि
 तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥ ९१ ॥

त्रीणि विभजते । जागरितेति । पाण्डित्यं वेदाभ्युत्पत्त्याभिरात्मद्वितीयवस्तुविचार-
 चातुर्यपरिनिष्पन्नं श्रवणम् । बाल्यं देहभर्षाहङ्कारादिराहित्यम् । युक्तिः श्रुतीर्थो-
 नुसन्धानकुशलत्वम् । मौनं मुनेः कर्म ज्ञानाभ्यासलक्षणं निदिध्यासनशब्दितम् । ता-
 न्येवान्याप्तव्यानि । यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्तं तथाऽपि कथं हेयादीनां विज्ञेय-
 त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । उपायत्वेनेति । तदेव प्रकटयितुं प्रथमत इत्युक्तम् । उचरा-
 र्थं व्याचष्टे । तेषामिति । हेयादीनां रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वात्तस्मिन् परमार्थत्व-
 शङ्केत्यर्थः ॥ ९० ॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थत्वमिति तदिदानीं स्फुटयति । प्रकृत्येति ।
 बहुवचनप्रयोगमौक्तं दोषं प्रत्यादिशति । विद्यत इति । कल्पितभेदनिवन्धनं बहुवच-
 नमित्यर्थः । क्व च नेति देशकालवस्थामहणम् । अणुमात्रमपीति कार्यकारणभावस्या-
 शांशामात्रस्य चोपादानम् ॥ ९१ ॥

१ छ. 'वत्सर्वे ज्ञेया' २ 'वज्जान' ३ छ. 'उपाय' ४ छ. 'मुगल' ५ छ. घ. ड. ज.
 'रनमा' ६ छ. 'गत्वे स' क. 'गतत्वे स' ७ छ. घ. ड. आत्मानो ८ घ. 'भेदस' ९ छ. कि-
 'वि' १० ग. 'विद्यानु' ११ छ. 'दम्भार्ह' १२ घ. ड. ज. 'तातु' १३ ग. छ. 'वि विज्ञे' १४ छ.
 'यत्समुक्तं' १५ गं. छ. 'यंत' १६ ग. छ. 'प्राप्तरो' ।

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः । य-
स्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥
आदि शान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

ज्ञेयताऽपि धर्मोणां संवृत्यैव न परमार्थत इत्याह । पस्मादादौ बुद्ध्या
आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभावत एव यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवितैवे
नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्वे औत्मानः । न च तेषां नि-
श्चयः कर्तव्यो नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न संदिह्यमानस्वरूपा एवं
नैवंचेति यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनिश्चयनिरपेक्षताऽऽ-
त्मार्यं परार्थं वा । यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थं
चेत्पेवं भवति । क्षान्तिर्बोधकर्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदा स्वात्मनि सोऽ-
मृतत्वायामृतभावाय कल्पते । मोक्षाय समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तथा नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽस्मनीत्याह । पस्मादादि शान्ता
नित्यमेव शान्ता अनुत्पन्ना अजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः सूक्ष्मपरंतस्वभा-
वा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः समाश्चाभिन्नाश्च समाभिन्ना अज्ञं साम्यं विशार-

ज्ञेयशब्दप्रयोगान्मुख्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं” प्रत्युदस्यति । आदिबुद्धा इति । यथो-
क्तीत्या समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य फलमाह । यस्येति । प्रथमपादस्य, तात्पर्यमाह । ज्ञे-
यतापीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । पादान्तरस्यार्थं कथयति । न
चेति । निश्चितस्वरूपत्वमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । नेत्यादिना । न स्वस्वार्थो
स्वसत्तायामेवं नैवमिति संदिह्यमानस्वरूपो भवितुमलम् । तस्य स्फुरणाव्यभिचारात्पूर्व-
त्वस्य प्रागेव साधितत्वादित्यर्थः । द्वितीयार्थं व्याकरोति । यस्येत्यादिना । आत्म-
स्वरूपस्य स्फुरद्रूपत्वं यथोक्तप्रकारः । बोधाख्यो निश्चयो बोधनिश्चयस्त्वस्मिन्निरपेक्षत्वं
स्वार्थमन्यार्थं वा यस्य भवति सोऽमृतत्वाय कल्पत इति संबन्धः । तदेव दृष्टान्तेन
साधयति । यथेत्यादिना । इतिशब्दो यथेत्यनेन संबध्यते ॥ ९२ ॥

सोऽमृतत्वायेत्यादिवचनादागन्तुकममृतत्वं” प्रत्युदस्यति । आदि शान्ता
इति । श्लोकस्य तात्पर्यमक्षरार्थं च निर्दिशति । तथा नापीत्यादिना ।
उक्तमेवार्थं चतुर्थपादेन संक्षिप्य दर्शयति । अजमिति । श्लोकार्थमुपसंहरति ।

१ अ. 'निर्मिताः । २ अ. बुद्धाः । ३ अ. 'र्थः न सं' । ४ अ. सर्वध' । ५ अ. ज. अ. आत्मनः
६ अ. निश्चयस्त्वं । ७ अ. 'र्थं वेत्ते' । ८ अ. 'दात्म' । ९ अ. 'र्थे न भ' । १० अ. 'वाऽपि न शा' । ११
अ. 'स्त्वं' । १२ अ. 'सं व्युदा' । १३ अ. 'स्मा सं' । १४ अ. घ. ज. 'पस्य । १५ अ. 'धोक्तं प्र' ।
१६ अ. 'बोद्धव्यो नि' । १७ ग. अ. अ. 'त्व प्राप्त तत्प्रत्यु' ।

सवस्तु सोपलम्भं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।
अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥८७॥

एवमन्योन्यविरुद्धत्वासंसारकारणानि रागद्वेषदोषास्पदानि भावादु-
क्तानां दर्शनानि । अतो मिथ्यादर्शनानि सानीति तद्गुक्तिभिरेव दर्शयि-
त्वा चतुष्कोटिर्वाजितत्वाद्वागादिदोषानास्पदं स्वभावशान्तमद्वैतदर्शनमेव
सम्पददर्शनमित्युपसंहृतम् । अर्थादीनां स्वप्रक्रियामदर्शनार्थं आरम्भः
सवस्तु संवृत्तिः । सता वस्तुना सह वर्तते इति सवस्तु । तथा सोपल-
ब्धिरुपलम्भस्तेन सह वर्तते इति सोपलम्भं च शास्त्रादिसर्वव्यवहारा-
स्पदं ब्राह्मब्राह्मकलक्षणं द्वयं लौकिकं लोकादनपेतं लौकिकं जागरित-
मित्येतत् । एवंलक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु संवृत्तेरप्य-
भावात् । सोपलम्भं वस्तुवदुपलम्भनमुपलम्भोऽस्त्यपि वस्तुनि तेन
सह वर्तते इति सोपलम्भं च । शुद्धं केवलं भ्रविभक्तं जागरितात्स्थूला-
लौकिकं सर्वप्राणिसाधारणत्वादिष्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

परमतनिराकरणमुखेनाऽऽत्मवत्त्वमवधारितम् । अधुना स्वप्रक्रिययाऽवस्थात्रयो-
पन्यासमुखेनापि तदवधारयितुमवस्थाद्वयमुपन्यस्यति । सवस्त्विति । वृत्तानुवादपूर्वकं
प्रकरणशेषस्य वार्थपर्यं दर्शयति । एवमिति । शिष्यस्याप्यारोपदृष्टिमाश्रित्य ज्ञानदादि-
पदाथपरिशुद्धिपूर्वकी बोधप्रकारः स्वप्रक्रिया तथा तस्यैवाऽऽत्मवत्त्वस्य प्रदर्शनपरो म-
न्थशेष इत्यर्थः । तत्र जागरितमुदाहरति । सवस्त्विति । यदि प्रातिभासिकं व्यावहा-
रिकं च स्थूलमर्थजावमादित्यादिदेववानुग्रहवैरिन्द्रियैरुपलभ्यते । तज्जागरितमित्यर्थः ।
द्वयमित्यस्यार्थमाह । शास्त्रादीति । तत्र श्लोके लोकप्रसिद्धमित्येतदुच्यते । लौकिक-
मिति । वद्व्याचष्टे । लोकादिति । न केवलमिदं जागरितं लोकप्रसिद्धम् । किंतु
वेदान्तेष्वपि परंपरया ज्ञानोपायत्वेन प्रसिद्धमित्याह । एवं लक्षणमिति । स्वप्नो-
पन्यासपरमुत्तरार्थं योजयति । अवस्त्विति । बाह्येन्द्रियप्रयुक्तो व्यवहारः संवृत्तिसा-
ब्दार्थः सोऽपि स्थूलार्थवत् स्वप्ने संभवति । तथा च बाह्येषु करणेषुसंज्ञितेषु जागरि-
तवासन्नानुसारेण मनसस्तदर्थभासाकौशात्रभासनं स्वप्नशब्दितमित्यर्थः । शुद्धमित्यस्य
केवलमित्यर्थपर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह । भ्रविभक्तमिति । तस्यापि लोकप्रसिद्ध-
त्वं लौकिकमित्यनेनेक्तं वद्विवृणोति । सर्वप्राणीति ॥ ८७ ॥

१ घ. द. ज. तल्लु' । २ घ. 'इतीमस्वप्रक्रियम्' । ३ छ. 'नार्थमार' । ४ घ घ. 'कृति स-
त्तार' । ५. 'कृति स' । क. 'कृतिः । स' । ५ क. घ. 'वृत्तेर' । ६ घ. 'तम्भम्' । ७ घ. 'स्तुत उ' । ८
द. छ. प्रतिनिवृत्तं क. प्रतिनिवृत्तं । ९ अ. 'स्थादयो' । १० ग. अ. 'वना' । ११ छ. 'तस्य कर्णस्य' ।
१२ घ. तल्लु जा' । अ. तज्जा ग' । १३ अ. 'वात्तवमा' । १४ क. द. छ. ज. प्रतिनिवृत्तमिति ।

अवस्त्वनुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।
ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥८८॥

अवस्त्वनुपलम्भं च ब्राह्मग्रहणवर्जितमित्येतल्लोकोत्तरम् । अत एव लोकातीतम् । ब्राह्मग्रहणविषयो हि लोकस्तदभावात्सर्वप्रवृत्तिबीजं सु-
पुष्टमित्येतदेवं स्मृतं सोपायं परमार्थतत्त्वं लौकिकम् । बुद्धलौकिकं लो-
कोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन ज्ञायते तज्ज्ञानं ज्ञेयमेतान्येव त्रीणि । एतद्व्य-
तिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः । सर्वभावादुक्तकल्पितवस्तुनोऽत्रैवान्तर्भावद्विज्ञे-
यं परमार्थसत्यं तुर्याख्यमद्वयमजमात्मतत्त्वमित्यर्थः । सदा सर्वदैतल्लौ-
किकादिविज्ञेयान्तं बुद्धैः परमार्थदर्शिभिर्ब्रह्मविद्भिः प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

संपत्तिं सुंपुष्टं दर्शयति । अवस्त्विति । स्थूलं सूक्ष्मं च वस्तु विषयभूतं यत्र न विद्य-
ते तत्तथा इन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यो वा स्थूलैर्भावगाही वासनात्मको वा यत्रोपलम्भो
न संभवति तदशेषविशेषविज्ञानशून्यं सुपुष्टमिति विशिनष्टि । अनुपलम्भं चेति ।
भ्रन्विदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानम् । न च कारणं लोके प्रसिद्धम् । कार्यस्यैवावस्था-
द्वयात्मकस्य तथात्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह । लोकोत्तरमिति । तस्य साक्षिप्रसिद्धत्वं विवक्षि-
त्वोक्तमिति । स्मृतमिति । ज्ञानज्ञेयात्मकमवस्थानत्रयं तुरीयं च परमार्थतत्त्वं विद्वदनु-
भवसमाधिगम्यमित्याह । ज्ञानमिति । श्लोकगतं पदद्वयमनूद्य विवक्षितमयं कथयति ।
अवस्त्विति । ब्राह्मग्रहणविभागवर्जितत्वादेव कुतो लोकातीतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
ब्राह्मेति । सुपुष्टं चेदं लौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वप्रवृत्तीति ।
अवस्थाद्वयबीजं सुपुष्टमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह । एवमिति । अवस्थात्रय-
मेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति । सोपायमिति । ज्ञानमेव मनोवृत्तिरूपं विवक्षितमव-
स्थात्रयातिरिक्तमपि परीक्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । सर्वेति । सर्वेरेव
भावादुक्तेः शुष्कतर्कजल्पनशोभैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादिरूपवस्तुनोऽवस्थात्रये
नियमेनान्तर्भावज्ञेयान्तरं नास्तीत्यर्थः । ज्ञेयमेव विशेषेण ज्ञेयं विज्ञेयमुच्यते तेन
तदपि नावस्थात्रयातिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञेयमिति । उपायोपियमूवे यथो-
क्तेऽर्थे विदुषामभिमतमादर्शयति । सदेति ॥ ८८ ॥

१ छ. 'द्विप्राहृतः' । २ छ. लोको लोकाभा । ३ क. छ. युद्ध लो । ४ घ. 'रे च आपरादिः' ।
५ छ. शाय । ६ छ. श्रीप्येय तः । ७ घ. 'सत्वं तु' । घ. 'सत्यतु' । ८ ज. 'नापि' । ९ च 'स्यं तद्बुद्धेः' ।
१० छ. सुपुष्टि । ११ स. यत्र वि । १२ ग. 'सत्यं वि' । १३ स. वाऽत्र सोप । १४ छ. तथेदं ।
ग. नतिदं । १५ ग. 'स्याद्' । १६ क. 'साम्याह' । १७ ग. 'स ज्ञानेन सं' । १८ ग. 'गतिः' ।
१९ ग. घ. ज. 'नमात्र' । २० ग. 'जनन' । २१ ग. स. 'ले. कः' । २२ छ. ग. छ. स. 'पर्य व' ।
२३ छ. तेनेदमपि ।

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।
 सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधिपः ॥ ८९ ॥
 हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे । पूर्वं लौ-
 किकं स्थूलम् । तदभावेन पश्चाच्छुद्धं लौकिकम् । तदभावेन लोकोत्तर-
 मित्येवं क्रमेण स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्पेऽद्वयेऽज्ञेऽभये विदिते
 स्वयमेवाऽऽत्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वश्चासौ ज्ञश्च सर्वज्ञस्तद्भावः सर्वज्ञता ।
 इहास्मिँल्लोके भवति महाधिपो महाबुद्धेः । सर्वलोकातिशयवस्तुविषय-
 बुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे व्यभिचारा-
 भावादित्यर्थः । नहि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तो यथाऽन्येषां
 भावादुक्तानाम् ॥ ८९ ॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशादस्तित्वाशङ्का परमार्थतो मा-

आत्मनि विज्ञावे सर्वमिदं विज्ञावं भवतीति श्रुत्या यत्प्रविज्ञावं तदुक्तवस्तुज्ञाने फ-
 लतीति कथयति । ज्ञाने चेति । ज्ञानज्ञेयैवेदने विवक्षितं क्रममनुकामवि । पूर्वमि-
 त्यादिना । यत्पुनरवस्थात्रयातीतं तुरीयं तत्परिज्ञाने विवक्षितं क्रमं दर्शयति ।
 स्थानेति । तुर्ये विदिते सतीति संबन्धः । तस्य स्थानत्रयात्मद्वैताभावोपलभित्वमाह ।
 अद्वय इति । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कीदृश्यं कथयति । अज इति । का-
 र्यसंबन्धस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्यासंबन्धाभावमभिदधाति । अभय इति ।
 यथोक्तवश्वज्ञानस्य परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानं फलमाह । स्वयमेवेति । ज्ञानवतो यथो-
 क्तं फलमधिचारादिमार्गायत्तमिति शङ्का वारयति । इहेति । उक्तज्ञानवतो महाबुद्धित्वे
 हेतुमाह । सर्वलोकेति । ज्ञानवतो यथोक्तं ज्ञानं कदाचिद्भवे" कालान्तरेऽभिभूतमस-
 त्कल्पं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । एवंविद इति । श्रुत्याचार्यमसादाद्विदिते स्वरूपे
 स्वरूपस्फुरणस्य व्यभिचाराभावात्परिपूर्णज्ञप्तिरूपता विदुषो भवतीत्युक्तं स्फुटयति ।
 न हीति ॥ ८९ ॥

अवस्थाभयस्य ज्ञेयत्वनिर्देशात्परमार्थतोऽस्तित्वमाशङ्क्य परिहरति । हेयेति ।
 शङ्कोत्तरत्वेन शोकेष्ववतार्य हेयशब्दार्थं व्याचष्टे । लौकिकादीनामिति । तान्येव

१ प. 'ने ही' । २ प. इ. 'ये सर्वे' । क. घ. 'ये च पूर्' । ३ व. 'स्तुत्वा' । ४ प. 'न न-
 स्तु त' । ५ ग. झ. 'यज्ञे' । ६ प. इ. 'ति । सर्वे' । ७ क. कीदृश्यं । ८ घ. 'नं' । ९ प. 'उ-
 र्वरु' । १० ग. इ. 'तुत्तया' । ११ क. घ. 'नेऽपि वा' । १२ प. 'नय' । १३ ग. इ. 'प्रकार्यम' ।
 २७

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥९०॥
 प्रकृत्याकाशवञ्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा जनादयः । विद्य-
 ते न हि नानात्वं तेषां क्वच न किञ्चन ॥९१॥

भूदित्याह । हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्तान्या-
 त्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वा सर्पवद्भातव्यानीत्यर्थः । ज्ञेयमिदं चतुष्कोटिवर्जितं
 परमार्थतत्त्वम् । आप्यान्याप्तव्यानि त्यक्तब्राह्मणत्रयेण भिक्षुणा पा-
 ण्डित्यब्राह्मणमौनारूपानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः
 कषायारूपानि पक्तव्यानि । सर्वाण्येतानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि
 भिक्षुणोपायत्वेनेत्यर्थः । अग्रपाणतः प्रथमतस्तेषां हेयादीनामन्यत्र वि-
 ज्ञेयात्परमार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्जयित्वा । उपलम्भनमुपलम्भोऽवि-
 विद्याकल्पेनामात्रम् । हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्मविद्धिर्न पर-
 मार्थसत्यता त्रयाणामित्यर्थः ॥ ९० ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावत आकाशवदाकाशतुल्याः सूक्ष्मनि-
 र्जनसर्वगतत्वैः सर्वे धर्मा आत्मनो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः । ब-
 हुवचनकृतभेदाशङ्कां निराकुर्वन्नाह । क्वचन किञ्चन किञ्चिदणुमात्रमपि
 तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥ ९१ ॥

त्रीणि विभजते । जागरितेति । पाण्डित्यं वेदान्ततात्पर्याभिज्ञत्वमद्वितीयवस्तुविचार-
 चातुर्यपरिनिष्पन्नं श्रवणम् । वाक्यं देवमदर्पाहङ्कारादिराहित्यम् । युक्तिवः श्रुतौर्था-
 नुसन्धानकुशलत्वम् । मौनं भुनेः कर्म ज्ञानाभ्यासलक्षणं निदिध्यासनशब्दितम् । तान्ये-
 तान्याप्तव्यानि । यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्तं तथाऽपि कथं हेयादीनां विज्ञेय-
 त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । उपायत्वेनेति । तदेव प्रकटयितुं प्रथमत इत्युक्तम् । उत्तरा-
 धै व्याचष्टे । तेषामिति । हेयादीनां रज्जुसर्पवद्विद्याकल्पितत्वान्नास्ति परमार्थत्व-
 शङ्केत्यर्थः ॥ ९० ॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वमिति तदिदानीं स्फुटयति । प्रकृत्येति ।
 बहुवचनमयोगमौलं दोषं प्रत्यादिशति । विद्यत इति । कल्पितभेदनिबन्धनं बहुवच-
 नमित्यर्थः । क च नेति देशकालावस्थाग्रहणम् । अणुमात्रमपीति कार्यकारणभावस्या-
 शांशमात्रस्य चोपादानम् ॥ ९१ ॥

१ छ. 'वस्तुं ज्ञेया' ५। २ 'वञ्ज्ञेया' ३ छ. 'उपल'। ४ छ. 'मुगल'। ५ छ. घ. ङ. ज.
 'ननमा'। ६ छ. 'गत्वे स'। क. 'गतत्वे स'। ७ छ. घ. ङ. आत्मनो। ८ घ. 'भेदस'। ९ छ. कि-
 पि'। १० ग. 'विद्यानु'। ११ छ. 'दम्भाह'। १२ घ. ङ. ज. 'तानु'। १३ ग. छ. 'पि विदे'। १४ छ.
 'पस्तमुक्तं'। १५ गं. छ. 'धेता'। १६ ग. छ. 'मातरो'।

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः । य-
स्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥
आदि शान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

ज्ञेयताऽपि धर्माणां संवृत्यैव न परमार्थत इत्याह । यस्मादादौ बुद्धा
आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभावत एव यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवितैव
नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्वे ओत्मानः । न च तेषां नि-
श्चयः कर्तव्यो नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न संदिह्यमानस्वरूपा एवं
नेवंचेति पस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनिश्चयनिरपेक्षताऽऽ-
त्मार्थं परार्थं वा । यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थं
चेत्येवं भवति । क्षान्तिर्बोधकर्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदा स्वात्मनि सोऽ-
मृतत्वापाप्तभावाय कल्पते । मोक्षाय समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तर्थां नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह । यस्मादादि शान्ता
नित्यमेव शान्ता अनुत्पन्ना भजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः सुषूपरेतस्वभा-
वा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः समाश्चाभिज्ञाश्च समाभिज्ञा अज्ञं साम्यं विशार-

ज्ञेयशब्दप्रयोगान्मुख्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं^१ मत्स्युदस्यति । आदिबुद्धा इति । यथो-
क्तीत्या समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य फलमाह । यस्येति । प्रथमपादस्य वात्पर्यमाह । ज्ञे-
यतापीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । पादान्तरस्यार्थं कथयति । न
चेति । निश्चितस्वरूपत्वमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । नेत्यादिना । न स्वस्वार्थो
स्वसत्तायामेवं वैदमिति संदिह्यमानस्वरूपो भवितुमलम् । तस्य स्फुरणाव्यभिचारात्पूर्व-
वस्य मागेव साधितत्वादित्यर्थः । द्वितीयायं व्याकरोति । यस्येत्यादिना । आत्म-
स्वरूपस्य स्फुरद्रूपत्वं यथोक्तप्रकारः । बोधारूयो निश्चयो बोधनिश्चयस्वस्मिन्निरपेक्षत्वं
स्वार्थमन्यार्थं वा यस्य भवति सोऽमृतत्वाय कल्पत इति संबन्धः । तदेव दृष्टान्तेन
साधयति । यथेत्यादिना । इतिशब्दो यथेत्यनेन संबध्यते ॥ ९२ ॥

सोऽमृतत्वायेत्यादिवचनादागन्तुकममृतत्वं^२ मत्स्युदस्यति । आदि शान्ता
इति । श्लोकस्य वात्पर्यमभ्यर्थार्थं च निर्दिशति । तथा नापीत्यादिना ।
उक्तमेवार्थं चतुर्थपादेन संक्षिप्य दर्शयति । अजमिति । श्लोकार्थमुपसंहरति ।

१ ज. 'निर्मिताः । २ घ. बुद्धाः । ३ च. 'र्थः न सं' । ४ छ. सर्वं । ५ छ. ज. घ. आत्मनः
६ छ. निश्चयत्वं । ७ घ. 'र्थे वेद्ये' । ८ च. 'दात्म' । ९ ज. 'र्थो न म' । १० च. 'पादपि न शा' । ११
क. 'रत्त' । १२ ज. 'सं न्युद' । १३ ज. 'त्मा सं' । १४ क. घ. ज. 'पस्य । १५ क. 'श्लोकं प्र' ।
१६ घ. बोद्धव्यो नि' । १७ ग. छ. घ. 'त्व प्राप्त तत्त्वत्वं' ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥९३॥
 वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा । भेद-
 निम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥९४॥
 अजे साम्ये तु ये केचिद्रविष्यन्ति सुनिश्चिताः ।
 ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥९५॥

दं विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मात्तस्माच्छान्तिर्मोक्षो वा नास्ति कर्तव्य इत्य-
 र्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किंचिदर्थवत्स्यात् ॥ ९३ ॥

ये यथोक्तं परमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नास्त एवाकृपणा लोके कृपणा एवा-
 न्य इत्याह । यस्माद्भेदनिम्ना भेदानुयायिनः संसारानुगा इत्यर्थः ।
 के । पृथग्वादाः पृथक् नाना वस्त्वित्येवं वदनं येषां ते पृथग्वादा द्वैतिन
 इत्यर्थः । तस्मात्ते कृपणाः क्षुद्राः स्मृता यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति
 तेषां भेदे विचरतां द्वैतमार्गेऽविद्याकल्पिते सर्वदा वर्तमानानामित्यर्थः ।
 अतो युक्तमेव तेषां कार्पण्यमित्यभिप्रायः ॥ ९४ ॥

यदिदं परमार्थतत्त्वमहात्मभिरपण्डितैर्वेदान्तबेदिभ्यः क्षुद्रैरल्पमज्ञैर-

विशुद्धमिति । उक्तकृपतानङ्गीकारे मोक्षस्यापुरुषार्थता स्यादित्याह । न हीति । संसार-
 दुःखोपशमनं सुखजन्म वा यदि क्रियेत तदा कृतकस्यानित्यत्वमवश्यमावीत्यर्थः ॥९३॥

इदानीं मुमुक्षुपरोचनार्थमविद्वन्निन्दां दर्शयति । वैशारद्यं त्विति । ओकस्य तात्प-
 र्यं दर्शयति । ये यथोक्तमिति । उत्तरार्धमादौ योजयति । यस्मादिति । तस्मादि-
 त्युत्तरेणास्य संबन्धः । प्रथमार्धमुक्तेऽर्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना ।
 समनन्तरोक्तस्य यस्मादित्यस्याऽपेक्षितं पूरयति । अत इति ॥ ९४ ॥

एवमविद्वन्निन्दां मदर्थं विद्वत्प्रशंसां प्रसारयति । अज इति । कृतेत्ये वस्तुनि नि-
 विशेये येषामसंभावनाविपरीतभावनाविरहि निर्धारणरूपं विज्ञानं संभावनोपनीतमास्ति ते
 हि व्यवहारमूढो महति निरविशये तत्रे परिज्ञानवत्त्वान्महानुभावा भवन्तीत्यर्थः । न-
 नु तत्त्वविषयज्ञानस्य सर्वलोके साधारणत्वात्तत्त्वज्ञानवत्त्वं किमिति प्रशंसा प्रस्तूयते त-
 चाऽऽह । तच्चेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यदिदमिति । यदित्युपक्रमात्तदमहात्म-
 भिरनवगाहामिति योजनीयम् । अमहात्मत्वं क्षुद्रहृदयत्वम् । तत्र हेतुरपण्डितैरिति ।
 अपण्डित्यं विवेकरहितत्वम् । तत्र हेतुर्वेदान्तेत्यादिना सूच्यते । तेषां पौर्वापर्येण प-

१ घ. 'के अन्ये कृपणा एवेत्या' । २ क. 'गाहन्त्या' । ३ घ. 'वस्तुस्तीत्येव' । ४ घ. 'हिपुत्रैः ।
 ध' । ५ क. 'त्युद्रैः' । ६ घ. 'स्वान' । ७ घ. 'सुखं ज' । ८ घ. 'इ' । मन्तीत्यर्थः । ९ घ. घ. 'ट' । पर' ।
 १० घ. 'ए' । ११ क. घ. 'ज्ञानत' । ज. 'ज्ञाने सं' । अ. 'ज्ञानत' । १२ घ. द. 'ज्ञान' । १३
 घ. घ. 'ट' । रन्त्या' ।

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते । यतो न

नवगाहामित्याह । अजे साम्ये परमार्थतत्त्वे एवमेवेति ये केचित्छपादयोऽपि मुनिश्चिता भविष्यन्ति चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना निरतिशयतत्त्वविषयज्ञाना इत्यर्थः । तच्च तेषां वर्त्म तेषां विदितं परमार्थतत्त्वं सामान्यबुद्धिरन्यो लोको न गाहते नावतरति न विषेयीकरोतीत्यर्थः । सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैपिणः । शकुनीनामिवाकाशे गतिर्नैवोपेक्ष्यत इत्यादि स्मरणात् ॥९५॥

कथं महाज्ञानत्वमित्याह । अजेष्वनुत्पन्नेष्वचलेषु धर्मेष्व्वात्मस्वजम-

यालोचनेनापरिचयपराह्मुसैरित्यर्थः । विचारचैतुर्याभावादेव पदार्थवाक्यार्थविभागावगमशून्यत्वमाह । अल्पमज्ञैरिति । तर्हि पारमार्थिके तत्त्वे केषामिदं मनीषा समुन्मिषेदित्याशङ्क्य येषां केषांचिदेव तन्निष्ठानामित्याह । ये केचिदिति । रुपादीनामुपनिषद्द्वारा ज्ञानाधिकाराभावेऽपि द्वारान्तरप्रयुक्तस्वदाधिकारः संभवतीत्यभिप्रेत्यापीत्युक्तम् । तत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमभ्युपेत्य चेदित्युक्तम् । चतुर्थपादं व्याचष्टे । तच्चेति । ज्ञानवतां विज्ञातं परमार्थतत्त्वमन्येषामनवगाहामित्यत्र प्रमाणमाह । सर्वभूतेति । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादीनां स्वम्बपर्यन्तानामात्मा परंब्रह्म तद्भूतस्य विदुषः सर्वेऽत्राऽऽत्मभूतस्य सर्वेषु भूतेषु निरुपचरितं स्वरूपत्वादेव परमहितस्य परमपेमास्पदत्वादेव परमसुखात्मकस्य साम्यं पुरुषार्थविरहिणो मार्गे देवा विद्यावन्तोऽपि पदमन्वेयमाणा विविधं मोहमुपगच्छन्तीत्यर्थः । महात्मनो ज्ञानवतो गन्तव्यपदरहितस्य परिपूर्णस्य गतिरवगन्तुमशक्येति निदर्शनवशेन विशदयति । शकुनीनामिति ॥ ९५ ॥

अजं साम्यमित्युक्तं प्रमेयम् । तद्विषयनिश्चयवान्ममात्मा । प्रमाणं तयात्रिधेर्निश्चयज्ञानमिति । वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अजेष्विति । अजा धर्माश्चित्तप्रतिबिम्बा जीवा विवक्ष्यन्ते । तेष्वजं ज्ञानं कूटस्थदृष्टिरूपं बिम्बकल्पं ब्रह्माचलमात्मभूतमभ्युपगम्यते । तथा च मानमेयादिभावस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुवो वस्तुपरिच्छेदाभावाद्दुपपन्नं वैज्ञानवतां महाज्ञानैत्वमित्यर्थः । किंचात्मन्मते ज्ञानस्य यदसङ्गत्वमङ्गीकृतं तदपि विषेयाभावादेव सिध्यति । तवश्च मुक्त्यं निर्विषयं मन इति यदुच्यते तदप्यविरुद्धमित्याह । पतो नेति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्थं योजयति । कथमित्यादिना ।

१ च. 'साहे त एव । २ छ. 'व लो' । ३ ज. 'ज्ञानि' । ४ च. 'तयो' । ५ घ. 'पय क' । ६ क. 'वा मार्गेऽपि मु' । छ. 'वापि' । ७ क. छ. 'ह्यन्ति ह्य' । ८ घ. छ. ज. छ. 'कुना' । ९ छ. 'वपयत । १० च. 'यं तेषां महाज्ञानशक्तमित्यत अह । ११ ग. छ. 'धन' । १२ ग. छ. 'पार्यमा' । १३ ग. 'मेवं म' । १४ छ. 'नामा' । १५ ल. घ. छ. ज. 'सर्वभूतात्म' । छ. 'सर्वात्म' । १६ ग. 'तरु' । १७ ग. छ. 'परये' । १८ घ. छ. अ. छ. 'शकुनामिति' । १९ घ. ज. 'धरा' । २० ग. 'तप्रश' । २१ छ. 'नत्वमि' । २२ क. 'वपमा' । २३ ग. छ. 'मुतेनिर्वि' ।

क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ९६ ॥ अणु-
मात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः । असङ्ग-
ता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥ ९७ ॥
अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः । आ-
दौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥

चलं च ज्ञानमिष्यते सवितरीवौष्ण्यं प्रकाशश्च पतस्तस्मादसंक्रान्तमर्था-
न्तरे ज्ञानमजमिष्यते । यस्माभ्रे क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानं तेन कारणेनासङ्गं
तत्कीर्तितमाकाशकल्पमित्युक्तम् ॥ ९६ ॥

इतोऽन्येषां वादिनामणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि बहिरन्तर्वा
जायमान उत्पाद्यमानेऽविपश्चितोऽविवेकिनोऽसङ्गताऽसङ्गत्वं सदा ना-
स्ति किमुत वक्तव्यमावरणच्युतिबन्धनाशो नास्तीति ॥ ९७ ॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं तर्हि धर्मा-
णामावरणम् । नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अलब्धमप्राप्तमावरणमवि-
द्यादिवन्धनं तेषां ते धर्मा अलब्धावरणा बन्धनरहिता इत्यर्थः । प्रकृ-

उत्तरार्धं व्याचष्टे । यस्माभ्रेति । नित्यविज्ञानिकेपस्याऽऽत्मनोऽसङ्गत्वं प्रागपि सूचि-
वधिरयाह । आकाशेति ॥ ९६ ॥

कूटस्थं ब्रह्मेव तत्त्वमिति स्वमते ज्ञानमसङ्गं सिध्यतीत्युक्तम् । मतान्तरे पुनैः सविषय-
स्यान्ज्ञानस्यासङ्गत्वमसङ्गतं प्रसंग्येवेत्याह । अणुमात्रेऽपीति । अविद्वद्दृष्ट्या कस्यचिद्-
पि पदार्थस्य जन्माद्गीकारे ज्ञानस्य तदनुपद्भित्वेनासङ्गत्वायोगे" बन्धध्वंसलक्षणं प्रयो-
जनं दूरापास्तं भवतीत्याह । किमुतेति । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति । इत इति । वि-
द्वान्द्वैतवादी पञ्चम्या परामृश्यते ॥ ९७ ॥

न चेदावरणच्युतिरिष्यते तर्हि स्वीकृतमावरणमित्याशङ्क्याऽऽह । अलब्धेति ।
बौद्धत्वं तर्हि कथमित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह । बुध्यन्त इति । श्लो-
कारत्वेन श्लोकमवतारयति । तेषामित्यादिना । अविद्वद्दृष्ट्येवाविषयावरणं सिध्यति ।
न तत्त्वदृष्ट्येत्यभिमत्य व्याचष्टे । अलब्धेति । उक्तेऽर्थे हेतुकपनार्थं विशेषणप्रथमि-

१ म. 'लं हा' । २ च. 'न संक्र' । ३ घ. ट. ज. 'मिति लुक्तम् । ४ घ. घ. ङ. ज. 'पं
तु वा' । ५ ल. 'इत्वं । ६ म. 'लं ना' । ७ क. छ. 'किमु । ८ घ. 'ति ॥ ९७ ॥ अलब्धावरणाः ।
९ घ. 'नेत्यु' । १० ज. 'तेषां' । ११ ज. 'तिसरु' । १२ क. 'नः स्ववि' । १३ घ. 'मिज्जं ६'
१४ घ. 'क्षयन' । १५ ग. घ. 'उद्गन्तं ।

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापिनः ।
सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन माषितम् ॥९९॥

तिनिर्मलाः स्वभावशुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मान्नित्यंशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुध्यन्त इत्युच्यते । नायकाः स्वा-
मिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः । यथा मित्यप्रकाश-
स्वरूपोऽपि सविता प्रकाशत इत्युच्यते यथा वा नित्यनिवृत्तगतयोऽ-
पि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्युच्यते तद्वत् ॥ ९८ ॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं विषयान्तरेषु धर्मेषु
धर्मसंस्थं सवितेरीव मभा । तापिनः तापोऽस्यास्तीति तापी संतानवतो
निरन्तरस्याऽऽकाशकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा सर्वे धर्मा
आत्मनोऽपि तथा ज्ञानवदेवाऽऽकाशकल्पत्वात् क्रमन्ते क्वचिदप्यर्थान्तर
इत्यर्थः । पदादावुपन्यस्तं ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेनेत्यादि तदिदमाकाशक-

त्याह । यस्मादिति । यस्माद्बन्धनरहिता इति पूर्वेण संबन्धः । आत्मनो यथोक्त-
भावत्वे 'बोद्धृत्वं न सिध्यतीत्याक्षिपति । यद्येवमिति । पादान्तरेणोत्तरमाह । उच्यत
इति । मूर्ख्यैवेव क्रियाकर्तारी प्रकृतिप्रत्ययान्यामभिधेयावित्याशङ्क्य नियममुदाहर-
णाभ्यां निरस्यति । यद्येत्यादिना ॥ ९८ ॥

किमिति मुख्ये बोद्धृत्वे संभाविते तदेव नेष्टमित्याशङ्क्य ज्ञानस्य विद्वद्बुद्ध्या वि-
षयसंबन्धासंभवादित्याह । क्रमते इति । किञ्च जीवानां द्रष्टात्मना विभुत्वादाकाशव-
त्क्रियायामवायायोगात् मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्गुमलमित्याह । सर्वे इति । ज्ञानमात्रं पारमा-
र्थिकं 'तथैव ज्ञापृज्ञेयादिकल्पितमिति सीगवैमतमेव भवताऽपि स्पष्टोक्तमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । ज्ञानमिति । यत्र पूर्वार्धोक्षराणि न्याकरोति । यस्मादिति । यदि परमार्थदर्-
शिनो ज्ञानं यत्र विषयान्तरेषु क्रमते किंतु सवितरि प्रकाशवदात्मन्येव प्रतिष्ठितं य-
स्मादिष्यते यस्मान्नास्मिन्मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्गुमर्हतीत्यर्थः । परमार्थदर्शिनो विशेषणं
षापिन इति । चट्टाचष्टे । तापोऽस्येत्यादिना । आत्मनो मुख्यैस्य बोद्धृत्वस्याभावे
हेत्वन्तरं सर्वे धर्मास्तथेति । तदिदमजते । सर्वे इत्यादिना । प्रकरणादावुक्तमेव किमर्थं
पुनरिहोच्यते चचाऽऽह । पदादाविति । तदिदमिहोपसंज्ञवमिति शेषः । क्रमते न

१ घ. 'त्यु' । २ झ. 'योप' । ३ च. 'शङ्' । ४ ल. छ. झ. 'रतुच्यन्ते त' । ५ व. 'तरि प्र' । ६ छ. 'यो-
र्या' । ७ क. छ. 'पी तस्य सी' । ८ क. घ. 'ताप' । ९ झ. घ. ड. छ. 'आत्मानो' । १० झ. 'यन्त र' । ११
क. 'वापल' । १२ झ. 'वेत्तकि' । १३ ग. झ. 'न्याभावा' । १४ ग. झ. 'तदेव' । १५ ज. 'तमेव' । १६ क.
मुख्यत्वं । १७ ज. 'मात्तर' । १८ छ. 'यो यस्ये' । १९ ग. झ. 'त्ययो' । २० ड. 'सर्व' ।

क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ९६ ॥ अणु-
मात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः । असङ्ग-
ता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥ ९७ ॥
अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः । आ-
दौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥

चलं च ज्ञानमिष्यते सवितरीवौष्ण्यं प्रकाशश्च पतस्तस्मादसंक्रान्तमर्था-
न्तरे ज्ञानमजमिष्यते । पस्मान्ने क्रमतेऽर्धान्तरे ज्ञानं तेन कारणेनासङ्गं
तत्कीर्तितमाकाशकल्पमित्युक्तम् ॥ ९६ ॥

इतोऽन्वेषां वादिनामणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि बहिरन्तर्वा
जायमान उत्पाद्यमानेऽविपश्चितोऽविवेकिनोऽसङ्गताऽसङ्गत्वं सदा ना-
स्ति किमुत वक्तव्यमावरणच्युतिर्बन्धनाशो नास्तीति ॥ ९७ ॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति श्रुतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं तर्हि धर्मा-
णामावरणम् । नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अलब्धमप्राप्तमावरणमवि-
द्यादिबन्धनं येषां ते धर्मा अलब्धावरणा बन्धनरहिता इत्यर्थः । प्रकृ-

उत्तरार्धं व्याचष्टे । पस्मान्नेति । नित्यविक्षिप्तिकल्पस्याऽऽत्मनोऽसङ्गत्वं प्रागपि सूचि-
वभिरप्याह । आकाशेति ॥ ९६ ॥

कूटस्थं शरीरं वस्त्वमिषि स्वमवे ज्ञानमसङ्गं सिष्यतीत्युक्तम् । मतान्तरे पुनः सविषय-
त्वान्ज्ञानस्यासङ्गत्वमसङ्गत्वं प्रसज्येवेत्याह । अणुमात्रेऽपीति । अविद्वद्दृष्ट्या कस्यचिद-
पि पदार्थस्य जन्माङ्गीकारे ज्ञानस्य वदनुपपन्नत्वेनासङ्गत्वायोगे" बन्धध्वंसलक्षणं प्रयो-
जनं दूरापास्तं भवतीत्याह । किमुतेति । श्लोकासराणि व्याकरोति । इत इति । वि-
द्वानद्वैतवादी पश्यन्त्या परामृश्यते ॥ ९७ ॥

न चेदावरणच्युतिरिष्यते तर्हि स्वीकृतमावरणमित्याशङ्क्याऽऽह । अलब्धेति ।
शोद्धृत्वं तर्हि कथमित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह । बुध्यन्त इति । श्लोको-
त्तरत्वेन श्लोकभवत्वारण्येति । तेषामित्यादिना । अविद्वद्दृष्ट्यैवाविषावरणं सिष्यति ।
न तत्त्वदृष्ट्येत्यमित्येव व्याचष्टे । अलब्धेति । उक्तेऽर्थे हेतुकथनार्थं विशेषणत्रयमि-

१ अ. 'लं हां' २ अ. 'न संश' ३ अ. द. ज. 'मिषि ह्युक्तम्' ४ अ. प. द. अ. 'वा
गु वा' ५ अ. 'इतं' ६ अ. 'लं ना' ७ अ. छ. 'किम्' ८ अ. 'ति ॥ ९७ ॥ अलब्धावरणाः ।
९ अ. 'नोत्यु' १० अ. 'एव' ११ अ. 'तिसरु' १२ अ. 'नः स्वदि' १३ अ. 'गेऽप्यं इ'
१४ अ. 'शब्द' १५ अ. छ. 'उद्धन्त' ।

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापिनः ।
सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥९९॥

तिनिमेषाः स्वभावशुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मान्नित्यंशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुध्यन्त इत्युच्यते । नापकाः स्वा-
मिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः । यथा नित्यप्रकाश-
स्वरूपोऽपि सविता प्रकाशत इत्युच्यते यथा वा नित्यनिवृत्तगतयोऽ-
पि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्युच्यते तद्वत् ॥ ९८ ॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं विषयान्तरेषु धर्मेषु
धर्मसंस्थं सवितेरीव ममा । तापिनः तापोऽस्यास्तीति तापी संतानवतो
निरन्तरस्याऽऽकाशकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा सर्वे धर्मा
आत्मनोऽपि तथा ज्ञानवदेवाऽऽकाशकल्पत्वान्न क्रमन्ते क्वचिदप्यर्थान्तर
इत्यर्थः । यदादाधुपन्यस्तं ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेनेत्यादि तदिदमाकाशक-

स्याह । यस्मादिति । यस्मान्बन्धनरहिता इति पूर्वोक्त संबन्धः । आत्मनो यपोक्त-
भावत्वे 'बोद्धृत्वं न सिध्यतीत्याक्षिपति । यद्येवमिति । पादान्तरेणोत्तरमाह । उच्यते
इति । मुख्यैवेव क्रियाकर्तारौ प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधेयावित्याशङ्क्य नियममुदाहर-
णाभ्यां निरस्यति । यथेत्यादिना ॥ ९८ ॥

किमिति मुख्ये बोद्धृत्वे संभाविते तदेव नेष्टमित्याशङ्क्य ज्ञानस्य विद्वष्टृष्ट्या वि-
षयसंबन्धासंभवादित्याह । क्रमते इति । किञ्च जीवानां ब्रह्मात्मना विभुत्वादाकाशव-
त्क्रियासमवायायोगान्न मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्गुमलमित्याह । सर्वे इति । ज्ञानमात्रं पारमा-
र्थिकं तत्रैव ज्ञातृज्ञेयादिकल्पितमिति सौगवैमत्वमेव भवताऽपि संसृष्टीवमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । ज्ञानमिति । तत्र पूर्वार्धाक्षराणि व्याकरोति । यस्मादिति । यद्धि परमार्थद-
र्शिनो ज्ञानं तत्र विषयान्तरेषु क्रमते किंतु सवितरि प्रकाशवदात्मन्येव प्रतिष्ठितं य-
स्मादिष्यते यस्मान्नास्मिन्मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्गुमर्हतीत्यर्थः । परमार्थदर्शिनो विशेषणं
वापिन इति । वद्व्याचष्टे । तापोऽस्येत्यादिना । आत्मनो मुख्यैस्य बोद्धृत्वस्याभावे
हेत्वन्तरं सर्वे धर्मास्तथेति । वद्विमज्जते । सर्वे इत्यादिना । प्रकरणादावुक्तमेव किमप्यं
पुनरिहोच्यते तत्राऽऽह । यदादाविति । तदिदमिहोपसंहृतमिति शेषः । क्रमते न

१ घ. 'त्यु' । २ झ. 'बोध' । ३ च. 'श' । ४ छ. छ. झ. 'सुच्यन्ते तं' । ५ च. 'तरि प्र' । ६ छ. 'यो य-
स्या' । ७ क. छ. 'पी तस्य सं' । ८ क. घ. 'तापिन' । ९ घ. छ. ड. छ. आत्मनो । १० झ. 'यान्त र' । ११
क. 'वापिन' । १२ झ. 'वेवाकि' । १३ ग. झ. 'न्याभावा' । १४ ग. झ. 'तदेव' । १५ ज. 'तमेव' । १६ क.
मुख्यत्वं । १७ ज. 'मात्मद' । १८ छ. 'यो य' । १९ ग. 'एतयो' । २० ड. 'सर्व' ।

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् । बुद्ध्या
पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथा बलम् ॥ १०० ॥

एवस्य तापिनो बुद्धस्य तदनन्पत्वादाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते क्वचि-
दप्यपान्तरे । तथा धर्मा इति । आकाशमिवाचलमविक्रियं निरवयवं
नित्यमद्वितीयमसङ्गमदृश्यमग्राह्यमशनापाद्यतीतं ब्रह्मात्मतत्त्वम् । न
हि द्रष्टुर्दृष्टैर्विपरिलोपी विद्यत इति श्रुतेः । ज्ञानज्ञेयज्ञानृभेदरहितं पर-
मार्थतत्त्वमद्वयमेतन्नं बुद्धेन भाषितम् । यद्यपि बाह्यार्थनिराकरणं ज्ञान-
मोत्रकल्पना चाद्वयवस्तुसामीप्यमुक्तम् । इदं तु परमार्थतत्त्वमद्वैतं वेदा-
न्तेष्वेव विज्ञेयमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

शास्त्रसमाप्तौ परमार्थतत्त्वस्तुतेपर्यं नमस्कार उच्यते । दुर्दर्शं दुःखेन

हीत्यादेरक्षरार्थमुपसंहरति । आकाशकल्पस्येति । सर्वे धर्मास्त्वथेत्यस्यार्थं निगमयति ।
तथेति । धर्मा न क्रमन्ते क्वचिदपीति शेषः । तथा च नाऽऽत्मनि मुख्यं बोद्धृत्वं कि-
ञ्चैवैचारिकमिति प्रकृतमुपसंहरतुमितिर्शब्दः । पूर्वार्थस्य वात्पर्यमाह । आकाशमि-
ति । ज्ञानमित्यादि ग्याचष्टे । ज्ञानेति । सकलभेदाविकलं परिपूर्णमनादिनिधनं ज्ञानि-
मात्रमुपनिषेदेकसमविगम्यं यच्चमिह मविपाद्यते । मतान्तरे तु नैवमिति कुतो मत्र-
साङ्ख्याशाङ्कावकाशमासादयोदित्यर्थः ॥ ९९ ॥

मकरणचतुष्टयविशिष्टस्य शास्त्रस्यादाविवान्तेऽपि परदेवतातत्त्वमनुस्मरंस्त्वन्नमस्कार-
रूपं मद्बलाचरणं संपादयति । दुर्दर्शमिति । दुर्बिज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिममाणानधिगम्य-
त्वं हेतुं विवक्षित्वा विशिनष्टि । अतिगम्भीरमिति । प्रत्यक्षादिभिरनवगाह्यत्वे कूटस्थ-
त्वं निर्विशेषत्वं सर्वसंबन्धविधुरत्वं चेति हेतुत्रयभिप्रेत्याऽऽह । अजमित्यादिना ।
विशेषणत्रयं तर्हि कुतश्चिदनवर्गेतं तन्नास्त्येवेति निश्चेतुं युक्तम् । प्रमोणार्थान्तरत्वात्प्रमे-
यसिद्धेरित्याशङ्क्योपनिर्द्धारवद्ब्राम्हासापाकरणद्वारेणावगम्यमानत्वान्मैवमित्याह । प-
दमिति । तत्र तर्हि सैकलविभागविकले कुतो नमस्कारक्रिया स्वीक्रियामर्शवीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । अनानात्वमिति । यद्यपि वस्तुतस्तस्मिन्नानात्वं नावकल्प्यते तथाऽपि
यथासामर्थ्यं मायाबलमवलम्ब्य कल्पनिकं नानात्वमर्भुस्युत्य नमस्कारक्रिया प्रचयादि-
प्रयोजनवती प्रामाणिकैरभिप्रेतेत्यर्थः । श्लोकस्य वात्पर्यमाह । शास्त्रेति । यदि पर-
मार्थवत्त्वं शैलस्यादाविवान्तेऽपि नमस्क्रियते तदा तस्याऽऽघन्तमध्येऽनुसन्धेयतया

१ छ. 'ममद' । २ छ. 'म भाषितं बुद्धेन । ३ छ. भाषितम् । ४ छ. 'रणज्ञा' । ५ छ. 'मात्रं क' । ६ छ. 'त्य-
र्थं । ७ क. 'पूजादि' । ८ ग. छ. 'शब्दप्रयोगः । ९ छ. 'त्यर्थमा' । १० छ. 'शकल्पस्येति । ११ छ.
ग. छ. 'नं विशिष्टि' । १२ छ. घ. ड. 'पर्वक' । १३ छ. ड. ज. 'दिधि' । १४ छ. 'गतत्वात्मा' । १५ छ. 'मा-
पी' । १६ छ. घ. ड. ज. सर्वत्रि' । १७ छ. 'स्तुतोरिम' । १८ क. 'नुसृत्य' । १९ छ. ड. ज. 'शास्त्रादा' ।

इति गौडपादाचार्यकृता माण्डूक्योपनिषत्का- रिकाः संपूर्णाः ॥ ॐ तत्सत् ॥

दर्शनमस्येति दुर्दर्शम् । अस्ति नास्तीति चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एवातिगम्भीरं दुष्प्रवेशं महासमुद्रवदकृतमज्ञैः । अजं साम्यं विशारदम् । ईदृक्पदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्ध्या अवगम्य तद्भूताः सन्तो नमस्कुर्मस्तस्मै पदाय । अव्यवहार्यमपि व्यवहारगोचरमापाद्य यथावलं यथाशक्तीत्यर्थः ॥ १०० ॥

स्तुतिः सिध्यति । तेन तदर्थमादाविवावसानेऽपि प्रेक्षाभावस्तद्विषयश्लोकेनोपदिश्यते । तथा च प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो महामहिम्नत्वं समधिगतमित्यर्थः । दुर्दर्शस्वमुक्तं व्यनक्ति । अस्तीति । सर्वेषामेव यथोक्ते परमार्थत्वत्वे प्रवेशानुपपत्तिमाशङ्क्य संपदापरहिवानां यथात्वेऽपि तद्वत्त्वं भवमित्याह । अकृतेति । कौटस्थ्यादिसिद्धयर्थं व्याख्यातमेव पदत्रयमनुवदति । अजमिति । उक्तं वेदान्तैकगम्यं तत्त्वं द्वैवाभावोपलक्षितमित्याह । ईदृगिति । यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वा ज्ञानसामर्थ्याद्ब्रह्माभूतश्चेदाचार्यस्त्वाहै कथं तस्मै नमस्कर्तुं मवर्तते । न हि परिपूर्णं वस्तु वस्तुतो व्यवहारगोचरं तामाचरतीत्याशङ्क्याऽऽह । अव्यवहार्यमिति । परमार्थतो व्यवहारगोचरत्वेऽपि परमार्थत्वस्य मायाशक्तिमनुसृत्य व्यवहारगोचरतां परिकल्प्य नमस्कारक्रिया तस्मिन्प्रयोजनवशादाश्रितेत्यर्थः ॥ १०० ॥

इदानीं भाष्यकारोऽपि भाष्यपरिसमाप्तौ शास्त्रप्रतिपादितपरदेवतोवत्त्वमनुसृत्य तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणमाचरति । अजमपीति । यद्ब्रह्माशेषोपनिषत्प्रासिद्धं सर्वथा परिच्छेदराहितं तदहं मत्स्यभूतं नमस्ये तद्विषयं प्रेक्षाभावं करोमीति संबन्धः । प्रणामप्रयोजनमाह । प्रणतेति । ये हि प्रणता ब्रह्मणि प्रकटीभूतास्त्वन्निष्ठास्तिष्ठन्ति तेषां यद्विद्या तत्कार्यात्मकं भयं तदाचार्योपदेशजनितबुद्धिवृत्तिफलकारुढं ब्रह्मैव हन्ति । न खलु जडोद्भिर्बुद्धिर्वस्तुसामर्थ्यमन्तरेणाज्ञानं सकार्यमपनेतुमलम् । बुद्धीद्वो यो यो बोधेद्भो वा बुद्धिरैकं फलमादधातीत्यर्थः । तस्यैव ब्रह्मणः संपत्ति तदस्थलक्षणं विवक्षेति । अजमित्यादिना । यद्यपि जन्मादिसर्वैविक्रियाशून्यं वस्तुतो ब्रह्म कूटस्थमास्थीयते तथाऽपि तद्वैश्वर्येण तदीयशक्त्यात्मकेनानिर्वाच्याज्ञानवैभवेन योगादाकाशादि-

१ च. 'स्तीत्यादिच' । २ छ. 'इते' । ३ छ. 'म्य ज्ञाता त' । ४ छ. छ. 'स्तामा' । ५ क. 'मु-
तिः । ६ क. 'प्रकटीभा' । ७ छ. 'वयःश्लो' । ८ ग. घ. 'दित्' । ९ छ. घ. क. ज. 'योक्तव' । १० ज.
'पूर्ण' । ११ घ. ट. ज. 'रमा' । १२ क. 'हारणो' । १३ घ. 'दित दे' । १४ ख. 'तात्वं' । १५ ग.
छ. छ. 'नुसृत्य' । १६ क. 'प्रकटीभा' । १७ क. 'दा इ' । १८ क. 'न स्वका' । १९ क. 'दा दु' । २
ख. ज. छ. 'इत्त' । २१ छ. 'क्षते । अ' । २२ ग. छ. छ. 'वक्ति' ।

अजमपि जनिधोगं प्रापदैश्वर्ययोगा-
 दगति च गतिमत्तां प्रापदेकं ह्यनेकम् ।
 विविधविषयधर्मग्राहिमुग्धेक्षणानां
 प्रणतभयविहन्तु ब्रह्म पत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥
 प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं
 भूतान्यालोक्य मग्नान्वविरत्तजननग्राहघोरे समुद्रे ।
 कारुण्यादुदधारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतो-
 यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

कार्यात्मना जन्मसंबन्धं प्राप्य जगतो निदानमिति व्यपदेशभागवति तथा च श्रुति-
 सूत्रयोर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि चेदं ब्रह्म कूटस्थतया विभुतया
 च गतिवर्जितमवतिष्ठते तथाऽपि ययोक्ताज्ञानमाहात्म्यात्कार्यैर्ब्रह्मतां प्राप्य गतिमेतां
 गन्तव्यतां बादर्यधिकरणन्यायेन प्रतिपद्यते तदाह । अगति चेति । यद्यपि चेदं ब्र-
 ह्म वस्तुतो निरस्त्वसमस्तनानात्वमेकरसमद्वितीयमुपनिषद्भिरभ्युपगम्यते तयोऽपि जीवो
 जगदीश्वरश्चेत्येतच्चदनादानिर्वाच्याविद्यावशादनेकमिव प्रतिभातीत्याह । एकमिति ।
 केषां दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते तदाह । विविधेति । विविधाश्च ते विष-
 यधर्माश्च तद्ग्राहितया मुग्धं विपर्यस्तं 'विवेकविकल्मषक्षणं येषां तेषां दृष्ट्या ब्रह्मणोऽ-
 नेकत्वधर्मे तु तत्त्वतः । शोन्वदृष्ट्या तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

संप्रति ग्रन्थपणयनप्रयोजन-दर्शनपूर्वकं परमगुरुं नानागमशास्त्रस्य व्याख्यातस्य प्र-
 णेतृत्वेन व्यवस्थितान्मणमिति । प्रज्ञेति । यो हि कारुण्यादिदं ज्ञानारूपममृतं भूतहे-
 तोस्तद्रूपकारार्थमुदधार तं परमगुरुं नतोऽस्मीति संबन्धः । अमुमिति तस्य पुरोदेशे
 सन्निहितत्वेनापरोक्षत्वं सूचितम् । परमगुरुत्वं पूज्यानामपि गुरुणामतिशयेन पूज्यत्वा-
 दाचार्यस्य समधिगतमित्याह । पूज्येति । नमस्कारमक्रियां प्रकटयति । पादपातैरि-
 ति । पादौ उदरयोः पादौ तयोः स्वर्गोऽप्यस्योत्तमाङ्गस्य पादौ भूषो भूषो नक्षीभान्तर-
 रिति यावत् । आचार्यो ज्ञानारूपममृतं कथंभूतमुदृतवानित्यपेक्षायामुक्तम् । अन्तर-
 स्थमिति । कस्यान्तरस्थमिति विवक्षायामाह । वेदेति । कथमित्यत्राऽऽह । प्रज्ञेति ।
 मेधासादिना मज्ञैव वैशाखः मेध्यास्तस्य वेधोवेधनं क्षेपणं तेन क्षुभितो विलोडितो जल-
 निधेर्वेदनामा तस्यान्तरेऽप्यन्तरे स्थितमिदममृतमिति यावत् । उक्तस्य ज्ञानामृतस्य

१ ग. 'श्रीगया' । २ छ. 'ममस्ये' । ३ घ. अ. 'द्वयः का' । ४ क. 'इति त' । ५ छ. मतो
 न' । ६ ग. 'या श्री' । ७ छ. 'जोताम' । ८ ग. छ. 'विद्वत्' । ९ रा. द. छ. ज. सात्र घ. 'रात्रोर' ।
 १० घ. 'मुदरमद' । ११ घ. द. ज. 'जे न ग' । १२ ज. 'गुणयति' । १३ द. 'रयतेन' । १४ द.
 पूजाया' । १५ द. 'प्रकथयति' । १६ ग. 'यो त' । १७ स. 'श्रीयोत' । १८ ग. छ. 'ता भूषो न' ।
 १९ छ. 'मन्पर' ।

चतुर्थपकरणम् ४] अनिन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेताः ।

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तंमौहान्यकारो
मज्जोन्मज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति श्रुसने मे ।

यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमदिनयमाश्रित्याहामोघा
रुत्पादौ पावनीषौ भवभयवितुदौ सर्वमावेनमस्ये ॥ ३ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीशङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणेऽलातशान्त्याख्यं चतुर्थ-
प्रकरणं सभासम् ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थश्च ॥ ॐ तत्सत् ॥

प्रसिद्धादमृतादवान्तरवैषम्यमादर्शयति । अमरैरिति । यद्धि भगवता नारायणेन क्षीर-
सागरान्तरावस्थितममृतं समुद्धृतं तदेव कथंचिदमरा लेभिरे । इदं तु तैरनायासलभ्यं न
भवीत् । ज्ञानसामग्रीसंपन्नेरेष लभ्यत्वादित्यर्थः । यदि कारुण्यादिदममृतमाचार्येण वेदो-
दधेर्भूवोपकारार्थमुद्धृतं कथं तर्हि कारुण्यं तस्य मादुरभूदित्याशङ्क्याऽऽह । भूतानीति ।
योऽयं समुद्रबहुसत्तारः संसारस्वस्मिन्नविरतमनवरतं सन्तवमेव यानि जननानि विग्रह-
भेदग्रहणानि तान्येव आहा जलचरोऽस्तेधरे शूरे भयंकरे मन्त्रानि मन्त्रसंकल्पानि पर-
वशानि भूतान्युपलभ्य कारुण्यमाचार्यस्य मादुरासीत् । ततश्चेदममृतमुद्धृत्य भूवेभ्यो
दत्त्वा तानि रक्षितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

अेषाधुना स्वगुरुमन्त्रोर्विद्यामासावन्तरङ्गत्वमङ्गीकृत्य तदीयपादसरसीरुहयुगलं म-
गमति । परमज्ञेति । तेषामस्मद्गुरुणां परद्वी सर्वमावेनोद्धृतोदेहानां प्रहीभावेनैमस्ये न-
त्रीभवामीति संबन्धः । तौ च जगवौः सर्वस्यापि पावनीषौ पवित्रतया पवित्रवर्मपोष
निर्वृणाते तौ च स्वसंबन्धिनां सर्वेषां भवः संसारस्वत्प्रयुक्तं भयं स्वकारणेन सहापनुष
रूपार्थपरिसमाप्तिं कुर्वते । तानेवै गुरुन्विशिनष्टि । परमज्ञेति । मे ममै स्वान्तमन्तः-
करणं तस्मिन्मोहो व्याकुलताहेतुरविवेकस्वस्य कारणं यदनाद्यज्ञानं वेदेनां प्रहीवाऽऽ-
ग्रेकस्वस्य भा दीप्तिस्तया प्रेतिहर्ति विनाशमगमद्रवत्त्वादाविति संबन्धः । न के-
लमज्ञानमेवाऽऽचार्यप्रसादादपगच्छत्तुच्छीभवति किंतु तत्कार्यमनर्थजातमपि कारणानि-
त्तौ स्थितिमलममानमाभासिभवतीत्याह । मज्जोन्मज्जदिति । असकृदनेकसो देवविर्यगा-
त्योनिषु योऽयमुपजनो नानाविधदेहभेदसंग्रहोऽसावेवोदन्वानुदधित्स्वस्मिन्नविभ्रंसने
यावद्दे कदाचिद्यथोक्तमज्ञानं कार्यरूपेण मज्जदनभिव्यक्तमवतिष्ठते तदेव चापस्थांविशे-
षद्रूपेणोन्मज्जदभिव्यक्तमनर्थकरं परिवर्तते । तदेवमतिकूरे संसारसागरे परिवर्तमान-

१ घ. 'न्तमोहा' २ ख. ह. ज. घ. न्मन्थ यो' ३ ग. छ. घ. 'रादयस्ते' ४ छ. विमगा-
ः । ५ ग. घ. अधुना । ६ क. प्रकटीभा' ७ घ. ह. ज. 'तः स्वस्या' ८ ग. घ. 'नापय । ९ घ.
'पायेते वि' १० घ. निर्वृणाने । ११ क. कुंभेया' १२ ख. छ. 'व स्वयु' १३ घ. 'म तत्त्वा-
' १४ घ. ज. तरेषां । १५ छ. प्रद' १६ ख. 'नि ना' १७ ज. आशेन म' १८ क. 'विषये न' ।

मज्ञानं सकार्यमाचार्यमसादादपनीतमासीदित्यर्थः । न केवलमेकस्य ममेव यथोक्तफलमाप्तिराचार्यमसादादाविरभूत्किंतु तच्चरणपरिचर्यापरायणानामन्येषामपि भूयसामित्याह । यत्पादाविति । येषां गुरुणां पादद्वयमाश्रितानामन्येषामपि शिष्याणां तदीयशुश्रूषापणैयिमनीपालुषां श्रुतिर्भनननिदिध्यासनसहकृतं श्रवणज्ञानम् । शमः शान्तिरिन्द्रियोपरतिः । विनयोऽवनविरनौद्धत्यं तेषां माप्तिरभ्या भ्रेष्ठा पतिष्ठिता सिध्यति । यस्मादमोघा सफला श्रवणादीनां माप्तिस्तस्मादभ्यत्वं तैस्यां संभाव्यते तदेवमाचार्यमसादादात्मनोऽन्येषां च बहूनां पुरुषार्थे परिसमाप्तिसंभवादाचार्यपरिचरणं पुरुषार्थकामैराचरणायमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विष्णुं कृष्णं स्वमायाविरचितविविधद्वैतवर्गं निसर्गा-

द्वेषावानर्थसार्थं निरवधिमधुरं सच्चिदेकस्वभावम् ।

आज्ञायाऽऽत्मानमेकं विधिमुखाविमुखं नेति नेतीति गतिं

वन्दे वाचां धियां चापरमपि जगतामास्पदं कल्पितानाम् ॥ १ ॥

गौडपादीयभाष्यस्य व्याख्या व्याख्यातृसंमता ।

संमिता निर्मिता सेयमर्पिता पुरुषोत्तमे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदान-

न्दज्ञानरुतायां गौडपादीयभाष्यटीकायामलावशान्त्याख्यं

अधुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥

ॐ वत्सव ॥

माण्डूक्योपनिषद्दीपिका शंकरानन्दभगवत्कृता ।

माण्डूक्योपनिषद्धार्यां करिष्ये पदचारिणीम् ।
ओमात्माभेदसंवाधादानन्दात्मप्रकाशनीम् ॥ १ ॥

नामनामिनोर्लोके भेदस्यामसिद्धत्वाद्ब्रह्मस्तुतश्चोकारस्य ब्रह्मविवर्तत्वाद्विवर्तानां
घ विवर्तोधिष्ठानेन भेदशून्यत्वादत ओकारं ब्रह्मनामधेयं ब्रह्मदृष्ट्याऽऽह । ॐ ।
अवति ब्रह्मबुद्ध्या दृष्टो द्रष्टृन्तियोम् । इति । ओकारानुकरणार्थः । एतत् ।
उक्तमोकाररूपं जगत्पर्णस्य शङ्कुस्थानीयं ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्तं ब्रह्मणो वि-
कारो नामधेयं च । अक्षरं वर्णात्मकम् । इदं विविधप्रत्ययगम्यं चेतनाचेतना-
त्मकं जगत्सर्वं निखिलं तस्य सर्वात्मकस्योकारस्योपव्याख्यानमुप सामीप्येन
विस्पष्टमासमन्तारकथनमुक्तार्थविवरणमित्यर्थः । भूतमतीतं भवद्वर्तमानं भविष्य-
दनागतमित्यनेन प्रकारेण सर्वं निखिलमोकार एव प्रणव एव न त्वन्यत् । यच्च
पदपि प्रसिद्धं तदसदात्मकमन्यदुक्ताद्व्यतिरिक्तं त्रिकालातीतमुक्तकालत्रयासंघट्टं
तदप्युक्तं ब्रह्म नरविपाणादिकमपि । अपिशब्दः पूर्वेण समुच्चयमाह । ओकार
एव व्याख्यातम् । ओकारस्य ब्रह्मणो नामधेयत्वादिसंख्याभिरित्यभिप्रायेणाऽऽ-
ह । सर्वं निखिलं हि निश्चितमेतत्प्रपञ्चजातं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं बृहत् ।
जडस्यैव ब्रह्मात्मत्वमुक्तं न चेतनस्येति शङ्कानिराकरणार्थमाह । अपमनुभूयमा-
न आत्माऽस्मत्प्रत्ययालम्बनश्चेतनस्त्वंपदार्थः । ब्रह्मोक्तं तत्पदार्थः । स कार्य-
कारणभावमन्तरेण ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्तोऽपमात्मा व्याख्यातम् । चतुष्पाच्च-
त्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् । गौरिव किं चतुष्पादित्पाशङ्क्य नेत्याह ।
जागरितस्थानो जागरितं स्थानं यस्य स जागरितस्थानः । बहिःप्रज्ञो बही रू-
पादौ चक्षुरादिग्राह्ये प्रज्ञा यस्य स बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्गः सप्तसंख्याकानि सुसूर्य-
वाय्वाकाशोरपिष्टिधियाहवनीपाल्यानि मूर्धघञ्जुष्माणशरीरान्तर्भागपूत्राशयपा-
दास्यान्पद्मानि यस्य स सप्ताङ्गः । एकोनविंशतिमुखः पञ्चज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणान्तः-
करणचतुष्टयरूपाणि मुखान्येकोनविंशतिसंख्याकानि यस्य स एकोनविंशति-
मुखः । स्थूलभुक् स्थूलं रूपादिकं भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । वैश्वानरो विश्वेषामयं नरो रि-

* अत्र नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यैवैति पत्ताभावस्तु च्छन्दसि दृष्टानुर्वेराश्रयणात् ।

१ (ग.) 'दृष्टयेत्याह । २ (ग.) 'स भवति । ॐ' । ३ (ग.) 'मस्तुष्ट । ४ (ग.) 'ह ।
शरीरान्तर्भाग म' । ५ (ग.) 'समन्विष्ट' ।

श्वे वा नरा यस्य विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः स एव वैश्वानरः । अथवा विश्वेषां
 नरशब्दवाच्यानां चतुर्विधानां स्थूलानां देहानामधिष्ठाताऽयं वैश्वानरः प्रथमः पा-
 दः । आत्मनोऽयं सर्वैः सुफरावगमत्वात्मधर्मोऽशः । इदानीं द्वितीयं पादमाह । स्वप्न-
 स्थानः स्वप्नं जागरितवासनाजन्यं स्थानं यस्य स स्वप्नस्थानः । अन्तःप्रज्ञोऽ-
 न्तर्मानसवासनाविलासे प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य सोऽन्तःप्रज्ञः । सप्ताङ्ग एकोनविंशति-
 मुखः । व्याख्यातम् । प्रविविक्तभुक्प्रविविक्तं सूक्ष्मं भुङ्क्ते इति प्रविविक्तभुक् ।
 तैजसस्तेजोऽन्तःकरणं कर्तृकरणकार्यादिभावेन परिणतं तदेव स्थूलशरीरा-
 दिहीनं यस्य स तैजसः । अन्तःकरणस्य स्वामीत्यर्थः । जागरितानन्तरभावि-
 त्वात् । द्वितीयः पादः स्पष्टम् । इदानीं तृतीयं पादं वक्तुमाह । यत्र यस्मि-
 न्काले सुप्त उपरतेन्द्रियग्रामो न कंचन कामं कामयते कमपि पुण्यपापहेतु-
 भूतं पुत्रक्षेत्रादिकं नाभिलषति न कंचन स्वप्नं पश्यति कमपि शुभमशुभं वा-
 सनाविलासं नावलोकयति तत्कामाकामनस्वप्नानवलोकनरूपं सुपुत्रं माद-
 निद्रामाप्तिस्थानम् । सुपुत्रस्थानः सुपुत्रं स्वयं श्रुत्या व्याख्यातं स्थानं यस्य स
 सुपुत्रस्थानः । एकीभूतः सर्वजगद्बीजभूतस्याऽऽवरणात्मकस्याज्ञानस्यानुपरमा-
 दनेकोऽप्यन्तःकरणविक्षेपोपरमादेकतां गतः प्रज्ञानघन एव प्रज्ञानमात्मनो रू-
 पं ब्रह्मणा भेदरहितं स्वयंप्रकाशं तस्य घनः पिण्ड इव स एव न त्वन्तःकर-
 णादियाद्यं च । न च निरानन्द इत्याह । आनन्दमयो विक्षेपाणामुपरमादाव-
 रणस्यानुवृत्तेश्च स्वरूपानन्दप्रचुरो हि यस्मात्तस्मादानन्दभुगानन्दो विक्षेपाभा-
 वोपलभित आत्मा तमेव भुङ्क्तेऽज्ञानवृत्तिभिरवगच्छतीत्यानन्दभुक् । चेतोमुख-
 श्चेत आत्मस्वरूपबोधः स एवाऽऽवरणशक्तिसहितो मुखं यस्य स चेतोमुखः ।
 प्राज्ञः प्रकृष्टे स्वयंप्रकाश आनन्दात्मनि साज्ञाने ज्ञानिज्ञानवृत्तिरूपो बोधो यस्य
 स प्राज्ञः प्राज्ञ एव प्राज्ञः । उक्तावस्थाद्वयाभावेनावगम्यमानत्वात् । तृतीयः पा-
 दः स्पष्टम् । इदानीं प्राज्ञं प्रस्तौति सर्वकारणत्वात्तस्य । एष उक्तः प्राज्ञः सर्वेश्वरः
 सर्वनिपात्मक एष प्राज्ञः सर्वज्ञः सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वकार्यात्मकत्वादज्ञानस्य वा
 जानातीति सर्वज्ञः । एष प्राज्ञोऽन्तर्पाम्पन्तर्यमपिता । एष प्राज्ञो योनिःकारणं सर्व-
 रस्य निखिलस्य चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः । योनित्वे हेतुमाह । प्रभावात्पयावुत्प-
 त्तिविनाशी हि यस्माद्गतानां चेतनाचेतनरूपाणामित्तो भवत इति शेषः । इदानीं
 तुरीयं पादमाह । नान्तःप्रज्ञं न मानसवासनाविलासदर्शनलालसं न बहिःप्रज्ञं ने-
 न्द्रियैर्विषयावलोकनपरं नोभयतःप्रज्ञं जागरणस्वप्नान्तरालावस्थावबोधशून्यं न
 प्रज्ञानघनं न ज्ञानमात्रबोधं न प्रज्ञं निर्विकल्पबोधशून्यं नामज्ञं न बोधाभावरूपम् ।
 अदृष्टं प्रत्यक्षप्रदिप्रमाणैरनवलोकितम् । अव्यवहाराय वचनादानादिव्यवहारग-

न्धरहितम् । अग्राह्यं सर्वप्रकारग्रहणायोग्यम् । अलक्षणं गन्धवच्चादिवोधशून्यम् ।
 अचिन्त्यमन्तःकरणवृत्त्यविषयभूतम् । अव्यपदेश्यं पृथिवीत्यादिव्यपदेशवद्ब्रह्मचप-
 देशायोग्यम् । एकात्मप्रत्ययसारं सर्वाद्वैतप्रत्ययः सारभूतोऽवगतिहेतुत्वेन यस्मि-
 स्तदेकात्मप्रत्ययसारं वाङ्मनसातीतमप्यात्मबोधेनावगन्तुं शक्यमित्यर्थः । प्रप-
 श्चोपशमं प्रपञ्चस्य कार्यकारणात्मकस्योपशमोऽभावो यस्मिंस्तत्प्रपञ्चोपशमम् ।
 शिवं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मस्वरूपत्वान्मङ्गलम् । अद्वैतमानन्दात्मव्यतिरिक्तशू-
 न्यं चतुर्थं तुरीयं पादं मन्यन्ते संख्याशून्यमपि पूर्वापेक्षयाऽवगच्छन्ति । स वस्तु-
 तस्त्वतुरीयरूपोऽप्यविद्यया चतुष्पादात्माऽऽनन्दात्माऽऽत्मतत्प्रत्ययव्यवहारयो-
 ग्यः स तुरीयरूपोऽपगतसमस्तविशेषो विज्ञेयो विशेषेण साक्षात्कर्तव्यः । इदा-
 नीमात्मोकारयोरभेदं कण्ठत आह । सोऽयमात्मा व्याख्यातम् । अध्यक्षरमक्षरा-
 ण्यकारोकारमकारार्धमात्राख्यानि स्वपादसंमितान्यधिकृत्य वर्तत इत्यध्यक्ष-
 रम् । ओंकार ओंकारस्वरूप ओंकारस्याऽऽत्मस्वरूपत्वे साम्यम् । अधिमात्र-
 मकाराद्याश्चतस्रो मात्रा विश्वादिपादसमसंख्याका अधिकृत्याधिमात्रम् । आत्मो-
 कारयोरभेदे कारणमाह । पादा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्या मात्रा अकारोकार-
 मकारार्धमात्राः । तादात्म्यं दृढीकर्तुमुक्तं विपर्ययेण निर्दिशति । मात्राश्च पादाः ।
 चकार एवकारार्थः । नायं विपर्ययनिर्देशस्त्वमहमितिवदुपचारार्थः किंतु घटः
 कलशः कलशो घट इतिवन्निरुपचरितं मात्राणां पादानां च तादात्म्यमित्येव-
 फारार्थः । व्याख्यातमन्यत् । अर्धमात्रायास्तुरीयपादरूपत्वान्तुरीयस्य च पूर्व-
 पादत्रयादत्यन्तवैलक्षण्यादतोऽर्धमात्रां परित्यज्य शेषमात्रा आह । अकार उका-
 रो मकारः स्पष्टम् । इति मात्रात्रयनिर्देशार्थः । इदानीं विभागेन मात्राणां पा-
 दरूपतामाह । जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रा पूर्वा मात्रा व्या-
 ख्यातमन्यत् । अकारस्य पूर्वमात्रात्व उपपत्तिमाह । आप्तेव्याप्तिः । अकारो हि
 जागरितस्थानादिकं सर्वमाप्नोति । प्रकारान्तरेण पुनर्निरुक्तिमाह । आदिम-
 च्चाद्वा । अ आ इ इत्येवमादिरादिः स यस्मिन्नस्ति सोऽयमादिमांस्तस्य भाव
 आदिमच्चमादिसामान्यवत्त्वमित्यर्थः । प्रथमपादोऽपि यथा पादानामादिरत एव
 तत्सामान्यवानाप्नोति चेतुरत्पादजातं पूर्वभावित्वात् । वाशब्दः पक्षान्तरार्थः ।
 विश्वाकारयोरैक्यमाप्तेर्वाऽऽदिमत्वाद्भेदित्यर्थः । इदानीं विश्वाकारयोराम्नादिमच्च-
 ज्ञानात्फलमाह । आप्नोति प्राप्नोति ह प्रसिद्धान्वे स्मर्यमाणान्सर्वान्निखिला-
 न्कामान्काम्यमानान्पुत्रक्षेत्रादीन् । आप्तेः फलमुक्त्वाऽऽदिमच्चस्य फलमाह ।
 आदिश्च स्वानां मध्ये सर्वेषु कार्येषु प्रथमगण्यः । चकारादपि प्रथमं फलं

भवति स्पष्टम् । यस्य फलं तमाह । यः पादमात्रातादात्म्यज्ञ एवमुक्तेन प्रक-
रेणोक्तयोः पादमात्रयोः सामान्यं वेद जानाति स आभ्रोतीत्यन्वयः । स्वप्नस्थ
नस्तैजसे उकारो द्वितीयमात्रा स्पष्टम् । तैजसोकारयोस्तादात्म्ये हेतुमाह
उत्कर्षादूर्ध्वभाविस्त्वेनोत्कृष्टत्वात् । पुनरन्यत्सामान्यमाह । उभयत्वाद्वा विश्वा
काराभ्यां तैजसोकारयोर्द्वितीयत्वात् । वाशब्दः पूर्ववत् । इदानीमुक्तज्ञानस्य
फलमाह । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं शिष्यप्रशिष्यादिज्ञानसंतत्योत्कृष्टो भवति
व्याख्यातमन्यत् । उभयत्वज्ञानस्यं फलमाह । समानश्च भवति यो हि स्वाव-
स्थानदेशे काले वोत्कृष्टस्तत्समानः । चकारात्तस्मादुत्कृष्टोऽपि भवति । इदा-
नीमुभयज्ञानस्य साधारणं फलमाह । नास्याप्रभ्रवित्कुले भवति । अस्योत्कर्षो-
भयत्वज्ञानवत्तः कुलेऽन्वये शिष्यप्रशिष्यादिछपेऽहं ब्रह्मास्मीत्येतज्ज्ञानशून्यो
न भवति । य एवं वेद व्याख्यातम् । सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा
स्पष्टम् । प्राज्ञमकारयोस्तादात्म्ये हेतुमाह । मितोर्मिनोति हि प्राज्ञः सर्वमात्मनि
तादात्म्येन मकारोऽप्यकारोकारौ प्रक्षिपत्येवमात्मस्वरूपेऽन्यथोकारस्यानिष्प-
त्तेः । अपीतेर्वा मकारो ह्योकारे वर्तमानः स्पष्टं नोपलभ्यते ततः प्रलयः प्राज्ञश्च
प्रलयः मसिद्धः प्रलयसामान्यात् । वाशब्दः पूर्ववत् । इदानीं मितिज्ञातस्य फ-
लमाह । मिनोति ह वा इदं सर्वम् । इदं विविधमत्यपगम्यं जगन्निखिलं मस्थ-
मिव पावत्-। मिनोति सर्वात्मभावेन स्वात्मनि प्रक्षिपति । अपीतिज्ञानस्य फ-
लमाह । अपीतिश्च भवति सर्वाधिक्येन प्रलयः सर्वस्य चकारात्स्वपं प्रलयशू-
न्यश्च भवति । य एवं वेद व्याख्यातम् । अर्धमात्राया अवयवस्योकारस्यावय-
विनश्चाभेदमुररीकृत्य चतुर्थपादरूपनिरञ्जनात्मस्वरूपतामोकाररयाऽऽह । अ-
मात्रोऽकारादिमात्राशून्यश्चतुर्थोऽन्वयवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः स्पष्टम् ।
एवमुक्तेन मात्रातादात्म्येनोकार आत्मैव स्पष्टम् । संविशति सम्यक्प्रवेशं फरी-
त्यात्मनोकारेणाऽऽत्मानमानन्दात्मस्वरूपं य ओकारात्मज्ञ एवमुक्तेन प्रकारेणो-
कारात्मनोस्तादात्म्यं वेद जानाति तस्योक्तोकाररूपानन्दात्मप्राप्तिफलमर्थसिद्धं
ततः श्रुत्या नोक्तम् । अथवा संविशत्पात्मनाऽऽत्मानमितीदं फलवाक्यमस्तु ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यानिन्दात्मपूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीशंकरानन्दभगवतः कृती माण्डू-

क्योपनिषदीपिका समाप्ता ॥